MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouw H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XVIII.

DEEL 44 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

BIBLIOTHEEK
DER
TECHNISCHE HOGESCHOOL
DELFT

D02 2224

's-GRAVENHAGE.
MOUTON & Co.
1900.

INHOUD.

	Blz.
Rede, nitgesproken door J. F. Klinkhamer, B. I., bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de Bouwkunde aan de Polytechnische School te Delft, den 2en October 1899.	1.
Burg Eltz. Door J. H. W. Leliman. Platen I—V (*) . . .	8.
Landgoed „Tangkal Rambei" te Bloemendaal. Architect J. W. Hanrath. Plaat IX.	13.
Villa's in de omstreken van Antwerpen. Architect Nico C. Kloot. Platen X en XI	14.
Asyl Villa Wilhelmina te Prinsenhage. Architect Herm. Kloot. Platen XII—XIV	15.
Depôt van the Continental Bodega Company te Amsterdam. Architect Joseph Herman. Plaat XV	16.
Oud-Deventer, door J. A. Mulock Houwer. Platen XVI—XIX.	17.
Beschrijving van de waterleiding in de gemeente Wageningen. Platen XX—XXIII	63.

AFBEELDINGEN TUSSCHEN DEN TEKST.

		Blz.
	Burg Eltz.	
1.	Grondplan	9.
2.	Eetzaal	9.
	Oud-Deventer.	
3.	Gezicht op Deventer	17.
4.	Oud zegel van Deventer	21.
5.	Bergpoort	24.
6.	Lebuïnuskerk. Plattegrond.	28.
7.	„ Lengte doorsnede	28.
8.	„ Dwarsdoorsnede	28.
9.	„ Krypt	29.
10.	„ Gezicht op het orgel	30.
11.	„ Contrefort	33.
12.	Lieve-Vrouwekerk. Plattegrond.	35.
13.	„ Noordgevel, Sacramentskapel en doorsnede	36.
14.	Lieve-Vrouwekerk. Doorsnede	36.
15.	„ Ruïne van het middenschip. .	37.
16.	Bergkerk. Plattegrond	37.
17.	„ Gezicht op het middenschip	38.
18.	Broerenkerk. Plattegrond	39.
19.	„ Gezicht op het Koor	39.
20.	Poortje van het St. Geertruiden Gasthuis	41.
21.	Poortje van het Mouwijcks Gasthuis	41.
22.	Gevel aan de Nieuwstraat.	44.
23.	Tepgevel in de Assenstraat	46.
24.	Gevel aan het Groote Kerkhof	47.
25.	Poortje in de Spijkerboorsteeg	48.
26.	Geveltoppen aan de Hofstraat	49.
27.	Het huis „de Twaalf Apostelen." Gevel	50.
28.	„ Schoorsteen . . .	51.
29.	„ Trap	52.
30.	Muntengang	52.
31.	Het Kantongerecht.	53.
32.	Het huis „de Brunenberg".	54.
33.	Raadhuis. Gevel.	55.
34.	„ Portaal	56.
35.	„ Raadzaal	57.
36.	Gevel aan de Noordenbergstraat.	58.
37.	Gevels aan den Grooten poot	58.
38.	Gevel aan de Polstraat	59.
39.	Huis „het Loo." Gevel	59.
40.	„ Poortje	60.
41.	Gevel aan den Brink	61.
	Waterleiding in de gemeente Wateringen.	
42.	Pompstation	63.

(*) De platen IX tot XV uit het tweede stuk van het Tijdschrift waren reeds afgedrukt, toen onverwacht een artikel, waarbij de platen VI, VII en VIII behoorden, dat in dit zelfde stuk zou opgenomen worden, nog niet geplaatst kon worden. Laatstgenoemde platen hebben daarop een ander nummer gekregen.

REDE

uitgesproken door J. F. KLINKHAMER, B. I. bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt in de Bouwkunde aan de Polytechnische School te Delft, den 2den October 1899.

M. H. Studenten en gij allen die dit uur met uwe tegenwoordigheid vereert.

M. H.!

Vergunt mij bij deze eerste samenkomst het onderwerp ter bespreking zoo te kiezen, dat het door zijn algemeenen aard geschikt is voor een gehoor dat niet uitsluitend bestaat uit bouwkundigen of hen die dat wenschen te worden.

In het bouwvak toch is niet het woord de hoofdzaak. Zoo men daarin iets bespreekt, moet het beeld, de teekening, telkens ter hulp komen om duidelijk te maken wat bedoeld wordt en dit behoud ik mij liever voor tot mijne eigenlijke lessen.

Bij de beslissing over de keus van een onderwerp van meer algemeenen aard, begrijpelijk en mogelijk niet onbelangrijk, en toch geschikt om dienst te doen bij den aanvang mijner taak aan de Polytechnische School, dringt zich als vanzelf de wensch bij mij op een woord te spreken over wat de bouwmeester was, wat hij is en .... gaarne zou ik hier bijvoegen, wat hij wezen zal.

De zienersgave is mij echter niet geschonken en zoo ergens dan zijn economische, wetenschappelijke, politieke, kortom alle stroomingen in het menschelijk leven, van den meesten invloed op het bouwvak.

De bouwkunst, de oudste en meest omvattende van alle kunsten zonder welke men zich de wereld niet denken kan, is daarvan meer afhankelijk dan een van de zusterkunsten. Zij is als het ware de weerspiegeling van den tijd en wederkeerig van invloed op alle volksklassen, en grijpt daarom diep in het maatschappelijk leven.

Bovendien is zij niet alleen een kunst maar tevens een kunde en de woorden bouwkunst en bouwkunde hebben dan ook volkomen gelijk recht van bestaan en vinden slechts hun ideale samensmelting in den volmaakten bouwmeester.

Die ideale bouwmeester zou de gaven van den artist met die van den constructeur moeten vereenigen in zijn persoon — en — bovendien, wil het hem wel gaan in zijn praktijk, een goed man van zaken daarbij moeten wezen.

Reeds Vitruvius, de Romeinsche bouwmeester, bekend door zijn geschrift: „de Architectura", het oudste tot ons gekomen boek over bouwkunst, heeft in zijn tijd de vele vereischten opgesomd en omschreven, waaraan volgens hem een volmaakt bouwmeester zou moeten voldoen, en die lijst van kundigheden, eigenschappen en gaven is zoo groot, dat men terecht twijfelt of zoo velerlei ooit in een enkel menschenleven, hoe goed ook besteed, te bereiken is.

Altijd zal het blijven een schommelen om een gewenschten evenwichts-toestand, tusschen artistiek en constructief talent, of tusschen andere dier vele kwaliteiten die de bouwmeester behoort te bezitten; maar zeker zullen wij steeds ver achter blijven bij dat beeld van volmaaktheid door den Romein geteekend. Waar hij zelf twijfelt aan de bereikbaarheid van dat ideaal, hoe veel te meer dan niet wij in onze dagen, nu het leven zoo veel ingewikkelder geworden is.

Toen Vitruvius zijn boek schreef, was hij reeds een man van vergevorderden leeftijd en blijkbaar uit zijn woorden waren hem de teleurstellingen, waaraan dat vak boven allen zoo rijk is, niet gespaard. Wijsgeer die hij was, heeft hij zich echter daarboven weten te verheffen en besluit hij zijn boek met de volgende woorden, die men ook thans nog ieder beoefenaar moet voorhouden.

„De Architectuur vraagt van den bouwmeester den geheelen mensch; hij, die niet uit liefde tot die kunst zich daaraan toewijdt, kan nimmer slagen."

Maar verdiepen wij ons niet verder in de uitspraken en beschouwingen van Vitruvius, maar slaan om de persoon en de positie van den bouwmeester in de verschillende tijden na te gaan (al zal ik daarin ook zeer kort zijn) een blik op een van de oudste monumenten der aarde.

Op gedenktafelen, gevonden in de bouwvallen van Birs Nimrud aan den Euphraat, eens de trotsche toren van Babel, staat in wiggeschrift te lezen:

„Ik ben Nabuchodonozar, Koning van Babylon, de hersteller des Tempels van Bit Schaggeth en Bit-Trida, de oudste zoon van Nabupoluzur, Koning van Babylon . . . .

Bit Schaggeth, het paleis des hemels en der aarde voor Mersdah, den oppersten heer der goden, en Bis-Kua, de cel zijner godheid, die versierd is met schitterend goud, heb ik gezet" . . . .

In dezen weidschen trant gaat dit opschrift nog lang door, maar overal heet het:

Ik, Koning van Babylon, heb het gezet, ik heb het gebouwd!

Welnu M.H., aan die opvatting en die schrijfwijs van den historicus, door alle eeuwen heen gevolgd, is het te wijten, dat bij het overgroot aantal monumenten der bouwkunst waarmede de wereld is overdekt, zoo weinig namen van bouwmeesters zijn tot ons gekomen.

Het publiek heeft ten allen tijde vrij ondankbaar met de scheppers van zijn groote monumenten omgegaan.

Wat zou het vreemd klinken indien men zeide of schreef: Keizer Frederik schilderde dat stuk of landgraaf Herman maakte dat beeld, omdat zij het hebben betaald. Daarentegen is men gewend geraakt om bijvoorbeeld te hooren: Keizer Hendrik bouwde dien Dom of Koning Lodewijk bouwde dat paleis. Dat klinkt niets vreemd, want dat hebben wij zoo dikwijls gehoord, en zoo heeft het spraakgebruik mede gebracht, dat de namen van de groote bouwmeesters uit vroegere eeuwen werden vergeten.

Toch zijn er enkele tijdperken en volken die daarop een gunstige uitzondering maken, al zijn het slechts weinigen. Zoo het Grieksche tijdperk! Namen als Sktenos, de bouwmeester van het groote Parthenon, Skopas, Hermo-genes, zijn u waarschijnlijk wel bekend; er zijn er echter nog meer.

Uit den Romeinschen tijd daarentegen zijn ons, behalve Vitruvius door zijn boek, geen namen met zekerheid bekend; slechts Valerius van Ostia wordt genoemd als vermoedelijke bouwmeester van het Pantheon. Van waar dit verschil?

Het antwoord daarop zou kunnen luiden, dat, in het oude Hellas het individu en in Rome de staat bouwde.

De bouwstijlen van deze beide volken, gewoonlijk „de klassieken" genoemd, zijn daarmede tevens, wat hun eigenlijk wezen betreft, gekenmerkt, want al koppelt men die twee bouwstijlen door het woord „klassiek", toch is het kunstkarakter een zeer groot onderscheid.

De Grieksche kunst was vrij en de kunstenaar door kunstzin en beredeneerd nadenken zich steeds vervormend, wordt daardoor de schepper van dien schoonen tempelbouw, die, door den overwegenden invloed op alle volgende kunsttijdperken, zoo in waarheid klassiek heeten mag. Overal ontdekt men in hun werken de edelste lijnen en schoonste verhoudingen gevoegd bij een subtiliteit waarvoor wij haast niet fijn genoeg meer bewerktuigd zijn, en de zichtbare vorm steeds het harmonisch gevolg van de samenstelling, uitdrukkende de bestemming van het voorwerp, hetzij het is een zuil of een vaas, een tempel of een stuk huisraad.

In Rome daarentegen was de staat de groote werkgever.

In de macht van den staat gaat alles op en daaraan is alles onderworpen. Ook de kunst, waaraan de eisch wordt gesteld dat zij vóór alles een overweldigenden indruk maken zal en aldus blijk geven van de macht van den staat. Zijn legers stelt de staat zelfs beschikbaar voor den bouw dier monumenten, in vorm en bestemming overeenkomende met het Romeinsche karakter, om ook daardoor mede te werken in korten tijd de overwonnen volken in hun zeden en gewoonten spoedig Romeinsch te maken.

Zoo ontstaan volgens vastgestelde plannen in alle deelen van het reusachtige rijk in weinige jaren die Romeinsche bouwwerken die overal hetzelfde karakter vertoonen, of men ze ziet in Trier of aantreft op de kusten van Afrika.

Bij zulk een staatsalmacht kon het individu niet opkomen. Het stelsel is prachtig en verkondigt luid wat het moest doen, n.l. de grootheid van de Romeinsche kunst, tegelijk met die van den staat; maar het eerste komt beter uit in de grootsche bouwvallen waaruit het organiseerende, durvende Romeinsche karakter spreekt, dan indien wij die konden zien, bekleed met de fijne kunstvormen aan de Grieken ontleend.

Slaan wij nu, alvorens ons met de kunst en de kunstenaars in het Westen bezig te houden, nog een blik naar het Oosten, naar Byzantium, waar twee werelddeelen te samen komen. Daar leeft op oud-Griekschen grond nog weder eens, maar voor het laatst, het Grieksche genie op en vervormt de Romeinsche kunst onder Oosterschen invloed tot een nieuwen stijl, waarin reeds de elementen sluimeren die later van den grootsten invloed zullen worden op de bouwkunst van het Westen.

Isodorus van Milete en Anthernius van Tralles, aan hun namen hun Grieksche afkomst verradende, zijn het die daar als bouwmeesters van Keizer Justinianus de Hagia Sophia bouwen. Gelukkig dat die namen tenminste bewaard zijn gebleven, want al zijn zij ook niet de eerste scheppers van het systeem, waarmede de weg gewezen wordt voor den centraalbouw van alle volgende eeuwen, zoo is de weergalooze stoutheid, waarmede zij hun grooten koepel op zijn vier stenpunten als het ware doen zweven door den steun van de zijgewelven, van den grootsten invloed geworden, niet alleen op den centraalbouw, maar op de geheele bouwkunst van het Westen.

Vergelijkt men nu het kunstkarakter van den Griekschen met dat van den Romeinschen bouwmeester, dan bewondert men in den Griek het hoog ontwikkeld kunstgevoel en den harmonischen geest die nooit overtroffen zijn geworden, kenmerkend den volmaakten artist!

Daarentegen treedt bij den Romein op den voorgrond de schoone logische distributie, bij grootschen aanleg en stoute constructie, zoodat uit zijn werken overal zijn ontzagwekkende geest spreekt, terwijl de bouw, hoe moeilijk ook, steeds volkomen aan het doel blijft beantwoorden.

In het werk van den Romein, hoe schoon ook het monument zij, overtreft echter de ingenieur den artist.

Zoo ziet men de twee elementen waaruit het wezen der bouwkunst bestaat, verpersoonlijkt als het ware in die groote volken der oudheid.

Gaan wij thans na wat de middeleeuwen ons leeren.

De architectuur behoorde tot de vrije kunsten en was, indien zij werd afgebeeld, gewoonlijk voorgesteld als een man of vrouw, een driehoek of passer in de hand houdende. Als zoodanig ziet men haar plaats nemen tusschen het figuraal beeldwerk aan de gothische cathedralen te midden van beelden van heiligen, of beelden voorstellende de Christelijke deugden. Meestal zijn zij dan zoo gegroepeerd, dat zij als het ware worden beheerscht door dat van de philosophie, waarmede dan een soort eenheid van alle kunsten moet worden aangeduid.

Evenwel, hoe hoog de kunst werd geschat, wat hieruit zou worden opgemaakt, de kunstenaar bleef in de middeleeuwen meestal in het duister en slechts bij uitzondering wordt zijn naam gevonden in een of anderen verloren hoek van het monument.

In de cathedraal te Amiens is een opschrift, half verborgen in die eigenaardige bandslingeringen welke tot vloerversiering dienden en Labyrinthen werden genoemd, waaruit bleek, dat bisschop Evrard de Touilloy aan meester Robert de Luzarches den bouw van de cathedraal had opgedragen.

Vóór de 13de eeuw bestaat er zelfs niet de minste aanduiding wie de bouwmeesters zijn geweest. De groote geestelijke orden die tot het einde van de 12de eeuw alles in zich vereenigden wat aanspraak maken kon op den naam van wetenschappelijk man of kunstenaar leverden, evenals zij alle andere vakken van leiders voorzagen, ook de bouwmeesters. Hetzij het kerken of kloosters waren, de ordebroeders waren de makers, maar niet alleen dat, ook de meeste burgerlijke werken, zelfs bruggen en militaire bouwwerken, waren van hun hand.

Hoe was namelijk de toestand in die eerste tijden van de middeleeuwen?

Grenzenloos was de verwarring en de algeheele omkeering die, door de ongeveer een halve eeuw geduurd hebbende volksverhuizingen, in ons werelddeel gebracht was.

Volken als de Vandalen, wonende ongeveer in Noord-Duitschland, dringen geheel Europa door en stichten ten slotte een rijk op de Noordkust van Afrika. De Gothen, oorspronkelijk uit Zweden, vestigen zich ter weerszijden van de Dnieper en komen daarna terecht in Frankrijk, Italië en Spanje. Kortom, op het Oostersch Romeinsch rijk na, dat gekortwiekt en gebrandschat toch blijft bestaan, verandert geheel Europa van aanzien.

Toen de storm zich gelegd had, de overwinnaars in de oude Romeinsche villa's leefden en daarna, als sterkten ingericht, elkander daarin beoorloogden, en als roofridders het geheele land beheerschten, vonden zij slechts één macht tegenover zich, de Christelijke geestelijkheid.

Deze aaneengesloten georganiseerde macht in stilte werkend, wel door de heidensche veroveraars aangevallen, maar toch bijgeloovig ontzien, was de toevlucht voor allen die niet door ruwe kracht konden heerschen maar in geestelijke ontwikkeling rust en macht zochten. Zoo werden in de ommuurde kloosters, op afgelegen moeilijk toegankelijke punten, de overblijfselen der oude beschaving bewaard en beoefend.

Deze toestand bleef zoo voortduren onder de Merovingers in Frankrijk en was in het overige westelijk Europa zeker niet beter, totdat eindelijk Karel de Groote zijn machtig rijk sticht en orde brengt in dien chaos.

Van algemeene bekendheid is het, hoe of die groote vorst, zoo ver verheven boven zijn tijd, de geestelijke orden beschermde en bevoordeelde, zoodat onder de beschutting der kerk scholen gesticht konden worden, waar wetenschap en kunst beoefend werden.

Tegen het einde van de 10de eeuw echter, dreigt de toestand van beschaving door hem gesticht, maar door zijn opvolgers verwaarloosd, weder geheel in barbaarschheid onder te gaan.

Omstreeks dien tijd wordt nu in Bourgondië een abdij gesticht, die van Cluny, en hoogst merkwaardig is het, zooals Viollet le Duc opmerkt, welk een ontzachelijke invloed er van dat centrum van geestelijk leven in den strijd tegen de barbaarschheid is uitgegaan. Die strijd heeft bijna een halve eeuw geduurd, en steeds breidde de invloed van Cluny zich uit, niet alleen van de moeder-abdij maar ook van de afdeelingen, die zich over een groot gedeelte van westelijk Europa tot in Spanje en Polen vestigden.

Het is dan ook niet twijfelachtig dat Cluny, evenals het westelijk Europa voorzag van geleerden, schilders en onderwijzers, geneesmeesters en bisschoppen tot pausen toe, ook voor die tijden de bouwmeesters geleverd heeft.

Neem Cluny uit de 11de eeuw weg, zegt Viollet le Duc, en allerwege blijft slechts duisternis en onkunde.

Terwijl zoo de abten van Cluny, St. Hugues en zijn opvolgers, door geeestelijken invloed, maar ook zoo noodig in het harnas aan het hoofd van hun monniken, worstelden tegen de barbaarschheid, ontwikkelde zich een derde stand, door hen tot kennis gebracht, en werd daarin een omwenteling voorbereid die de verst dragende gevolgen had.

Een groot aantal leden, voornamelijk in Noord-Frankrijk en het tegenwoordige België, verbonden zich tot wederzijdsche hulp en vormden gemeenten. Zoo werd het feodale stelsel van twee zijden ondermijnd.

De burgergeest verschijnt hier voor het eerst na den val van Karel's rijk met denkbeelden van organisatie en zelfbestuur, eerst nog onbeholpen en onzeker, maar weldra groeiende in zelfbewuste macht.

Nu eens werpt die opkomende burgerstand zich in de armen van de geestelijkheid om met haar den adel te bestrijden, en dan weder steunt hij den vorst in zijn strijd tegen zijn nog machtige vazallen. Maar te midden van dien strijd leert de burgerij haar krachten kennen en de gemeente wordt machtig en verkoopt haar steun voor charters en privilegies. Zoo nauwelijks ontstaan, wordt zij reeds geducht en neemt haar plaats in tusschen de andere machten.

Van dat oogenblik af zijn de kunsten en wetenschappen ook niet meer het monopolie der geestelijkheid. De gemeente verdeelt zich weder in onderdeelen naar het vak dat beoefend wordt, en al die corporaties bedingen of koopen zich op hunne beurt weder verschillende voorrechten en worden machtig. Zij hebben hun wetten en reglementen, hun rechtspleging, tarieven en vakopleiding en dat alles zoo goed en krachtig en zoo zelfbewust, dat in de 13de eeuw de koninklijke macht het geraden acht hen openlijk volkomen te erkennen.

Eens buiten de muren van het klooster gekomen, wordt ook de bouwkunst evenals alle andere kunsten een beroep, thans door leeken inplaats van door geestelijken uitgeoefend en zich nu met reuzenschreden ontwikkelend.

De hooge geestelijkheid, wel verre van die machtige beweging tegen te gaan, bevordert haar krachtig. Voornamelijk doen dit echter de bisschoppen die daarin steun zoeken tegen de al te machtige abdijen en door de stichting van hun kerken, de cathedralen, het schoonste arbeidsveld openen waarover de bouwkunst ooit heeft beschikt.

De cathedraal, waar de cathedra of bisschopsstoel stond, het symbool van zijn macht, was behalve het huis van God, ook het huis van het volk als gemeente. Vandaar ook die reusachtige ruimte, veel grooter dan het gebouw als bedehuis alleen vereischen zou. Het diende dan ook behalve voor den dienst en voor kerkelijke feesten, voor samenkomsten van de burgerij in vereeniging met de geestelijkheid en zelfs voor sommige wereldlijke feesten.

Zoo rijzen die reuzenbouwwerken met wonderbaarlijke snelheid uit den grond op, en zij die hen schiepen, die leekenbouwmeesters, gesteund door bisschop en vorst en gedragen door de belangstelling van het geheele volk, waaruit zij zijn voortgekomen, zij vergeten zich zelf en werken slechts voor hun kunst, hun wetenschap, zich uitende in de stoutste constructies, en hun ideaal.

Voorwaar, onder gunstiger levensomstandigheden heeft nooit een kunst gebloeid en de meesters, zij gaan er geheel

in op, zij verbeteren en wijzigen onophoudelijk naar gelang van de eischen hun gesteld en het materiaal dat hun ten dienste staat, maar steeds blijven zij trouw aan hunne kunstprincipes, tot overdrijving toe.

Hun namen, zij zijn ons echter meerendeels onbekend. Van de cathedraal te Amiens noemde ik reeds den maker en aan de St^{e}. Chapelle te Parijs is die van Pierre de Monteran verbonden, terwijl Pierre de Corbie mogelijk de bouwer is van de kapellenkrans te Reims. Het staat vast, dat de Straatsburger Munster door Erwin von Steinbach is gebouwd, terwijl voor den dom te Keulen Magister Gerhard van Rie als voornaamste bouwmeester wordt genoemd.

Wat zijn echter die enkele namen, die wij met zekerheid als de voornaamste meesters kennen, vergeleken bij die reeks van bouwwerken die toen ontstonden, en waarvoor zelfs de meeste kerken uit vroeger tijdperken moesten wijken, veelal alleen uit lust tot nieuw en grootsch bouwen.

Van de cathedralen van Chartres en van Reims kennen wij de scheppers niet, evenmin van die van Noyen, Laon of van de heerlijke facade van de Notre Dame te Parijs en van zoovele andere meesterwerken, te veel om te noemen.

Ook van den werkkring van de bouwmeesters weten wij weinig. Het schijnt evenwel vast te staan, dat zij in dat bloeitijdperk a l l e e n om hun kennis en kunst werden gezocht en aangesteld, wat mede een bewijs is van het hooge standpunt der bouwkunst in die dagen.

Met administratie en geldelijke bemoeiingen schijnen zij niets te maken gehad te hebben, zelfs niet met begrootingen, dat schrikbeeld onzer dagen. Daarvoor waren er tusschenpersonen of commissiën die met bouwmeester en werkgevers overlegden, maar dan ook de verantwoording droegen.

Het geld vloeide in den aanvang dan ook zeer ruim, zoo zelfs, dat dikwijls een nauwelijks begonnen werk werd afgebroken om onmiddellijk grooter en naar verbeterde inzichten opnieuw te worden aangelegd.

Zoo werkt alles mede om in de 13de eeuw de bouwkunst tot zoo fabelachtigen bloei te brengen en daarin als het ware wedstrijd gaande te houden, waarvan die heerlijke cathedralen nog getuigenis afleggen. De bouwkunst beleefde een tijdperk, slechts te vergelijken met de gouden eeuw der Grieksche kunst.

Soms werd in die koortsachtige bouwwoede de wedstrijd met te geringe middelen aangevangen of te veel gevraagd, getuige de cathedraal te Beauvais, waar reeds van den aanvang af minderwaardig materiaal gebruikt is. Evenwel ook daar, waar met ruime middelen werd begonnen, zou blijken dat de onderneming, door de ouders zoo grootsch opgezet, den kinderen te zwaar zou vallen, zoodat nagenoeg geen enkel dier reuzenwerken is voltooid geworden.

Daarop komt de teruggang!

Frankrijk, door binnenlandsche oorlogen verscheurd, wordt door de Engelsche veroveraars aan den rand van den ondergang gebracht. Alles kwijnt en als nog wordt gebouwd is het slechts om onder dak te komen of het allernoodzakelijkste te doen. Daarbij gaat na het bloeitijdperk, als de kunst in verval komt, het meeste bouwwerk buiten den bouwmeester om en kapittels en conventen, heeren en bisschoppen, contracteeren direct met de machtig geworden gilden.

Deze gilden, tot groot meesterschap in hun ambacht gekomen, maar missende hun geniale leiders, werken ieder voor zich, de een bedervend wat de ander heeft gemaakt. De kunst wordt tot kunststukjes verlaagd en geheimdoenerij, recepten en formules moeten vervangen de groote scheppende en beredeneerende geesten van weleer.

Bij de bestudeering van de middeleeewsche kunst weet men niet wat meer te bewonderen, de ontzettende toewijding en diepgaande kennis van de meesters uit dien bloeitijd, of hun geniaal vindingsvermogen en constructieve begaafdheid, en dat alles gepaard aan een zoo groote bescheidenheid.

Geheel verkeerd zou het echter zijn, daaruit te besluiten, zooals lang gedaan is en zelfs nog gedaan wordt, dat die meesters slechts eenvoudige steenhouwers zouden geweest zijn.

Ook dat behoort bij de legende van de statige beukenlaan waaraan het gothische gewelf ontleend zou wezen. Dezen laatsten onzin hoort men nu gelukkig niet meer; de andere evenwel is nog de wereld niet uit, omdat hij een schijn van steun vindt in het feit, dat er veel meesters zijn geweest die „Magister lapicida" schreven en er in de gebouwen uit die dagen vele steenhouwersteekens voorkomen.

Zeker, zij zullen zelf ook wel den beitel gehanteerd hebben, maar daarom is men nog geen steenhouwer. Zij die dergelijke oppervlakkige gevolgtrekkingen maakten, waren schrijvers over kunst, geheel vreemd aan het bouwvak en die geen begrip hadden van de veel omvattende kennis die noodig is voor de stichting van dergelijke bouwwerken.

Een bezoek op een groot werk in aanbouw ware voor die schrijvers over bouwkunst heilzaam geweest.

Eerst toen de groote bouwmeesters waren uitgestorven, treedt de „Magister lapicida" op; doch al zijn er, die ook in den bloeitijd zoo genoemd werden, zij zelven noemden zich eenvoudig, maar wat zij ook zoo ten volle waren: „Meesters van het werk" of „Magister Operis".

Zeer waarschijnlijk is het, dat zij zelf alles teekenden, en niet ten onrechte wordt de bouwmeester in oude vignetten en miniaturen dan ook meestal afgebeeld met een grooten passer of driehoek, zooals voor het maken van uitslagen gebruikt werd, in de handen. Toen echter, evengoed als nu, behoorde er, om zulke werken te ontwerpen en er als bestuurder aan het hoofd van te staan, meer toe dan vakkennis, zij het ook van den knapst mogelijken steenhouwer.

Een merkwaardig stuk, namelijk het schetsboek van Villard de Honnecourt, uit 1240 ongeveer, geeft daaromtrent ook aanwijzing.

Hij was de bouwmeester van de cathedraal te Cambray en is later naar Hongarije geroepen, waar hij voor den koning, oom van de hertogin van Brabant, verscheidene bouwwerken heeft uitgevoerd. Van die werken zelf is niets meer over, maar dat schetsboek, toevallig bewaard gebleven, geeft duidelijk blijk, al bevat het ook maar vluchtige teekeningen, hier en daar verduidelijkt door bijschriften in Fransch, Latijn en Grieksch, van belangstelling op allerlei gebied en van veelzijdige ontwikkeling, niet aan te nemen bij iemand die eenvoudig steenhouwer zou zijn.

Het integendeel veelzijdige hooge geestelijke standpunt dier meesters is verklaarbaar, als men bedenkt dat de meesten afkomstig zijn uit het Ile de France, dat is Parijs en de omstreken daarvan, welke stad met haar universiteit, de eerste benoorden de Alpen, toen ter tijd en reeds geruimen tijd daarvoor een brandpunt van geestelijk leven was. Daarna ontstaan er scholen in Picardië, Normandië, Bourgondië, Vlaanderen, Champagne en aan de boorden van den Rijn. Parijs blijft echter het centrum, waarheen

van uit alle oorden van Europa de leergragen opgaan, ook voor de bouwkunst.

Staan wij thans, voor zoover het bestek van deze voordracht het gedoogt, enkele oogenblikken stil bij het tijdperk der Renaissance.

Daarin treedt de architect veel persoonlijker op en een streven naar een bepaald doel, zooals in de voorgaande periode, bestaat niet meer. De principes die de Gothiek beheerschten, worden in het land waar de Renaissance is ontstaan, geheel onderschikt gemaakt aan de vormen der antieken.

In Italië, waar de Gothiek eigenlijk ook nooit recht wortel geschoten had en tal van overblijfselen uit den Romeinschen tijd haar omringden, ontwikkelden de meesters der Renaissance zich meer ieder op zijne wijze, wat bovendien zeer bevorderd werd door de staatkundige verdeeldheid en den onderlingen naijver der verschillende staten.

Beeldhouwersfamilies als de Pisano's bereiden de Renaissance voor, en schilders wijzen haar den weg, en het daardoor reeds van den aanvang af gekregen karakter blijft die kunstrichting steeds bij, is haar roem, maar tegelijk oorzaak van later verval.

Hier namen te noemen, mag haast overbodig heeten. Wie kent niet, of hoorde niet van die veelzijdige genieën, die beeldhouwers en bouwkunstenaars, schilders, graveurs, goudsmeden en vestingbouwkundigen, ja dikwijls dat alles tegelijk waren.

Men denke slechts aan Brunnellesco en Alberti, de Lombardo's en de Buono, San Micheli en Sansovino, Bramante en Peruzzi, Raphael en Michel Angelo.

In Frankrijk echter, het klassieke land der Gothiek, laat men de beginselen van dien stijl niet los, al worden ook telkens door invloed van den vorst en onder zijne bepaalde bescherming Italiaansche kunstenaars aangelokt en aldus de nieuwe kunstrichting geïmporteerd.

Aangenaam en dankbaar is evenwel het leven dier vreemdelingen niet geweest, al worden sommigen ook met vorstelijke eer ingehaald.

Op dat punt is hun leven wel een tegenstelling met dat van die mannen uit de 13de eeuw, die niet door hofgunst verwend werden, maar uit het volk voortgekomen, daar mede werkten, te zamen strevend naar een doel, maar het domineerend door hun genie.

Die vreemde bouwmeesters echter, in het land geroepen voor de stichting van vorstelijke verblijven, vonden tegenover zich de machtige gilden die, volleerd in hun handwerk, zich zoo gemakkelijk niet lieten gezeggen en die, al hadden zij ook zelf door overdrijving de goede bouwprincipes uit de 13de eeuw geweld aangedaan, genoeg gezond verstand bezaten, om diezelfde begrippen met taaie kracht te verdedigen tegen den vreemdeling. Te gemakkelijker viel hen dat, omdat zij rationeele begrippen voorstonden tegenover opvattingen van smaak.

Hoe lastig dat voor die Italianen moet zijn geweest, kan een ieder begrijpen, die met werkvolk heeft omgegaan en hun taaie vasthoudendheid kent. Slechts als men hen kan overtuigen, dat het ook constructief beter is, wat men gemaakt wil hebben, heeft men gewonnen spel. Komt bij hen echter niet aan met kwesties van smaak of stijl; en het was juist op constructief gebied, dat destijds de landzaat sterk stond tegenover den vreemden bouwmeester, die zijn eigen werkvolk niet mede kon brengen.

Lang hielden zij het dan ook niet uit, die Italiaansche architecten, die telkens meer moesten afstaan tot de Franschman hen weder geheel had verdrongen. Hun invloed bleef echter merkbaar, en door de vereeniging der oude tradities met het nieuw geleerde, was die hoogst artistieke Fransche Renaissance geboren.

Touraine en de boorden van de Loire zijn daarvan de bakermat, doch ook in België en in ons land vindt men die kunstrichting als vroege Renaissance, gewijzigd evenwel naar den aard van het volk en door het gebruikte materiaal, zoodat weder iets eigenaardigs ontstaat, waarbij in ons land Spaansche invloed waarschijnlijk is werkzaam geweest.

Die stijl, waarin de geest van de middeleeuwsche kunst telkens spreekt, heeft dan ook weinig gemeen met de Italiaansche Renaissence, al heeft zij daarvan vele vormen overgenomen.

Met den triomf van het Koningschap in de eeuw van Lodewijk XIV wordt de bouwkunst meer en meer een zaak van het hof en de bouwmeesters de dienaren daarvan.

Met het zeldzame aanpassingsvermogen dat hem eigen is, weet de Franschman voor geen klein deel door praal en pracht in zijn ontwerpen van paleizen, tot verheerlijking mede te werken van den roi-soleil en zijn nakomelingen, en hun invloed over geheel Europa te verspreiden.

De kunst van het bouwen is dan echter meer decoratief geworden, wat echter niet wegneemt, dat ook in die richting door groote artisten meesterwerken zijn geschapen.

Daarna is een bepaalde, alles beheerschende s t ij l niet meer aan te wijzen.

Wat is echter stijl?

Men heeft den stijl en de stijlen.

Het spraakgebruik spreekt van Griekschen, Romeinschen, Gothischen stijl, waar men juister misschien zou moeten spreken van vorm. De term evenwel bestaat nu eenmaal en zoo noemen wij ze stijlen.

Het woord en de definitie van stijl, in meer abstracte beteekenis, heeft reeds tot veel strijd aanleiding gegeven. Ik zal hierover niet uitwijden. Slechts een paar opmerkingen.

Door den schilder, beeldhouwer en dichter wordt een indruk van buiten af ontvangen en deze ondergaat nu in de persoon van den kunstenaar eene verandering, waardoor hij in zijn werk, door middel van zijn kunst, een eigen stijlvolle schepping teruggeeft. Is die opneming van den indruk niet volmaakt geweest, dan is, wat hij voortbrengt, een afbeelding doch geen eigen kunstwerk.

Bij den architect en den musicus komt zulk een indruk echter niet direct van buiten. Het is uit hun hoofd dat het werk moet ontstaan, en daarin wordt het gevormd door een samenstel van waarnemingen, ontleend aan de natuur, de wetenschap en aan de scheppingen die vóór hen zijn gemaakt.

Als de architect en de musicus artisten zijn, dan zullen die waarnemingen medewerken om een kunstwerk te doen ontstaan. Zijn zij het niet, dan blijven hun werken slechts ophoopingen van vormen.

De middeleeuwsche meesters brachten zulke stijlvolle werken tot stand, niet alleen omdat zij hoogbegaafd waren, maar omdat de vormen van hun bouwkunst werden bepaald door principes van structuur, voortspruitende uit den aard van het gebruikte materiaal, de wijze waarop dat is toegepast, het voldoen aan de aan hun werk gestelde eischen en de logische samenhang van de onderdeelen tot het geheel.

Deze beginselen, zij beheerschen geheel hun kunst, en tot

het aanwijzen van de vele schoonheden en vruchtbare begrippen heeft niemand meer bijgedragen dan de groote Fransche architect Viollet le Duc, en wel voornamelijk door zijn optreden voor het behoud en de waardeering van de Fransche monumenten en zijn heerlijk schoon geschreven boekwerken, waaraan ik hier een ander ontleend heb. Hier te lande is het echter vooral te danken aan de diepgaande kennis en ongeëvenaarde liefde en toewijding voor de middeleeuwsche kunst van Dr. P. J. H. Cuypers, en de vele schoone en belangrijke bouwwerken van zijn hand, dat die begrippen zoo veel invloed hebben verkregen en in zoo ruimen kring zijn verspreid geworden.

Slaan wij nu een blik op het heden, dan moet worden erkend, dat de positie van den hedendaagschen bouwmeester er niet gemakkelijker op is geworden. Het veld van het algemeene weten is steeds verruimd en de eischen den bouwmeester gesteld zijn legio.

Wij zagen het, Vitruvius erkende dat reeds in den Romeinschen tijd en wij, aan het einde van de 19de eeuw, nog zooveel te meer.

Van een school, hoe goed en hoe volmaakt men die ook zou kunnen inrichten, is nooit te verwachten dat zij bouwmeesters aflevert.

Dat kan slechts het leven iemand maken, en aanleg en omstandigheden zullen eerst n a de school de richting aanwijzen waarin de jonge bouwkundige zijn weg zoeken zal.

De school moet echter geven een goeden grondslag, waarop kon worden voortgebouwd, en die grondslag moet als een goed fundament, eenvoudig maar breed en stevig zijn aangelegd.

Onder het deel dat bij die opleiding toekomt aan de kunstgeschiedenis, behoort de ontwikkeling van de bouwkunst in de middeleeuwen een groote plaats te bekleeden; want geen tijdperk is zoo vormend voor den bouwkundige en zoo geschikt, om op constructieve gronden degelijke beginselen aan te kweeken.

Deze laatste woorden schreef ik ook in antwoord op het aanzoek mij gedaan, om hier aan de Polytechnische School het ambt van Hoogleeraar op mij te nemen, bij welk aanzoek de mededeeling was gevoegd, dat ik zou hebben les te geven in het bouwvak aan aanstaande architecten en ingenieurs en, wat de kunstgeschiedenis betrof, in de Christelijk middeleeuwsche bouwkunst, vormleer en constructie der Romaansche en Gothische bouwkunst.

Ik meen nu, al was het bestek in deze voordracht mij gesteld ook zeer kort, toch reeds eenigszins het licht te hebben doen vallen op het zoo bij uitstek constructieve karakter der middeleeuwsche bouwkunst. In mijne volgende lessen zal mijn streven zijn dit steeds meer en overal in te doen uitkomen, en dit acht ik dan ook van het grootste belang, juist aan de Polytechnische School, waar de opleiding plaats heeft van architecten en ingenieurs beiden. Daarom was het mij ook welkom, dat bij de verdeeling van de omvangrijke leerstof, mij van de kunstgeschiedenis dat deel werd toevertrouwd.

Verwacht echter van mij geen uitwijding op archeologisch of speciaal kerkelijk bouwkundig gebied, al is dat ook zeer belangrijk; daarvoor is in den 4-jarigen cursus aan de Polytechnische school te veel te doen en zijn er ook anderen, door den aard van hun praktijk, die daarvan veel meer studie hebben gemaakt dan ik.

Door het belangrijk groote aantal lesuren dat den bouwkundige bij de nieuwe regeling thans aan de Polytechnische school ter beschikking staat voor zijn vak, kon de leerstof veel omvattender worden.

In de eerste en voornaamste plaats zal dit echter de teekenoefeningen ten goede moeten komen, want het t e e k e n e n i s e n b l i j f t h o o f d z a a k.

Het bouwvak is geen vak om veel over te p r a t e n; dat wordt altijd nog te veel gedaan. Hoe meer men w e r k t, hoe meer men b o u w t, hoe meer men l e e r t.

Natuurlijk zal men, als men veel bouwt, ook fouten maken; slechts zij die niet werken, maken ze niet, doch al werkende leert men en die ondervinding komt ons zelf en anderen weder ten goede.

In het feit, dat hier aan de Polytechnische School architecten en ingenieurs beiden studeeren, lag voor mij ook een aantrekkelijkheid om het ambt te aanvaarden, al ontveinsde ik mij de bezwaren niet, omdat namelijk mijne praktijk zich steeds in beide richtingen heeft bewogen.

Als ik dan ook een lijst moest opmaken van de werken door mij uitgevoerd, zou men daarop vrijwel evenveel werken vinden die men meer bepaald rangschikt onder de schoone bouwkunde, als zoogenaamde utiliteitswerken.

Omtrent die utiliteitswerken, als men dat woord wil gebruiken, bestaan echter nog de meest zonderlinge begrippen.

Waar begint en waar eindigt het begrip van utiliteit bij een bouwwerk? Dit diende men eerst aan te toonen. Het w e z e n van de bouwkunst ligt juist daarin, in tegenstelling met de andere kunsten, dat zij altijd min of meer U t i l i t e i t s k u n s t is. Dat is haar kracht, en daardoor grijpt zij ook zoo diep in het leven der menschen. Men maakt geen gebouw alleen om het schoone uiterlijk; in zulk werk ligt juist de kiem van alle ontaarding.

De middeleeuwen hadden hun cathedralen, de absolute monarchieën de paleizen, maar onze 19de en misschien nog meer de komende eeuw, zou men die der werken voor publiek nut kunnen noemen, en daaronder zeer zeker bekleeden de utiliteitswerken een eerste plaats.

Denken wij ons die milliarden gestoken in spoorweggebouwen, gasfabrieken en waterleidingen met hunne hoogwaterreservoirs en andere door het bedrijf geeischte vormen, entrepôts en opslagplaatsen en haveninrichtingen met de gebouwen die daarbij behooren, waarbij nu komen de krachtstations en andere werken voor de electrische drijfkracht; waarlijk, zulk een soort werken kunnen m o n u m e n t e n zijn, dat hebben de Romeinen ons reeds geleerd!

Men hoort nu nog veelal zeggen, als men duidelijk wil doen uitkomen hoe leelijk de nieuwe wijken in onze moderne steden zijn: „het is e c h t e f a b r i e k s s t i j l".

Hij die zoo spreekt heeft volkomen gelijk met die lange karakterlooze huizenrijen te verfoeien en te brandmerken als steden bedervend, maar het beeld dat hij dan gebruikt, is volkomen verkeerd. Het is slechts onkunde en gebrek aan toewijding bij den fabrieksbouw die dat spraakgebruik wettigt.

Van veel van onze moderne bouwwerken geloof ik, dat de middeleeuwsche bouwmeester met voorkeur de fabriek kiezen zou.

Een fabriek is een organisme dat arbeidt en door dien arbeid voortbrengt, zoodoende honderden werk verschaffend; en voor die honderden is de fabriek hun wereld, hun bestaan. Zoo beslaan die groote fabrieksgebouwen heele straten en grachten, ja gansche wijken van de stad.

Het eene deel van het fabrieksgebouw dient tot werkruimte, het andere tot opslag. Tal van werktuigen moeten daarin worden opgesteld die hun invloed uitoefenen op het gebouw, daaraan trekken en rukken, wringen en schudden, kortom het elk op zijne wijze aangrijpen. Aan al die krachten weerstand te bieden en voor alle dingen zorg te dragen met inachtneming van den schoonen vorm, maakt het gebouw volkomen geschikt voor het doel en geeft het karakter. Al die eigenaardige eischen, verwerkt door den artist, kunnen zulk een gebouw schoon doen zijn, zoodat men in plaats van fabrieksstijl in de slechte beteekenis, een gebouw kan verkrijgen dat stijl heeft.

Voor dit en voor de juiste toepassing van het materiaal met de oordeelkundige bewerking daarvan is de studie van de middeleeuwsche bouwkunst ons ook steeds de meest betrouwbare gids, en dit zou zelfs het uitgangspunt kunnen worden van een behandeling dier leerstof.

Van algemeene bekendheid is het, dat in den kerkbouw de Gothiek en de geheele Middeleeuwsche kunst tot haar hoogste uiting gekomen is en daardoor een stempel gedrukt heeft op dien tijd. Het is echter geheel verkeerd om daarom van een kerkelijken stijl te spreken, want op het tijdperk der cathedralen is, door de toenemende macht van de gemeenten, dat der stadhuizen gevolgd, dat dienzelfden stempel draagt.

En zelfs als wij in het heden, maar in de toekomst waarschijnlijk nog zooveel meer, staan voor de groote werken van publiek nut, waarin steeds nieuwe eischen door de techniek worden gesteld, dan kan de plooibare beredeneerdheid der middeleeuwsche kunst ons voor geheel nieuwe eischen de juiste vormen leeren vinden.

Met dezelfde toewijding, waarmede de bouwmeester uit die dagen de kerk gesticht heeft, is ook het kasteel en de vestingmuur gebouwd, waarbij van alles partij werd getrokken om den verdediger te dienen en den aanvaller te schaden. Geen onderdeel was hun te gering en alles is met evenveel liefde en zorg behandeld.

In hun bruggen is zoowel tegen de natuurlijke vijanden, water en ijs, als tegen overrompeling door vijandige naburen gewaakt en alles is bestudeerd en wel overdacht.

Kunnen wij hen daarom in alles volgen? Volstrekt niet; want de toestanden zijn anders geworden en evenzoo de hulpmiddelen en de toepassing van meerdere en andere bouwmaterialen; maar hetgeen zij in hun werken hebben betracht en waarnaar zij hebben gestreefd, blijft eeuwig waar, en in dien zin kunnen wij ons doordringen van hun geest.

Waar wij nu bouwen, o n z e h u i z e n naar o n z e b e h o e f t e n, ons telkens afvragend, „hoe moet ik handelen om het best te voldoen aan hetgeen van ons bouwwerk wordt gevraagd", ons werk doordringend met ons kunstgevoel, daar handelen wij naar hun voorbeeld.

Hoeden wij er ons echter voor om het pittoreske in het bouwwerk, dat dan veelal het g e v o l g is, als het d o e l te gaan beschouwen, want dan loopen wij groot gevaar van te ontaarden in grillige gezochtheid. Een goed werk moet als het af is er eenvoudig uitzien, als of het vanzelf is gegroeid en zoo en niet anders kon worden. Houden wij ons, in den tegenwoordigen tijd, waarin de zucht tot reclame voor menigeen een gevaar worden kan, aan de goede principes die het verledene ons kan leeren, en werken dan maar onverdroten voort.

Wij blijven dan r u s t i g, en kalm wachten wij den stijl van de 20ste eeuw af. Wij bouwen dan goed en de geest dier middeleeuwers is in ons.

En nu, M. H., dank ik u voor uw welwillend gehoor! Ten volle ben ik mij bewust, dat spreken in het publiek en college geven in het algemeen iets is dat g e l e e r d moet worden, en daartoe ontbreekt in drukke praktijk de gelegenheid, even als zoo veel dat in dit nieuwe ambt vereischt is.

Vooral dank ik u, mijne collega's, voor uwe opkomst, vleiend en bemoedigend voor den nieuweling in uw midden.

In het bijzonder echter u, mijnheer Telders, directeur onzer Polytechnische School, dank ik voor het groote vertrouwen in mij gesteld, dat ik met alle kracht die in mij is zal trachten waardig te blijven.

Het meeste treft mij echter de aanwezigheid van u, professor Gugel, mijn leermeester, aan wien ik zooveel te danken heb.

Weinig dacht ik, toen ik uw leerling en daarna uw assistent was, nog eens hier te zullen staan, en diep besef ik dan ook hoeveel mij nog ontbreekt.

M. H. Studenten. Ook gij zult het leven ingaan en dan menigmaal terugdenken aan uwen studietijd. Mijne grootste voldoening zal het wezen indien gij dan van mij zegt, wat ik hier zoo gaarne zeg van m i j n leermeester:

„Ik heb veel van u geleerd"!

BURG ELTZ.

Bij de fotografiën, welke een rechtgeaard Moezelreiziger koopt tot eigen herinnering en tot opwekking — ik zou kunnen zeggen stichting — van vrienden en kennissen, zullen er zonder twijfel eenige zijn van het oude Eifelslot Eltz, ook dan wanneer hij dit niet bezocht.

Men overdrijft niet door te zeggen, dat Burg Eltz met omgeving een glanspunt van Eifel- of Moezelreis is.

Het kasteel in kwestie heeft — en dat is in elk opzicht een geluk — eene eenzame ligging. Het is ver verwijderd van de groote verkeerswegen en goed verscholen in 't Eltzdal, dat zich bij Moselkern opent, een dier nauwe en kronkelende Eifeldalen, welke nog niet door den grooten stroom van het toeristenverkeer worden platgetreden.

Hier komt bij, dat men, om het kasteel van binnen te mogen zien, van te voren een bewijs van toegang moet aanvragen aan den eigenaar te Eltville a/R. Deze maatregel is voor allen eene belemmering en voor onwetenden eene bron van teleurstelling daarenboven. Zij is echter de eenige die een druk vreemdelingenbezoek kan voorkomen en — ik meen te mogen zeggen — *dus* sluiting tengevolge van ongemanierdheden of erger.

Een en ander is echter oorzaak, dat betrekkelijk weinig vreemden den tocht het Eltzdal opwaarts aanvaarden. Voor de groote menigte trouwens heeft Burg Eltz weinig belang; die wenscht in den korst mogelijken tijd een maximum indrukken te verzamelen en geen dag te missen ter wille van ééne enkele merkwaardigheid. Daarenboven beschouwt het meerendeel der Duitschers eene reis langs de Moezel in de allereerste plaats als eene *Weinreise*, waarop zij bij voorkeur zich het gehemelte en niet het oog tot gids nemen.

De drie voornaamste en voor ons belangrijkste kasteelen in deze streek zijn Burg Eltz, de Ehrenburg en Burg Cochem.

De eerste burcht alleen is thans nog wat ze drie eeuwen geleden was. Een wonderbaarlijk toeval deed haar ontsnappen aan de zengende horden van Lodewijk XIV.

De Ehrenburg ligt in puin. Burg Cochem is herbouwd; de voormalige Reichsfeste werd in 1868 door den Pruisischen fiscus verkocht aan den Geh. Kommerzienrath Ravené voor de somma van 618 mark. De herbouw onder leiding van von Raschdorf, die met zijn ontwerp eene oude prent volgde, duurde ongeveer tien jaar en kostte twee millioen mark. De verhouding tusschen de terreinwaarde en de bouwkosten wijkt, zooals men ziet, hier niet onbelangrijk van de gemiddelde af.

Heeft Burg Cochem uitwendig haar schilderachtig en toch zoo martiaal voorkomen bewaard, inwendig is het een modern slot geworden en met alle 19e eeuwsche weelde ingericht.

Keeren wij tot Eltz terug.

Onvergetelijk is het eerste gezicht op het kasteel. Na eene wandeling over een smal boschpad dat de vele kronkelingen der Eltzbach volgt, doemt plotseling, als men allerminst er op verdacht is, de burcht door het gebladerte op.

Aan drie zijden omkabbelt de beek eene steile rots waaruit de oude, grauwe muren omhoog rijzen. De laatste eeuwen schijnen spoorloos er aan voorbijgegaan; hare vernietigende invloeden zijn er tegen afgestuit.

Er zijn, behalve Eltz, weinig kasteelen welke zóó goed bewaard bleven en zonder eene enkele ingrijpende restauratie te hebben ondergaan ons een ongeflatteerd beeld geven van de ridderwoning uit den tijd van — laat ik zeggen — Götz von Berlichingen, de bekende figuur uit de eerste helft der 16e eeuw. Zouden wij ons dit kunnen verklaren van sloten als Pernstein en Buchlau, in een vergeten hoek van Moravië, of Issogne in een afgelegen Noord-Italiaansch dal, voor Burg Eltz of den Marksburg, die beide gelegen waren midden in de verwoestingssfeer van Zweden en Franschen, wordt dit moeilijker en mogen wij — zooals ik trouwens zooeven deed — spreken van wonderbaarlijk toeval.

Aan eene korte beschouwing over het kasteel wensch ik een woord geschiedenis te doen voorafgaan.

Rudolphus van Elce is de eerste heer van Eltz die in oorkonde of kroniek genoemd wordt. Hij was een tijdgenoot van Frederik Barbarossa en leefde dus in de tweede helft der 12e eeuw. Uit dien tijd zouden ook de alleroudste deelen van het slot dagteekenen.

Legenden en sagen vertellen wel van oudere kasteelen, die in den voortijd hier zouden hebben gestaan, maar tegenover dergelijke niet te controleeren mededeelingen past eene groote mate van wantrouwen.

Er is ondersteld, dat ter plaatse reeds de Romeinen eene nederzetting gevestigd hadden. Dit behoeft niet waar te zijn, al is de mogelijkheid niet uitgesloten. De Romeinen immers hebben in een groot deel van den Eifel, dien ze van uit

Trier koloniseerden, sporen van hunne aanwezigheid achtergelaten. Voor zoover mij bekend, zijn in de naaste omgeving van Eltz echter geene Romeinsche wegen, of overblijfselen daarvan, aangetoond.

Het geslacht Eltz was machtig en aanzienlijk. Het bezat, behalve zijn stamslot tal van *Burghäuser* — waarvan er eenige nog bestaan — in de Eifel- en Moezeldorpen.

Toch is Eltz nooit eene Hohkönigsburg, noch minder eene Mariënburg of Pierrefonds geweest. Het is de vraag of het sedert de 16e eeuw nog wel strategische waarde had, behalve tegen eene weinig talrijke bende maraudeurs of struikroovers.

Opvallend is het schijnbaar ontbreken van een toren. Vroeger was die er wel, maar hij is verbouwd, bij de hooge woongebouwen aangetrokken en er tusschen verdwenen. Hoewel een hoofdbestanddeel en door zijn vroegeren stompen vorm wellicht de peetvader van Platt-Eltz trekt hij geenszins meer de aandacht.

Men zou evenwel aan den anderen kant wederom kunnen

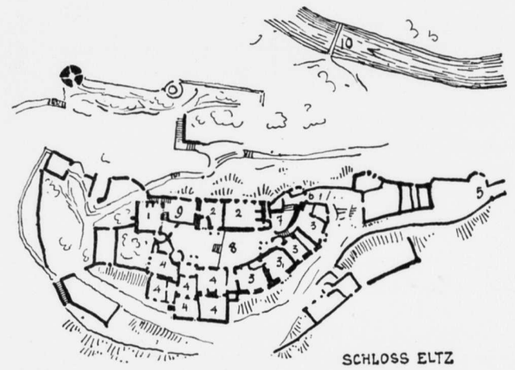

1. Platt-Eltz.
2. Eltz-Rübenach.
3. Eltz-Rodendorf.
3½. Fahnensaal thans eetzaal.
4. Eltz-Kempenich.
5. Poort met steenen brug.
6. Ingang.
7. Poort.
8. Binnenplein.
9. Terras.
10. Eltz-Bach.

getuigen dat Eltz niets dan toren is. Un bloc de tours sur un bloc de rochers.

Toen ik Burg Eltz zooeven aanduidde als eene ridderwoning uit den tijd van Götz van Berlichingen, kon ik daarmede allerminst bedoelen, dat Eltz in *alle* deelen het karakter van diens tijdperk vertoonde.

Integendeel, het kasteel draagt er de sporen van, dat het eerst langzamerhand, al naar mate de behoefte of de omstandigheden het vorderden, zijn tegenwoordige omvang en gedaante heeft gekregen.

Eene rijke afwisseling werd in de hand gewerkt door de omstandigheid, dat meerdere — vier — takken van het geslacht zich hier, elk volgens eigen inzichten, een *Burghaus* stichtten. In deze eeuw waren er nog twee eigenaars. Ongeveer dertig jaar geleden kocht het hoofd van de familie Eltz-Kempenich, Graf von und zu Eltz und Vucovar, het Burghaus van den tak Eltz-Rübenach. Daar hij de drie andere huizen reeds bezat, was het hem mogelijk zoo goed en zoo kwaad als dit ging de vroeger onafhankelijke gedeelten, te weten: Platt-Eltz, het Rübenacher-, het Rodendorfer- en het Kempenicher-Haus, tot ééne woning te vereenigen. Ook werden enkele wrakke gedeelten opgeknapt. In 1893 werd een vervallen buitenpoortje herbouwd, nadat op de kapel reeds eenigen tijd te voren eene nieuwe bekapping was aangebracht.

Platt-Eltz is het zuid-oostelijke en oudste deel, dagteekenende in hoofdzaak uit de 13e eeuw. Thans dient het voor woning van personeel.

Het Rübenacher-Haus, dat de meeste bouwkundige waarde bezit, dagteekent uit het begin der 15e eeuw; het groote Rodendorfer-Haus — nog gesplitst in Groot en Klein Rodendorf — uit het einde der 15e eeuw. Het Kempenicher-Haus is veel jonger, nl. uit de tweede helft van de 16e eeuw en heeft, uit een architektonisch oogpunt bezien, de minste waarde.

Eltz is geheel en al *Nutzbau*. De edele bouwheeren hebben zich stellig niet in de eerste plaats erom bekommerd of hun werk den stempel van bouwkundig schoon droeg; het had vóór alles en in alle opzichten te voldoen aan de toenmalige eischen van bewoning en verdediging.

Maar juist daardoor heeft het kasteel ongemerkt eene zeer groote waarde gekregen. Ik mag het dan ook aanhalen als een der treffende voorbeelden van Rubens' stelling, dat het strikt voldoen van een gebouw aan zijne bestemming bijna altijd medewerkt tot zijne schoonheid: „l'exacte accomodation des édifices à leur destination concourt presque toujours à leur beauté."

Dit wat betreft de stoere vormen van het geheel. Daarnevens komen onderdeelen voor, die wel degelijk aandacht verdienen. Ik noem het gewelf in de vroegere *Fahnensaal* (Eltz-Rodendorf); enkele erkers; eenig glasschilderwerk.

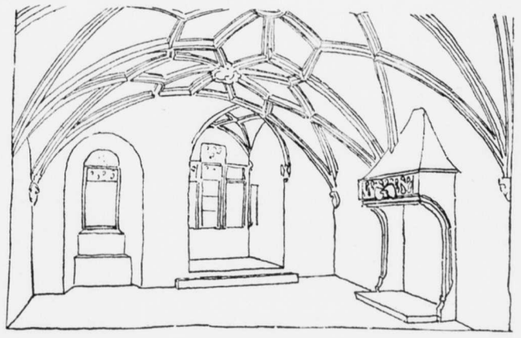

Eetzaal.

Inwendig is Eltz een waar doolhof. De opdracht om de volledige plattegronden nauwkeurig op te meten, zou eene taak zijn welke niet gering te achten viel.

Langs tal van smalle wenteltrapjes staan de verdiepingen — voor zoover in dezen onregelmatigen bouw van verdiepingen mag gesproken worden — en ook de verschillende kamers met elkander in verband. Men wordt onophoudelijk trap op, trap af rondgeleid. Bezoekers die last hebben van duizelingen zullen menigmaal het voortdurende klimmen verwenschen.

De grafelijke familie pleegt elk najaar eenige weken op haar stamslot door te brengen; eenige vertrekken zijn daarvoor opgeknapt. Het meubilair moest aangevuld worden maar daarvoor zijn oude modellen, die nog aanwezig waren, in de werkplaatsen van het kasteel gekopieerd. Ook bij de beschildering van sommige zalen was de fantasie van den ontwerper onnoodig. We moeten echter uitzonderen het boudoir van de slotvrouw. Op de wanden van dit vertrekje zijn, omgeven door sierlijke ranken, krullen en bloemen, geportretteerd de zes dochters en twee zoons van den huize. De eersten dragen het sierlijke gewaad der edeldames van weleer; de laatsten eene eenvoudige jagersdracht.

Ik zal mij eene opsomming besparen van de verschillende zalen en slaapkamers, hoe interessant vooral de laatste met hunne ontzagwekkende hemelbedden ook zijn.

Graaf Eltz bracht op het slot eene kleine verzameling oudheden bijeen en liet ook vele voorwerpen van dagelijksch gebruik, wasch- en eettafelbenoodigdheden bijv., naar oude modellen namaken.

Men heeft zich echter een gang door het kasteel niet voor te stellen als een museumbezoek. Het is juist aan het ontbreken van alles wat gedachten aan tentoonstellen en arrangeeren zou kunnen opwekken, dat Eltz eene groote bekoring dankt.

Ik stel mij voor, dat iemand die het slot Eltz gezien en in zich opgenomen heeft, niet anders dan met gemengde gevoelens van minachting en medelijden — zoo ongeveer als een fayence-kenner op imitatie-Raehren — kan neerzien op moderne ridderburchten als — ik noem een welbekend voorbeeld op vaderlandschen bodem — als Haerzuylen.

Ik heb indertijd Haerzuylen bezocht onder geleide van den heer Jos. Cuypers en ben zoo vrij te verwijzen naar het Bouwkundig Weekblad van 1898 voor den indruk dien het bij mij achterliet. Nieuw-Haerzuylen sprak tot mij niet meer van het geslacht van Zuylen, zooals de verwaarloosde bouwvallen het zouden gedaan hebben.

In zulk een kasteel zou ik nooit ongestoord en uitsluitend kunnen genieten; er komt altijd eene profane maar onbedwingbare neiging bij te schatten en te spotten.

Voor zulke gedachten evenwel is geen plaats op Eltz. De stoffelijke waarde treedt er op den achtergrond, de ideale daarentegen naar voren.

Een enkel voorbeeld om mijne bedoeling toe te lichten.

In de slotkapel ligt nog de perkamenten *Consecrationstafel* uit 1326, die melding maakt van de wijding door Frater Arnoldus, een lid van het geslacht Eltz.

Turksche vaandels versieren de ridderzaal; Oostersche tapijten en wapens het slaapvertrek van den slotheer. Die wapens, tapijten en vaandels werden in 1683 door een zijner voorvaderen buitgemaakt in Kara Mustapha's legerplaats voor Weenen.

Ik noemde hier slechts enkele staaltjes, maar ze zijn belangrijk genoeg om de vraag te wettigen, hoeveel families kunnen zulke erfstukken als brieven van adeldom toonen? en daarop te antwoorden, dat het aantal althans in onze streken niet bijster groot is.

Mocht onverhoopt Eltz in andere handen geraken, dan gaat ook een deel verloren van de belangstelling, het ontzag, den eerbied of hoe gij het gevoel dat er zich van U meester maakt, anders noemen wilt.

Eltz is geheel vrij gebleven van sporen der moderne gemakzucht en beschaving. Electrische schellen, liften, radiators zal men er niet vinden — zelfs niet op listige wijze weggestopt. Het modernste huisraad is — met eenige paren zonneblinden — eene enkele olielamp in portaal of gang. De zalen en vertrekken worden zonder uitzondering met kaarsen verlicht; de schouw is er in eere gehouden en noch een doelloos groote schoorsteenmantel, noch een louter decoratief element geworden.

Ook de omgeving van het slot onderging sinds eeuwen weinig verandering, die niet door de natuur zelve was gewild.

Er is één bruikbare rijweg, die naar Münstermayfeld; eene andere, beginnende in Moselkern, verloopt halverwege in het weiland en is bovendien voor onze victoria's of paniers onberijdbaar, omdat hij — volkomen in stijl — herhaaldelijk door de beek voert.

Voor automobielen en rijwielen is de streek ongezond; trachtten ze er toch door te dringen, ik wed, spoedig werd aan deze dingen het grafelijke grondgebied ontzegd.

Uit schier alle vensters van het slot geniet men een even verrukkelijk uitzicht op en over de dichte bosschen. Uit het diepe Eltzdal stijgt het geheimzinnige, zachte ruischen van de beek op, harmonisch saamklinkende met het suizen der kronen.

Van eene naburige hoogte steekt nijdig de torenstomp omhoog van het verwoeste Trutz- of Balden-Eltz. Door het bouwen van dit kasteel versperde de strijdbare Aartsbisschop Balduin van Trier den „Ysenköpfe" van Eltz hun gemeenschap met de buitenwereld en bedwong ze na langjarige belegering. Hunne goederen, vermeerderd met Balden-Eltz, ontvingen ze echter eenige jaren later — in 1336 — als Triersche leenen terug; de *Reichsunmittelbarkeit* echter niet voor 1726.

Schilderachtig zonder wederga is het gezicht in het kleine, nauwe binnenplein. Tusschen de hooge gebouwen door speelt de zon, lichteffekten tooverend op de met eeuwenoud klimop begroeide muren. Behalve het vroolijk geklapwiek der duiven verbreekt niets de stilte.

De betoovering is volkomen; de indruk oneindig dieper dan bijv. in het veelgeroemde museum Plantijn-Moretus, waar o. a. het ontgoochelend gepuf in eene naburige „dampschouw" ons uit het Antwerpen van Van Grunthere terugwerpt in het Antwerpen van Jan Van Rijswijk.

Op Eltz kan men wanen in een sprookjesland rond te dolen en elk oogenblik de schoone prinses der sage verwachten, die tot blijven aan hare zij uitnoodigt.

Wie geen vriend of vereerder kan zijn der middeleeuwen met hare muffe naïviteit, haar bijgeloof en vooroordeel, hare wreede wetten aan den eenen en hare ergerlijke bevoorrechting aan den anderen kant, zou wenschen op Eltz die gebreken te kunnen vergeten. Onwillekeurig ontstaan beelden voor het geestesoog. De zalen worden nieuw bevolkt met ridders en edele vrouwen. Men denkt zich episoden uit het leven der burchtbewoners en al fantaseerende zou men allicht ertoe kunnen komen hen te benijden.

Eilacie! in werkelijkheid was die toestand verre van ideaal. Tenminste komen in de *Burgfrieden*, welke in 1430 de broeders Johann, Wilhelm en Lentzgen voor zich en hunne nakomelingen bezworen, eenige bepalingen voor, die een eigenaardig licht werpen op de zachtheid der tijden en het innig gevoel voor teedere familiebanden, dat toen reeds bestond.

Wie hunner — zoo leest men in dat stuk — wie hunner „sin Wiff, sin Broder oder Kinde lahm schlüge die „soll das Husz rumen"; wie ze slechts „wondt schlüge oder steche" moest voor één jaar in ballingschap. Zelfs, en dat teekent m. i. nog het meest, is voorzien in het geval van doodslag.

Doux pays!

„De middeleeuwen hebben slechts voor hem een bekoorlijk aanzien, die uit de verte met eene zeer gebrekkige kennis gewapend of door de zucht om te idealiseeren verblind ze gadeslaat."

Aan alles komt een einde en slechts te spoedig is ook het oogenblik gekomen om van Eltz afscheid te nemen. Van onder het sombere poortgewelf wordt een laatste blik geworpen op het binnenplein, om het diep en voor goed in het geheugen te prenten. Dan staan we buiten en langzaam wordt de terugweg aanvaard, al omziende, zoo vaak de vooruitzichtigheid het toelaat, tot eindelijk berg en bosch het slot Eltz voor goed aan het oog onttrekken.

Onuitwischbaar voor altijd zal het ons in gedachten blijven als een beeld van volmaakte harmonie tusschen natuur en kunst.

Zijn wij het er over eens, dat de bouwkunst is de poëzie der steenen, dan vergelijk ik Burg Eltz met een epos, evenknie dier ridderromans, die eertijds binnen hare muren zoo menigmaal de harten sneller deden kloppen.

Amsterdam, 14 Januari 1899.

J. H. W. Leliman.

Dit stuk heeft deel uitgemaakt van eene voorlezing „Reisherinneringen", gehouden 27 Jan. 1899 in de afdeeling Amsterdam en 29 Febr. 1899 in de afdeeling 's-Gravenhage van de Mij. tot Bev. der Bouwkunst.

LANDGOED „TANGKAL RAMBEI" TE BLOEMENDAAL.

Het landhuis werd voor den heer J. E. Scheltema door den heer J. W. Hanrath, architect te Hilversum, gebouwd in de jaren 1894—1895, op een terrein in het Bloemendaalsche Park te Bloemendaal.

Wegens de aanmerkelijke hoogteverschillen van het bouwterrein werd het gebouw tegen de helling geplaatst, waardoor de keuken en annexen in eene benedenste verdieping met direct licht konden ondergebracht worden; daarin bevinden zich mede: een provisiekelder, een wijnkelder en de stookplaats voor de centrale verwarming met kolenbergplaats.

De verdere indeeling van het gebouw is uit de plattegronden op plaat IX op te maken.

Alle kamers zijn om eene traphal gegroepeerd, en de keuken is van uit eene zijgang toegankelijk. De hal is geheel in vurenhout betimmerd, dat bruin gebeitst is; de vloeren, traptreden en stootborden zijn van Amerikaansch grenenhout.

Het geheele gebouw wordt door eene warmwaterleiding verwarmd, welke geïnstalleerd is door den heer Th. A. de Koster te Amsterdam.

De gevels van het huis zijn met cement bepleisterd, behalve een plint van roode Friesche klinkers.

Al het houtwerk, ook dat van het vakwerk in de topgevels, is groen geverfd.

Het dak is met roode kruispannen gedekt.

Aannemers van den bouw waren de heeren B. Zuithof en Zonen, te Haarlem.

VILLA'S IN DE OMSTREKEN VAN ANTWERPEN.

De platen X en XI geven afbeeldingen van een viertal eenvoudige villa's, zoogenaamde optrekjes, die onder mijne directie voor verschillende eigenaars in de omstreken van Antwerpen zijn gebouwd.

De indeeling der plattegronden en de daaruit voortvloeiende gevels zijn voornamelijk een gevolg van de ligging en den vorm van het bouwterrein, dat meestal smal is.

Alle gebouwen zijn voorzien van provisiekelder, wijnkelder, bergplaats voor brandstoffen enz., terwijl alle zolderverdiepingen als mansarders zijn afgewerkt, die als slaapkamers, linnenkamers enz. dienst doen.

Bij de keuze der materialen en de samenstelling der mortels heb ik met zeer goed gevolg gebruik gemaakt van de algemeene voorschriften van den heer J. A. van der Kloes, leeraar aan de Polytechnische School te Delft. Een goedkoop en solied werk is er het gevolg van geweest.

De kosten van deze villa's bedroegen bij openbare aanbesteding slechts 90 tot 140 francs de M².

Cappellen-lez-Anvers. Nico C. Kloot.

Architect

ASYL „VILLA WILHELMINA" TE PRINSENHAGE.

Reeds spoedig na de oprichting van het Asyl voor drankzuchtigen „Villa Wilhelmina", eene gewone villa, bleek dit te klein en bovendien ondoelmatig voor het doel te zijn, zoodat tot uitbreiding en verbouwing moest worden overgegaan.

Met zooveel mogelijk inachtneming van den bestaanden toestand moest een geheel verkregen worden dat aan verschillende eischen had te voldoen. De voornaamste daarvan was, dat het gedeelte voor den dienst bestemd, zooveel mogelijk van het verblijf der patiënten gescheiden moest zijn, evenwel zonder dat dit belemmering voor de controle kon opleveren.

Door de verandering van bestemming van verschillende ruimten moesten de bestaande gevels zoodanig gewijzigd worden, dat tot afbreken werd besloten; alleen de rechter zijgevel en de achtergevel bleven grootendeels behouden.

De nieuwe gevels, die een aantrekkelijk en vriendelijk karakter moesten bezitten, zijn opgetrokken van gelijkkleurig hardgrauw, met gebruikmaking van Escausijnschen arduinsteen voor constructieve onderdeelen en versieringen.

Afbeeldingen op deze villa betrekking hebbende, en de indeeling van het gebouw worden op de platen XII, XIII en XIV gegeven.

Rotterdam. Herm. Kloot.

Architect.

DEPÔT VAN THE CONTINENTAL BODEGA COMPANY TE AMSTERDAM.

De verbouwing van het perceel Kalverstraat nº. 234 te Amsterdam tot depôt van „The Continental Bodega Company" had plaats in het begin van het jaar 1898; zij betrof het geheele perceel, met uitzondering van de kelders en een gedeelte van het lokaal gelijkstraats voor de bezoekers.

Op plaat XV wordt eene afbeelding gegeven van den voorgevel van het gebouw. Met het oog op de geringe breedte van de straat is het bovengedeelte van den gevel geheel vlak gebleven. De decoratie beperkt zich tot de borstwering van de tweede verdieping.

De zij-pilasters en de borstwering gelijkstraats zijn van zwart Zweedsch graniet. De pinakels op de pilasters zijn van groen brons.

De bovengevel is uitgevoerd in gefrijnde hardsteen.

De kozijnen en ramen zijn van blank teak-hout.

De zwik- en paneelvullingen, evenals het toepasselijk decoratieve paneel in de portiek zijn uitgevoerd in tegels, door de Plateelbakkerij Rozenburg te 's-Gravenhage.

De ijzeren balk, tot steun van den bovengevel dienende, is gedecoreerd met een motief van gestyleerde druiven en met de wapens van Spanje en Portugal.

JOSEPH HERMAN.
Architect.

Fig. 1 GEZICHT OP DEVENTER. (*)

OUD-DEVENTER

DOOR

J. A. MULOCK HOUWER.

Enige nauwe straten en hier en daar een pleintje", dat is in 't kort het wezen van Deventer. Er kan „aan toegevoegd worden: „voor den oppervlakkigen" beschouwer niet veel bizonders aanbiedenden."

Gelukkig voor haar is zij aan een rivier gelegen. Het uitzicht op een stroomend water is altijd een verkwikkend iets. Water brengt leven in het landschap; maar voor een stad, gevoelt men buitendien, is het de levensader. De IJsel is dat voor Deventer zeer zeker ook steeds geweest. Is Deventer ook thans nog een handelsplaats van beteekenis, in vorige eeuwen was haar bedrijvigheid naar evenredigheid nog belangrijk grooter. Niet zonder reden was de stad toegetreden tot het Hanseverbond. Een levendig verkeer toch onderhield de stad niet alleen met de meeste Nederlandsche gewesten, doch ook met de verschillende havenplaatsen van de Oostzee. Zij werd de stapelplaats voor allerhande producten, van nabij en veraf aangevoerd. Zoo werd zij een bloeiende, een rijke stad. Doch die welvaart leidde tot wangunst van naburige plaatsen.

Daarin is zeker voor een niet gering gedeelte de oorzaak gelegen van de talrijke oorlogen, waarin de plaats gewikkeld werd. Niet steeds had Deventer voorspoed met de wapenen, en zoo kwam het, dat de plaats dikwerf in 't nauw gebracht werd en na jaren van klimmende welvaart meermalen een tijd van algemeene ellende volgde.

Zulk een veel bewogen verleden moet in elk geval zijn indruk op de stad gemaakt gebben. Voor dengeen, die het de moeite waard acht Deventer wat nauwkeuriger te bekijken, zal zich dan ook een schat van merkwaardigheden voordoen, waarin zich haar geschiedenis weerspiegelt. Doch hij zal ook — en dit maakt de plaats voor ons van groote beteekenis — een reeks van kunstwerken ontdekken, afkomstig uit zeer uiteenloopende tijden, die het bewijs leveren van den hoogen trap, waarop de kunst van het St. Lucasgilde zich hier in het verleden gehouden heeft.

De stad is nauw en ineengedrongen; vele straten zijn daardoor meestal somber en kil. Te lang is de plaats gekneld geweest tusschen enge vestingmuren; elke open ruimte heeft men moeten bebouwen, en de huizen zijn, toen de woningnood toenam, hooger en hooger tegenover elkaar opgetrokken. Hierdoor komt menig waardig product van oude kunst niet tot zijn recht; de gevels trekken niet het oog van den voorbijganger, — zij verbergen zich veeleer. Niet alzoo echter de kerkgebouwen, die, hoog boven de omgeving zich verheffend, reeds van ver zijn waar te nemen. Deze groote monumenten vooral zijn de sprekende bewijzen van den rijkdom der plaats in het verleden. Daarnaast treft

(*) Genomen naar het middengedeelte van de „Afbeeldinge der Stat Deventer, gedruckt (met privilege voor den tijt van 7 jaren) door Johan Christiaenss. Anno 1615.

men verschillende openbare en particuliere woningen aan, wier vroolijk geornneerde gevels eveneens duiden op de welvaart der oude Deventer burgerij. Ook de sporen van slechter tijden zijn zichtbaar in sommige half voltooide werken en in een enkele ruïne, doch deze worden weer min of meer uitgewischt door den glans van bouwproducten uit jonger tijd.

Onder al die werken in straten en stegen ziet men ongetwijfeld het één en ander, dat het kenmerk draagt van een zekere naïeve onbeholpenheid, doch daarnaast staat weder het product van volmaakte bedrevenheid; hier is de scherts, die spreekt, daar de strakke ernst, doch in alles herkennen wij een kunst, die eerbied afdwingt.

Voor degenen, die van breede straten houden, van regelmatigen aanleg, van rechte rooilijnen, van diepe perspectieven, van onafzienbare huizenreeksen, kortom, van de gewone moderne stedenpraal, — voor hen is in Deventer niets te zien. Wie echter kernachtige bouwdetails naar waarde weten te schatten, wie gesteld zijn op schilderachtig schoon, wie van een plaats in de eerste plaats karakter verlangen, zij kunnen in Deventer genieten. Hen mag wellicht ook een schets van hetgeen uit Oud-Deventer tot nog toe, hetzij in wezen, hetzij in document bewaard is gebleven, belang in boezemen. Door een verzameling afbeeldingen, die steller dezes langzamerhand tot zijn beschikking had gekregen, was hij in staat eenigszins als gids voor een wandeling door Oud-Deventer te fungeeren. Voor het geven echter eener ernstige studie, waarbij de wording der stad, hare origineele topographie, de geschiedenis der kerkgebouwen grondig behandeld wordt, moest daar nog heel wat bijkomen. Daartoe is toch noodig een naspeuring van al, wat in de archieven op technisch gebied te ontdekken is, en moet met volledige opmetingen in de hand nagezocht worden, wat met de oude berichten bedoeld moet zijn. Het was mij onmogelijk de schets op zoo breeden grondslag uit te voeren. Ik kan slechts mededeelen, wat in de werken, voor ieder toegankelijk, omtrent de oude bouwwerken te lezen is. Slechts enkele persoonlijke bevindingen of indrukken heb ik daaraan toegevoegd. Niet veel meer dan een geïllustreerde catalogus wordt dus hier den lezer aangeboden. Wat daarbij ontbreekt, de bestudeering in hunne ontwikkeling van de verschillende monumenten, deze zal ongetwijfeld, stuk voor stuk, door archeologen onderhanden genomen worden. Een later verschenen „Oud-Deventer" zal zeker interessanter mededeelingen kunnen bevatten dan deze schets. Doch ook hier konden sommige ontdekkingen van jongen datum worden ingelascht, dank zij hetgeen uit de oude archieven door de achtereenvolgende archivarissen en door Dr. M. E. Houck in de laatste jaren aan het licht gebracht is.

Aan laatstgenoemden heer, zoomede aan den heer J. C. Van Slee, bibliothecaris der Athenaeum-bibliotheek, breng ik hier mijn bizonderen dank voor de hulp mij bij herhaling verleend. Tevens moet ik mijn erkentelijkheid betuigen aan den heer Leonard A. Springer, voor de interessante teekeningen van wijlen zijn vader van verschillende stadsgezichten, aan den heer H. J. Beumer voor zijn belangrijk aandeel in de verluchting van deze schets, en aan allen, die door het geven van inlichtingen of het verstrekken van teekeningen mijne taak hebben verlicht.

Ik wensch thans vooraf een kort overzicht te geven van de geschiedenis der stad om daarna de stedelijke vestingwerken, de kerkgebouwen en gestichten en ten slotte de openbare en particuliere gebouwen achtereenvolgens nader in oogenschouw te nemen.

HISTORISCH OVERZICHT.

De oorsprong van Deventer is, even als bij zoovele harer zusteren, in nevelen gehuld. In de oudste kronieken wordt meerendeels het vermoeden te kennen gegeven, dat de plaats bij een burcht aangegroeid is. De mogelijkheid niet verwerpende, dat Deventer eenmaal een burcht rijk geweest is, achtten andere het meer waarschijnlijk, dat zulk een sterkte eerst gesticht kan zijn, toen de plaats reeds bestond. De oorsprong zou dan gelijk zijn met die van vele andere: een toevallig samentrekken van enkelen, aangelokt door de vruchtbaarheid der IJsel oevers in één buurt.

In een tijd, toen in het land nog geen steden, nauwelijks dorpen waren, kan misschien door eenig overwicht van die enkelen op de bewoners der omgeving en door haar gunstige ligging, de plaats vervolgens uitgekozen zijn voor het houden van jaarmarkten en wellicht gouwvergaderingen. Daarin kan de eerste bron voor haar ontwikkeling gelegen zijn.

Even duister als haar oorsprong is de beteekenis van haar naam. Men heeft den Deventer burcht wel een mytischen burchtheer *Davo* geschonken, en de plaatsnaam afgeleid van *„Davo-thur"*, de burcht van Davo, doch dit schijnt wel wat fantastisch.

Van Vloten heeft het vermoeden geuit, dat Deventer, of *Daventre*, zooals de naam in stukken der 9e eeuw voorkomt, de beteekenis van „doode boom" zou hebben.

Ver Loren *) houdt Deventer voor een Saksischen plaatsnaam. Het eerste gedeelte van het woord vindt men weer in verschillende Duitsche namen. Er bestaat een buurtschap met een kasteel *Davensberg* bij Drentfurth, en bij Heino komt een *Davenschot* voor. Bij Iserlohn bestaat een buurtschap *Deventer* en in Engeland heeft men een Daventry. De laatste naam wordt door Baxter afgeleid van *dan avon tre*, d. i. een plaats binnen een rivier. Deventer, gelegen aan de samenvloeiing van IJsel en Schipbeek, kan dit indertijd zeer wel geweest zijn.

In welken tijd we het eerste ontstaan van Deventer moeten zoeken, is ook al weer niet te zeggen. Er is een gissing gemaakt, dat Deventer reeds in den Romeinschen tijd bestond en de plaats hetzelfde zou zijn als het door Ptolemaeus genoemde „Navalia". Hoewel hiermede waarschijnlijk een havenplaats aan den IJsel is bedoeld, behoeven we aan dit vermoeden niet te veel vertrouwen te schenken.

Op historischen bodem komen we, wat Deventer betreft, eerst bij de invoering van het Christendom. Eerst vernemen wij van de stichting van een kerk door Willebrordus, een geestelijke, in 696 door Paus Sergius tot bisschop verheven. Of zijn arbeid van beteekenis voor Deventer geweest is, is onbekend.

Meer blijvenden invloed heeft zeker Lebuïnus gehad, of Liafwinus, zooals zijn naam eigenlijk luidt, de Engelsche zendeling, die in Deventer het evangelie kwam verkondigen en er in 768 een kerk bouwde. Die stichting was voor Deventer nog niet de boodschap des vredes. Onrustige jaren

*) Mr. J. Th. Ver Loren. Lebuïnus en zijne stichting te Deventer gedurende den eersten tijd van haar bestaan.

volgden er op. Men beleefde destijds de worsteling tusschen Franken en Saksen. Bij het opdringen der volken uit het Oosten hadden de Saksen langzamerhand de oudere bewoners dezer gewesten, Chamaven en Saliers, verdreven. Het Frankische rijk echter, in aanzien wassende, breidt gaandeweg zijn macht uit ook over een gedeelte der ingedrongen Saksische stammen.

Toen Karel de Groote de regeering aanvaardde, was vermoedelijk de IJsel de grens van zijn rijk. Na een tijd van betrekkelijke rust met de Oostelijke buren, wordt door Karel de strijd aangebonden, geëindigd met de onderwerping der Saksen en hun bekeering tot het Christendom. Dat resultaat is niet verkregen dan na harden strijd. Verwoede uitvallen in het vijandelijk land, plundering van de heiligdommen van den gehaten godsdienst, dien men hun op wilde dwingen, werden daarbij door de Saksen herhaaldelijk ondernomen. Ook Deventer leed daaronder. Tweemaal kort achter elkaar werd de plaats geplunderd en de kerk verbrand.

Na den vrede in 776 wordt door Ludger, in het nog ledige en woest liggende Deventer, onder bescherming van het kapittel van Sint Salvator te Utrecht, opnieuw een kerk gesticht en van toen af kwamen wat beter jaren voor de plaats. Doch toen, na de verdeeling van het rijk, de streek bij Lotharingen gerekend werd, en door onderlinge twisten de staten hun macht verloren, werd de toestand minder gunstig. Het geheele land had destijds te lijden van de invallen der Noormannen, waaraan geen voldoende tegenweer kon geboden worden. Verscheidene plaatsen werden door hen verwoest; Utrecht werd een tijd lang door hen bezet en ook Deventer, in 882, door hen geplunderd. Bisschop Radboud, in het begin van 900 tot bisschop van Utrecht aangesteld, vond zijn bisschopszetel nog in onbewoonbaren staat en heeft tot aan zijn dood toe, in 917, voornamelijk verblijf gehouden te Deventer, welke plaats toen onder de bescherming van de hertogen Otto en Hendrik van Saksen stond. In naam maakte toen Deventer en het geheele landschap Hameland nog deel uit van Lotharingen, doch metderdaad oefende Duitschland er het gezag uit. Sinds 921 werd het ook rechtens tot Duitschland gerekend.

Het verband van de stad tot het bisdom Utrecht, dat zich langzamerhand ontwikkeld had, werd intusschen steeds nauwer. Vóór 975 hadden de bisschoppen nog geen wereldlijke macht; zij hadden slechts eigendommen, waaraan bizondere voorrechten waren verbonden, doch omstreeks dien tijd wordt te hunnen bate Utrecht van het graafschap Nifturlake afgescheiden. Snel breidt sindsdien hun macht zich uit en in 1046 werd door Koning Hendrik III Deventer met het daaromheen liggend graafschap bij het bisdom gevoegd. De plaats werd daardoor gewikkeld in al de oneenigheden en twisten, die het bisdom in de volgende eeuwen achtereenvolgens met Holland, Gelderland en andere gewesten uit te vechten had.

Herhaaldelijk had de stad belegeringen te doorstaan. In 1120 werd ze in een geschil tusschen bisschop Godebald en Keizer Hendrik V, door den laatste belegerd en ingenomen. Drie jaren later wendde de plaats met goed gevolg een aanslag af van Lotharius, hertog van Saksen, in vereeniging met den bisschop van Munster. In het laatst der 12e eeuw, werd de stad driemaal, namelijk in 1180, 1186 en 1196, door de Geldersche graven vruchteloos belegerd, doch in 1202 bezweek zij onder den herhaalden aanval. Weder aan Utrecht gekomen, moest bisschop Jan van Deert Deventer in 1336 aan den Gelderschen graaf Reinald II verpanden. Jan van Arkel echter loste eenige jaren later de stad weder in.

Bij alle ellende, die de plaats door de politieke verwikkelingen ondervond, werd zij ook nog herhaaldelijk bezocht door andere plagen. Grootendeels laag gelegen, aan een wispelturige rivier, werd de stad meermalen gedeeltelijk bedekt door hare wateren. In 1374 had men bizonder te lijden van den watervloed. Het water stond 3 voet hoog in de Lebuïnuskerk, en van het hout aan de Houtmarkt, waar destijds groote partijen aangevoerd werden, dreef voor een groote waarde weg.

In 1433 steeg het water na een langen winter met veel sneeuwval in Februari zoo hoog, dat het stond tot voor de Proostdij.

Een reeks van jaren kan nog opgenoemd worden: 1501, 1505, 1529 en vooral 1552, waarin opnieuw het water de stad voor een groot deel onbewoonbaar maakte.

Maar ook door brand gingen menig keer bezittingen verloren. Vooral bekend is de brand van 1334, toen een groot gedeelte van de stad, waaronder twee kerken, in de asch werd gelegd.

Dan nog had men menigmaal te kampen met besmettelijke ziekten; zoo werd in 1398 en 1421 Deventer door een pestepidemie geteisterd, welke ramp zich later nog meermalen herhaalde.

De stad groeide intusschen tegen de verdrukking in; voor haren handel wist zij allerhande previlegiën te verwerven, waaronder vooral van belang waren de tolvrijheid in het verkeer met verschillende streken.

De buitenlandsche handel kwam in beter conditie, toen de stad in 1241 toetrad tot het Hanzeverbond. De scheepvaart van Deventer beteekende toen heel wat en was mogelijk door den gunstigen staat van den vrijen en onbeteugelden IJsel. In de 14e en 15e eeuw echter begon het rooven van uiterwaarden, beschermd door kribwerken, ten koste van het rivierbed. Meer en meer werd hierdoor de waterafvoer belemmerd. De bevaarbaarheid van de rivier ging dientengevolge langzamerhand achteruit, vooral ook, toen de toevoer van het bovenwater naar den IJsel door een andere verdeeling van het water uit den onverdeelden Rijn langzamerhand geringer werd. De buitenlandsche scheepvaart is voor Deventer daardoor ten slotte een onmogelijkheid geworden. Zoo ver was het echter nog niet gekomen tegen het eind der middeleeuwen, toen Deventer bekend stond als de derde handelsstad in deze gewesten.

Bij hare stoffelijke welvaart, kon Deventer ook in die dagen bogen op een verheffend intellectueel leven. Door het kapittel van Sint Lebuïnus, sinds overoude tijden aan de Deventer hoofdkerk verbonden, was de stad een centrum geworden van religieuse en wetenschappelijke beschaving.

De grootste persoonlijkheid uit die dagen is Geert Groote, bekend als de vader der zoogenaamde moderne devotie, een man, die door zijn voorbeeldig leven, door zijn boetpredikingen en door al zijn handelingen de menschheid tot meerdere deugd trachtte te brengen. Bij een vroomheid, niet vrij van mysticisme, was hij tegelijk practisch van aard. Hij bewees dit o. a. door minvermogende jongelieden, wier geestelijke opleiding hij op zich genomen had, zich hun bestaan te laten verdienen door het overschrijven van boeken. Hij legde daardoor den grond voor de door zijn vriend Florens Radewijns opgerichte *Broederschap des gemeenen levens.*

Vermoedelijk heeft zijn invloed zich ook doen gelden ten bate der *Latijnsche school*, die, waarschijnlijk oorspronkelijk opgericht door het kapittel, destijds niet zoo heel veel te beteekenen had. Later kwam zij echter tot grooter bloei. Vooral was dit het geval, toen ALEXANDER HEGIUS aan haar verbonden was. Eenige jaren na zijn dood in 1498, namelijk in 1510, werd de school door 600 leerlingen bezocht.

De politieke beteekenis van Deventer steeg intusschen ook, toen zij in 1495 door Keizer Maximiliaan tot een vrije rijksstad verheven werd, staande onder 's Keizers onmiddellijke bescherming.

Tevens kreeg zij daarbij het recht van munt, zoowel voor gouden als zilveren muntspeciën. Die bescherming verzekerde de plaats echter geen absolute rust. Zij bleef de twistappel tusschen Utrecht en Gelderland, en aan dien eeuwigen strijd kwam eerst een eind, toen de bisschop van Utrecht zijn wereldlijke macht en daarmede zijn recht op Deventer overdroeg aan Keizer Karel V. Er moet bijgevoegd worden, dat bij al de verwisselingen van heeren, Deventer tegen over hen altijd een zekere onafhankelijkheid heeft weten te bewaren. De stad zag in hen slechts haar beschermers, die zich geheel te houden hadden binnen de macht hun verstrekt.

De tijd van Philips II was voor Deventer, evenals overal elders, een tijd van troebelen.

Het was zeker wel een eer voor haar, in 1558 verheven te worden tot den zetel van een nieuw bisdom. Doch het kapittel was tegen deze nieuwigheid hevig gekant en de eerst benoemde dignitaris maakte uit dien hoofde bezwaar zijn zetel in te nemen.

In den zelfden tijd kwamen de geloofsvervolgingen tegen de aanhangers der nieuwe religie en eindelijk wordt de stad in den oorlog gewikkeld, waarvan zij al het drukkende ondervond door de talrijke krijgsbenden, die zij telkens te herbergen en te voeden kreeg.

In 1578 werd Deventer, na een beleg van drie maanden, door Rennenberg aan de Staatsche zijde gebracht. Het nootlottig verraad van Stanley voerde de stad eenige jaren later — in 1587 — weder in de macht der Spanjaarden. Maar, door een krachtigen aanval wist Maurits Deventer in 1591 opnieuw te veroveren.

Na dien tijd brak voor de plaats een tijd van vrede aan en had zij gelegenheid van de ondervonden ellende te bekomen. Voor den bloei der stad in de volgende tijden heeft de stichting van Anna van Twickelo, weduwe van Marten Boedeker en haren eenigen zoon Balthazar Boedeker, in geen geringe mate bijgedragen. Zij bestemden in 1584 een gedeelte hunner na te laten goederen voor de oprichting van een athenaeum. In 1629 werd de stad, door de weduwe van Balthazar Boedeker, in het bezit gesteld van de bedoelde gelden en heeft Deventer zijn *Illustre school* gekregen. Weldra kwam deze school tot hoogen bloei en langen tijd heeft zij zich verheugd in een grooten toevloed van studenten. Door de veranderde toestanden op 't gebied van onderwijs is er echter in den loop van onze eeuw een kentering gekomen ten aanzien van het Deventer athenaeum, waardoor het zijn beteekenis verloor. In de zestiger jaren is het dientengevolge opgeheven.

Kwade tijden heeft Deventer — om tot den loop der geschiedenis terug te komen — nog beleefd in 1672, toen de benden van den keurvorst van Keulen en den bisschop van Munster, vereenigd met die van Lodewijk XIV, het land binnenvielen en voor Deventer het beleg sloegen. Na een niet al te krachtige verdediging gaf de stad zich aan de Duitsche troepen over. Daarna bleef ze tot in 1674 in 's vijands hand; de ontruiming geschiedde toen ook eerst tegen betaling van een hooge schatting.

Na dien tijd heeft Deventer nog geen aaneengesloten tijd van vrede gekend. In den Franschen tijd heeft het weder een belegering moeten verduren. In 1813 namelijk, toen voor Napoleon de krijgskans begon te keeren, werd Deventer op zijn last in staat van tegenweer gebracht. De Kozakken stootten daardoor op hun zegevierenden tocht naar het Westen voor Deventer het hoofd. Het garnizoen wist zich geruimen tijd tegen alle aanvallen te verdedigen. Eerst den 26en April 1814 had de overgave plaats aan het Nederlandsche gouvernement, waarbij de verdedigers alle militaire eer gegund werd.

De verdere geschiedenis van Deventer komt vrij wel overeen met die van de meeste steden van haar rang en kan, als behoorende tot den nieuwen tijd, voor ons buiten beschouwing blijven.

DE STAD EN HAAR VERDEDIGINGSWERKEN.

Van de algemeene gedaante der stad, zooals zij zich in de zestiende eeuw vertoonde, kan ons plaat XVI (fig. 2), de voorstelling van het beleg van Rennenberg, een denkbeeld geven. Hoewel de indruk ietwat zonderling is, door de eigenaardige verhouding tusschen de stad en de krijgslieden, is zij, wat den vorm der stad, zoomede de richting der straten en de plaats der voornaamste bouwwerken betreft, toch vrij betrouwbaar; het is wel, zooals het opschrift aangeeft: „een waerafftighe afconterfeitinge". Kaarten uit later tijd vertoonen met deze slechts geringe afwijkingen.

Bij de beschouwing dezer kaart, treft dan in de eerste plaats de eigenaardige gedaante der bebouwde kom. We kunnen onderscheiden een hoofddeel van nagenoeg rechthoekige gedaante, waarin de Lebuïnus-kerk met de daaraan grenzende Onze-Lieve-Vrouwekerk een centrale plaats innemen. Op den Oostelijken hoek sluit bij dit vierkant een halfrond aan, doorsneden door onregelmatige straten: de Berg. Tusschen beide stadsgedeelten ligt het langwerpige hoofdplein: de Brink. (*)

(*) Verklaring der op de plaat voorkomende nummers:

1. Schoenmakerspoort.
2. Bastion bij de haven.
3. Zandpoort.
4. Tolhuis bij de brug.
5. Dijk, vermoedelijk Douvelderdijk, een thans verlaten rivierdijk.
6. Bolwerk, later omgebouwd tot het bastion „Graaf van Buren".
7. Noordenberger toren.
8. Aarden bolwerk buiten de Brinkpoort.
9. Noordenbergpoort.
10. Buiten- en binnen Vischpoort
11. Buiten- en binnen Duinpoort.
12. Melksterpoort.
13. Binnen Zandpoort.
14. Bergpoort.
15. Binnenste Brinkpoort.
16. Buitenste Brinkpoort.
17. St. Nicolaaskerk.
18. St. Lebuïnuskerk.
19. Lieve-Vrouwekerk.

Het terrein verheft zich bij den Berg thans nog ongeveer een 5 à 6 M. boven het overige gedeelte der stad. Vroeger echter zal de hoogte meer geprononceerd, het karakter van een heuvel gehad hebben, daar het Noordelijk centrum van de plaats voor het meerendeel vroeger veel lager lag dan thans.

Volgens de overlevering moet nu vroeger op den berg de burcht gestaan hebben. Het is nog steeds niet uitgemaakt, of dit kasteel werkelijk bestaan heeft, dan wel of we het naar het land der fabelen moeten laten verhuizen. Geen enkel brok fundeering of een andere bouwrest is overgebleven, dat men in verbinding kan brengen met een dergelijk bouwwerk. Ook de overige plaatselijke aanwijzingen, waaraan men wel eenige waarde heeft willen toekennen, als het vinden van doodsbeenderen bij het graven van putten in de buurt, de aanwezigheid van het Sassenstraatje, dat oorspronkelijk het Saksenstraatje geweest zou zijn, hetwelk de vijand opgeklommen is om den burcht te bestormen, zijn vrijwel zonder beteekenis. Al is er dan geen spoor meer van overgebleven, toch is het bestaan van een burcht in het verleden zeer wel mogelijk, te meer daar oude schrijvers, als Heda *) over de voormalige versterking als een vaststaande zaak spreken. Ook Dumbar zegt in zijn Kerkelijk en Wereldlijk Deventer, dat oude stukken wijzen op het voormalig bestaan eener sterkte, afgebroken bij den aanleg der stedelijke vestingwerken.

Fig. 3. OUD ZEGEL VAN DEVENTER.

20. Wanthuis.
21. Raadhuis.
22. Steerne.
23. Vleeschhuis.
24. Munt (?).
25. De Olde St. Oleff of het Bergevaarshuis.
26. Proviandschuren of handelshuizen (onzeker.)
27. Waag.
28. Twee wachthuizen voor de soldaten op den Brink.
29. Roggestapel.
30. Heilige-Geest of Groote Gasthuis.
31. Voorster Gasthuis.
32. Waarschijnlijk Oude Weeshuis.
33. St. Elisabeths Gasthuis.
34. Stappen Convent.
35. St. Geertruyden Gasthuis.
36. Lombaard.
37. Minrebroederen Klooster.
38. Kerstekens en Brandes Klooster.
39. Arme Fraterhuis.
40. Meester Geerts Klooster.
41. Oude Convent.
42. Buiskens-Klooster.
43. Lammen Klooster.
44. Heer Florenshuis.
45. Cellebroershuis.
46. Proostdij.
47. Bisschopshof.
48. Graven.
49. Engestraat.
50. Pontsteeg.

*) Beka en Heda, De Episcopis Ultrajectinis.

Het is zeker wel eigenaardig, dat het oude Deventer zegel het beeld van een burcht draagt. (fig. 3). Ver Loren ziet in dit zegel een bevestiging van de stellingen, die hij omtrent de opkomst van Deventer opgeworpen heeft. Ook hij acht de voormalige aanwezigheid van een burcht zeer waarschijnlijk en meent, dat deze gesticht moet zijn in den Frankischen tijd. Toen Ludger de door de Saksen verwoeste kerk herbouwde, lag Deventer even over de grenzen van het Rijk. Moet er, vraagt de schrijver, toen niet noodzakelijk een versterking bij gebouwd zijn? Men was nog midden in den strijd met de Saksen, die reeds tweemaal te Deventer zoo danig hadden huis gehouden. Toch hebben zij de plaats nadien met rust gelaten. Meermalen zijn door de Franken, bij hun vooruitgeschoven posten kasteelen gebouwd, zoo te Gent, Utrecht, Elst enz. Het is dus wel waarschijnlijk, dat zij het hier ook hebben gedaan. Het oude Deventer zegel, later vervangen door den rijksadelaar, komt o. a. voor bij een oorkonde in 1352, een tijd, toen de burcht zeker reeds lang verdwenen was.

De voorstelling op het zegel kan geheel fantasie zijn, gemaakt in den geest van andere bestaande stempels, maar het kan ook een afbeelding zijn, zooals Dumbar aanneemt, van den burcht, zooals hij werkelijk geweest is. Nu aanschouwen we op het zegel een bouwwerk, zich verheffende boven een gekanteelden walmuur, waarvan alleen het bovendeel zichtbaar is. Het meest typische in de voorstelling zijn de beide torens van het gebouw, met koepeldak gedekt. Deze vorm draagt onmiskenbaar een Byzantijnsch karakter. De ook buiten sprekende koepel werd in het Romaansch in deze streken niet meer toegepast; wij krijgen den indruk daardoor te maken te hebben met een bouwwerk uit den tijd van Karel den Groote.

Als Deventer werkelijk een burcht bezeten heeft, schijnt de Berg, het hoogste gedeelte, daarvoor de aangewezen plaats te zijn. Doch als het kasteel gebouwd moet zijn ter beveiliging van de kerk, dan zou men zeker een plaatsing mogen verwachten in de onmiddellijke nabijheid van dat gebouw. Nu meende Ver Loren in de topografische gesteldheid van de stad aan de Noordzijde der Lebuïnuskerk een aanduiding te zien, dat werkelijk de burcht niet op den berg, maar aldaar, in den zoogenaamden Noordenberg, moet gezocht worden. Naar ik verneem, heeft de geleerde archeoloog echter deze suppositie weer opgegeven; de toestand van den bodem, die aldaar voor een belangrijk gedeelte vroeger zeer laag moet geweest zijn, maakt het bestaan van een oud kasteel ook onwaarschijnlijk. Daarmede zijn wij echter het spoor, dat we meenden gevonden te hebben tot het oude slot, weer kwijt, en zweeft het geheele vraagstuk weer meer in het onzekere.

De herhaalde ophoogingen van den Deventer stadsbodem maken in 't algemeen het nagaan van haar ontwikkelingsgeschiedenis hoogst moeilijk. Om uit te maken hoe de oorspronkelijke toestand geweest is, zou het noodig zijn overal in den grond te boren, tot het peilen van den ouden maagdelijken bodem. Voor zoover mij gebleken is, bij de uitvoering van verschillende bouwwerken, is buiten het Bergkwartier met den Brink, slechts op enkele punten de oude stadsbodem boven hooge rivierstanden gelegen.

Verschillende gedeelten moeten vroeger moeras of water geweest zijn. Het terrein bij de Lebuïnuskerk, — het zoogenaamde Groote Kerkhof, — de Assenstraat (tusschen Kerkhof en Brink), en het Noordenbergschild, behooren wel-

licht tot de vroeger min of meer boven de omgeving verheven gedeelten. Nu was voor den bouw van woonhuizen een watervrije ligging zeker wel aan te bevelen en voor kerkgebouwen in de eerste plaats aangewezen, doch desniettemin zal het lager liggend terrein de oorspronkelijke bewoners van Deventer het meest hebben aangetrokken. Dit waren toch in hoofdzaak landbouwers en de overigen, hetzij industrieëlen of handelaren, behielden bij hun hoofdbestaansmiddel voor het meerendeel toch altijd nog eenig boerenbedrijf. Al dergelijke lieden hadden liefst de woning bij hun tuin. Zij zochten het zeker niet in de hoogte aan den Berg, die, zoolang hij niet bebouwd was, niets dan een droge stuifhoop kon zijn.

Een andere factor, wiens invloed op de formatie van de stad niet voorbij gezien mag worden, is de beweeglijkheid van het zomerbed der rivier. Vroeger liep de IJsel veel verder van de stad af. Niet ver van den Gelderschen bandijk loopt een sloot, het overblijfsel van den ouden stroom, en die nog als „Oude IJsel" bekend is. De Haven, aan de Zuid-Oostzijde van de stad, is vermoedelijk de natuurlijke mond van de Schipbeek geweest. Om zich te vereenigen met den ouden loop van den IJsel moet hij vroeger verder doorgeloopen hebben. Nu wordt ook in oude verhalen gesproken van de stichting der kerk door Lebuïnus „aan de haven." Het schijnt dus, dat deze vroeger langs de stad geloopen heeft om zich meer Noordwaarts met den IJsel te vereenigen. Of is het oude verhaal anders op te vatten en heeft een tak van de rivier destijds al langs de stad geloopen? Een dubbel zomerbed was niets ongewoons voorheen; het is bekend, dat een tijdlang de IJsel tusschen Zutphen en Deventer uit twee stroomen bestond. Hoe dit zij, in elk geval is de stad aan de Westzijde langzamerhand in de rivier vooruitgedrongen. De huizen aan de Polstraat, evenwijdig met de rivierkade „de Welle" loopende, staan alle op een oude samengeperste modderlaag; bij graafwerken kwamen hier op verschillende punten oude beschoeiingen voor den dag.

Een enkel bericht kan eenig licht geven voor het opsporen van de oudste gedaante der stad. Dumbar deelt mede, dat in een stuk uit het midden der dertiende eeuw het besluit vervat is, om een overgebleven stuk walmuur aan de Engestraat te sloopen. Nu loopt deze straat in het verlengde van de „Graven" aan de Noordzijde op korten afstand van de Lebuïnuskerk. We hebben dus hier waarschijnlijk te maken met de oude grens van de stad. De „Graven" is vermoedelijk vroeger de stadsgracht geweest, en aan het eind der Engestraat heeft men de Pontsteeg, waar weleer de pont lag, waarmede men toen over de gracht voer. Hoe de stadsgrens in dien tijd aan de Zuidzijde was en of toen de Berg hetzij met of zonder burcht binnen de wallen omsloten was, ligt echter geheel in het duister. Ook omtrent den tijd van aanleg en den aard der eerste versterkingen ontbreekt elk bericht. We weten alleen, dat het eerste keurslijf de stad langzamerhand te nauw geworden is. Ruime buitenwijken zijn bij de oude kern aangetrokken.

Zoo zal het Noordelijk stadsgedeelte, met de „Nieuwstraat" in het midden, wel het jongste gedeelte van de stad zijn, al heeft het dan ook reeds een respectabelen leeftijd. Nadat deze buurt er bij getrokken was, verkreeg de stad een nieuwe omwalling.

„Ten tijde", schrijft Dumbar, „der vooraengehaelde uitlegginge wierd deze Stat ront om met eenen nieuwen hoogen ringmuur met toorens doorregen en van achteren met een steenenwal op groote steenen bogen rustende bekleedt, omvangen, van welke toorens en muuren ingevolge *Concordaet in den jaere 1556* een groot gedeelte boven afgebrooken is om tot het nieuwe voorhanden zijnde metselwerk dezer stat wederom gebruikt te worden."

Het is waarschijnlijk, dat men zich in later tijd niet meer veillig achtte achter deze muren, wegens het gevaar bij ondermijning, en daarom een tweeden walmuur voor den ouden heeft opgetrokken. Tusschen beide werd de breedte voor een straat open gehouden, die nog den naam draagt van „Achter de Muren." De nieuwe ommuring, waarvan de grondslag gelegd werd in het midden der veertiende eeuw, was aan den binnenkant aangevuld met een aarden banket tot borstweringhoogte, waardoor hij ook niet gemakkelijk meer door het langzamerhand op den voorgrond tredend belegeringsgeschut verwoest kon worden.

Uit de rekeningen blijkt, dat men zich in de volgende tijden telkens groote geldelijke offers getroost heeft voor verbetering der vestingwerken.

In 1361 wordt een gracht gedolven buiten om den Molenberg, buiten de Noordenbergpoort gelegen; in 1379 worden verscheiden aarden schansen buiten de stad aangelegd, in 't bizonder voor de Bergpoort. In 1456 en 1477 wordt een schans en een bolwerk aan de overzijde der rivier gemaakt. De ringmuren worden verbeterd in 1487, 1488 en 1495; verschillende torens worden verhoogd in 1500. In 1509 wordt een bolwerk voor de Brinkpoort aangelegd. In 1543 eindelijk werden de stadsgrachten verlegd, een beschansing om den molenberg voor de Noordenbergpoort gemaakt en een begin gemaakt met den bouw eener zware kat voor de Brinkpoort.

Voor de verdediging was de plaats gunstig gelegen, beschermd als zij was aan de Westzijde door den IJsel, aan de Zuidzijde door de breede haven. Aan de andere zijden waren rondom de wallen breede ommuurde grachten aangelegd. Het water voor deze grachten werd toegevoerd door de Schipbeek, en op peil gehouden door een keersluis achter in de haven.

Voor een gedeelte, tusschen de Brinkpoort en de Noordenbergpoort, had men midden in de gracht een aarden wal gehouden, als een eiland er in liggende, „waerop van olts heer ende noch tegenwoordelijk herten en hinden weiden ende genereren." *) Men had dus hier ook het systeem van de dubbele gracht toegepast, dat meer veiligheid aanbood, dan de enkele gracht en daarom bij zeer veel middeneeuwsche vestingwerken in ons land te vinden is.

Als toegang tot de stad dienden tal van poorten, gedeeltelijk aansluitende bij de binnenste, gedeeltelijk bij de buitenste omwalling. Velen van deze waren, zonder eenig sieraad, alleen gebouwd naar de regelen der militaire bouwkunst dier dagen. Met dat al kunnen ze door hun groote hoogte en massiviteit, dikwijls ook door hun flankeerende torens, toch indrukwekkende monumenten geweest zijn. Sommige poorten echter muntten boven de andere uit door de zorg er aan besteed, waardige toegangen der stad te maken. Op het gezicht op Deventer (fig. 1) zien we de Binnenvischpoort zich verheffen, achter den buitensten walmuur. De beide torens hebben reeds hun spitsen verloren, vermoedelijk verwijderd ten behoeve der plaatsing van geschut. Op eenigen afstand meer zuidwaarts

*) Sylvanus.

was de Binnenduinpoort, aan de stadszijde geflankeerd door een achthoekigen toren. *)

Een fraaie poort was indertijd de Buiten Zandpoort, van de rivier af toegang tot den Brink verleenende, gedekt door een hooge spits, uitstekend boven vier hoektorentjes.

Aan de andere zijde van den Brink stond de Binnenbrinkpoort, aansluitende bij de oude wallen, en de Buitenbrinkpoort, bij de nieuwere werken. De laatstgenoemde poort was de meest beroemde van alle; zij was opgericht als een monument ter eere van de nagedachtenis van keizer Karel V en was gesierd met zijn beeld. Joan Blaeu beschrijft in zijn atlas achter de afbeelding van Deventer deze poort en noemt als overige sieraden het wapen, den Rijksarend, door Keizer Otto III aan de stad geschonken, en de twee pilaren ter linker- en ter rechterzijde van de poortopening, waartegen de beelden staan van Fortuna en Bellona. Latijnsche dichtregelen verklaren het doel der stichting en den zin der ornamentiek. Volgens Destrella, die een reisbeschrijving van Philippus van Spanje door de Nederlanden gegeven heeft, was deze poort, na eene te Antwerpen, de schoonste uit deze gewesten. **)

Een afwijkende inrichting der defensiewerken had men aan de Noordenbergpoort. Hier is aan de buitenzijde van de gracht een hooge toren gebouwd, verbonden met de binnenpoort door een bedekten weg. Het was het hoogste en zwaarste werk van de geheele vesting. De muurdikte van den toren wordt opgegeven op 18 voet. Een hooge spits, gekroond door den Deventer Adelaar, dekte het groote gevaarte. Buiten dezen toren stonden bij elkaar eenige molens op den zoogenaamden „molenberg", die in 1543, zooals ik boven reeds schreef, voorzien werd van een beschansing.

Omstreeks denzelfden tijd, althans in de 16e eeuw, was de stad versterkt door verschillende kunstwerken, die als de voorbode van een nieuwe richting in de vestingbouwkunde kunnen beschouwd worden. Het zijn de beide bolwerken aan de Brinkpoort en aan den Noordelijken hoek der stad, bij de rivier. Sylvanus beschrijft ze als volgt: „'t Een is besijden die Brinckpoorte met een muer uyt den gront opgetogen ende ghecingelt. Welcke muer dient beneden voor 't afsacken ende boven voor een faulsebraye tot defensie van die graft. Het andere veel grooter zijnde, ende hoeckich met rechte flancken, legt aen het uyterste leechste eynde van die stad, daer wel eer die Iselbrugge aenschoot, van die gront opgetoogen met groote grauwe steenen, daernae met tichelen, ende eindelijck met aerde opgesettet."

Behalve de eigenlijke vestingwerken, had de stad nog daarbuiten zijn *lantweeren*, waarmede de omliggende landerijen beveiligd werden tegen stroopende benden. Zij bestonden uit borstweringen achter grachten. De wegen waren afgesloten door stevige sluitboomen. Op de gevaarlijke punten waren bovendien blokhuizen opgericht.

Zooals de stad dan nu beschermd was door een vestingstelsel, gedeeltelijk van den ouden stempel, gedeeltelijk volgens nieuwere principes, was zij in het laatst der 16e eeuw nog in staat om krachtig tegenweer te bieden. Dit ondervond Rennenberg, die den 3en Augustus 1578, na Kampen vermeesterd te hebben, het beleg sloeg voor Deventer.

Een uitvoerig verslag van de langdurige belegering is gegeven door Fresinga, die aan den veldtocht deelnam; het is opgenomen in het derde deel van Dumbar's Analecta. Een verkort verslag komt voor in den Overijsselschen almanak van 1839. Het is hier niet de plaats om een beschrijving te geven van het beleg, hoe merkwaardig het ook geweest is. Voor ons doel is een enkele toelichting bij de kaart voldoende. Ook wat betreft de wijze, waarop de stad belegerd is, kunnen we deze vertrouwen. Den 19en November is de stad overgegeven; onleesbaar is de datum op het schilderstuk geworden, waarnaar de kaart geteekend is; doch blijkbaar heeft men in hoofdzaak willen weergeven den toestand in de laatste dagen vóór de overgave en dan komt de plaatsing van legertroepen en kanonnen geheel uit met de beschrijving van Fresinga. Links bovenaan is op de kaart aangegeven het Brienenhuis, waar de graaf van Rennenberg zijn intrek nam. Niet ver van daar zien we den graaf zelf; vergezeld van zijn hond *Tisbe*. In een gesloten kom rond de stad liggen de verschillende bolwerken der aanvallers. Ook de schans is geteekend, bij de rivier, op last van Rennenberg gemaakt in den tijd, toen er gevreesd werd voor ontzet, om op die wijze de munitie zoo noodig in veiligheid te kunnen brengen. Van de brug over den IJsel zijn slechts de jukken meer over; de brug zelf was in het begin van het beleg door de Gelderschen verbrand.

De Noordenbergstoren is voorgesteld, terwijl er de kap afvalt. Dat is nog een voorval uit het begin van het beleg. Men had het toen voorzien op dien toren. Behalve dit afschieten van het dak, schijnt men hem niet ernstig benadeeld te hebben gedurende het beleg. „Waeromme", schrijft Fresinga, naedemael vor den selven thorn geenen graft en is, sullen sich die naecomelingen billick verwonderen, dat die beleggers niet anders dan met mineren (sonder den selven met geschut aen heur sijde te openen) gepooght en hebben sich daer van meesters te maecken: te meer aengesien deselve thorn overal de stadt gebiedende is deur sijn hoogde."

De oude wijze van belegeren zal nog zeker te diep ingeworteld zijn geweest bij de bevelhebbers. Men trachtte door het aanleggen van mijnen de poort te naderen; doch van de stadszijde werden tegenmijnen gemaakt. Onder den grond werden gevechten geleverd met afwisselend succes, doch de toren bleef daarbij behouden.

Eerst later, vooral op aandringen van Van den Kornput, werd meer gebruik gemaakt van het geschut om de stad te bedwingen en het is ook het meer moderne oorlogsgereedschap, dat ten slotte de beslissing gebracht heeft.

Bij het beleg in 1591 door Prins Maurits was de strijd spoediger beslist. De prins richtte toen zijn geschut in hoofdzaak op de Zandpoort, en schoot een bres in de muren daar aangrenzend. Hoewel de bestorming, vervolgens verricht met behulp van een ponton brug over de Haven, afgeslagen werd, durfde de bezetting daarna geen tweeden aanval afwachten en werd de stad door den gouverneur, Graaf van den Berg, overgegeven.

Men heeft daarna de vestingwerken niet lang meer in denzelfden toestand gelaten. Het is vooral aan Prins Maurits te danken, dat er spoedig een geheel nieuwe kring van versterkingen rond de stad gelegd werd. Het plan daartoe, vastgesteld in het jaar 1597, was gemaakt door Adriaan Anthoniesoon Metius, een bekwaam vestingbouwkundige. De kosten voor de werken werden gezamenlijk gedragen door Generaliteit en stad.

Behalve het bestaande bastion aan het Noordelijk eind der stad bij de rivier, later bekend als het bastion Graaf

*) Afgebeeld in „Tegenwoordige Staat van Overijsel".
**) M. E. Houck. „Daventriensia". Feuilleton Dev. Courant.

van Buren, kreeg de vesting zeven nieuwe groote bastions, waaromheen een breede gracht zich kronkelde, die de tusschen gelegen ravelijnen aan alle zijden omspoelde. Het glacis, aangelegd buiten de gracht, beschermde de achtergelegen werken.

De oude fortificatiën hadden nu voor het meerendeel haar beteekenis verloren. De oude gracht kwam binnen de nieuwe wallen te liggen. Langzamerhand ondieper geworden en versmald, is zij ten slotte geheel gedempt. Met walmuren en poorten is het evenzoo gegaan; het ééne stuk vóór en het andere na is afgebroken en tegenwoordig is er — jammer genoeg — slechts zeer weinig over van den ouden rijkdom aan torens en poorten. De oudste ommuring is reeds gedeeltelijk opgeruimd bij den aanleg der werken in den Bourgondischen tijd. Alleen de torens werden behouden en zijn gedeeltelijk ingericht voor verschillende doeleinden. Eenige er van zijn op die wijze langen tijd blijven staan en op het oogenblik is nog een drietal torenrompen aanwezig.

Een toren, tegenover de brug, zichtbaar op fig. 1, kijkt nog boven de aangrenzende huizen uit, doch is verbouwd tot café met belvedère zonder eenig antiek karakter. Op eenigen afstand meer noordwaarts is nog een torentronk overgebleven, gedegradeerd tot een voor slachtveestalling, terwijl dicht bij de voormalige Zuidpoort een andere toren romp aangetrokken is bij een werkplaats.

Eenige jaren geleden was er nog een toren aanwezig bij de Walstraat, later afgebroken voor den aanleg van een dwarsstraat. Op onze fig. 4, Plaat XVII, genomen naar een schets van C. Springer, zien we hem zich nog boven de omgeving verheffen met een krans uitgekraagd door een dubbele reeks spitsbogen, terwijl op korten afstand daarvoor de Binnengracht haar spiegelend watervlak nog behouden heeft.

Van de buitenste walmuren is dicht bij de schipbrug nog een stuk zichtbaar; overigens zijn er nog brokken van tusschen de „Welle" (de rivierkade) en „Achter de Muren", aan weerszijden geheel tusschen huizen opgesloten. Ook bij de Haven staat nog achter de woningen verscholen een gedeelte van den ouden muur, en boven een laag pakhuis komt nog een oud rondeel uitkijken.

Aangaande de poorten kan ik kort zijn; er is niets meer van zichtbaar. Van de Noordenbergpoort kwam onlangs bij een verbouwing nog iets boven den grond. Het was een gedeelte der muren van den bedekten weg met een bijbehoorend vertrekje tusschen de binnenpoort en den grooten toren. Voorts was daarbij nog zichtbaar een gedeelte van een overdekte gang, die even onder het vlak der straat liggende naar den toren schijnt geleid te hebben. Meer is er niet.

Bij den aanleg der nieuwe vestingwerken, in de 17e eeuw vervaardigd, was er uit den aard der zaak weinig plaats voor kunstwerken. De nieuwe poorten moesten aansluiten tusschen de aarden wallen; hooge torens en steile daken waren hierbij verboden waar. Toch is er toen één poort tot stand gekomen, die bij haar middeleeuwsche voorgangsters niet achterstond; het was de Bergpoort. *) Men was dan ook bij den bouw in het jaar 1619 er bepaald op uit geweest een monument te stichten, en niemand minder dan Henrich Keyzer werd belast met de uitvoering der beeldwerken.

Het buitenfront dezer poort is opgevat in den geest der antieke triomfbogen. De poortopening, gevat in een omlijsting van rustiek blokwerk, is geflankeerd door twee Toscaansche pilasters. Het veld voor de eigenlijke decoratie is de attiek boven de poort. In het midden daarvan zien we het wapen van Deventer, den adelaar, met de gebruikelijke tenanten, twee gewapende mannen. Met attributen van het krijgsbedrijf is de overige ruimte van de attiek aangevuld. Een onooglijke blokgoot en een laag pannendak sloot het bouwwerk in den laatsten tijd af. Zoo is het ook afgebeeld op onze fig. 5. Oorspronkelijk zal het monument wel beter bekroning gehad hebben.

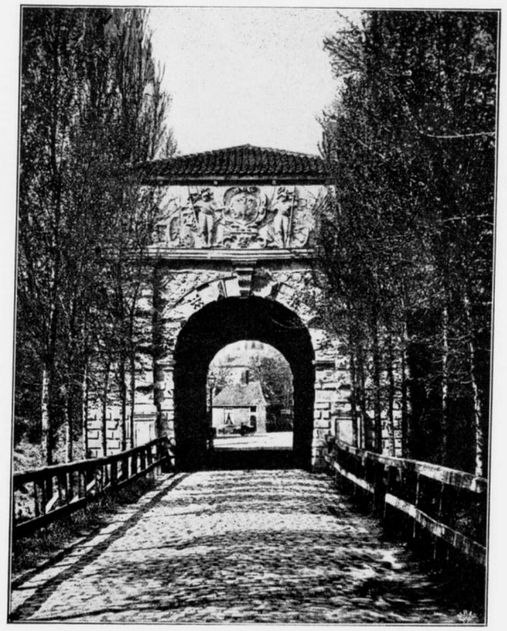

Fig. 5. BERGPOORT.
Naar een photo van M. BOSSE.

Aan de stadszijde was het front met zandsteenen blokwerk en banden versierd.

Bij de slooping der vestingwerken, omstreeks 1880, heeft men de poort afgebroken, zeker omdat ze anders zoo éénig overbleef. Het buitenfront is sindsdien, rug aan rug gekluisterd tegen den gevel van een Groninger poort, weder opgebouwd op het terrein bij het Rijksmuseum te Amsterdam. Gedegradeerd tot curiositeit, voelt het zich daar heel slecht op zijn plaats.

In aansluiting bij de behandelde onderwerpen moge hier nog een enkele mededeeling volgen betreffende de schipbrug over den IJsel en over den lusthof der stad aan gene zijde der rivier, de Worp. Een goede verbinding te hebben met de overzijde der rivier heeft men in Deventer altijd als een levenskwestie beschouwd. Een brug moest men dus hebben. Doch in den ouden tijd had men voor zulk een werk niet alleen een moeilijk technisch vraagstuk op te lossen, doch ook nog de bezwaren uit den weg te ruimen, die verschillende gezaghebbende machten er tegenin stelden, om de uitvoering te verhinderen. Zoo kwam het, dat men

*) Zie hieromtrent Dr. M. E. Houck. Twee bouwwerken van Hendrik de Keizer te Deventer, Eigen Haard, 1899.

tot diep in de vijftiende eeuw zich nog steeds behielp met een veerdienst.

In dien tijd echter schijnen de onderhandelingen ten slotte tot een bevredigend resultaat te hebben geleid. De toestemming van den bisschop voor den bouw der brug werd verleend in 1482. Terstond nadien werd het werk onderhanden genomen. Deze eerste brug was een paalbrug, liggende aan het benedeneind der stad op de plaats aangeduid op de „afconterfeitinge" van 1578. Niet lang heeft men van deze eerste brug pleizier gehad. Het bestaan er van was een doorn in het oog der Gelderschen. Hertog Karel protesteerde in 1521 er tegen, dat de Deventerschen een brug gebouwd hadden over zijn rivier met een versterkingstoren daarvoor op zijn grond. Bij den daarna uitgebroken krijg gelukte het den Gelderschen de brug door brand te vernielen. Herstel werd vervolgens onmogelijk gemaakt, doordat onder de vredescondities de bepaling werd opgenomen, dat de stad gedurende het leven van den hertog geen brug over de rivier zou mogen hebben. Die staat van zaken bleef zoo tot 1539. In dat jaar mocht de stad de verbinding, waaraan zij zoozeer behoefte had, herstellen. Keizer Karel V ondersteunde daarbij den bouw met een subsidie. Deze brug maakte het ongelukkig niet veel langer dan haar voorgangster; ditmaal was het een zware ijsgang, waaronder een groot deel der brug in 1571 bezweek. Vijf jaar later was de schade weer hersteld, doch in 1578 had de stad het beleg van Rennenberg te verduren, en één der eerste daden van de belegeraars was het verbranden van de brug.

Eerst toen er voor Deventer een rustiger tijd aanbrak, in 1591, werd er weer een nieuwe brug over den IJsel gelegd. Ditmaal maakte men — zooals ook het verstandigst was — een schipbrug. De plaats werd gekozen midden voor de stad, waar ze ook thans nog aanwezig is. In fig. 1 hebben we er een kijkje op.

De *Worp* behoort met andere landerijen aan de Geldersche zijde van den IJsel tot het groote grondbezit, dat de stad Deventer in den loop der tijden heeft verworven. Aanvankelijk was het een aanslibbing tusschen de beide IJselarmen, een laag en drassig terrein, waar het waterwild vooral in te huis was. Op den duur echter schijnt de toestand er van wat gunstiger geworden te zijn. Wanneer weet men niet, maar al vrij lang geleden is het aangelegd als wandelplaats.

In het laatst der vorige eeuw waren de statige lindelanen van de Worp de trots van Deventer. Die heerlijkheid zou echter eens onverwacht vernietigd worden. Toen in 1813 de stad in staat van tegenweer gebracht moest worden, liet de militaire bevelhebber het geheele plantsoen omhakken. Dit werd hem als een daad van vandalisme aangerekend, waarover de ingezetenen in woede ontstaken. Een plaatselijk dichter was de tolk van de algemeene gevoelens, toen hij op poëtische wijze zijn gemoed luchtte over de snoodheid van den Gauler, die de gevallen linden „tot vloektropee voor zijn euvelmoed gesteld had."

De rampen kwamen zich echter voor de Worp niet zoo dikwijls herhalen als voor de IJselbrug. Korten tijd na de bevrijding der stad is het plantsoen opnieuw aangelegd en reeds sedert vele jaren heeft de groeikracht der natuur de sporen van vroegere verwoesting onzichtbaar gemaakt.

KERKEN EN GESTICHTEN.

Een waardig monument der middeleeuwen is de hoofdkerk, de Sint Lebuïnus, waarnaast vroeger stond, gedeeltelijk er mede samengegroeid, de Lieve-Vrouwekerk. Sinds lang is dit laatste gebouw ten deele vervallen en afgebroken, ten deele ingericht als arsenaal.

De geschiedenis dier bouwwerken hangt nauw samen met de ontwikkeling van Deventer. Reeds met een enkel woord is melding gemaakt van *Lebuïnus*, den stichter der eerste Christenkerk, en *Ludgerus*, aan wien de wederoprichting van dat gebouw, na zijne verwoesting, te danken is. Er zijn verschillende oude verhalen in omloop betreffende de handelingen door beide zendelingen verricht. Onder deze schijnen het meest betrouwbaar te zijn de mededeelingen voorkomende in de levensbeschrijving van Ludgerus door Altfrides, den derden bisschop van Munster, overleden in 849. In hoofdzaak vernemen we daarin omtrent den kerkbouw te Deventer het volgende:

Lebuïnus, of zooals hij in het oude verhaal genoemd wordt *Liafwinus*, een man, blakende van geloofsijver, is driemaal door den Heer op ontzettende wijze aangemaand om aan den IJsel op de grenzen der Franken en Saksen het Evangelie te verkondigen. Hij verzoekt daarom bisschop Gregorius daarheen gezonden te worden. Voldoende aan dat verlangen, geeft hij aan Liafwinus tot zijn geleide mede den godvruchtigen Marchelmus, evenals deze gesproten uit den stam der Angelen, om hem te maken tot een opziener over het volk. Den arbeid aanvangende in de streek aan de westzijde der rivier, wordt hij welwillend ontvangen door een aanzienlijke vrouw, Avaerhilde, en door andere geloovigen, die hem op een plaats Huilpa (Wilpe) een kerk bouwen. Daarna bouwt men voor hem aan de andere zijde der rivier een kerk te Daventre. Als de geloovigen hierheen stroomen om de woorden van den heiligen man te hooren, ontsteken de heidensche Saksen daarover in woede, die een leger tezamen brengen, de Christenen uit de streek verjagen, en de kerk verbranden. Liafwinus zoekt vervolgens troost bij Gregorius; de rust wordt weder hersteld en de kerk verrijst ten tweeden male. Op dezelfde wijze kan Liafwinus zijn arbeid voortzetten, en na zijn dood wordt hij begraven in de kerk door hem gebouwd.

Later verwoestten ongeloovige Saksen andermaal de plaats en staken de kerk in brand; drie dagen lang zochten zij toen naar het lichaam van Liafwinus, doch te vergeefs. Inmiddels was ook de abt Gregorius overleden; zijn neef Albricus volgde hem op. Door hem werd den eerwaardigen Liudgerus opgedragen zich naar Deventer te begeven. Zijn taak was te trachten de plaats, toen eenzaam en verlaten, te herstellen en boven het lichaam van den Heiligen Liafwinus de kerk te herbouwen.

Liudgerus, voldoende aan de ontvangen opdracht, zocht echter te vergeefs naar het graf van den Heilige, waarop hij begon toch de kerk te bouwen binnen de ruimte, waar hij dacht, dat het moest zijn. Toen hij nu de grondslagen gelegd had, verscheen hem Liafwinus in den droom, zeggende: Geliefde broeder Liudgerus, gij doet wel den tempel Gods te herstellen, die reeds lang geleden door de heidenen is verwoest; en mijn lichaam, dat gij zocht, zult gij begraven vinden onder den zuidelijken wand, dien gij hebt opgericht. Liudgerus vond het lichaam van den heilige op de plaats, die hem in den droom was aangewezen, en de menigte verzameld hebbende, deed hij de grondslagen van het gebouw in het zuidelijk gedeelte verplaatsen en bracht zoo het graf van den man Gods binnen de kerk. Sinds dien is de kerk nooit door heidenen besmet. Ter plaatse is thans ook een coenobium van kanonniken, die God dienen.

Er schuilt in dit verhaal wellicht een gedeelte fantaisie, doch ook zeker wel iets, wat overeenkomstig de waarheid is. Verschillende feiten zijn daarbij voor de historie van belang, en in het bizonder is dit de laatste mededeeling voor de oplossing van een tot nog toe niet opgelost vraagstuk.

De beide eerst gestichte kerkgebouwen kunnen wel niet anders dan van hout geweest zijn. Het was destijds bijna uitsluitend het eenige materiaal voor dergelijke doeleinden gebruikt.

In 937 werd de kerk door de zorg van bisschop Balderikus vergroot; het is best mogelijk, dat de kerk toen nog, even als tot dusver, van hout gebleven is

Doch in 1040 werd door bisschop Bernulphus de bouw aangevangen van een nieuw kerkgebouw, gewijd aan Lebuïnus; dit was vermoedelijk een stichting van meer beteekenis.

De vraag is nu op welk kerkgebouw hebben deze berichten betrekking. Er wordt niet aan getwijfeld, dat Bernulfus de stichter is van de Collegiale St. Lebuïnus. Doch het vermoeden is geuit, dat de andere berichten betrekking hadden op de parochiale Lieve-Vrouwekerk, dat dus dit gebouw eigenlijk de oudste stichting is.

De kerk, door Lebuïnus gesticht, kon, zooals men terecht heeft opgemerkt, aanvankelijk niet gewijd zijn aan den stichter zelf. Naar mededeelingen aangeven, moet dit ook een kerk zijn, gewijd aan de Moedermaagd. Er is dus veel waarschijnlijkheid voor de stelling, dat de Mariakerk niet anders is dan de telkens opgebouwde stichting van Lebuïnus en Ludgerus. Van een kapittelkerk verneemt men voor den tijd van Bernulfus niets; derhalve is dit vermoedelijk een nieuwe stichting. Deze zienswijze wordt o. a. gedeeld, en omstandig verdedigd, door Dumbar in zijn Kerkelijk en Wereldlijk Deventer, die daarbij de namen noemt van tal van niet te minachten medestanders.

Mr. J. Ph. Ver Loren daarentegen meent, dat al de oude berichten gezamenlijk betrekking hebben op de kerk later bekend als de St. Lebuïnus, en de Lieve-Vrouwekerk van veel later datum is.

Tot beter begrip van de gronden, waarop hij zijn beschouwing laat steunen, neem ik eerst uit zijn studie over *Lebuïnus en zijne stichting* het een en ander over, betreffende het ontstaan en de beteekenis der kapittelkerken. Wij maken daardoor tevens kennis met de kanunniken, de heeren, die in Deventer's kerkelijke geschiedenis een gewichtige rol gespeeld hebben.

Volkomen zeker is men nog niet ten aanzien van de ontwikkeling der oudste kerkelijke colleges. Wat dus hieronder wordt medegedeeld, is ten deele slechts een voorstelling, gevormd met behulp der niet geheel volledige gegevens.

In de eerste tijden van het Christendom werd het bekeeringswerk dikwerf verricht door een geheele groep geestelijken tezamen. Zoo was indertijd Willebrord Werenfried met verscheidene geestelijken te Elst geplaatst om in die omgeving te arbeiden. Van uit één punt, waar de kerk gesticht wordt, gaan de zendelingen uit. Die verschillende geestelijken nu, aan één kerk verbonden, woonden ook gewoonlijk te zamen en leefden onder vaste stelregels. Dit zal zeker reeds gebruikelijk zijn geweest in den tijd van Chrodegang van Metz, overleden omstreeks 765. Door hem werd voor de klerken zijner kathedraal een regeling ontworpen, waardoor hij hen tot een gemeenschappelijk leven trachtte te leiden. Deze regeling werd, nadat er eenige wijzigingen in opgenomen waren, in 816 in een kerkvergadering te Aken tot wet verheven voor de geestelijken der cathedraal- en collegiaalkerken. Naar dezen regel (canon) werden deze geestelijken canonici genoemd. Zij leidden min of meer het leven van monniken, hoewel er tusschen beiden toch altijd een groot verschil bleef bestaan. De kanunniken leefden niet geheel afgescheiden van de burgerlijke maatschappij; zij gebruikten wel gezamenlijk den maaltijd en sliepen in hun klooster, doch des daags konden zij zich, dit verkiezende, naar een eigen woning begeven. Particuliere bezittingen te hebben was hun niet, zooals den monniken, verboden.

Tot elkaar gebracht door gelijkheid van doel en levenswijze, werden de geestelijken uit één coenobium vooral één door het onderwijs ontvangen aan de kapittelschool. Beroemd was in den tijd van Gregorius en Albricus de Utrechtsche School. Het zijn ook de Utrechtsche kapittels van St. Maarten en St. Salvator, die in den eersten tijd tot de vorming der geestelijkheid het meest hebben bijgedragen.

De band, die de zendelingen verbond aan het kapittel, waarin zij gevormd waren, ging doorgaans nimmer verloren. De groep geestelijken, gezonden naar een nieuw oord voor de bekeering der heidenen, bleef steeds in contact met het kapittel, dat hen gezonden had. Breidde hun werkkring zich uit, dan ontstond uit den nieuwen kring somtijds een nieuw kapittel; een loot scheidde zich af van den ouden stam. Iets dergelijks moet hier voorgekomen zijn. Ludgerus werd gezonden door het kapittel van St. Salvator; naar het heet, was Lebuïnus ook aldaar gevormd. Slechts kortstondig is Ludger in Deventer gebleven, doch het kapittel zal ook wel de na hem dienstdoende geestelijken gezonden hebben. Zoo bleef de Deventer kerk tot het Utrechtsche kapittel behooren, tot ook hier langzamerhand een scheiding ontstond.

Toen het christendom vaster voet kreeg en het bekeeringswerk van minder beteekenis werd, veranderde daarmede ook de werkkring der kanunniken. Het duurt echter langen tijd, voor de bevolking geheel en al het geloof der vaderen verlaten heeft. Nog in 825 wordt in een oorkonde van den bisschop van Utrecht geklaagd over het groot aantal heidenen. Als eindelijk de kerk de algemeen erkende heerschende macht geworden is, doen de gewijzigde toestanden haar invloed gelden op de geheele inrichting van het kerkelijk beheer.

Aanvankelijk beschouwt de bisschop het geheele bisdom als zijn parochie. Later krijgt iedere kapittelkerk haar streek, die aan haar geestelijke zorg is toevertrouwd, haar parochie. Naast de hoofdkerk worden op verschillende plaatsen kleine kerken — kapellen — gesticht, bediend door de geestelijken uit het coenobium. Op den duur echter worden meer en meer afzonderlijke parochiën gevormd. De geestelijke zorg der oorspronkelijke kapittels krimpt daardoor in, al houden zij zekere macht ten opzichte der gevormde parochiën, b.v. wat betreft de benoeming der dienstdoende geestelijken. Zoo had het kapittel van Sint Lebuïnus het recht van benoeming voor bijna alle parochiën in de IJselstreek.

Een gewichtig persoon is de proost van het kapittel. In den aanvang liet de bisschop zich slechts bijstaan door een eersten raadgever, den *Aartsdiaken*, die het opzicht over de geestelijken had. Doch later, in de 11e eeuw, werden de bisdommen verdeeld in verschillende aartsdiakenschappen en de proosten der kapittels worden tot aartsdiaken aangesteld. Zij waren de stedehouders van den bisschop.

Omstreeks denzelfden tijd is ook de levenswijze der kanunniken veranderd. De één voor en de ander na, worden de kapittels ontslagen van den Akenschen kapittelregel. De kanunniken kunnen het reguliere leven vervangen door het seculiere. Zij worden hiermede dus veel vrijer in hun beweging. Het samenwonen van hen in één gebouw is wellicht niet terstond opgeheven, doch in het begin der dertiende eeuw schijnt het veel voorgekomen te zijn, dat zij woonden in afzonderlijke woningen binnen de vrijheid van het kapittel, in „domus claustrales capitulares".

Gelijktijdig worden zij minder afhankelijk van den bisschop; zij worden zelfs in zekere mate een macht naast den bisschop, en rechtstreeks staande onder het gezag van den paus.

De verhouding tot den stedehouder van den bisschop, den proost, wordt losser; naast hem krijgt het kapittel een eigen hoofd, den deken.

Onderwijl groeien ook de bezittingen aan, waarover het kapittel heeft te beschikken. De kanunniken, die het er goed van nemen kunnen, dank zij de praebenden, hun uit de kapittelgoederen verleend, laten de kerkdiensten waarnemen door vicarissen. Zij zijn alleen de heeren, die het kerkelijk gezag in handen hebben. Zoo is de oorspronkelijk nederige groep van kloosterlingen veranderd in het college der machtige kapittelheeren, die aan de kerk van Deventer op het eind der middeleeuwen een ongewonen glans verleenden.

Dit kapittel dan nu, moet naar de meening van verschillende geschiedkundigen, tijdens Bernulfus, uit het kapittel van St. Salvator te Utrecht overgebracht zijn naar Deventer.

Het is genoegzaam zeker, dat door Bernulfus een scheiding bewerkstelligd is in de goederen der kapittels en hierbij het kapittel van St. Lebuïnus verworven heeft alle eigendommen aan de Oostzijde van den IJsel, waaronder o. a. de kerk te Zwolle. Doch, in plaats van aan te nemen, dat het kapittel toen eerst gevormd was, acht Ver Loren die stichting veel ouder. Uit Altfrides heeft hij de mededeeling opgediept, hierboven weergegeven, dat toen reeds een coenobium van canonici bestond. Ook andere oude schrijvers maken van een dergelijk klooster melding. Het kan dus moeilijk anders of het kapittel bestond toen reeds. Nu is het tevens duidelijk, dat zulk een college niet verhuist van de eene kerk naar de andere. Bernulfus bouwt een nieuwe kerk of, volgens Heda, hij herbouwt de kerk. Aan deze kerk was en blijft het kapittel gevestigd. In verband echter met de groote kosten van den bouw was het noodig, dat er geen verwarring kwam in de middelen, en vandaar de scheiding van de tot nog toe in gemeenschap bezeten goederen.

De oudste kerk, de stichting van Lebuïnus, was gewijd aan Maria; die van Ludger was gewijd aan Maria en Lebuïnus.

Volgens de laatst ontwikkelde redeneering moet de kerk van Bernulfus voor die van Ludger in de plaats gekomen zijn. Zij is echter alleen bekend als de Sint Lebuïnus. Eenmaal gewijd aan de beide heiligen, moest zij dit steeds blijven. Het vermoeden is daarom geuit, dat de kerk in werkelijkheid zoo gebleven is, doch dat in het spraakgebruik men gewoon is geraakt de kerk alleen naar Lebuïnus te noemen, vooral toen er een Mariakerk bij kwam.

Intusschen, wat den naam betreft, kon de Mariakerk zeker even goed de oudste kerk zijn als de Lebuïnuskerk. Doch, behalve de redenen, die er voor pleiten, dat de stichting van Bernulfus in de plaats gekomen moet zijn voor die van Ludgerus, zijn er nog meer omstandigheden, die er op wijzen, dat de Mariakerk van jonger dagteekening moet zijn. In geen der oudste berichten namelijk, wordt melding gemaakt van het gelijktijdig bestaan der beide kerkgebouwen.

In 1235 is de kapittelkerk afgebrand; bijna een eeuw later, in 1334, wordt ze andermaal door een geweldigen brand geteisterd. Het oude papier uit het kapittel *), dat den eersten brand vermeldt, noemt uitsluitend één gebouw. Het is, zooals Ver Loren aanduidt, niet onmogelijk, dat de Mariakerk kort na dezen brand gesticht is om in den nood te voorzien; de kapittelkerk zelf toch is, zooals Moonen vermeldt, eerst in 1251 herbouwd, uit de giften toen ter tijde in het bisdom verzameld. Een oorkonde uit 1252, betreffende de benoeming van priesters, schijnt betrekking te hebben op de Mariakerk. In elk geval, in 1334 bestond de Mariakerk; zij is toen tegelijk met de St. Lebuïnus verbrand.

Behalve gebrek aan ruimte, vermoedt Ver Loren, dat er nog een andere aanleiding geweest is voor de stichting van de St. Maria. De parochie, waarvan het kapittel het geestelijk beheer had, is mettertijd kleiner geworden. Van een geheele landstreek teruggedrongen tot Deventer, heeft het kapittel in 1206 er in moeten toestemmen, dat een gedeelte der parochie binnen de stad, de Berg, afgescheiden werd en toevertrouwd werd aan de geestelijken der aldaar gestichte Bergkerk. Doch de macht van het College steeg op ander gebied en het kan zijn, dat de allengs geheel veranderde toestand van het kapittel, de kanunniken een halve eeuw later aanleiding gegeven heeft de nieuwe parochie der Lieve Vrouwekerk te vormen, om daardoor van alle parochiale zorgen ontslagen te zijn en zich geheel te kunnen wijden aan hun taak van regeerend en adviseerend college.

De geestelijken van de St. Mariakerk werden benoemd door het kapittel, althans in den eersten tijd; later hebben de kanunniken dit recht afgestaan aan het stedelijk bestuur. Bij den eed nu, die de geestelijken der Mariakerk hadden af te leggen voor de aanvaarding hunner bediening, werd gevorderd de erkenning van de St. Lebuïnus als de moederkerk. Ook deze bizonderheid geeft goeden grond voor het eerstgeboorterecht van de St. Lebuïnns. Het kan intusschen zijn, dat een enkele scepticus uit het formulier toch ook het vermoeden put, dat de Mariakerk ook wel overoud moet zijn en de tijd harer stichting verloren is geraakt in den nevel van het verledene.

En nu, archieven en kronieken ter zijde! Het wordt tijd, dat we den bouw zelf gaan aanschouwen. We kunnen daarbij genieten van de schoonheid der vormen, doch we kunnen uit het karakter der bouwelementen, uit de wijze, waarop de verschillende deelen zijn saamgevoegd, zeker niet minder belangrijke gegevens putten betreffende den bouw en de geschiedenis der monumenten, dan uit de oude oorkonden. Die kerken, zooals ze daar staan, zijn als een opengeslagen boek, waarin de historie van vijf eeuwen leeft. Doch, het moet er bij gevoegd worden, het is een boek, waaruit menige bladzijde is gescheurd, waarin door de talrijke doorhalingen veel onleesbaar is geworden. Alleen door een ernstige studie van archieven en gebouwen tezamen is er mogelijkheid, geheel de geschiedenis der kerken te reconstrueeren. Voor het welslagen van dit ondernemen is dan nog noodig, dat de oude bescheiden min of meer compleet aanwezig zijn en bij de gebouwen niet alleen de zichtbare vorm is opgemeten en geteekend, doch dat ook bij later gewijzigde bouwdeelen, overal waar mogelijk, de sporen der origineele bouwwijze

*) Dumbar I, blz. 410.

van onder de kalk gehaald of op andere wijze aan het licht gebracht zijn.

Nu hetgeen tot nog toe uit de archieven geput is, slechts hier en daar een brok van de geschiedenis verlicht en een doorzoeking der gebouwen op de bovenbedoelde wijze nog nooit tot uitvoering is gekomen, blijft de sluier hangen over veel wat betreft de stichting en vervorming der gebouwen in den loop der tijden. Daarom kunnen hier slechts eenige algemeene opmerkingen gegeven worden.

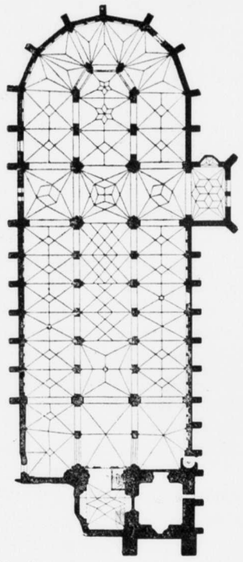

Fig. 6. LEBUÏNUSKERK.
Plattegrond. Schaal 1 à 1000.

Van de beide kerken heeft de St. Lebuïnus de oudste vormen bewaard, een omstandigheid, die, in overeenstemming met de gegeven beschouwing over den oorsprong der gebouwen, mij aanleiding geeft, haar het eerst in behandeling te nemen.

Dumbar, levende in een tijd, toen middeleeuwsche kunst niet hoog in aanzien stond, haalt ten opzichte van de Lebuïnuskerk, met instemming de woorden aan van GUILIELMUS FABRI, die haar doopt *admirandum et elegans opus*. Ik behoef wel niet te zeggen, dat de waardeering van den machtigen bouw sinds dien niet verminderd is.

De St. Lebuïnus is een hallenkerk met drie schepen; de buitenschepen zijn als omgang om het koor doorgetrokken. Een transept spreekt alleen door de aan de Zuidzijde uitgebouwde Raadskapel. Het gebouw heeft slechts één toren, staande aan de Westzijde voor het Zuidelijk zijschip; de plaats voor den Noordelijken toren is ingenomen door het eenig overgebleven schip der Mariakerk.

Behalve de genoemde Raadskapel komt geen enkele uitbouw aan de kerk voor. De lengte der kerk bedraagt

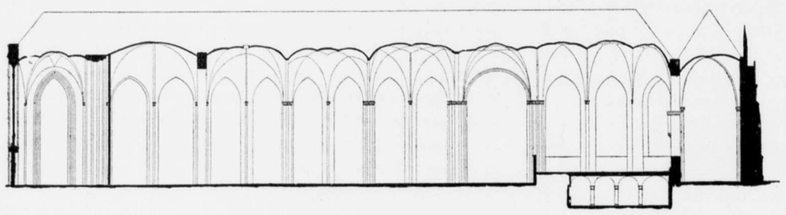

Fig. 7*a*. LEBUÏNUSKERK.
Lengtedoorsnede. Schaal 1 à 700.

over den middenas 101,80 M., de breedte over het transept inclusief Raadskapel 41 M., zonder deze 33,20 M.; de bebouwde oppervlakte is ongeveer 3247 M².

Behoudens kleine aanbouwen staat het gebouw aan de koorzijde, de Zuidzijde en ten deele ook aan de Westzijde vrij. Overigens sluit het aan bij de ruïne der Onze-Lieve Vrouwekerk of is het verborgen achter de huizen der Hofstraat.

Als de kern van den ouden bouw mogen we beschouwen de krypt onder het hooge koor, wellicht het eenige gedeelte nog overgebleven van het werk van Bernulfus. De krocht

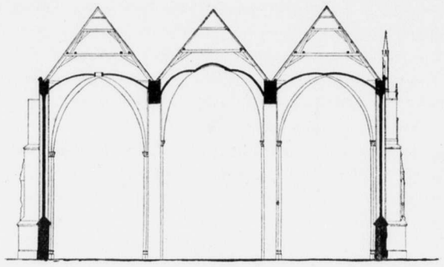

Fig. 7*b*. LEBUÏNUSKERK.
Dwarsdoorsnede. Schaal 1 à 500.

was eertijds een veelvuldig voorkomend onderdeel bij de Romaansche kerken; dit was min of meer een herinnering aan het toevluchtsoord der christelijke kerk in haar eerste moeilijke levensjaren, de katakomben. Tevens was de krocht de grafkapel van den heilige, aan wien de kerk gewijd was.

Behalve deze krypt zijn in ons land slechts enkele onderaardsche kerken meer overgebleven. Vermoedelijk zijn de meeste bij achtereenvolgende verbouwingen der kerken opgeruimd. Zeker zal het behoud dezer krypt ook eerder aan het toeval, dan aan respect voor het oude te danken zijn. Geruimen tijd is zij dichtgemetseld geweest; eerst in 1841 heeft men den toegang weder vrijgemaakt en het puin, waarmede de ruimte volgestort was, weggeruimd.

De krypt *) is een langwerpig vierkant met halfcirkelvormige abscis; de breedte bedraagt 8,80 M., de lengte 13 M. De ruimte is in drie schepen verdeeld; aan weerszijden van de middenas staan drie zuilen, die de kruisgewelven, waarmede de kapel overdekt is, helpen dragen. Deze zuilen zijn echte Romanen, met onversierde teerlingkapiteelen en zwaar geprofileerde basementen zonder voetloof. De schachten der beide kolommen voor het altaar zijn geschubd, de vier andere zijn versierd met spiraalsgewijze omloopende groeflijnen.

Van de altaartafel is het blad verloren; alleen het gemetselde voetstuk is nog voorhanden.

In de wanden zijn, op regelmatige wijze verdeeld, nissen uitgespaard. Er zijn beneden nissen van langwerpig vierhoekige gedaante, en op eenigen afstand daarboven halfcirkelvormige bovennissen. Ten deele zijn de laatste geheel geopend voor het doen invallen van het licht. Overigens kunnen zij wellicht eertijds gediend hebben voor de bewaring van reliquieën.

De krypt was toegankelijk met trappen, tegenover elkaar

*) Zie: de Krocht in de Groote Kerk te Deventer, Overijsselsche Almanak, 1842, en De Krocht der Lebuïnuskerk te Deventer, Kalender voor de protestanten in Nederland, uitgegeven door W. Mol, 1857.

aangelegd en uitkomende in de zijwanden, aansluitend bij den westelijken eindmuur; slechts één toegang is tegenwoordig bruikbaar, de andere is nog dichtgemetseld gebleven.

De vloer der krypt heeft haar oude bedekking met leien verloren. Midden in dien vloer ziet men een deksel. Het wijst de plaats aan, waar vroeger de welput aanwezig was, zooals die in veel oude krypten te vinden was. Hij kan gediend hebben, zooals Viollet-le-Duc aangeeft, voor het water in de kerk benoodigd en als zinkput voor het vele gewijde water, dat niet weggeworpen mocht worden.

Bij het weder aan den dag brengen van de krypt, achtte men het tufsteenmetselwerk niet meer vertrouwd, en daarom heeft men ter voorkoming van ongelukken den put volgestort.

De gewelven zijn beschilderd geweest, zooals hier en daar zichtbaar is, waar van onder de witkalk, waarmede men

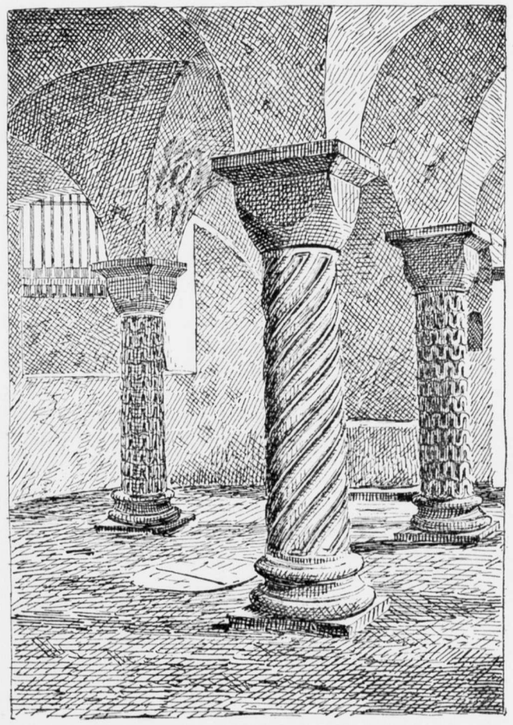

Fig. 8. LEBUÏNUSKERK.
Krypt.
(Naar een teekening van den Schrijver.)

alles later gekwast heeft, kleurig ornament te voorschijn komt.

De krypt moet getuige geweest zijn van menigen plechtigen dienst. Volgens den *Ordinarius*, een boek met de voorschriften voor den kerkdienst der geestelijken van het kapittel, moesten bij verschillende gelegenheden voor het „altaar des heiligen kruises" in de krypt gebeden gedaan worden en verschillende ceremoniën volbracht worden. Vooral in de Paaschweek werd er druk gebruik van gemaakt. Met groote staatsie werd op Palmzondag het kruis uit de bovenkerk gevoerd naar de krocht en daar eerbiedig voor het altaar neergelegd. Op Goeden Vrijdag werd, na den aanvang der mis, het kruis weder naar boven gebracht, en gewikkeld uit het kleed, waarmede het overdekt was. Men begroette het dan met vele eerbewijzen als het symbool der Godheid. Vervolgens werd het weder gebracht naar de krypt. Doch op Paaschzondag werd het door den Deken met de beide oudste kanunniken, voorafgegaan door 5 scholieren, plechtig weder opgenomen om het vervolgens in een statige processie om te voeren, driemaal door de kerk en tweemaal door de krypt.

Niet zoo oud als de krypt, doch ook nog afkomstig uit de Romaansche stijlperiode, is het middenschip der bovenkerk benevens de resten van het oude transept; wat daaromheen staat, is alles van jonger dagteekening.

Oorspronkelijk moet het gebouw als basilikenkerk zijn uitgevoerd; de vroegere zijschepen zullen zeker lager en vooral veel smaller dan de tegenwoordige geweest zijn. Men kan zien, dat de muren tusschen de penanten van het middenschip doorgebroken zijn, om zoo de drie schepen tot een geheel te vereenigen.

De hoogte en plaats, waar de muur een ruwe oppervlakte toont, doet tevens vermoeden, dat de zijbeuken van galerijen voorzien zijn geweest.

Als men aan 't verbouwen ging, scheen men doorgaans niet veel eerbied voor het bestaande te hebben en op slordige wijze werden de oude bouwdeelen bijgelapt of doorbroken. Die slordigheid helpt ons intusschen bij onze nasporing naar den oorspronkelijken toestand van het gebouw. Als voorbeeld noem ik het koor, thans afgesloten door een halven achthoek. De betrekkelijk ranke ronde pijlers, hier staande achter de plaats, vroeger ingenomen door het hoofdaltaar, dragen thans de bogen, waaronder het licht uit het buitenkoor binnen kan vallen. Vroeger is het koor echter aan de Oostzijde geheel afgesloten geweest en wel half cirkelvormig; brokken van den ouden sluitmuur toch zijn aan weerszijden nog aanwezig. De zijmuren van het koor zijn ook doorgeslagen, doch boven de spitsboogvormige bogen, waarmede de openingen afgesloten zijn, ziet men de naden van oude kleine rondboogvensters.

Spreekt het transept niet meer, het deed het vroeger zeker wel. Ook hier heeft men de muren doorgeslagen voor vereeniging der ruimte met de zijschepen. Maar, men heeft het natuurlijk weer slordig gedaan, en daardoor zijn de eggen zichtbaar gebleven van kleine rondboogvensters. Nu is van het Noordelijk transept nog iets meer overgebleven, namelijk een gedeelte van den buitenmuur. De kerk is aan die zijde altijd ingesloten geweest; het bisschoppelijke hof sloot er vroeger tegen aan. Toen de kerk verbouwd werd, moesten de zijschepen breeder worden; men heeft dan ook overal buitenmuren, uit de Gothische epoque. Maar het transept was breed genoeg; de Noordelijke muur kon dienst doen; men zette er in het midden eenvoudig een groot spitsboograam in. En naast dat raam zien we de dicht gemetselde rondboogvensters van den ouden bouw. Het schijnt wel, dat er 3 ramen naast elkaar geweest zijn. De hoogte dezer vensters komt overeen met de plaatsen, die de overgebleven eggen aanwijzen voor de ramen in de Oostelijke en Westelijke muren van het transept. Boven de ramen zien we in den genoemden buitenmuur ook overblijfselen van blindarkaden, strookende in afmeting met de ramen.

Keeren we terug tot het koor. Eenvoud is hier het ken-

merk van alle onderdeelen. Kernachtig is de vorm der schalken, die de gewelfribben dragen. Niet minder dan 40 cM. is de diameter van de hoofdschalken bij het transept. Laag en ineengedrongén zijn de basementen, wier hoeken gesierd zijn met voetloof. Een gordelband in het midden versterkt de verbinding van schalk en wand. De kapiteelen bestaan uit een lage bladerkrans, gedekt door een zware dekplaat. Bij sommige herinnert het ornament aan de Romeinsche eierlijst.

In de dispositie der pijlers van het middenschip herkennen we hun oorspronkelijke bestemming als hoofd- en tusschenpijlers. Om den andere wisselen zij in zwaarte af. Wat den vorm aangaat, zijn er nog meer verschillen op te merken, maar dit moet men op rekening schrijven van later uitgevoerde wijzigingen. Slechts één pijler heeft zijn oor-

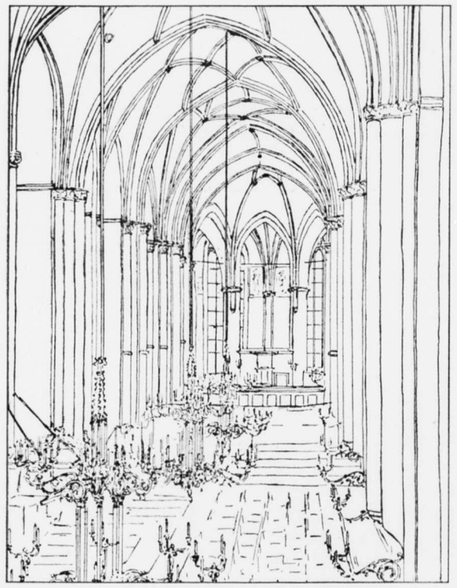

Fig. 9. LEBUÏNUSKERK.
Gezicht van af het orgel.
(Naar een teekening van den Schrijver.)

spronkelijke gedaante behouden; het is die, welke de travee voor het orgel afsluit. Het is de allereenvoudigste: een vierkante voorbouw met links en rechts een schalk; deze pijlervorm gaat ongewijzigd over in den eveneens nog bestaanden ouden rondboog van het gewelf; het is hetzelfde genre der koorpijlers, maar nog iets eenvoudiger. De hoofdpijlers tusschen het koor en dezen pijler zijn verhakt tot half ronde cilinders, waartegen drie schalken opklimmen, gezamenlijk bekroond door kapiteelen van een twijfelachtig gehalte

De tusschenpijlers zijn alleen versierd met een enkelen schalk. Tamelijk zeker zijn we dus, dat de hoofdgewelven, hetzij kwadratische kruisgewelven, hetzij zesdeelige gewelven, oorspronkelijk waren geslagen tusschen de ruimten door de hoofdpijlers begrensd. De zijbeuken zullen dan, aangelegd ter halve breedte van het middenschip, overdekt zijn geweest met vierkante gewelven, passend in de ruimte van hoofd- en tusschenpijlers.

Het middenschip is tegenwoordig even als de zijschepen overdekt door gewelven uit de vijftiende eeuw. Deze dragen met de rijke afwisseling in ribbenregeling veel bij tot den machtigen indruk van het gebouw. Toch geloof ik, dat het middenschip vroeger, toen het gewelf eenvormiger, maar de onderdeelen grooter waren, toen elk gewelf van het andere door de breede transversaalgordels afgescheiden was, hooger monumentaliteit bereikt heeft.

Het is aan den bestaanden bouw niet met zekerheid na te gaan, welke beteekenis de uit de geschiedenis bekende branden gehad hebben. Misschien zijn de houtwerken met het meubilair geheel vernietigd bij die gelegenheden, doch alles van dien aard in de kerk is in latere jaren vernieuwd. Muurwerken en gewelven kunnen het wellicht ten deele te kwaad gekregen hebben, doch hiervan is niet veel blijk. Indien de branden tot groote verbouwingen aanleiding gegeven hebben, dan moeten toch de boven beschreven oude werken daarbij onveranderd behouden zijn gebleven.

Het overige van de kerk is, zooals ik boven reeds zeide, van jonger dagteekening. Afgezien van den vorm, heeft men in het materiaal van de muren reeds eenige aanduiding van hun leeftijd. De muren van het middenschip zijn geheel van tufsteen, die van de buitenschepen zijn wel gedeeltelijk met tufsteen bekleed, maar toch inwendig van baksteen gemetseld. Van dien ombouw kunnen we als het oudste gedeelte beschouwen den Zuidelijken zijbeuk. In den muur van dezen beuk draagt een grafreliefsteen het jaartal 1457. We mogen den ombouw daarom waarschijnlijk voor nog wat ouder houden.

De kerk is ten deele gebouwd door het kapittel, uit eigen middelen, ten deele met hulp van de Magistraat. Deze omstandigheid maakt, dat omtrent den bouw der kerk ook in het stedelijk archief het één en ander voorkomt.

Een belangrijk contract bevindt zich o. a. daarin, gesloten in 1486 tusschen de Magistraat en het Kapittel, betreffende den ombouw van het koor. De raad neemt hierbij op zich voor zijn kosten den omgang om het koor te bouwen, of, zooals het heet, „die kerck om dat Choer kenne an dat Cruyswerck toe in sulker manyren te doen tymmeren als die suider syde van der kercken voersz. getymmerd is."

Door dezen ombouw komt men in aanraking met verschillende bestaande werken. Er wordt bij het contract reeds in voorzien, dat indien den Raad belieft „om cruempten willen des omgancks der kercken dat olde capittelhuis baven sunte Olaus Capelle uyt te breken, dat sie dan terstont den heren van den Capittel weder tymmeren sollen op oere kort een bequaem Capell tusschen twien pylers myt eenen afdack an die noerder syde an den roester, dair de heren oeren inne ende uytganck hebben moegen als dat opt bequeemste dienen sall."

Ook aan het koor zelf moeten verschillende onderdeelen gewijzigd worden. Er moet gezorgd worden voor „slippen in dat Choir te krijgen, als dat best dienen sall." Het is wel mogelijk, dat eerst bij deze verbouwing de abscis van het koor van halfrond in een halven achthoek veranderd is. Hiermede zouden in verband kunnen staan de moeilijkheden onder de uitvoering gekregen met de gewelven. Deze werden uitgebroken. Uit een brief van het kapittel aan de Magistraat in het jaar 1500 blijkt, dat men zich toen verstaan heeft over de vernieuwing dier gewelven. We lezen:

„..... Want sie doch mitter kercken in tymmeren weren dale hebben doen werpen dat gewelfte van onsen Choer dat sie daer dorch in ghyenen dele geholden sullen wesen dat selve gewulfte weder op te tymmeren offt rede te maken veerder dan se schuldich weren dat dale te werpen....."

Bovendien kan door de verbouwing het „horologium" niet op zijn bestaande plaats blijven; het moet „buyten der heren schade weder in der kercken op een bequeeme stede" geplaatst worden.

Dan nog, door de bebouwing wordt de bestaande Vrijthof betimmerd; doch ook hierop heeft men bij het contract gelet: „soe sollen Deken ende Capittel voirsz. dairvoir weder hebben ende nemen die plaetse, die dair alsdan liggen blyvet achter die drie huese tegen die Steern, thent an die kercke toe soe omgaende aen die straet, welcke die Raet off die Kerckmeisters voirsz. omtymmeren sullen uyt eenre hoogere mueren als nuw die Vrythoff getimmert is. Ende Burgemeisteren, scepenen ende Raet ende Kerckmeisters voirsz. sullen verwerven van onsen genedigen heren van Utrecht desse voirbenoemde plaets tot eenen Vrythoff te maken ende die myt sulker privilegiën te vryen als desse Vrythoff nu gevryet is."

Eenige jaren later als de kooromgang werd door de stedelijke Magistraat de Raadskapel, staande ongeveer tegenover het stadhuis, gebouwd. Blijkens de Cameraarsrekeningen moet het werk uitgevoerd zijn tusschen 1494 en '99. In het laatstgenoemde jaar werd zij door den suffragaan van den Utrechtschen bisschop gewijd. In volgende jaren, met name 1504 en 1505, is met Paschen aan de leden van den Raad het sacrament bediend op het altaar, staande in de Oostelijke nis der kapel. *)

Zeker niet ouder dan kooromgang en Raadskapel kan het grootste gedeelte van den Noordelijken zijbeuk zijn. Binnen in de kerk treft ons de tijdsorde, waarin de werken aan de buitenschepen en het koor zijn uitgevoerd door het karakter der postkapiteelen. In algemeene afmetingen of profileering heeft men zich bij de uitvoering der verschillende deelen van den ombouw blijkbaar gehouden aan het bestaande, doch bij het bladornament volgde men den geest van den tijd.

Het bladwerk nu aan de postkapiteelen in den zuidelijken beuk is nog degelijk en eenvoudig. Doch al het andere is overdreven teer en distelvormig. Na het herhaald witten hebben de ornamenten, voor zoover ze niet stuk gestooten zijn, eenige overeenkomst met sponsen gekregen.

Doch schalken met bijbehoorende decoraties worden somtijds tegen langen tijd bestaande muren geplaatst; men kan dus uit hun voorkomen niet tot een zekere conclusie komen ten aanzien van den bouw van het heele werk. Het Westelijk gedeelte van den buitenmuur aan het Noordelijk schip kan daarom zeer wel ouder zijn. In die buurt heeft men blijkbaar achtereenvolgens verschillende veranderingen in den bouw uitgevoerd.

Volgens Sylvanus stond daar het bisschoppelijk paleis tegen de kerk aan. Op den plattegrond der stad van 1575 (plaat XVI) is achter de Lieve-Vrouwekerk een dak zichtbaar, waarmede blijkbaar het laatste gebouw bedoeld is. Ook nu nog is buiten aan den muur de lijn zichtbaar, volgens welke daar een dak tegen de kerk aangesloten moet hebben. Als wij nu hiermede een aanduiding van het bisschoppelijk paleis hebben, dan weten we tevens, dat dit niet altijd die grootte gehad heeft. Op dezelfde plaats toch, waar de oude naad van het dak zichtbaar is, zijn ook de overblijfselen te vinden van dichtgemetselde ramen. Het ware verloop der verbouwingen is hier niet gemakkelijk uit te maken. Het is één der vele punten, die, hier slechts terloops aangegeven, open blijven voor nader onderzoek.

*) Dr. J. de Hullu, Deventer's Toren, Raadskapel en Bergpoort.

Zooals de kerk zich thans vertoont, is zij zeker een eigenaardige mengeling van bouwvormen uit het Romaansch en Gothisch. Het is merkwaardig, dat niettegenstaande het verschil in karakter der onderdeelen, en de geringe moeite besteed om oud en jong met elkaar in harmonie te brengen, het bouwwerk toch ten slotte een eenheid is geworden. In de ruimte zijner hallen verliezen de details hun tegenstrijdigs. Zelfs helpt het verschillend accent, waarin de verschillende onderdeelen tot ons spreken, eer het effect verhoogen, dan verzwakken. Daardoor toch is er meer afwisseling, maar vooral ook daardoor is er meer ziel in den bouw gekomen. Wij zien in de kerk niet het eenvoudig meesterwerk van een vernuft. Het is een gedenkstuk, waarin de geest van duizenden, waarin het idealisme der Deventer voorzaten over een reeks van 500 jaren is neergelegd, een werk, dat al de gemoedsbewegingen dier burgers mede heeft doorleefd, dat aangevangen is in blijde verwachting, dat menige teleurstelling heeft ondervonden, tijden van ernst en gevaar heeft doorleefd, doch ten slotte misschien minder breed dan het is gefundeerd, maar dan ook meer verfijnd gekroond is geworden door den geest, die het „sursum corda" al dien tijd trouw gebleven was.

Van dat oude idealisme spraken niet alleen de hooge hallen zelf, doch legde in de kerk zoo menig onderdeel, zoo menige decoratie getuigenis af.

Doch nog voordat de kerk voltooid was, brak een andere geest zich baan in ons land. Nieuwe denkbeelden vervingen de oude en een nieuwe vormenspraak trad in de plaats der oude kunst.

Onder den invloed dier nieuwe richting heeft de kerk veel van haar ouden luister moeten inboeten. Zooals ze nu nog aanwezig is, ontdaan van al haar oude sieraden en op weinig passende wijze ten behoeve van den Hervormden eeredienst betimmerd, is ze nog slechts een schim van hetgeen ze vroeger geweest is. Door de banaal groote raamopeningen valt thans een ontstemmend koud licht op de witte oppervlakte van wanden en gewelven. In die doodsche omgeving gaat het bezwaarlijk zich een voorstelling te vormen van den vroegeren toestand, toen de vensters zoowel als de wanden prijkten met prachtvolle schilderwerken, toen een warm licht in allerlei kleuren en tinten onder de gewelven tusschen de pijlers doorschemerde. Wil men een reconstructie beproeven van de kerk in haar oude kleedij, dan moeten we van het bestaande alleen de lijnen en verhoudingen in herinnering houden. Daarnaast kunnen de enkele muurschilderijen ons op den weg helpen, die op meer of minder recenten datum van onder de kalk zijn te voorschijn gebracht. Doch in hoofdzaak moeten we afgaan op hetgeen de historische bescheiden ons leeren. We zoeken dus eerst licht bij Dumbar, die een uitvoerige beschrijving geeft van de altaren in de kerk.

We vangen aan met zijn uitnoodiging gevolg te geven en met hem „te koorewaert" aan te treden, om na het benedenste koor door vier treden te zijn opgeklommen, daar gade te slaan „de wel uitgewrogte afgescheiden zitplaetsen van den Proost, Deken, de Kanunniken en Vica-

rissen van weêrkanten nevens de plaets van zeker kleen autaer, den H. Chrysostomus toegeëigent. Van daer langs zeeven trappen ten hoogsten Koore gestegen, konde men van naesbij beschouwen het pragtige Hooge Autaer aen Sint Lebuïnus heiligh. Een heerlyk en wel uitgewrogt werk, „waeran"", opdat de woorden eenes ouden Schrijvers de mijne maeke, „„mennigen braven meister zijnen konste getoent hefft: uitgedost met cierlijk geborduurde en rijkelijk met gout en zilver gestoffeerde autaerklederen en van alle andere nootwendigheden overvloedigh voorzien, pronkende met eene kostelyke zilvere vergulde *Kibori*, een zilveren beelt van Sint Lebuïnus staende op een zeskantigen voet en omgordt met eenen konstigh gevlogten gordel door Hendrik Cuiper en Agata zijne huisvrou aen dit beelt geoffert, en een zilveren Kruis door Juffer Effele Wyntjes aen dit autaer geschonken; opdat ik zwyge van de kostbaere silvere kassen met verscheide zoo genaemde heilige Overblyfselen binne in dit autaer opgesloten. Voor dit autaer hing een welgemaekte groote Kroon, op gezette tyden bestraelt door brandende waschkaerssen . . . ."

De overige mededeelingen van Dumbar betreffende de giften verstrekt voor de verlichting, liggen buiten ons bestek. Evenmin behoeven wij hem te volgen in zijn beschrijving der overige altaren. Die beschrijving omvat 34 altaren, door hem verdeeld in *oude* en *nieuwe*.

Bovendien vermeldt Dumbar het bestaan van een groot aantal beelden.

Daarnaast moeten ook genoemd worden de grafgedenkteekens in de kerk aanwezig. Het is wel waarschijnlijk, dat vroeger verscheidene reliefs de wanden gesierd hebben; thans zijn er slechts een tweetal over; een daarvan is nog slechts kort geleden van achter een kalklaag voor den dag gekomen. Beide hebben het bij den beeldenstorm deerlijk moeten ontgelden.

Maar bovenal waren van beteekenis de wand- en glasbeschilderingen.

De beide belangrijkste wandbeschilderingen bevinden zich op den muur van het Noordelijk zijschip, daar, waar voorheen het bisschoppelijk paleis tegen de kerk gebouwd is geweest. Het grootste daarvan is een voorstelling van het laatste oordeel. *)

De menschheid verrijst uit den doodslaap. Eenerzijds worden de uit hun graven opstijgende zielen ontvangen door engelen, anderzijds medegesleurd door duivels. Om één ziel zien we een engel en een duivel strijden. Boven dit tafereel staat Christus op den wereldbol, omgeven door zijn twaalf apostelen, terwijl Maria en Lebuïnus tot hem opzien. Onder de opstanding is de herder afgebeeld, die de schapen van de bokken scheidt, waarbij geschreven staat:

> gedenckt ō sterve ēn gij en sult niet sondijgen in eeuichheit.

Het benedendeel van het tafereel wordt ingenomen door een sarcophaag, waarboven een lijk zichtbaar is. Op den zijwand van de sarcophaag, die door een engel in zittende houding wordt vastgehouden, leest men:

> Ielck gedenckt wat scoender frounden daer wesen mach,
> Daer dusent jaer niet meer en is dan eenen dach;
> Bij dat is o wee och armmen toe lijden aldaer,
> Daer een vure veel langher is dan hondert dusent jaer.

*) J. C. van Slee. Onze Lebuïnuskerk.

Het tweede tafereel is aanmerkelijk kleiner; het geeft een voorstelling van het lijden in Gethsemané. Een boom verdeelt de half cirkelvormige oppervlakte in twee gedeelten. Links is de hof van Gethsemané, voorgesteld als een legerplaats door palissaden omringd. Eenerzijds zien we hierin Jezus met de discipelen, voor wie de van de andere zijde binnentredende krijgsknechten neervallen. Boven zweeft een engel met een kruis in de hand.

De rechterhelft bevat verschillende voorstellingen. Men ziet er Judas met zijn bende, terwijl hij Jezus kust. Iets lager strijdt Petrus met den dienstknecht van den Hoogepriester. Onderaan liggen Jacobus en Johannes nog rustig te slapen, terwijl bovenaan op het tafereel een vierkant voorwerp gezien wordt, blijkbaar een doodkist, hangende aan de takken van den boom.

Het bijschrift onder het tafereel is grootendeels onleesbaar geworden. Het ornament om het schilderstuk heeft reeds een renaissance-karakter.

Ook aan den kooromgang zijn een drietal muurschilderingen zichtbaar. Het zijn kleine paneelen, terzijde van de ramen geplaatst, onder de geboorte der spitsbogen. Eerst enkele jaren geleden zijn zij voor den dag gekomen. Een dezer tafereelen stelt voor een engel, die de zielen weegt; het tweede is een der heilige ridders; van het derde is slechts een fragment over, te weinig om den aard van het stuk te kunnen uitmaken. Waarschijnlijk is het geheele koor op dergelijke wijze versierd geweest.

De Overijselsche Almanak van het jaar '47 deelt mede een contract voor een beschildering van het koor in paneelen. Daar echter deze overeenkomst dagteekent van 1447, kan zij moeilijk betrekking hebben op de bovenbeschreven vakken; de geheele kooromgang toch is eerst een halve eeuw later tot uitvoering gekomen. Het meest waarschijnlijk acht ik, dat de bij dat contract behandelde werken, uitgevoerd zijn op het hooge koor en later door de verbouwing zijn komen te vervallen. Als curiositeit mogen van dit contract, gesloten tusschen Deken en Kapittel der kerk en den schilder Rembertus, toch een paar fragmenten hier volgen. De aanhef luidt:

„Toe weten, dat broder Rembert noch sal maelen IIIJ vaeck up onsen chore eyn iclic vaeck voer XXII rins. gul. up sijne cost und scaden in gueden bestendigen werke un guetdunke dekens en capittels ofte des meysters fabrice, gelijck dat yerste vaeck gemaket und ghemaelt is . . . ."

En het eindigt:

„Item soe sal broder Rembert dyt werck voers maken bijnnen enen jare na datum dessen cedelen en men sal betalen enen igeliken rins. gul. met ar. gulden und IJ cromsterten in golde of anderen paymente, dat daer guet voer is, sonder argelijst in al desen voirs. punten op beyden sijden. Datum et actum anno mccccxlvii octaua die mens. Julij."

De „konstigh beschilderde glazen", waarmede de kerk eertijds prijkte, zijn er nog slechter afgekomen, dan de muurschilderingen. In denzelfden tijd, toen men de laatsten overwitte, zijn de eersten uitgebroken. Men ergerde zich er aan. Niet terstond, nadat de nieuwe religie haar intrede in de kerk gedaan had, ontstond de afkeer tegen het schilderwerk, door de voorzaten met zooveel zorg aangebracht. Blijkens de Cameraarsrekeningen werd o. a. in 1602 één der beschilderde vensters nog hersteld. Na de bijeenkomst der Dortsche synode, in 1618, brak zich echter een meer

puriteinsche richting baan. Van toen af kwam er meer en meer verzet tegen het bestaan der afgodische glazen. Men zou ze wel alle terstond verwijderd hebben, waren aan de vernieuwing niet zulke hooge kosten verbonden geweest. De steun van de destijds vermogende lichamen, de gilden, werd daarom ingeroepen, om het goede werk te kunnen tot stand brengen. De op die wijze uitgevoerde pogingen hebben ten slotte een voor de kunst noodlottig succes gehad. De één voor, de ander na, zijn de schilderwerken verwijderd.

De Raadskapel prijkte vroeger met een fraai venster, het laatste oordeel voorstellende. Dit onderwerp was op een dergelijke plaats in dien tijd gebruikelijk in verband met de functiën van het Stedelijk Bestuur. Evenmin als de rest, mocht dit venster behouden blijven. In 1627 kwam zijn beurt en is het door tusschenkomst van het Lakenkoopersgilde vervangen door een nieuw raam. *)

Van den geheelen schat waren in Dumbars tijd nog slechts enkele zeer beschadigde schilderwerken achter om het koor over. Doch ook dat weinige is in later tijd niet behouden.

We hebben bij onze beschouwing van de St Lebuïnus-kerk tot nog toe nagenoeg uitsluitend ons bezig gehouden met het inwendige. Het wordt tijd, dat we thans onze aandacht schenken aan datgene, waarop bij een bezoek aan de kerk het eerst de aandacht valt: het uitwendige.

De buitenordonnantie dan, is, zooals doorgaans bij hallenkerken het geval is, betrekkelijk eenvoudig. De muurvlakten zijn, voor zoover de kerk vrij staat, met tufsteen bekleed. Decoratief spreken daarbij de groote ramen met hun traseeringen, de contreforten met hun baldakijnen (Fig. 10) en de balustrade langs het dak.

In kracht van uitdrukking hebben de gevels wel iets verloren, daar een restauratie, reeds zeer vele jaren geleden, aangevangen, wel altijd goed bedoeld, maar niet altijd oordeelkundig is uitgevoerd.

De laatste herstelling aan het gebouw ondernomen, heeft de muren van het koor gegolden. Vroeger stond daar een drietal huizen aan de Zuid-Oostzijde tegen de kerk. Hun plaats was „tegenover de Steerne" en men zou daarom geneigd zijn in die gebouwen de drie huizen te zien, waarvan het aangehaalde contract van 1486 tusschen de Magistraat en het Kapittel spreekt. Doch de wijze van uitvoering onmiddellijk aansluitend tegen het toen eerst vergroote koor, maakt duidelijk, dat, zoo ze vroeger reeds bestaan hebben ze toch in alle geval na dien tijd verbouwd moeten zijn. Toen dan, eenige jaren geleden, deze huizen werden afgebroken, kwamen de muren en steunbeeren der kerk in deerniswaardigen toestand tevoorschijn. Hierin moest dus voorzien worden. Men heeft toen, eenmaal aan den arbeid, het werk wat verder uitgestrekt. Oudtijds is de koorombouw blijkbaar nooit geheel voltooid geworden. De bovenste balustrade ontbrak ten deele; verschillende pinakels waren zonder kepel gebleven; de steunbeeren hadden wel eene bekroning, doch één, dateerende uit den Renaissance-tijd (fig. 11, plaat XVII).

Al deze half voltooide of op minder passende wijze afgewerkte deelen werden nu tevens onderhanden genomen en zijn in overeenstemming met den bouwvorm aan de zuidelijke façade gebracht.

Aan de Noordzijde, waar de kerk thans ingebouwd is achter de huizen aan de Hofstraat, en waar ze vroeger

*) Dr. J. de Hullu, Deventer's Toren, Raadskapel en Bergpoort.

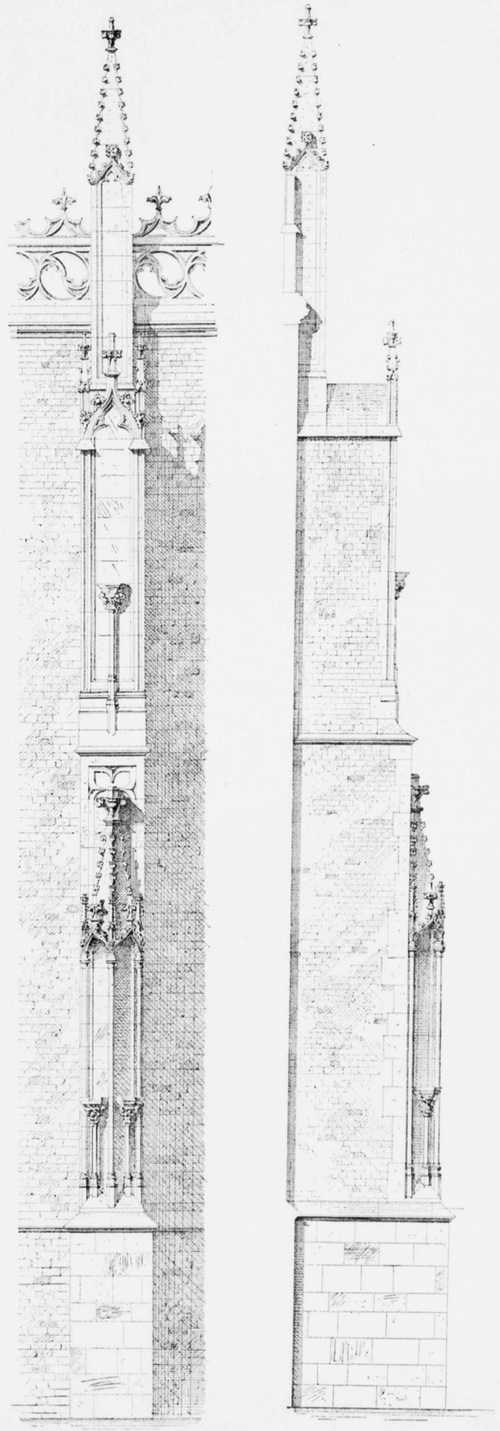

Fig. 10. LEBUÏNUSKERK.
Contrefort, schaal 1 à 80.
(Opmeting van den schrijver

grensde aan het Bisschoppelijk hof, heeft men bij den bouw de tufsteenbekleeding achterwege gelaten. Evenzoo ontbreekt de balustrade langs het dak en ook de behandeling der steunbeeren is veel eenvoudiger dan aan de andere zijden. Men mag er bijvoegen, dat de bouwvormen het karakter dragen der vervalperiode. Doch, door de tegenstelling in kleur van den gloedrijken baksteen met het grijs van zandsteen en tufsteen, maken de brokken muur hier, voor zoover ze zichtbaar zijn, zeker een niet minder schilderachtig effect dan aan Zuid- of Oostkant.

Het domineerend hoofdelement van den uitwendigen bouw is de toren. Hij is vierkant van grondvorm. De beide benedenste verdiepingen kregen in harmonie met de kerk het karakter van de gothiek der 15e eeuw. De achtzijdige bekroning is een toevoegsel van later tijd.

De toren is even als de koorombouw op stadskosten uitgevoerd. Met den bouw is in het jaar 1463 aangevangen. In het rekeningenboek van dat jaar leest men althans: „Do die kloktoern angelecht waert, doe lechde Willem als een burg(ermeester) onder den stien 1 R(ijnschen g(ulden).

Deze toren is in de plaats gekomen van een vorigen toren. Het valt op te maken uit een post, voorkomende in de rekening van 1454. Hij betreft werk, verricht door een leidekker uit Veldhuizen, gehaald om „die kappe van der toerne dale te breken". *)

Noch het afbreken van de oude torenkap, noch die steenlegging bewijst intusschen, dat de bouw, vervolgens ondernomen, een geheel nieuwen toren betreft. Ik acht het in tegendeel zeer wel mogelijk, dat een behoorlijk brok van den ouden toren is blijven staan, en de nieuwbouw meer een veranderde omkleeding van den ouden romp, waarschijnlijk gepaard met verhooging, is geweest. Het monument geeft in zijn tegenwoordigen staat tenminste geenszins den indruk een kunstwerk uit één stuk te zijn. De zware steunbeeren aan de Westzijde in het bizonder hebben in hun uiterlijk iets, dat doet vermoeden, dat ze niet voor dat werk bestemd zijn geweest, en later zoo goed mogelijk passend bijgewerkt zijn. Het zware relief, dat deze steunbeeren aan den onderbouw geven, is in scherpe tegenstelling met de vlakke behandeling der tweede verdieping. En ook als we deze étage versierd denken door de achterwege gebleven balustrade om den omgang, kan de disharmonie in beide deelen niet geheel wegvallen. Dan, dat er aan den toren bestanddeelen voorkomen van hoogeren ouderdom dan de rest, wordt ook nog door een andere omstandigheid bevestigd; in de torentrap komen namelijk dichtgemetselde vensters voor; ook een enkele in den toren, uitkomende in het Zuidelijk zijschip. We moeten dus hier ook met een gedeelte van den bouw te doen hebben, ouder dan dit schip.

Interessant is een beschouwing van den plattegrond der kerk aangevuld met dien der Lieve-Vrouwekerk. Men ziet toch dan, dat behalve deze toren er ook een gedeelte van den aanleg bestaat van den Noordelijken toren. De zware brokken muur aan de Noordzijde van het kerkgebouw zijn toch volkomen identiek met den torenaanleg aan de andere zijde. Het is alleen de binnenhelft van den toren, van de beide buitenste hoekpunten is geen spoor te ontdekken. Een eenvoudig streven naar symmetrie in het kerkportaal kan geen aanleiding gegeven hebben tot het uitvoeren der muurmassa's, voortgezet tot aan de kerkgewelven, gedeeltelijk zich buiten de kerk verheffende. Aan zoo iets hechtte men in de Middeleeuwen geen waarde. Men moet dus toentertijd wel degelijk de mogelijkheid ingezien hebben, den Noordelijken toren te volbouwen.

Was destijds de Lieve-Vrouwekerk in hoofdzaak ter plaatse aanwezig geweest, dan komt het zeker niet zeer waarschijnlijk voor, dat men het mogelijk zou geacht hebben dat heiligdom op zijde te schuiven. Maar ook moet aangenomen worden, dat toch een beletsel van beteekenis aanwezig was; waartoe anders den toren niet in vollen omvang gefundeerd?

Ook hier staan we voor eene quaestie, die zonder de noodige bescheiden uit den tijd, waarin het werk uitgevoerd is, niet kan worden opgelost.

Hierbij valt nog een vraagpunt aangeteekend te worden: in welken tijd kan het geweest zijn, — gesteld, dat het jaar 1463 werkelijk alleen een ombouw van een vorigen toren aangeeft —, dat we den origineelen torenbouw te zoeken hebben? Een antwoord hierop is natuurlijk niet met eenige nauwkeurigheid te geven. Alleen kan als zeer waarschijnlijk worden opgemerkt, dat de torenaanleg niet te maken gehad kan hebben met de origineele Romaansche basiliek. De lengte toch der travée van de kerk, waarmede zij bij den toren aansluit, is aanzienlijk grooter dan de overige afstanden van pijler tot pijler. Bovendien is in dit vak zoomin als aan den toren een enkel onderdeel te ontdekken, dat ook maar een eenigszins Romaansch karakter draagt.

Met den torenbouw van 1463 is men, even als bij zoo vele overeenkomstige bouwondernemingen in den lande, niet tot de hoogte gekomen, die het project aanvankelijk moet aangegeven hebben. Hoe dit zoo gekomen is? We kunnen de oorzaken wel bij elkaar zoeken.

Deventer heeft in de vijftiende eeuw wel goede, maar ook verscheiden slechte jaren beleefd. In zoo'n tijd moet het met de middelen niet altijd even vlot gegaan zijn. Als de gewone bronnen voor de inkomsten niet voldoende vloeiden, moest men tot buitengewone zijn toevlucht zoeken. De stad verkocht erfelijke lijfrente, het zoogenaamd „grootburgerschapsrecht", dat onder andere voordeelen ook aanspraak gaf op medegebruik van de stadslanderijen. De overheid heeft daarmede aan de gemeente voor later tijd een hoogst nadeelige erfenis achtergelaten, en buitendien toch niet eens voldoende geld bij elkaar gekregen.

Intusschen, niet alleen geldgebrek, maar wellicht ook eenige verflauwing in geloofsijver kan bijgedragen hebben in het staken van den arbeid, toen de toren een 50 M. hoog was. Men heeft er toen een provisioneele spits opgezet.

In het begin der zeventiende eeuw is deze kap er afgenomen en heeft men den toren verhoogd met een achtzijdige lantaren in klassieke vormen, bekroond door een koepeldak.

De aanleiding voor dit werk *) was de wensch een carillon in den toren aan te brengen, iets, waarvoor in de oude kap moeilijk ruimte te vinden was. Deze had dus vertimmerd moeten worden en dat kostte in elk geval een belangrijke som. De Raad koos toen een meer omvangrijke verbouwing; hij werd in zijn besluit daartoe geleid, zooals het luidt, „wegett des ciraets, so die verhoginge des Toorns sall

*) Dr. J. de Hullu.

*) Dr. M. E. Houck. Twee bouwwerken van Hendrik de Keizer te Deventer, „Eigen Haard", 1899.

geven", en nam daarbij in overweging „datt die geheel stadt beter sall connen gehoirt worden, alss die Toorn eniger maten bi forme van ene Lanterne werdt verhoget, end die clocken in even alsulken doorluchtigen en onbeslotenen werke comen te hangen".

Voor dit werk heeft men, even als voor de Bergpoort, de hulp ingeroepen van den Fabriekmeester van Amsterdam, Hendrik de Keizer.

Dat het met het streven van de Magistraat om de nieuwe torenbekroning tot een sieraad voor de stad te doen strekken ernst was, blijkt wel hieruit, dat men zich niet neergelegd heeft bij het eerste, het beste plan, wat aangeboden werd. Integendeel, onder de praeparativen voor den bouw, werd door Schepenen en Raad nog besloten „dat die Pylaers van St. Lebuïni Toorn ten minsten vier offte vijff voet hoeger sullen worde getrocken, dan het project, bij Mr. Henrich Keyser gemaeckt, medebrenget, offte oich hoeger, soveer het die proportie nae die breete dess Toorns vereischet ende tselve bij Mr. Henrich ende sijnen masschap alsoe wordt goet gevonden . . . ."

Mr. Henrich zal, na ontvangst van dit aesthetisch recept, en na de besprekingen met den gemachtigde van de stad, Mr. Joerrijen van Horstmar, van zijn plan wel het beste gemaakt hebben, wat er van te maken was. Toch mag wel betwijfeld worden, of het tweede project beter was dan het eerste. Dit eerste project kunnen we beoordeelen, omdat er destijds een model van gemaakt is, nog aanwezig op het Deventer Raadhuis. Beide plannen nu hebben natuurlijk hetzelfde gebrek; het zijn producten in een geheel ander genre dan het bouwwerk, dat ze bekronen moeten. Maar toch komt het me voor, dat die disharmonie bij het afgekeurde project wellicht minder in het oog gevallen was, dan bij het uitgevoerde, omdat de verticale tendentie van den torenbouw daarin toch nog eenigszins weergevonden wordt. Daarmede heeft de bestaande koepelbouw geheel gebroken. Overigens mag echter wel erkend worden, dat dit werk lang niet de minste is van de vele Renaissance torenbekroningen, in dien tijd hier te lande uitgevoerd.

Op kernachtige wijze heeft zich de geest van den tijd voorts geuit in de vier raadgevingen, die in gulden letteren aan de vier hoofdzijden van den toren in het fries prijken. Dit *versum pentametrum*, toegeschreven aan Sylvanus, luidt:

Fide Deo; Vigila; Consule; Fortis Age. *)

De nieuwe torenbekroning werd uitgevoerd in 1612. Reeds in 1609 was een contract gesloten voor de levering van het gewenschte carillon met Matthijs Gerritsen te Leiden. In 1614 werden door dezen klokkengieter de bestelde 20 klokken, wegende te zamen 14375 pond, geleverd.

Dit nieuwe klokkenspel schijnt niet al te best geweest te zijn. Men heeft er althans niet lang genoegen mede genomen. Weldra besloot men tot de aanschaffing van een beter carillon. Een contract werd toen gesloten met den bekenden klokkengieter, Frans Hemony te Zutphen. In dat stuk is het nog uitdrukkelijk vermeld, dat „het clockenspel deser Stadt niet veele besonders is (tot disreputatie van so fameuse plaetse)." Maar nu zou het beter worden. Hemony bood aan op zijn risico zulk werk te leveren, „dat in de geunieerde provincien geen beter klokkenspel zou worden gevonden."

*) Vertrouw op God, wees waakzaam, beraadslaag, wees sterk in uw handeling.

Het nieuwe carillon, bestaande uit 25 klokken, kwam gereed in 1646. Later, in 1694, werden er nog negen klokken bij gehangen. Of het werk werkelijk zoo uitmuntend geworden is, als de klokkengieter destijds beloofd heeft? Misschien zou het daarmede wel wat hoog geprezen zijn. Maar trouw hebben de klokken nu reeds sinds twee en een halve eeuw geregeld haar lied gezongen ter verkondiging van het uur van den dag. Zij zijn oud, maar haar stem klinkt nog jeugdig en hoopvol. Zij passen daardoor in een omgeving die oud, maar niet verouderd is; en voor de ingezetenen, welke die tonen gehoord hebben van hun eerste jeugd, zijn ze het verheven orgaan van de plaats, die hun lief en dierbaar is, zijn ze onmisbaar geworden.

De *Lieve-Vrouwekerk*, waarop de Sint Lebuïnustoren van uit zijn hoogte neerzag, is steeds slechts een bescheiden bouwwerk geweest, vergeleken bij de Kapittelkerk. Zij bestond uit een middenschip, aan de Oostzijde rechthoekig

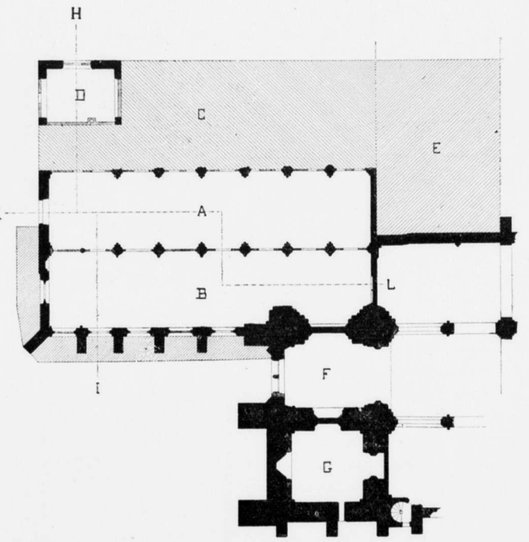

Fig. 12. LIEVE-VROUWEKERK.
Plattegrond. Schaal 1 à 600.

A. Voormalig middenschip.
B. Zuidelijk zijschip, ingericht als arsenaal.
C. Particuliere perceelen, vroeger Noordelijk zijschip.
D. Particuliere woning, overblijfsel van de Sacraments kapel.
E. Plaats van het voormalig Bisschoppelijk paleis.
F. Westportaal der Lebuïnuskerk.
G. Toren der Lebuïnuskerk.

afgesloten; hieraan grensde eenerzijds het Zuidelijk zijschip, anderzijds het Noordelijk zijschip en de kapel van het H. Sacrament.

Alleen het Zuidelijk schip is nog in zijn geheel aanwezig. Het heeft echter veel van zijn ouden luister moeten inboeten, sinds het gebouw als kerk buiten dienst gesteld is en deze hal ingericht is tot magazijn voor bewapening en kleeding voor het Deventer garnizoen. De oude spitsboogvensters zijn dichtgemetseld, de gewelven zijn uitgebroken; door balklagen is het gebouw in verschillende zolders afgedeeld; een pannendak overdekt het geheel; kortom, op brutale wijze is de heerlijkheid van het oude heiligdom geschonden.

Het vroeger zeer hooge middenschip heeft zijn overdek-

ding verloren; ook is het bovenste stuk van de muren afgebroken. Het Noordelijk schip is geheel verdwenen; de ruimte is bebouwd met particuliere woningen, die met haar vensters in de oude middenhal zien; een enkel pothuis springt zelfs in die ruimte uit. Van de Sacramentskapel is nog de Noordelijke helft, vertimmerd tot woning, aanwezig. Nauwelijks echter is aan de buitenzijde de voormalige beteekenis van het bouwwerk meer te herkennen. Alleen door de groote hoogte en door den strakken topgevel met een dichtgemetseld spitsboogvenster bemerken we, dat het gebouw toch iets bizonders geweest moet zijn. De oude steunbeeren zijn weggehakt en er zijn aan de muren zelfs geen sporen van overgebleven. In plaats der oude kerkramen, zijn een winkelpui en kleine pakhuisluikjes gekomen. Binnen echter is de oude gedaante beter waarneembaar; we zien daar de lijnen der oude spitsbogen nog duidelijk; ook de voeg van het gewelf, waarmede de kapel vroeger overdekt was, is daar nog te vinden.

De muren van het middenschip zijn uitgevoerd in baksteen met banden van bergsteen, die de geheel in zandsteen uitgevoerde schalken helpen vasthouden. De bogen onder de zijmuren zijn uitgevoerd in profielsteen en loopen dood tegen de ronde pijlers, die de verschillende beuken vroeger van elkander gescheiden hebben.

De hal is waarschijnlijk niet overwelfd geweest; de hoogte van het schip boven de zijbeuken maakte dit ook bezwaarlijk; boven aan de zijmuren vindt men nog op korte afstanden van elkaar geplaatste kraagsteenen, en een stuk klaverbladfries, vermoedelijk overblijfselen van de bovendecoratie van den muur, aansluitend bij de houtzoldering.

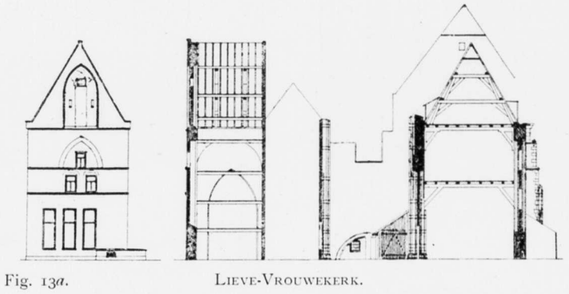

Fig. 13*a*. LIEVE-VROUWEKERK.

Noordgevel Sacramentskapel en doorsnede H I, Schaal 1 à 500.

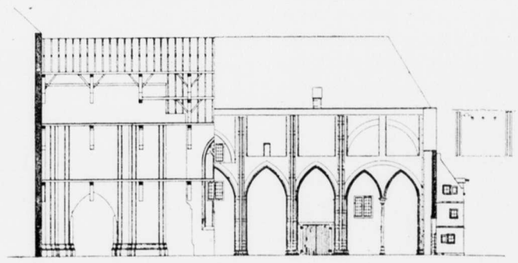

Fig. 13*b*. LIEVE-VROUWEKERK.

Doorsnede K. L. Schaal 1 à 500.

Naar de vormen te oordeelen, komt het mij voor, dat men hier te doen heeft met een werk van omstreeks het eind der 14e eeuw. Men zou dus hieruit kunnen opmaken, dat de kerk na den brand in 1334 geheel vernieuwd is geworden.

Ik heb nog getracht op te sporen, of er nog iets te ontdekken zou zijn van een ouderen bouw. Bij het graven van een gat, kwamen inderdaad fundamenten van iets anders voor den dag dan het bestaande. Het was baksteenmetselwerk en derhalve waarschijnlijk van jongeren datum, dan de oudste deelen van de Sint Lebuïnus. Overigens kon er niets door worden uitgemaakt. Intusschen heeft men in deze omstandigheid, zoomede in den eigenaardigen plattegrond der kerk, die den indruk geeft, van iets ingepast tusschen bestaande werken, zeker een bevestiging van het gevoelen van Mr. Ver Loren omtrent de stichting der beide kerkgebouwen. Maar met dat al blijft er veel duisternis in zake de wording van de St. Maria op te heffen.

De kerk is zonder spoor van transept. De rechte eindmuur aan de Oostzijde moet of onmiddellijk aangesloten hebben tegen het bisschoppelijk paleis, of kan slechts een kleine tusschenruimte open gelaten hebben. Maar die sluitmuur zelf, zonder eenige versiering en van niet gesorteerd materiaal opgetrokken, geeft den indruk van jonger dagteekening te zijn, dan het overige gedeelte der kerk. Kan dus de koorafsluiting vroeger niet geheel anders geweest zijn?

Ook de zijmuren zijn geen werk uit één stuk, doch te hunnen opzichte hebben we een aanwijzing in de vormen der Zuidelijke zijbeuk. Dat zijschip is klaarblijkelijk een werk omstreeks het eind der 15e eeuw uitgevoerd. Rijk versierd is dit bouwwerk vroeger aan de buitenzijde geweest en voor zoover de sterk verweerde ornamenten nog beoordeeld kunnen worden, is de behandeling geheel in overeenstemming geweest met die der muurwerken van de kapittelkerk. Nu past die zijbeuk zeer slecht bij het middenschip. De hoogte der zijhal is veel te groot, als men daarbij let op de hoogte der bogen tusschen beide schepen. Klaarblijkelijk heeft bij het middenschip vroeger slechts een lage en smalle zijbeuk aangesloten. Toen er meer ruimte benoodigd was, heeft men het breede en hooge zijschip gebouwd, waarmede men waarschijnlijk toen ook eerst het brok metselwerk van den bij de kapittelkerk geprojecteerden Noordelijken toren insloot. Deze verbouwing kan weer geleid hebben tot de verhooging van het middenschip, dat daardoor opnieuw het domineerend element werd.

De Lebuïnuskerk met de Mariakerk moeten te zamen eertijds een schoon geheel gevormd hebben. Wellicht verre van nauwkeurig is de teekening van Johan Christiaens uit 1615 (fig. 1), maar toch kan men er met zekerheid uit opmaken, welk een fraaie silhouet de kerkgevels met den hoogen toren aanboden. En ook binnen had de bijeenvoeging der beide kerken waarde. Hoor, hoe de bekende Sylvanus zich uit in zijn kroniek: „tegen de Lebuïnuskerk stond een schoone maar kleener kerke, Onzer Vrouwen genoemd, in dier voege, dat een groote deur tusschen beide open gedaan wordende, de twee kerken één geheel geleken, alsof men uit een groote zaale in een groote kamer ging."

Doch, al kan het zijn, dat men in Deventer oudtijds met de beide kerken ingenomen is geweest, voor hun behoud heeft men niet altijd voldoende zorg gedragen. Dientengevolge is de Lieve-Vrouwekerk in 1594 wegens haar vervallen staat buiten

gebruik gekomen. De banken en het orgel werden toen overgebracht naar de Broerenkerk.

De toestand van het bouwwerk is nadien voortdurend achteruitgegaan. In 1600 werd door het stadsbestuur besloten tot verkoop van het gebouw. De Lebuïnuskerk was eveneens in slechten staat geraakt, en de opbrengst van het aangrenzend gebouw moest dienen voor de vereischte herstellingen. De publieke veiling had plaats op 4 Mei 1602. De verkoop is echter niet gelukt. Het perceel werd aangehouden voor *f* 4885. *)

Eenige jaren later, in 1647, is de beuk aan de zijde der Nieuwmarkt, en in 1657 ook het overige gedeelte der kerk ingericht tot ammunitiehuis.

Lindeborn, die in 1670 zijn beschrijving van het bisdom Deventer gaf, vermeldt ten aanzien der Mariakerk, dat toen

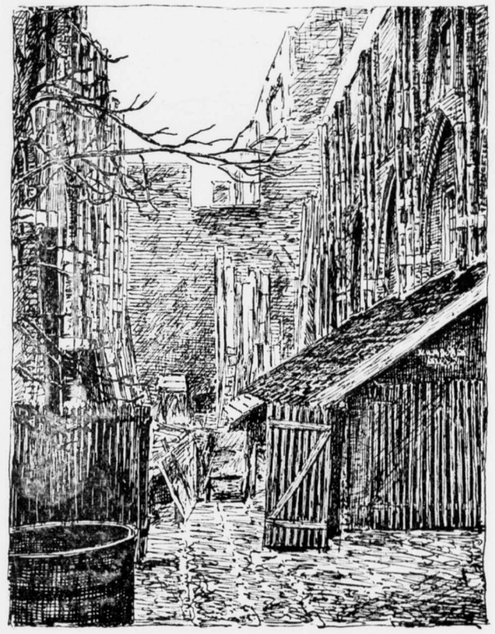

Fig. 14. RUÏNE VAN HET MIDDENSCHIP DER LIEVE-VROUWEKERK.

(Naar een teekening van den Schrijver.)

de aangrenzende Sacramentskapel er van gescheiden was en tot twee particuliere huizen verbouwd.

Wanneer echter het Noordelijk zijschip afgebroken, en het middenschip zijn dak verloren heeft, is nog uit geen der oude stukken aan het licht gebracht.

Interessant is nog steeds de ruïne van dat middenschip. Haar bestaan kunnen we niet vermoeden achter den eentonigen muur, aan de Nieuwmarkt. Doch als de poort met het opschrift „arsenaal" voor ons opengaat, is de blik op het vervallen heiligdom verrassend. Dan rijzen voor ons oog aan weerszijden de muurpijlers omhoog, getuigenis afleggende van de verhevenheid der Middeleeuwsche kunst. Doch die bouwvormen zijn haast onzichtbaar achter planken en palen, achter al de stapels oude en nieuwe materialen, waarmede het plein gevuld is, terwijl eenerzijds de particuliere woningen als woekerplanten zich klemmen tusschen de oude kerkbogen Dat geheel, daar zit een zekere schoonheid in, maar het is die eener stervende grootheid.

De *Sint-Nicolaaskerk* op den Berg heeft den vorm van het Latijnsche kruis met hoog middenschip en lage zijschepen. De laatste zijn als omgang doorgetrokken om het koor. Aan de Westzijde is het middenschip ingesloten tusschen twee torens. Bij het transept had men, zooals onze plattegrond (fig. 15) aanwijst, aan weerszijden een sacristie. Eenige jaren geleden is de Zuidelijke sacristie verbouwd tot een kosterswoning, welke tot dien tijd bij de kerk ontbrak. De kerk is geheel overwelfd. Over de middenas is het gebouw lang 56 M., de breedte over het transept bedraagt 41 M. De hoogte van het middenschip onder de kruin der gewelven bedraagt 20 M.; die bij de zijschepen wisselt af van 12,50 tot 13,15 M. De hoogte van het transept komt ongeveer uit met die der zijschepen.

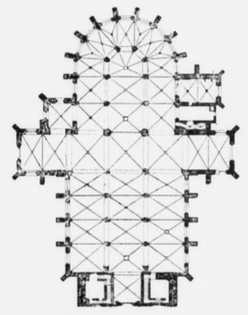

Fig. 15. BERGKERK.

Plattegrond. Schaal 1 à 1000.
Naar een opmeting van G. H. Bueters.

De stichting der kerk moet vallen tusschen de jaren 1198 en 1206 en is het werk geweest van de Norbertyner broeders uit Verlare. Naar het heet, was het toen gestichte gebouw slechts een kapel of kleine kerk. Dit woord zegt echter niet veel. De stichting van een nieuwe kerk in een bestaande parochie ging veelal met moeilijkheden gepaard. Om hiervan den minsten last te hebben, ging menige nieuwe kerk voor een kapel door. Ook de stichting van dit kerkgebouw heeft tegenwerking ondervonden. Eerst in 1206 heeft het kapittel zich neergelegd bij het bestaan van het heiligdom. De Berg is toen als een afzonderlijke parochie afgescheiden. In hetzelfde jaar is de nieuwe kapel door den bisschop van Lijfland gewijd.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de beide Romaansche torens nog onderdeelen zijn van de stichting uit 1200. Voor 't overige kan er hier en daar nog wel een brok muur zitten, dat deel uitgemaakt heeft van den ouden bouw, doch in hoofdzaak moet de kerk in later tijd overigens geheel vernieuwd zijn. Stijgende behoefte aan ruimte zal wel aanleiding geweest zijn voor de ondernomen vergrooting.

Die eerste kerk is vermoedelijk slechts een klein bouwwerk geweest. Heel laag was het zeker. De torens, die nu een aanmerkelijke hoogte hebben, moeten vroeger een verdieping lager en met vrij stompe daken gedekt zijn geweest. De bestaande stijle spitsen en de baksteenen bovenverdieping met de spitsboogvensters zijn blijkbaar van later tijd dan het tufsteenen benedendeel. En het middenschip, dat nu zoo hoog tusschen de torens inklimt, is vroeger niet hooger geweest, dan de zijschepen van thans. Het is duidelijk waarneembaar bij de aansluiting tusschen kerk en torens. Men heeft later koud tegen den toren aangemetseld; de naad is in den loop der eeuwen enkele centimeters opengetrokken, en nu kan men daarin van boven af den loop der hoek-

*) Dr. J. de Hullu, Uit Deventer's verleden; Bisschopshof, Hofstraat en Vrouwekerk.

liseenen volgen tot de bovengenoemde hoogte. Wat men binnen in de kerk ziet van voormalige buitenarchitectuur der torens: liseenen en rondbogenfriezen, wijst er ook op, dat de zijschepen, die thans in de breedte nog buiten de torens uitsteken, vroeger slechts zeer onbeduidende afmetingen gehad moeten hebben.

De hooge ligging van den vloer in het koor heeft eenige jaren geleden er aanleiding toe gegeven om na te sporen, of er wellicht nog een krypt onder verscholen was. Er is echter niets van dien aard voor den dag gekomen. Bij het bescheiden karakter der origineele stichting, die wellicht niet eens de volle lengte van het bestaande koor had, kan deze uitkomst ook geen verwondering baren.

Hoewel de onderdeelen der kerk, — behalve bij de torens, — zoowel binnen als buiten, vrijwel overal hetzelfde karakter dragen, acht ik het niet waarschijnlijk, dat de verbouwing in haar geheel is ondernomen.

Het verschil in het materiaal waarin de kerk is opgetrokken, geeft reeds aanleiding tot dit vermoeden. De muren van het middenschip toch, zijn geheel in tufsteen opgetrokken of er mede bekleed. Zelfs de gedeelten verborgen achter de daken der zijschepen zijn van tufsteen. Het dwarsschip en het Noordelijk zijschip zijn eveneens van tufsteen. Doch de kooromgang en het Zuidelijk zijschip zijn daarentegen in baksteen uitgevoerd. Ook wijst de naad zonder verband, dien men in de hoofdbeuksmuren kan ontdekken bij het transept, er al op, dat we althans daar zeker met een rustpunt in het werk te doen hebben. Het lage transept schijnt wel ouder dan het hooge middenschip. En eindelijk de zijschepen, die aanmerkelijk breeder zijn dan de omloop om het koor, moeten wel het resultaat zijn van een allerlaatste vergrooting der kerk.

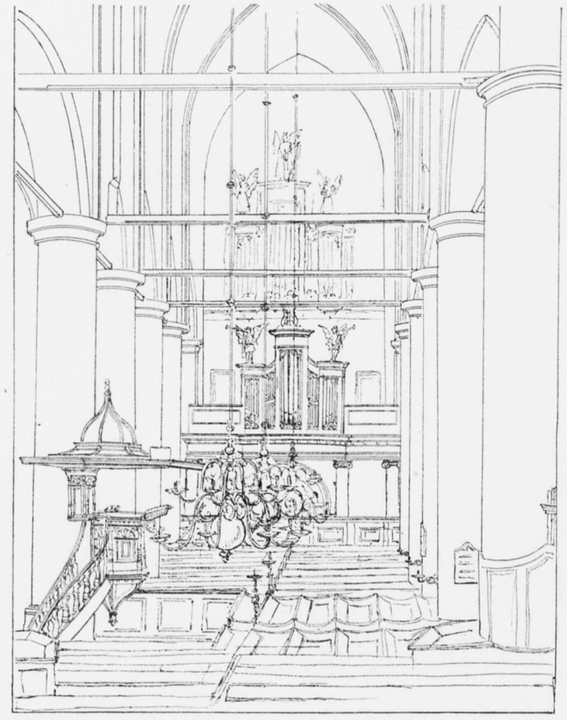

Fig. 16. BERGKERK.
Gezicht op het middenschip.
(Naar een teekening van H. J. Beumer.)

Binnen maakt het gebouw een aangenamen indruk. Evenmin als de Lebuinus prijkt het in zijn oorspronkelijke kleurenpracht, doch ook het stemmig wit heeft zijn waarde.

Alle vormen zijn eenvoudig en sober. Zware rondzuilen dragen de bogen, waarop de hoofdbeuksmuren rusten. Ongewoon hoog zijn de zoo gevormde arkaden; heeft men wellicht getracht door deze afwijking van de meer gebruikelijke verhoudingen de voordeelen van den hallenkerkbouw nabij te komen? De schalken langs de wanden van zijschepen en kooromgang nemen de gewelfribben op met een eenvoudig kapiteel: een kelkvorm zonder bladwerk. In het middenschip gaan de schalken zonder eenige afscheiding over in de gordel- en diagonaalbogen.

Een sieraad in de kerk zijn de koperen kroontjes, ingericht voor kaarsverlichting, die niettegenstaande hun Renaissance-vormen, zich best tehuis gevoelen in de Gothische omgeving.

Van buiten gezien, munt het gebouw uit door zijn gelukkige silhouet; in 't bizonder van de koorzijde (Fig. 17, plaat XVII.) gezien, ontwikkelen zich de massa's op majestueuse wijze. Die goede indruk is zeker uitsluitend te danken aan de goede verhoudingen. (Fig. 18, plaat XVII.) Niet de details kunnen het zijn, die uiterst sober, bijna arm kunnen genoemd worden. Vroeger kunnen hierbij de spelende raamtraceeringen nog wat afwisseling gebracht hebben, doch in den kwaden tijd onzer eeuw is men voor haar vernieuwing te recht gekomen bij de ijzergieterij. Bij de klimmende belangstelling voor de kunstwerken uit den ouden tijd, verwacht ik echter, dat de kerk wel weer eens beter aangekleed zal worden.

Buiten de kapittel- en parochiekerken is in Deventer tijdens de Middeleeuwen nog een vierde kerk gesticht: de *Broerenkerk*. Het was in den tijd, toen Deventer in pand gegeven was aan Gelre, in 1335, dat Eleonora, echtgenoote van Reinoud II en dochter van Eduard, koning van Engeland, den bouw heeft doen uitvoeren, ten behoeve der Minderbroeders. Het gebouw heeft, ofschoon dus als kloosterkerk aangelegd, vrij belangrijke afmetingen. Het bestaat uit twee schepen naast elkaar, beide geheel overwelfd; het zuidelijke, tevens het langste, meet over de middenas 59.60 M; de breedte van beide schepen bedraagt buitenwerks 20 M.

Er zijn aan het gebouw nog overblijfsels zichtbaar van een transept; het is echter niet waarschijnlijk, dat bij het gebouw een compleet dwarsschip aanwezig geweest is, althans niet zoolang het gebouw deel uitmaakte van het Minderbroederklooster. De broederschap mocht toch geen geheel volledig kerkgebouw bezitten. Het was weer de kerkelijke overheid, die zich daartegen verzette. Men behoeft in zoodanig verbod geen redelooze dwingelandij te zien. Het was vermoedelijk eer een maatregel uit nood genomen, in den tijd, toen de kerkbouw allerwege hooge offers eischte, om te voorkomen, dat aan de giften der offervaardige gemeente te veel voor kloosterstichtingen onttrokken werd.

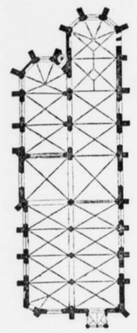

Fig. 19. BROERENKERK.
Plattegrond.
Schaal 1 à 1000.

Even als de andere kerken, draagt het gebouw de sporen van herhaaldelijke verbouwing. Het is wel waarschijnlijk, dat het diepe Zuiderschip met het groote presbyterium beschikbaar voor de broederschap, altijd zijn tegenwoordige afmetingen gehad heeft. Maar het Noorderschip moet vroeger korter, en wellicht afgesloten zijn geweest met een abscis onmiddellijk achter het transept. En toen men aan 't verlengen ging, heeft men de oude steunbeeren van het Zuiderschip,, overbodig geworden, daar de kerkmuur aan weerszijden tusschen gewelven opgesloten werd, eenvoudig wat bijgewerkt en zoo in de kerk uit laten springen.

Ook andere veranderingen zijn aan den bouw uitgevoerd. De pijlers in het westelijk gedeelte tusschen beide schepen hebben tegenwoordig de gedaante van een veelhoek. Bij herstellingswerken, eenige jaren geleden ondernomen, bleek, dat deze massa een ronden pijler van slechts geringen diameter verborg. Dit geeft aanleiding om te vermoeden, dat de kerk vroeger eenige verwantschap gehad moet hebben met de Bethlehemskerk te Zwolle, waarin eveneens een dergelijke teere pijlervorm wordt aangetroffen.

Het gebouw, sinds Deventer aan de Staatsche zijde gebracht was, in gebruik voor den Hervormden Eeredienst, is tijdens de regeering van koning Lodewijk weder ter beschikking gesteld van de Roomsch-Katholieke gemeente. Blijkbaar met toewijding heeft de nieuwe eigenares, sinds dien getracht het gebouw in goeden staat te brengen en op te sieren. Dat de werken aan de kerk uitgevoerd niet alle even gelukkig zijn uitgevallen, getuige de ombouwing van het westportaal, uitgevoerd in pseudo-gothiek, mag men wel op rekening schrijven van den tijd, waarin dit werk verricht is, toen het algemeen begrip omtrent de Middeleeuwsche kunst nog weinig ontwikkeld was. Later is de arbeid op meer rationeele wijze geleid. Wegens de behoefte aan ruimte heeft men het Noordelijk schip nog met een travee moeten verlengen. Bij deze gelegenheid heeft men de uitstekende contreforten in dit gedeelte geheel laten vervallen. Gelijktijdig heeft men de venstertraceeringen vernieuwd, weder beschilderde glazen in de ramen geplaatst en de geheele kerk weer haar oude kleurenpracht gegeven

Fig. 20. BROERENKERK.
GEZICHT OP HET KOOR.
Naar een teekening van den schrijver.

Het laatste werk is geweest de vervanging van de twee kleine Renaissance-torentjes op den nok van het Zuidelijk schip door een enkelen Gothischen dakruiter, geplaatst op het kruis. Deze is tegenwoordig wel het voornaamste sieraad van het gebouw, waarvan de gevels overigens zonder eenige pretensie zijn.

Hoewel geen der overige kloosters te Deventer bouwwerken bezeten hebben van den omvang der Broerenkerk, mogen we ze toch niet passeeren zonder een enkele opmerking.

Er wordt melding gemaakt van drie mans- en negen vrouwenkloosters, in of bij Deventer gelegen *).

Luttel is er meer overgebleven van die oude conventen. Voornamelijk alleen in herinnering leeft hun bestaan voort in enkele namen, als de Bagijnestraat, waaraan vroeger verscheiden dergelijke stichtingen gelegen waren. Ook is hun emplacement nog hier en daar weer te vinden, doordat verschillende kloosters, na de hervorming overgegaan in handen van den magistraat, later afgestaan zijn voor bizondere stichtingen of ten nutte gemaakt voor openbaar belang.

Onder de kloosters, waarvan althans nog iets overeind staat, moet genoemd worden het Sint Agnes-klooster, ook wel bekend naar den gever van het huis, waarin het aanvankelijk gevestigd werd, als Buyskens convent. Dit klooster heeft zich mogen verheugen in een grooten bloei; door giften en legaten werd het herhaaldelijk gesteund, daardoor kon aan de bouwwerken in den loop der tijden groote omvang gegeven worden. Na de reformatie was het echter, even als bij de andere kloosters, met zijn bestaan gedaan.

Het stadsbestuur legde, na de inbeslagneming, over de terreinen een straat aan. Enkele gebouwen zijn toen behouden gebleven en deze, tezamen met de straat, die door haar onregelmatigen vorm een ongewone geboorte verraadt, zijn nog bekend als „het Klooster". Een dezer gebouwen, de oude kapel, dient thans, geheel omgebouwd, tot een voor diverse doeleinden en bevat een groote vergaderzaal; een ander is sinds onheuglijke tijden tot bank van leening ingericht.

Van een ander klooster, het „Lammenklooster", zoogenaamd naar de stichteres, Lamberta van Diese, is ook nog een bescheiden rest over. Langen tijd na de opheffing was het oude gebouw nog min of meer compleet aanwezig, al was het ook bedenkelijk van zijn oorspronkelijke bestemming afgedwaald. Op het laatst toch diende het als kazerne.

En thans, sinds meer dan dertig jaar, rust de Hoogere Burgerschool voor een deel op de oude fundamenten der kloosterkapel.

Naast de kloosters, bewoond door vanwege den Paus

*) Oudheden en gestichten van het Bisdom van Deventer.

erkende kloosterorden, bestonden er ook nog enkele gestichten, waarin een andere groep van vrome lieden in vereeniging leefde.

Reeds vroeger is melding gemaakt van de Broederschap des gemeenen levens, opgericht door Florens Radewijns. Het waren lieden, die zich Geert Groote ten voorbeeld gesteld hadden en evenals hij streefden naar vroomheid en kennis.

Deze broederschap, die reeds spoedig na haar stichting in beteekenis toenam, en weldra haar vertakkingen in vele steden in binnen- en buitenland tot ver over de grenzen kreeg, vestigde zich te Deventer in een huis aan de Pontsteeg, staande naast het Lammenklooster en haar geschonken door Juffrouw van Reenen, kanonnikesse te Diepenveen.

Met der tijd werd deze woning voor de broeders te klein. Doch verscheiden perceelen werden aangekocht, en daardoor was het hun mogelijk hun verblijf tot een volledig klooster uit te breiden, met kerk en woning voor de broeders, hof, keuken, vertrek voor de gasten en twee poorten, „altemaal", zooals de schrijver van „Oudheden en Gestichten" zegt, „stijve en treffelijke gebouwen." Hij kon er over oordeelen, omdat ze in 1725, toen zijn werk verscheen, nog aanwezig waren. Thans echter is er niets meer van over.

Een stichting van aanverwanten aard, het arme Fraterhuis, dat beschermd werd door de Broederschap des gemeenen levens, stond dicht bij de Bagijnestraat.

Geert Groote zelf heeft ook een soort klooster of zusterhuis gesticht. *) Het was bestemd voor ongehuwde vrouwen, die, staande buiten geestelijke orden, zich een vroom leven ten doel hadden gesteld. Hij richtte daartoe in zijn hof een paar gebouwen op. Ook zijn eigen huis bestemde hij om na zijn dood door de zusters in gebruik genomen te worden. In een oorkonde van 1379, waarvan een copie berust in het gemeentearchief, geeft Meester Geert de statuten van zijn stichting en beschrijft hij tegelijk de drie gebouwen, die er voor bestemd waren. Hoewel niet zeer uitvoerig, is deze omschrijving interessant, omdat wij er eenig denkbeeld door kunnen krijgen, hoe de burgerwoningen destijds ingericht waren.

Wij moeten hierbij in het oog houden, dat de vader van Geert Schepen der stad en Geert zelf een vermogend man was, zoodat zijn huis allicht tot de beste van de stad behoorde. De woning dan bestond voor zoover uit het stuk op te maken is, uit 4 vertrekken, te weten, de „studorie", een „slaapkamer," een „zaelekijn" en een „kokeneken," benevens een onder den beganen grond gelegen „kelreken."

De twee grootere gebouwen, welke terstond ter beschikking van de zusters kwamen, worden in de oorkonde als „vergaderingen" aangeduid, waarvan het grootste, het „Achterhuis", acht, en het kleinste, het „Steenhuis", zeven kamers bevat. Behalve deze gebouwen, waren op het erf nog eenige kleinere huisjes aanwezig.

Ook Meester Geerts' huis kunnen we als zoodanig niet weervinden. Doch, herhaaldelijk verbouwd, is het perceel steeds voor nuttige doeleinden in gebruik gebleven. In 1649 werd het H. Geest-Gasthuis, voordien staande aan den Brink, er naar overgebracht.

We noemen hier een soort stichting, zooals Deventer er vele bezit. Deze gasthuizen, waarvan sommigen zeer belangrijke afmetingen hebben, vinden meerendeels hun oorsprong in particuliere schenkingen of erflatingen. Het pleit zeker wel voor den geest van Deventers voorzaten, dat ze door zulke daden blijk gegeven hebben van de warmte van hun gemoed en hun zorg voor de min bedeelden. Niet te zeer overdreven kan daarom de bewering van den schrijver van „Oudheden en Gestichten" zijn, waarin hij het „inderdaad voor de waarheid" verklaart, „dat de barmhartigheid in het verkwikken en helpen der armen genoegzaam overdadig is geweest."

Er is iets in het bestaan dier stichtingen, dat buiten de weldaden, die ze sinds eeuwen aan armen en kranken verschaft hebben, ons ook nog in het bizonder gerust stelt ten aanzien van den toestand in den tijd, toen ze opgericht werden. Wij moeten toch wel aannemen, dat de menschen, die op zoo sprekende wijze hun belangstelling uitten voor de door het lot geplaagden ook in het algemeen welwillend tegen over den minderen man geweest zijn en nooit vervallen kunnen zijn tot een schraapzuchtig gebruikmaken zijner werkkracht.

Deze omstandigheid is van beteekenis, omdat in dien ver verleden tijd de bescherming van den werkman nog niet gereglementeerd was. Men kende nog geen minimum loon en maximum arbeidsduur, geen verzekering tegen ongelukken en invaliditeit, geen veiligheidswet, geen werklieden-pensioenen of assurantie tegen werkloosheid. In onzen tijd zijn al die maatregelen noodig gebleken om het lot van den arbeider draaglijk te maken. Vroeger niets van dat alles en toch zijn uit dien tijd geen klachten omtrent zijn lot tot ons doorgedrongen. Wij kunnen nu met de enkele karaktertrekken van de oude burgerij, uit de veertiende en vijftiende eeuw opgevangen, bevroeden, dat hun toestand werkelijk niet beklagenswaardig geweest kan zijn.

Het Heilige Geest Gasthuis, boven reeds genoemd, vormt in zooverre een uitzondering, dat het niet aan het particulier initiatief zijn onstaan te danken heeft, doch bepaaldelijk van wege het stadsbestuur opgericht is. In den stichtingsbrief, dateerende van 1282, worden we omtrent het aanvankelijk doel ingelicht. In den aanhef reeds lezen we.... „ook dit dunkt ons betamelijk eerbiedigh dat arme vreemde gasten op verscheidene plaetsen gesette en geregelde vrije intrekken hebben." Wanneer de magistraat op zulk een wijze de zorg op zich neemt voor de armen, die van elders komen, dan kunnen we aannemen, dat de arme ingezetenen zeker wel verzorgd worden. In onze dagen wordt voor hulpbehoevende vreemdelingen gewoonlijk al heel weinig omslag gemaakt.

Op de oude plattegronden van de stad is het gebouw der stichting met de bijbehoorende kapel gemakkelijk te vinden. Ook op onzen plattegrond ontbreekt het niet. De verpleging was toevertrouwd aan 12 Franciskaner nonnen; vandaar, dat de inrichting ook als klooster vermeld wordt. De stichting had reeds een zeer wisselvallig bestaan achter den rug, toen zij verplaatst werd naar Mr. Geert's huis.

Een ander gasthuis heeft zijn ontstaan te danken aan de gift van Geert Hakesberg, een welgesteld ingezetene, die van 1450 tot 1464 schepen der stad was. Zijn stichting moeten we aanvankelijk zoeken in het Zuidelijk gedeelte van de plaats, dicht bij den Berg aan een slop „de Voorst" geheeten. Vandaar dat men oudtijds sprak van „Geert Hakesberg's gasthuis, geheeten in die Voerst". Ook bij dit gasthuis werd een kapel gesticht. Reeds sedert eeuwen is het gasthuis uit de Voorst verhuisd en van het oude bouwwerk is niets meer te vinden. Doch in de omgeving, waar de oude stichting geweest moet zijn, stond tot voor enkele jaren een pakhuis, waarvan het Oostelijk gedeelte blijkbaar oorspronkelijk een kapel geweest was. Waarschijnlijk was dit dus het oude heiligdom, behoorende bij Hakesberg's gasthuis. Thans is ook dit gebouw afgebroken om plaats te maken voor de aldaar gebouwde synagoge. Alleen in den vorm van een scheidsmuur is nog een gedeelte van de oude koorafsluiting te herkennen.

*) Dr. J. de Hullu, uit Deventers Verleden. De Statuten van het Zusterhuis van Meester Geert Groote.

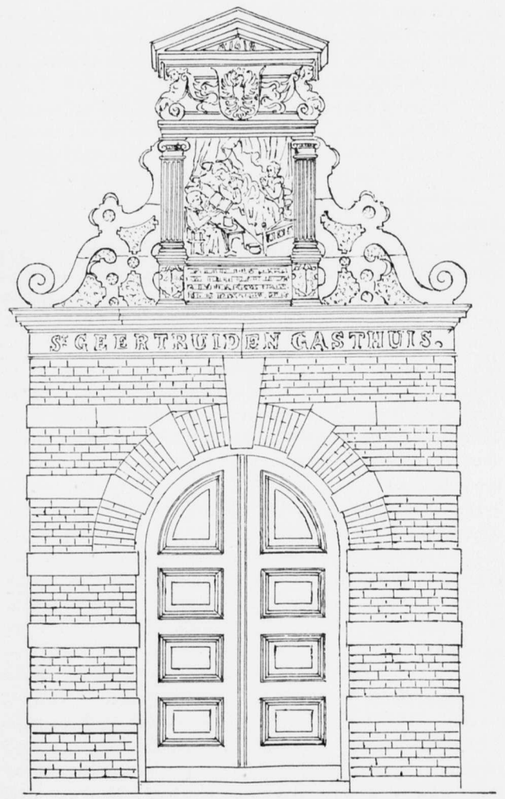

Fig. 21. Poortje van het St. Geertruiden Gasthuis.
Naar een teekening van den schrijver.

Zijn oude plaats heeft het gasthuis indertijd verlaten om die te verwisselen met een ruimer domein, namelijk het reeds genoemde Heilige Geest of Groote gasthuis aan de Bagijnestraat waarmede de stichting samengesmolten is.

Dat samengroeien van gestichten heeft later nog herhaaldelijk plaats gehad en daardoor heeft het dubbele gasthuis, later bekend als „het Groote en Voorster gasthuis", zijn kracht en beteekenis belangrijk zien vermeerderen. Het is thans een machtig lichaam met groote bezittingen, dat aan tal van oude lieden woning en kost verstrekt. Voor de herberging der verpleegden heeft het flinke gebouwen, met den noodigen tuingrond er tusschen, alles tezaam van heel wat meer omvang dan het oude klooster van Mr. Geert Groote.

Van de vele overige gestichten der stad noemen we alleen nog het Stappenconvent, het Sint Geertruiden-Gasthuis en het Sint-Elisabeths-gasthuis. Het eerstgenoemde, een stichting analoog aan het Groote Gasthuis, en aan de Westzijde der Bagijnestraat liggende, is thans ook een onderdeel dier inrichting. De twee andere gasthuizen, vroeger beide „met eene kapelle", zooals de kroniek vermeldt, zijn opgericht voor verschillende doeleinden. Het eerste moest dienen voor „die de pest hadde", het tweede als „dolhuis".

In hun tegenwoordigen staat bieden de Deventer gasthuizen niet veel meer aan, dat herinnert aan hun grijs verleden. Betrekkelijk oud is een poortje van het St. Geertruiden Gasthuis (fig. 21), gebouwd in 1618, dat met een niet onbevallig Renaissance-topje getooid is. Een middenrelief is hierbij omgeven door pilasters en klauwstukken en stelt een pestlijder voor, die den laatsten troost ontvangt. Daaronder lezen we:

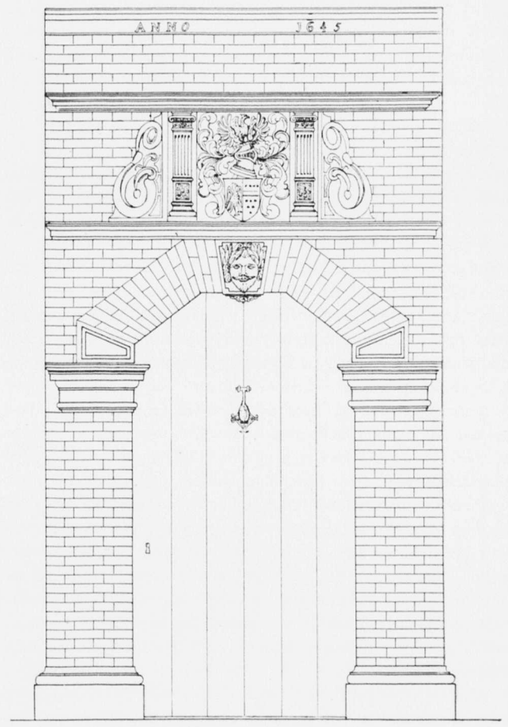

Fig. 22. Poortje van het Mouwijcks huis.
Naar een teekening van H. J. Beumer. Schaal 1 à 30.

Voor krijchs vervolch int land
Of dueren tijt noch best is
Te vallen in Godts hand
Want trooselijcker pest is.

Toen het St. Geertruiden-Gasthuis zijn oude kwartier verliet en het in 1883 nieuw gebouwde ziekenhuis aan den Singel in gebruik nam, is het oude poortje afgebroken om bij de nieuwe stichting weder opgebouwd te worden.

Van een andere stichting, het Mouwijcks Huis, zelf reeds lang opgeheven of bij een ander gasthuis ingesmolten, be-

stond enkele jaren geleden eveneens nog een niet onaardig poortje, (fig. 22) dateerend uit 1645. Bij een verbouwing was de opruiming van het poortje noodzakelijk. De eigenaar heeft echter de steenen afgestaan aan de Gemeente, die ze thans bewaart in het Kabinet voor Zeldzaamheden, tot een wederoprichting mogelijk is.

De voornaamste gestichten, als het Groote- en Voorstergasthuis, het St. Jurriens gasthuis, het Burgerweeshuis, het Oude-Vrouwenhuis en het St. Elizabeths gasthuis, vinden we in elkaars onmiddellijke nabijheid aan de Bagijnestraat. De gebouwen er van zijn meerendeels vernieuwd in de eerste helft dezer eeuw of slechts enkele jaren later. Ik behoef wel niet te zeggen, dat ze dus alle een Grieksch tintje over zich hebben. Bij één stichting, het Weeshuis, heeft de gevel zelfs een zeer welgeslaagd streng klassiek karakter gekregen. Dit front is ontworpen, in harmonie met de reeds vroeger gebouwde middenpoort, door Jhr. Karel Marius Storm van 's Gravesande, destijds lid van de Staten-Generaal voor Deventer.

Het nieuw-Grieksch ligt al zoo lang achter ons, dat het op zich zelf reeds een antiquiteit geworden is. Juist dit stelt ons in staat beter over dien stijl te oordeelen, dan wanneer we nog bezig waren ons er aan te ontworstelen.

Verdrongen is de kunstrichting en dat kon ook niet anders. Zij was al te onlogisch. De architraafbouw, in het oude Hellas goed en edel, was in ons land lapwerk. Met zorg werden de aangewezen versieringsmotieven aan het oog onttrokken om met vreemde veeren te pronken. Door zoogenaamd Grieksch te bouwen, bewezen we al heel weinig verwantschap met de oude Grieken te hebben.

Maar met dat al had de kunstrichting toch heel veel goeds. Zij dwong tot de studie van een bovenal edele vormenspraak. Voor het grove en bizarre was bij haar toepassing geen plaats. Zij leidde tot bescheidenheid in den vorm, tot fijne, weloverwogen verhoudingen, tot ernst en kalmte.

Juist die goede eigenschappen van het Neo-grec komen aan het licht in de Deventer Bagijnestraat. Het is een vriendelijk perspectief, dat zich aan ons voordoet, wanneer we aan het begin der straat de op elkander volgende gebouwen met hun licht getinte gevels aanschouwen, de één meer, de ander minder vooruit geschoven, of liggende achter zonnige bloementuinen.

Allereenvoudigst is het karakter der gebouwen. Nagenoeg elke decoratie wordt gemist. Hoogstens vinden we een architraaf onder de ramen, een versierde kroonlijst langs het dak. Toch doen ze aangenaam aan. Het is, of de macht van de horizontale lijn tot ons spreekt. Geen enkele maal wordt zij op brutale wijze doorbroken. Nergens komt een topgevel met joelende drukte naar boven kijken. Alleen een heester of een boom drukt op bescheiden wijze eenig opwaartsstreven uit.

Een vredige rust heerscht over dit alles; hier moet het goed zijn voor ouden van dagen of voor de schipbreukelingen des levens om een schuilplaats te vinden, waar zij kunnen bekomen van de doorgestane beslommeringen.

Dit resultaat is voor een niet gering deel te danken aan de toepassing van het moderne-Grieksch. Bewonderd zullen die bouwwerken wel nooit worden, maar waarschijnlijk ook nooit gelaakt. Mochten we maar zeker zijn, dat alles wat er na dien tijd gebouwd is, even veilig was voor de critiek van het nageslacht!

OPENBARE EN PARTICULIERE GEBOUWEN.

De onderwerpen, boven behandeld, stellen ons in staat reeds eenige voorstelling te vormen van de stad, zooals zij er uitzag tegen het eind der middeleeuwen. Wij kunnen voor onze oogen doen verschijnen de stadswallen met hun vele torens, hun schilderachtige poorten. We kennen de kerken, waarvan de hooge torens reeds van verre zichtbaar zijn. En we weten ook de kloosters en gestichten te vinden, hier en daar door de stad verdeeld met hun onregelmatige groep van gebouwen, hun kapellen en meestal ook met een bescheiden klokketorentje.

Ons rest thans te aanschouwen, wat stad en burgerij voor eigen gebruik gesticht heeft. Allereerst dan, wenden we onze schreden naar den Brink, waar onze aandacht getrokken wordt door een monument, de „roggestapel."

Dien naam ontleende het aan den stapel der kleine partijen rogge, die aldaar wekelijks ter markt gebracht werden. Het monument moet blijkens de Kameraarsrekening in 1353 gemaakt zijn. Dumbar geeft er de volgende beschrijving van: „een zeer konstigh en wel doorwrogt werk, van grauwe steen gehouwen, en zaemgestelt uit een zeskantigh grontstuk de hoogte van vijf voeten evenaerende uit wiens midden voortquam een ront pylaer ter langte van tien of elf voeten, gedekt door een drie kantigh kappelletjen: in wiens midden geplaatst was een Lievevrouwenbeelt, sierlijk uitgewrogt, het welk van alle kanten beschouwt konde worden door drie openingen, met glazen tot behoudenis van het beelt gedekt."

Het monument is in het midden der zeventiende eeuw opgeruimd. Er werd echter nog niet aan gedacht het op te ruimen, toen, op 8 September 1528, niet ver van daar een plechtigheid van beteekenis plaats had. De eerste steen voor het nieuwe Waaggebouw *) werd gelegd. Boven de deur aan den Noordelijken gevel staat het nog te lezen:

Int Jaer — ons — Heeren — Ân — MD end XXVIII!
Op — Sunte — Marien — Dach — woert — den —
eersten — sten — van — dezen — waeche — ghelacht.

Die steenlegging was daarom van beteekenis, omdat de nieuwe waag voor Deventer tevens een monument der victorie was. Wat was er namelijk geschied? Men was weer eens in oorlog met de Gelderschen. En Hertog Karel had de stad in een zeer benarde positie weten te brengen. De versterkingen, aan de Geldersche zijde voor de IJselbrug aangelegd, een toren naast het bruggehoofd en een wat verder afgelegen bolwerk, waren in zijn handen gevallen. De brug was daarop voor een groot gedeelte door zijn toedoen verbrand.

De vaart op de rivier en de toegangen tot de overzijde versperde hij vervolgens door den aanleg van een paar sterkten. Het eene bolwerk, dat later den naam van „Altena" kreeg, legde hij aan op de grondslagen van het oude bij de brug, tegenover het midden der stad. Het tweede blokhuis werd gebouwd op een kwartier gaans beneden de stad, eveneens aan de rivier. Het kreeg den naam van „Morgenster", of in den volksmond „Kijk-in-de-pot." Tot overmaat

*) Dr. M. E. Houck, de Waag te Deventer, „Eigen Haard", jaargang 1893. Afbeeldingen van Oude Bestaande Gebouwen 1862.

van ramp wist hij ook het „Koerhuis" te bemachtigen. Deze sterkte lag aan de Overijselsche zijde op eenigen afstand boven de stad, aan de Koerhuisbeek, niet ver van de rivier. Zoo waren de Deventerschen voor een groot deel afgesloten van het verkeer met de buitenwereld.

Gelukkig keerde ten slotte de krijgskans. De Bourgondiërs brachten Karel geduchte slagen toe en bedreigden de Veluwe. De bezettingen in Altena en Morgenster werden in die omstandigheden onrustig, en toen zich eenige Bourgondische ruiters in de buurt vertoonden, kozen zij ijlings het hazenpad. Na dit evenement hebben de Deventerschen niet gedraald de forten te sloopen, waarvan ze zooveel overlast ondervonden hadden. En de Waag heet nu gebouwd te zijn van de afbraak der beide blokhuizen. In hoeverre deze bewering juist is, kan moeilijk worden nagegaan. Vermoedelijk zal het hoogstens hierop neerkomen, dat van de gesloopte werken wat oude steen, wellicht ook enkele balken en dergelijke onderdeelen, weer aangewend zijn.

Maar afgezien van deze quaestie, spreekt de eigenaardige bijbedoeling, die bij de stichting der Waag voorgezeten heeft, uit den aard van sommige der aangebrachte decoraties. Hieronder zijn duidelijk toespelingen op de veroverde sterkten.

Zoo vindt men en relief afgebeeld een ster naast zon en maan, blijkbaar een voorstelling van de morgenster.

De Kijk-in-de-Pot schijnt aangeduid te zijn door een kop met een narrenmuts, die naar een pot kijkt. Van andere voorstellingen is de bedoeling minder duidelijk, zoo o. a. van de enkele ster, in relief uitgevoerd, alsmede van den pot met een hoofd er uit kijkend. Behalve deze schijnen er echter nog heel andere, meer spottende figuurtjes aan de Waag zichtbaar geweest te zijn, doch daarvan heeft de burgerij niet veel pleizier beleefd. Naar het heet, moet de hertog over den hoon, hem daarbij aangedaan, zoo vertoornd zijn geweest, dat hij bij het vredesverdrag in 1528 bedong, dat tot hun straf, de Deventerschen in geen honderd jaar meer een brug over den IJsel mochten leggen. 't Kan wel zijn, dat onder die verontwaardiging ook nog een brok jalouzie schuilde wegens den bloei van Deventer's handel. Doch hoe dit zij, het honderdjarig verbod heeft, zooals in het historisch overzicht reeds vermeld is, geen honderd jaar geduurd, maar ook de spotbeeldjes zijn niet blijven staan. In 1532 is besloten, zooals nog in een oud manuscript te vinden is, „dat eenige beelden aen die wage, de Gelderschen ten spiete gezet, afgehouwen solden worden." Deze beeldjes kunnen wellicht gestaan hebben op de ledige kraagsteenen, die thans doelloos uit de muren steken.

Doch voor we al die kleinere details aanroerden, mochten we eens een blik wijden aan het gebouw in zijn geheel, dat sinds zooveel eeuwen den Brink siert en algemeen als een bij uitstek gelukkig kunstwerk erkend wordt.

Bescheiden zijn de afmetingen. Het gebouw is langwerpig vierkant; de breedte bedraagt 10 M.. de lengte 21,50 M. Het komt rijzig uit den grond. De muren, die de vensters van 3 verdiepingen laten zien, reiken met den bovenkant der bekronende balustrade tot 14,40 M. boven de straatoppervlakte. Een steil dak overdekt het geheel.

Het gebouw staat met een der smalle zijden, waaraan het karakter van hoofdgevel gegeven is, naar den Brink. Boven den gevel rijst midden uit den nok een sierlijk klokketorentje omhoog. Rechts zien we aan den gevel een uitbouw, den traptoren, die voldoende gebalanceerd wordt door het wachttorentje op den linkerhoek, tusschen de balustrades ingevat. Dergelijke garetta's staan ook op de beide hoeken aan den achterkant van het gebouw. Zij hebben een eigenaardige beteekenis, omdat het gebouw beneden wel als waag moest dienen, doch boven bestemd was voor de burgerwacht. Een motief ontleend aan den kasteelbouw was dus hier op zijn plaats, te meer, daar het in de bedoeling lag de Waag eventueel ook als blokhuis te kunnen gebruiken, waartoe zij omringd werd met een palissadeering.

Een levendige indruk is verkregen door het relief en de kleurschakeering in de muurwerken. Van staafwerk is veel gebruik gemaakt voor het belijnen der torens; de beganegrondverdieping, min of meer als soubasement behandeld, is afgesloten door een spitsbogenfries. Hooger op is het muurwerk in roode baksteenmoppen afgewisseld door krachtige breede Bentheimer banden. De korfbogen boven de vensters springen flink voor buiten het vlak der tympans. Ook de balustrade met de pinakels er tusschen helpen zeer het effect verhoogen.

Het Waaggebouw, in den laatsten tijd der Gothiek opgetrokken, heeft in hoofdzaak het karakter van dien stijl, maar toch, er is het een en ander aan dat bewijst, dat men in een overgangstijd gekomen is.

Op de teekening van Springer (fig. 23 plaat XVIII) hebben de pinakels hooge kepers. Ik heb aanleiding om te gelooven, dat dit fantaisie is. Looman, in zijn omschrijving van het gebouw in Oude Gebouwen van 1862, vermeldt uitdrukkelijk, dat de pinakels zonder spits waren. Is zulk onvoltooid laten nu niet iets, dat eigenaardig voorkomt bij het ondergaan eener kunstrichting? De vier hoektorens zijn koepelvormig afgedekt; het klokketorentje is bepaald een werk der Renaissance. Het laatste kan een toevoegsel van later tijd zijn, doch wat betreft de koepels op de hoektorens, is dit niet zoo waarschijnlijk. Op den plattegrond van 1578 kan men duidelijk de gebogen koepeldaken op het Waaggebouw onderscheiden. Als het dus werken van later tijd zijn, dan heeft men de eerste daken geen lang leven gegund.

Een voornaam sieraad der Waag heeft heel en al niets Gothisch; het draagt eer een barok karakter; het is de monumentale trappenaanleg, die in 1643, ter vervanging van een bestaande trap, voor het gebouw is gemaakt. Het is een dubbele trap, die zich slingert om een overwelfde zuilenhal, om zoo het hoofdbordes daarboven te bereiken.

Niettegenstaande het groot verschil in stijl met de rest draagt zeker deze voorbouw niet weinig bij tot het gelukkig totaaleffect van den karakteristieken bouw. Nog mag wel opgemerkt worden, dat bij de beschouwing der Waag één omstandigheid medewerkt: het is haar plaats en haar omgeving. Het is voor den bezoeker der stad min of meer een openbaring, wanneer hij, den Brink opkomende, de bocht voorbij gaat en hij zich plotseling ziet voor het bekende monument, aan weerszijden geflankeerd door de statige kastanjeboomen, waarachter de woninggevels zich verschuilen. Dan gevoelt elk kunstminnend hart: het is een juweel!

De bouwmeester van de Waag zelf is geheel onbekend; van de ontwerpers van den voorbouw weten we iets meer. In de archieven wordt melding gemaakt van twee steenhouwers uit Gildehuis, Jan Bour en Hans Willem Amushoff, door wie vertoond zijn op verzoek van het Gemeentebestuur, „vier modellen, elcx besondere tottet maecken van nieuwe trappen an de Wage". Een dier modellen is voor de uitvoering gekozen.

Dit gebouw heeft vroeger eenigen tijd nog een sieraad gehad, nu reeds lang verdwenen. Het was een beeld van Keizer Karel V, vermoedelijk de eereplaats innemende aan den hoofdgevel, de bovenste nis.

Een beschrijving van de Waag zou niet compleet zijn, wanneer geen gewag gemaakt werd van den geheimzinnigen grooten ketel, die aan den Noordelijken gevel hangt. Daarin is — iedere straatjongen kan het u zeggen — de valsche munter gekookt.

Dat feit is intusschen al een heele poos geleden; zoo lang, dat het ook wel een fabel geweest kan zijn. Toch is er groote waarschijnlijkheid, dat de ketel werkelijk tot dat doel gebezigd is en hij daar opgehangen is ter waarschuwing van ieder, die op nieuw wilde pogen Deventer munten na te maken. Zulke misdaden werden vroeger, zooals men weet, zeer streng gestraft. Het was dan ook een kwaad, waarvan men groote nadeelen ondervond en, bij het beperkte gebied der jurisdictie, waren de overtreders dikwerf buiten het bereik van het gerecht. Het is daarom te begrijpen, dat, als men een valschen munter te pakken had, hij er duchtig aan moest gelooven. Het koken in olie van dergelijke misdadigers moet geenszins een ongewone strafoefening geweest zijn. Een bevestiging van het vermoeden ten aanzien van den ketel vindt men voorts in de stadsrekening van 1434. Hierin wordt vermeldt, dat men „Up Sunte Peters avent, ad vincula (in tegenwoordigheid der regeering) gerichte dede over de muntemeister van batenborgh." Vervolgens komt de post voor: „van Johan Petersoen enen ketel gecoft, dair de muntemeister in gesoden wart, die woech 1c end XLVI ℔ . . ."

Het Waaggebouw heeft in het jaar 1873 een degelijke restauratie ondergaan; daarbij zijn de muren weer van onder een kalklaag weggehaald en alles is zooveel mogelijk in den oorspronkelijken staat hersteld.

Inwendig heeft het gebouw weinig antieks meer. Slechts een enkele draagkorf verraadt, dat het interieur ook aanvankelijk niet verwaarloosd moet zijn geweest. Doch het gebouw heeft allerlei lotswisselingen ondergaan. Waag of burgerwacht is het sinds lang niet meer. Bij elke wijziging in het gebruik is het opnieuw vertimmerd. Tusschen de oude balklagen zijn met rietmuren en stucplafonds de ruimten verdeeld in gangen en vertrekken, thans strekkende ten dienste van een inrichting, die men er allicht niet in zou verwachten: de Hoogere Burgerschool voor meisjes.

Onder de overige openbare en burgerlijke gebouwen van Deventer zijn er ongetwijfeld vele, waarvan de stichting van even ouden datum is als die der Waag. De meesten hiervan hebben echter later een verjongingskuur moeten gedoogen. In het bizonder de gevels hebben het moeten ontgelden. Het kan zijn, dat de gewijzigde richting van den smaak wat anders verlangde voor het uiterlijk van het gebouw; het kan ook zijn, dat onverschillige nonchalance de noodige onderhoudswerken heeft verzuimd en later totale afbraak noodig bleek of herstelling verricht werd door onmondigen in de vormenkunst.

Zeer gering is daardoor het aantal werken, tot onzen tijd ongeschonden behouden. Maar daarentegen is groot het aantal brokstukken aan voor- en achtergevels, die hun ouden oorsprong verraden. Overal zien we tusschen nieuwe of vernieuwde vormen de Middeleeuwen nog om den hoek kijken. Noch de moderne ramen, waarmede menige gevel prijkt, noch de gladde pleisterlaag, waarmede hij bestreken is, verhinderen ons een orgineele bouwuitvoering in groote moppen, een gothieke wijze van profileering te herkennen. Intusschen, de menschenhand vergunt elk gebouw doorgaans slechts een beperkten levensduur. Voor nieuwe behoeften moeten nieuwe werken geschapen worden. Het oude wordt van zijn plaats gedrongen en wat nu nog is, zal ook eenmaal tot het verledene behooren. Al is men er in de toekomst zuiniger op dan in het verledene, binnenkort zal wellicht niet veel middeleeuwsch aan den gewonen woonhuisbouw meer te bespeuren zijn.

Dit is jammer genoeg, want het nieuwe, dat voor het oude in de plaats komt, is gewoonlijk minder interessant dan het oude. Bovendien, het karakteristieke heeft een plaats als Deventer te danken aan haar geleidelijke ontwikkeling, haar historisch verleden. Die geschiedenis kunnen we voelen in de verweerde muren harer kerken, in de bochten harer nauwe straten, in de overhangende geveltoppen der oude woningen. En de kostbaarste mededeelingen, die deze steenen getuigen ons kunnen doen, zijn die uit den oudsten tijd, die, welke ons inlichten over haar eerste jeugd, haar groei en bloei, haar glorie in den Hanzetijd. Doch juist van dat gehalte missen we reeds te veel, zijn de herinneringen het meest schaarsch. Daarom vooral kunnen we geen enkelen gevel, geen brok muur, geen steen missen, die ons iets zegt van de Middeleeuwsche IJselstad.

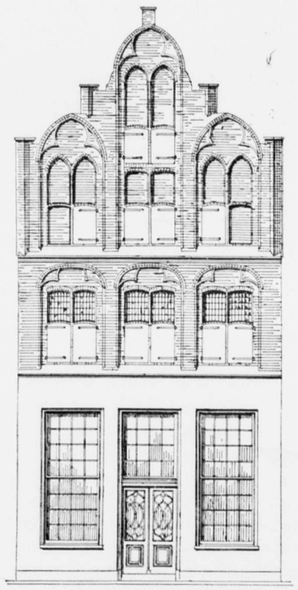

Fig. 24. Gevel aan de Nieuwstraat.

Naar een opmeting van G. te Riele.
Schaal 1 a 150.

Onder de oude bouwwerken, die nog betrekkelijk kort geleden zijn afgebroken om plaats te maken voor moderne verveling, mag vooral genoemd worden het huis aan de Nieuwstraat, welks gevel voorgesteld is in fig. 24.

Het was een gevel, die uitmuntte door eenvoudige degelijkheid. Zijn uitvoering, geheel in baksteen, bewees de bedrevenheid van het bouwambacht te zijner tijd. Merkwaardig is de wijze, waarop de silhouet van den top verkregen is en waarbij de spitsbogen boven de vensters — misschien wel een beetje onlogisch — met de tusschengeschoven pinakels den omtrek vormen.

Misschien een „evenouder" van dezen gevel is het gebouw „in den blauwen steen" op den hoek van Assenstraat en Brink. Dit gebouw, hoewel nog bestaande, heeft in den loop der tijden allerhande veranderingen ondergaan. Het telde oorspronkelijk drie verdiepingen. Aan den Brink, waar vroeger de ingang was, zijn de vensters van eerste en tweede verdieping ingezet tusschen geprofileerde zoomen van

Bentheimer steen, die de bovenramen met een korfboog overdekken. De bovenste verdieping was op soortgelijke wijze behandeld, doch zonder toepassing van zandsteen. Een topgevel zal het gebouw oorspronkelijk wel gehad hebben, doch deze was reeds lang verdwenen, toen het gebouw in 1889 ingericht werd als gemeentespaarbank. Bij die verbouwing is wegens bouwvalligheid de bovenverdieping afgebroken en heeft het gebouw weder een nieuwen top gekregen.

De naamsteen, oorspronkelijk in het midden aanwezig, is boven een der zijvensters verplaatst, midden in een tegelversiering, en heeft als pendant een steen gekregen, het jaar der verbouwing vermeldende.

Belangrijker is een gevel, eveneens nog getrouw aan het gothiek karakter en staande aan den Brink, op korten afstand van den „blauwen steen." Het gebouw komt voor op de schets van Springer, fig. 25, plaat XVIII, waar we het op den achtergrond ontwaren, tusschen het Renaissance-geveltje van „de drie vergulde haringen" en de Waag. Het gebouw moet, te oordeelen naar de oude stads-plattegronden, onmiddellijk gegrensd hebben aan of deel uitgemaakt hebben van het oude Heilige-Geest-Gasthuis.

Zijn levendig karakter heeft de gevel vooral te danken aan de ruime toepassing van zandsteenen banden. De breede topgevel heeft zijn pinakels verloren, en daar de afdekkende rollagen — van beneden gezien — er erg nieuw uitzien, is het wel mogelijk, dat de geheele omlijsting van den gevel vroeger rijker is geweest dan thans.

Als tijdgenooten van deze gebouwen kan men nog verschillende gevels herkennen, hetzij aan de terugspringende tympans onder de vensterbogen, hetzij aan de aaneenschakeling van vensters in verticalen zin of aan den afgeschuinden of geprofileerden vorm der eggen. Hieronder vallen te noemen een paar hooge gebouwen aan de Boterstraat, achter den Brink, en het gebouw der vrijmetselaarsloge aan de Rijkmanstraat. Afgaande op de berichten omtrent de plaats, moet één der beide eerstgenoemden gediend hebben als waag, vóór de stichting van het gebouw op den Brink.

Zeker zou het aantal bouwwerken, afkomstig uit den tijd vóór dat de Renaissance met haar omwenteling in de vormenwereld kwam, grooter zijn geweest, indien niet naast de bouwwijze in steen, ook die in hout in zwang ware geweest. Oorspronkelijk is deze zeker de alleenheerschende geweest, die langzamerhand eenige plaats heeft ingeruimd om eindelijk geheel te wijken voor den steenbouw, welke beter beveiligde tegen brandgevaar en niet vatbaar was voor rotting of bederf.

Zoo goed als niets is er overgebleven van de voormalige houtarchitectuur. Te oordeelen naar de afbeeldingen van oude werken, op deze wijze uitgevoerd in Deventer of omgeving, had het gebruikelijke systeem veel overeenkomst met den Duitschen houtbouw. Het is ook natuurlijk, dat de Saksen, die het Oversticht hebben bevolkt uit het Oosten, ook de daar inheemsche wijze van bouwen hebben overgebracht.

De laatste houten gevels waren die van twee huizen aan den Poot, gebouwd tegen het koor der kerk. Het zijn twee van de drie huizen, tegenover de Steerne, vroeger genoemd bij de beschouwing van de Lebuïnus. Mogelijk zijn ze, nadat de oude huizen ten behoeve der vergrooting der kerk afgebroken zijn, onmiddellijk na de uitvoering van den bouw, er tegenaan gezet. De gevels zijn zichtbaar op plaat XIX aan den rechterhoek.

Karakteristiek is de wijze, waarop de verdiepingen boven elkaar uitgekraagd worden.

Vroeger reeds deelde ik mede, dat de gebouwen eenige jaren geleden zijn afgebroken. Reeds geruimen tijd daarvoor echter had het grootste van beide zijn antieken gevel verwisseld voor een minder merkwaardig kleed.

Bij de afbraak dan van het drietal zijn de interessantste deelen van het laatste houten geveltje behouden gebleven. Het zijn de karbeels, welke de uitgekraagde bovenverdieping steunden. Bij elk dier schoorhouten helpt een uitgesneden figuurtje, — afwisselend een man en een vrouw, — den last dragen. Het is minder gedistingueerd, dan wat op het gebied der houtsnijkunst in den goeden tijd der Gothiek geleverd werd, maar toch met dat al een niet onaardige versiering.

En waarmede zijn nu die oude gebouwen gedekt geweest? We hoeven er niet aan te twijfelen, dat in den tijd, toen Deventer in de kinderjaren was, toen de stad in hoofdzaak bestond uit vrijstaande boerenhofsteden, de materialen van de wanden en het dak volkomen bij elkaar zullen hebben gepast. Die wanden bestonden uit een houten regelwerk, waartusschen een vulling van leem en riet; het dak was gedekt met riet.

Vrees voor brandgevaar heeft den hout- en vakwerkbouw, toen de bouwwijze een meer aaneengeslotene werd en het dorp tot stad gegroeid was, verdreven en tegelijk of wellicht nog eerder, de rieten daken.

Al vroegtijdig is het leiendak verkozen wegens zijn vele goede eigenschappen als de beste bedekking voor de kerkgebouwen. Het is waarschijnlijk, dat ook voor de deftige burgerwoning het leiendak wel gebezigd zal zijn. Dat komt ook uit met de teekening van het beleg van Rennenberg. Daar zijn bij het origineel verschillende van de grootere perceelen met blauw aangegeven, terwijl alle gewone huizen rood zijn gekleurd. De pannen, hiermede bedoeld, waren naast de lei, die altijd meer de aristocraat onder de dakbedekkingen geweest is, toen ter tijde het meest gebruikelijke dekkingsmateriaal. De oudste vorm van pannen in deze streken toegepast is de holle pan, afgewisseld met een bolle pan, gelegd op de naden der holle pannen. Deze pannenvorm, met de zoogenaamde „monniken en nonnen", is uitvoerig toegelicht in Tutein Nolthenius' Oud Zutphen (*). Enkele jaren geleden was, evenals in Zutphen, ook te Deventer nog een dak gedekt met deze pannen. Thans vindt men ze alleen, verdreven van haar oorspronkelijke bestemming, hetzij onder het puin, hetzij dienende voor het opzetten van keermuurtjes of ergens verscholen op een vergeten bewaarplaats.

Als curiosum moet nog melding gemaakt worden van een tweetal nokpannen, aanwezig op het Kabinet van Zeldzaamheden, die bij wijze van versiering een rat dragen.

Groote verandering in Oud-Deventer is allengs ontstaan na de opkomst der Renaissance. De bouwwerken, die gehuld werden in het nieuwerwetsche kleed, waren geen kerkelijke stichtingen, waarvan de bouw met het eind der Gothiek als afgeloopen kan worden beschouwd, maar nagenoeg uitsluitend werken van burgerlijken aard. De tijd, toen de Renaissance haar invloed deed gevoelen op de architectuur, was voor ons land een veel bewogen periode. Men

(*) Tijdschrift der Mij. tot bev. der Bouwk.

leefde in de eeuw, toen nieuwe ideeën zich baan wisten te breken en een meer moderne levensbeschouwing de middeleeuwsche verving; maar bovendien was het de eeuw, waarin onze voorzaten het vreemde juk afwierpen en het nieuwe zelfstandige volksbestaan een aanvang nam. Een diep ingrijpende revolutie kwam tot stand op kerkelijk, maatschappelijk en politiek gebied. Niet minder groot nu was de omwenteling in het domein der kunst. In plaats van de langzamerhand ineengeschrompelde Gothiek kwam de jonge Renaissance vol levenslust en dartelheid.

In plaats van de oude muurpijlers, baldakijnen, pinakels, bracht zij zuilenorden, balustraden, obelisken; voor het staafwerk, cartouches en arabesken. In tegenstelling met de beperking in de wijze van versiering, die de Gothiek zich zelve oplegt, kent het Renaissance-ornament nagenoeg geen banden. Alle mogelijke voorwerpen uit de georganiseerde en niet-georganiseerde wereld leveren haar de motieven voor haar fantastische scheppingen. De eenige eisch, waaraan zij verlangt te voldoen, is, dat het geheel bevallig zij.

De vraag, of de komst der Renaissance werkelijk een winst voor de kunst is geweest, kan tot verschillende beschouwingen aanleiding geven Toegejuicht kan haar verschijning worden, wijl de oude kunst verdord was en er van haar geen frissche loten te verwachten waren. Maar daar tegenover kan de vraag gesteld worden, of niet door eigen krachten de oude Gothiek had genezen kunnen worden, of zonder de vreemde indringster, de natuur zelf niet beter banen zou aangegeven hebben. Wij hoeven op deze quaestie thans niet in te gaan. Voor ons is het voldoende te weten, dat de verschijning der nieuwe kunst in ons land gepaard ging met een aanwakkerend kunstbesef in het volk en zij de aanleiding geweest is tot de schepping van een groote reeks hoogstaande kunstwerken. Die omstandigheid maakt het onmogelijk haar komst zonder eenige ingenomenheid te begroeten.

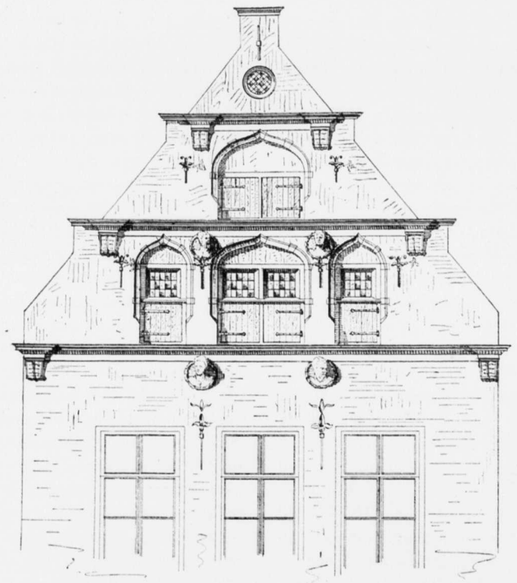

Fig. 26. Topgevel in de Assenstraat.
Naar een teekening van H. J. Beumer.

De Renaissance als bouwstijl stuit echter in ons land altijd op eigenaardige bezwaren. Een vormenschat, die zich met den architraafbouw ontwikkeld had, moest bruikbaar gemaakt worden voor een geheel andere techniek. De decoratieve vorm is daardoor dikwerf niet in harmonie met de ziel van den bouw te brengen. Het kunstwerk geeft den indruk, dat twee elementen in strijd zijn: de constructeur, die met de inlandsche bouwwijze en materialen moest werken, en de decorateur, die klassieke vormen toepaste.

In het bizonder in de eerste periode treft deze eigenaardigheid. De vooringenomenheid met de nieuwe vormen is zoo groot, dat ze overal moeten worden toegepast. Pilasters, lijstwerken, frontons, alles moet pasklaar gemaakt worden voor den inheemschen bouwtrant; op naieve wijze wordt er mede gepronkt.

Later weet de kunst beter het evenwicht te handhaven; de natuur spreekt een woordje mede; het goed recht van de decoratieve motieven aan de constructie ontleend, als ontlastingsbogen en spelende metselverbanden, wordt in eere hersteld; de klassieke vormen worden op meer rationeele wijze toegepast.

Jammer genoeg is men van dit standpunt later weder afgeweken. Een streven tot aansluiting met de klassieke vormenwereld zat in de lucht. En de studie van de werken der Italiaansche meesters stak ook onze bouwkunst in het enge keurslijf, dat het wetboek der vijf zuilenorden als het eenig ware, goede en schoone erkende. Weg moest toen alles, wat nog herinnerde aan de Romantische periode; klassiek moest het gebouw zijn van de stoep tot aan den nok en het Italiaansche paleis werd het voorbeeld. Zoo ging het nationale karakter verloren. Doch daar de Italiaansche kunst zelf te dier tijd al over 't beste heen was, kon zij geen zeer betrouwbare gids zijn. Met haar verkwijnt onze vaderlandsche kunst om ten slotte een prooi te worden van de wereldveroverende macht der 18e eeuw, den Franschen pruikenstijl.

De bloeitijd van den vaderlandschen bouwstijl valt samen met de midden-periode der Renaissance. In dien tijd worden de werken gesticht, die uitmunten door conceptie en uitvoering. Dit neemt niet weg, dat de werken van de eerste en laatste periode evenzeer waardeering verdienen. De werken uit den eersten tijd danken toch dikwerf een zekere bekoorlijkheid aan de naïveteit van de opvatting en het subtiele karakter van het ornament. Ook de periode van het klassicisme heeft groote verdiensten; monumentaliteit is haar macht; zij is bovendien als 't ware de consequentie, waartoe de herleving der oude Grieksch-Romeinsche vormen moest leiden.

Het valt moeilijk te zeggen, wanneer de Renaissance in Deventer voor 't eerst wat van zich heeft laten bemerken.

In 1523 zagen we bij den Waagbouw nog een wel is waar weifelende Gothiek aan 't woord. Mogelijk heeft het niet zoo heel lang meer geduurd, dat een teekenaar, die boeken verluchtte, een beeldsnijder, een meubelmaker zijn eerste proeven waagde in de nieuwe richting. Het oudste bouwwerk in Renaisance-vorm, waarvan we de stichting kennen, is gesticht in 1558; het is een thans afgebroken gevel aan het Groote Kerkhof.

Wellicht nog ouder is een geveltop aan de Assenstraat (fig. 26). Op eigenaardige wijze zijn hierbij vereenigd Gothische vensteromlijsting met Renaisance-cordonlijst en consoles. Een pleisterlaag verhindert het ware karakter van den gevel te onderkennen; gelukkig zijn hiermede niet aan het oog onttrokken de 6 fraaie kopjes, die uit hun medaillons kijken, en de ankers met hun vooruitstekende bloemen.

Een waar prachtstuk was de reeds genoemde gevel aan het groote Kerkhof (fig. 27), vroeger een particulier woonhuis, bekend onder den naam van „de Schuur", thans ingang

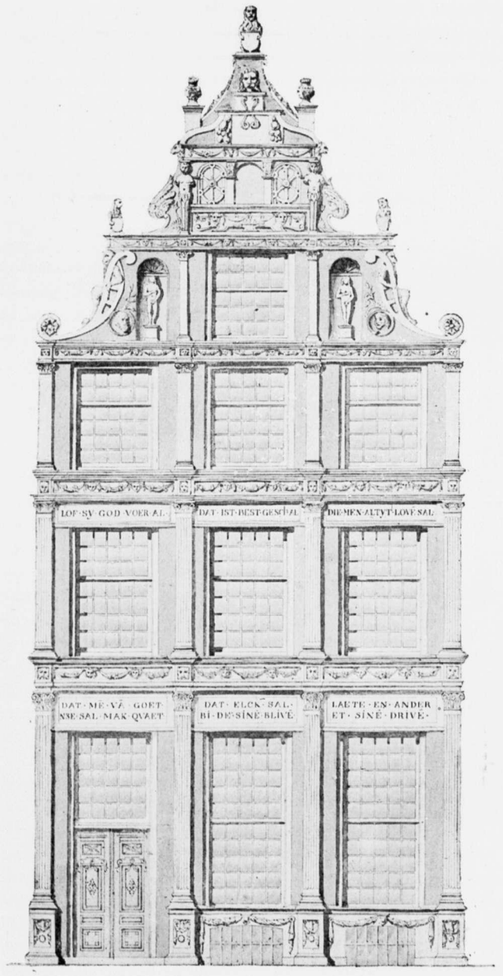

Fig. 27. Gevel aan het Groote Kerkhof.
Naar een opmeting van E. Looman.

en foyer van den daarachter gelegen Schouwburg. De gevel is in 3 etages, versierd door lijstwerk en ondersteund door pilasters, terwijl boven zich een zeer rijke topgevel verheft. De decoratieve opvatting van het geheel doet denken aan een werk van de Vlaamsche school. Toen het tot stand kwam, was de Schuur" eigendom van zekeren Jan Dornebusch. Hij is het dus waarschijnlijk, die ook de gemoedelijke spreuken heeft laten plaatsen boven de vensterkozijnen. En naar den stichter heeft het gebouw tot nog geruimen tijd na zijn dood den naam gedragen van het „Doorneboschhuis." *) Een veertigtal jaren geleden moest de gevel plaats maken voor een gepleisterd monster van negentiende-eeuwsche machteloosheid. Alles wat er van overbleef, was een teekening, vervaardigd door E. Looman, en een paar fraaie kapiteeltjes, die bij de sloping van uit het puin gehouden zijn. Het is wel niet veel, maar het stelt ons volkomen in staat om te oordeelen, welk vandalen-werk de sloopers hebben durven ondernemen. Laat ons hopen, dat de tegenwoordige eigenares, de Schouwburgvereeniging, er nog eens toe komen mag om zooveel mogelijk goed te maken, wat een voorganger bedorven heeft en de oude gevel van de „Schuur" opnieuw zijn plaats moge innemen in de hem waardige omgeving, naast de „Steerne," slechts één huis verwijderd van de „Brunenberg" en tegenover de Sint-Lebuinus.

Een ander werk, dat eveneens nog dateert uit den jeugdigen tijd der Renaissance, is het gebouw aan den Penninkshoek bij den Brink (fig. 28 plaat XVIII). Een eigenaardig cachet heeft de gevel met zijn rijken bekroningsvorm boven de breede poortopening, waarnaast de eenvoudige zijvleugel aansluit. Het hoofdelement in de versiering vormen de vier allegorische figuren, in nissen geplaatst. Fraai zijn ze wellicht niet, maar toch in elk geval zeer karakteristiek. In verband met haar beteekenis, — ze dragen op hun voetstukken de namen Fides, Spes, Charitas, Prudentia, Fortitudo en Temperenza, — is het niet onwaarschijnlijk, dat de zevende hoofddeugd, Justitia, vroeger den top bekroond heeft.

Het groote drielicht met zijn kruisdorpels beschouwt Galland als een vorm, ontleend aan den houtbouw. Zou het eigenaardige keperverband van het metselwerk in den zijgevel daar ook niet aan herinneren?

Boven de poortopening zijn de wapenschilden van den bouwheer uitgebeiteld, vast gehouden door twee leeuwen. 's Mans levensopvatting blijkt uit de spreuk, waarvoor tusschen de nissen en het vele cartouche-ornament plaats gevonden is:

Als Gode behaget
Beter benijd als beklaget.

Wie de stichter is geweest, kan met behulp van hetgeen uit oude familiepapieren bekend is, vrij voldoende worden vastgesteld.

De Penninkshoek — het pleintje met het huis daarbij — draagt namelijk zijn naam naar de familie Pinninck, in wier bezit het merkwaardige bouwwerk eenigen tijd geweest is.

In de tweede helft der 16e eeuw leefde een zekere Herman Pinninck, die in 1583 met Lucia van Reede huwde. Dit huwelijk werd in 1585 met de komst van een stamhouder, Henrick genaamd, gezegend.

Die Henrick komt voor als eigenaar in een acte uit het jaar 1619, waarbij aan hem en zijn echtgenoote een jaarrente verkocht wordt uit een huis „in die Spijckerboerstegele tusschen gemelter Pinnincks erve ende huis ter eenre, und Pinninckspoerte ter ander sijden.

Doch niet hij, maar waarschijnlijk de vader Herman Pinninck is het, die den bouw heeft doen uitvoeren. De reeds genoemde wapenschilden toch, laten, hoewel in later tijd vlak gehakt, nog voldoende de oude teekeningen zien, en hierin zijn duidelijk te herkennen de wapenschilden van het echtpaar. Het ééne is het wapen van Penninck, een dwars-

*) Dr. M. E. Houck. Het Groote Kerkhof te Deventer.

balk, vergezeld van drie vogels, geplaatst 2, 1, het andere dat van van Reede, twee hoekige dwarsbalken *)

Hoe het perceel aanvankelijk gebezigd is, kan moeilijk worden uitgemaakt, te meer daar, zooals de aansluiting van het naburig huis bewijst, de toestand in den loop der tijden zeer gewijzigd is geworden. In onzen tijd voerde tot eenige jaren geleden de poort tot een tuin, waarop het heerenhuis uitzag, dat zelf intusschen niets antieks bezat.

In 1890, toen het perceel in andere handen overging, scheen er voor het monumentje wel eenig gevaar. Doch de nieuwe eigenares, de Doopsgezinde Gemeente, eerbiedigde het oude kunstwerk. Liet onverdraagzaamheid haar vroeger niet toe aan den openbaren weg te bouwen, ook nu heeft ze haar nieuw kerkgebouw op een binnenplein opgetrokken, maar ditmaal uit eigen beweging en uit liefde voor de kunst. De 16e-eeuwsche poort is thans de hoofdingang, waarachter de kerk verscholen ligt. De gevel is bij de uitvoering van den nieuwen bouw gerestaureerd. De zijvleugel moest daarbij enkele veranderingen ondergaan, die zoowel archeologisch als architectonisch er geen schade aan konden doen.

Fig. 29. POORTJE AAN DE SPIJKERBOORSTEEG.
Naar een teekening van H. J. Beumer.

Het perceel staat ook in verbinding met het smalle en bochtige, maar toch nette steegje, de Spijkerboorsteeg, waar het afgesloten is door een karakteristiek poortje (flg. 29.)

Niet alleen het jaartal (1613), doch ook de geheele opvatting doen zien, dat dit poortje van ateren datum is dan de gevel aan den Penninkshoek. Bij de herstelling, die tegelijk met den kerkbouw zich ook uitstrekte tot dit poortje, kwam op het schild boven de poort de omlijsting van een afgehakte cartouche voor den dag.

„Ungleich bedeutender" dan de gevel aan den Penninkshoek noemt Galland het „imposante" huis aan den Brink, achter de Waag, waarvan de hoofdgevel een naamsteen met drie vergulde haringen draagt. Hiervan ter linkerzijde lezen we het rijmpje:

„Dit huis is God bequaem
In die drei vergulde Heringe is syn naem"

Ter rechter zijde staat het jaarcijfer 1575.

Het is een rijke facade. Even als bij den gevel van de „schuur" zijn de verdiepingen door lijstwerken afgescheiden en met pilasters gedecoreerd, welk denkbeeld in den top is voortgezet. Hoewel dus eenige overeenkomst in hoofdlijnen vertoonende, wijkt de geheele compositie toch zeer veel af, door de rustieke kracht, die uit alle deelen spreekt en door het meer één zijn van de decoratieve vormen met het lichaam van den bouw.

Het is zeker een welgeslaagde proeve van de vaderlandsche kunst in de beste periode en niet onverdiend is de waardeering van den Duitschen bouwhistoricus, wiens woorden ik boven reeds aanhaalde en volgens wien het gebouw, met zijn „Hauptgiebel, (der) die gescheiften Forme der flandrischen Hochrenaissance besitzt, den stolzesten der gleichzeitige Bürgerresidenzen nicht nach (steht.)"

De zijgevel tegenover het Waaggebouw is alleen versierd door lijstwerken die de verdiepingen afscheiden; de achtergevel prijkt weder met een top, die, schoon hoogst eenvoudig, toch niet onbevallig is. De zijden van den top volgen de richting van het dak, doch zijn door uitspringende hoekjes onderbroken in den geest van den gevel in de Assenstraat uit de overgangsperiode (fig. 26.)

Aan de Korte Bisschopstraat, dicht bij den Brink, staat nog een gevel, die vroeger veel overeenkomst met de „drie haringen" gehad moet hebben. Hij is thans in hoofdzaak zoo onbeduidend, als men zulk werk, een 60 jaar geleden, of wanneer het geweest mag zijn, maar maken kon. Doch boven de verdieping zien we een brok topgevel, dat zijn bovendeel verloren heeft, doch met dat al in zijn vormen en behandeling levendig aan den genoemden gevel herinnert.

De overige bouwwerken, uit den Renaissance-tijd bewaard, zijn alle blijkbaar aanmerkelijk jonger. Het laatste vierendeel der 16e eeuw was voor Deventer een slechte tijd, waarin de bedrijvigheid niet veel te beteekenen gehad kan hebben. De lasten van den oorlog drukten destijds zwaar op de bevolking. In 1578 had de stad het langdurig beleg van Rennenberg te verduren, waarbij de burgerij wellicht nog meer te lijden had van de afpersingen van het Duitsche garnizoen, dan wel van de beschieting der belegeraars. Dan volgt het verraad van Stanley, dat een groot aantal ingezetenen, vooral onder de gereformeerden, de stad uitdreef. Ook nadat Maurits in 1591 de stad weder aan de Staatsche zijde teruggebracht had, keerde de welvaart nog niet terstond weder. Een half jaar later stonden er nog 520 huizen geruïneerd en onbewoond.

Eerst in de zeventiende eeuw werd de toestand beter. Op verscheidene gevels wijzen de ankers een bouw in het

*) M. E. Houck. De Penninkshoek te Deventer, Eigen haard, jaargang 1892.

begin dier eeuw aan. In 1610 werd aan de Noordzijde der Groote Kerk op het terrein van het voormalige Bisschopshof de Hofstraat aangelegd. Dit Bisschopshof — terrein en gebouwen — werd vroeger beschouwd als het eigendom van den bisschop. Daardoor was het, toen deze zijn wereldlijk gezag afstond aan Karel V, in het bezit overgegaan van den nieuwen landheer. Reeds in 1576 had de stad dit Hof van Philips II voor een aanzienlijke som gekocht; door den treurigen toestand van de stad was echter tot dien tijd de exploitatie onmogelijk geweest. Ook toen de straat gemaakt was, schijnt de behoefte aan bouwterrein nog niet zeer dringend geweest te zijn. Eerst in 1613 werden op de „Steerne" een aantal afgebakende „huyssteden" verkocht. *)

Van de huizen, die destijds vervolgens aan de Hofstraat gebouwd zijn, hebben nog enkele hun origineele façade behouden. Zij zijn alle ongeveer naar hetzelfde patroon uitgevoerd. Het zijn hoogst eenvoudige baksteengevels, waarvan de toppen door pinakels versierd zijn, waartusschen de buitenkant als een golflijn kronkelt. Zulke gebouwen staan niet alleen aan de Hofstraat, men vindt ze ook aan de Smedenstraat, de Rijkmanstraat, de Walstraat, ja de geheele stad door. Gevels van een overeenkomstig karakter staan ook in Zutphen. Tutein Nolthenius geeft in „Oud-Zutphen" er een afbeelding van, en in zijn beschrijving wijst de auteur op de afleiding van dien vorm uit gevels van den Gothischen tijd.

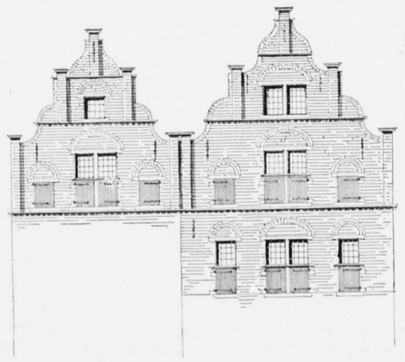

Fig. 30. GEVELTOPPEN AAN DE HOFSTRAAT.
(Naar een teekening van den schrijver.)

Wanneer men zich een Middeleeuwschen gevel wil voorstellen komt gewoonlijk de rechtlijnige kerkgevel voor oogen. Daarnaast echter kende de woonhuisbouw nog vele andere vormen; hij voelde zich veel vrijer. De trapgevel en in 't bizonder de gevel, waarbij boogdeelen den buitenkant vormen, waren lang geen onbekenden; de laatste vorm schijnt zelfs de meest gebruikelijke in deze buurt geweest te zijn.

Vergelijken wij nu den waardigen vertegenwoordiger uit de Gothiek, den gevel uit de Nieuwstraat (fig. 24), met het geveltype uit dezen tijd, waarvan fig. 30 een denkbeeld geven kan, dan valt daarbij de overeenkomst terstond in 't oog. De gevel is vlak geworden en de vensterkozijnen springen niet meer terug, doch de silhouet is nagenoeg dezelfde gebleven. De spitsboog is door een halven cirkel vervangen en de pinakels zijn niet meer schuin, doch met het voorvlak evenwijdig aan den gevel geplaatst.

*) Dr. J. de Hullu.

Van natuursteen is niet veel meer gebruik gemaakt dan bij den ouderen gevel; alleen de vensterdorpels en neutsteenen, benevens de deksteenen op de pinakels, zijn van zandsteen. Ook de lijstwerken zijn van baksteen en bestaan uit een overstekende platte laag, ondersteund door een tandlijst van een platte laag overhoeks gelegde steenen.

Ons voorbeeld is genomen uit de Hofstraat, (fig. 30). Het zijn de toppen van een gebouw, thans kantoor der Sallandsche bank. Reeds sinds eenige jaren behooren ze tot het verleden; bij een verbouwing moesten ze plaats maken voor een steil dak.

De soortgenooten nu van deze gevels zijn wel alle naar hetzelfde principe uitgevoerd, doch men heeft er toch allerhande variaties bij. Af en toe is er voor de lijstwerken wat ruimer gebruik van natuursteen gemaakt. Dikwerf zijn ze versierd met fraaie geornneerde muurankers; de golflijn is meer of minder uitgewerkt; ook in de plaatsing van de vensters treffen we allerhande schikkingen aan. Ook bij de pinakels is niet alles constant. Bij sommige — en het schijnen wel de oudste — staan de pinakels nog op Gothicke wijze overschuins op den gevel. Bij een paar, — ze mogen wel onder de jongste producten hooren van hetzelfde gevelsysteem —, zijn ze ingekrompen, zoodat ze niet meer boven de gevellijn uitsteken. Bij deze gevels, waarvan er een aan de Graven, een andere aan de Groote Overstraat staat, zijn de tandlijsten in baksteen ook vervangen door geprofileerde cordonlijsten van Bentheimer steen.

Ten slotte is er nog een gevel aan de Menstraat, waar de topbekroning een fronton geworden is, en de contouren veel brutaler geworden zijn. Waren beneden aan den gevel de pinakels niet meer voorhanden, we zouden er het oude model, waarvan de vorm afgeleid is, niet in herkennen.

Veilig is nu aan te nemen, dat in het eerste kwartaal der 17e eeuw, voor woonhuisgevels, het beschreven type zeer algemeen werd toegepast. Daarnaast kunnen enkele trapgevels gemaakt zijn, doch hun aantal kan niet groot zijn. Zelfs voor achtergevels scheen de gegolfde omtrek af en toe toegepast te worden.

Alleen voor zeer eenvoudige gebouwen bouwde men gevels met rechtlijnige zijden, evenwijdig aan het dak. Hierbij werd steeds gezorgd, dat de buitenrollaag met vertandingen in de horizontale lagen van het metselwerk greep.

Uit den aard der zaak missen deze allereenvoudigste bouwproducten alle kunstwaarde. Toch kunnen ze, door één of andere kleinigheid, iets aantrekkelijks hebben.

Een tusschenvorm vertoont een gevel aan het Kerksteegje op den hoek van den Berg. Hier zijn bij rechte gevellijnen ook pinakels aangebracht. Maar het interessantste van den gevel is het afgeschuinde vlak op den hoek, ondersteund door een uitkraging van gebakken profilsteen.

Trapgevels zijn in Deventer meer gebruikelijk geworden in het tweede kwartaal der 17e eeuw, vooral toen de groote trapvormen in zwang zijn gekomen, die de gelegenheid gaven voor de toepassing van de gewenschte zij-decoraties.

Doch ook van den eenvoudigen trapgevel met kleine trappen vindt men een niet onbeduidend aantal door de stad verspreid. In het oog vallen een paar hooge gevels aan de Nieuwstraat, een aan de Menstraat en een aan het Bergschild.

Enkele jaren geleden werd een niet onvriendelijke trapgevel opgeruimd, staande op den hoek van Stroomarkt en Graven.

De grootste en tevens de rijkste trapgevel is zeker

die geweest van het huis genaamd „De twaalf Apostelen," aan den Brink. De trapgevel vraagt in het algemeen een ruimer toepassing van natuursteen dan de behandelde golflijngevel.

Toch is bij de thans overgebleven gevels niet al te veel zandsteen gebezigd. De geprofileerde lijsten zijn doorgaans betrekkelijk schraal. De grootste luxe die toegelaten wordt, bestaat in de bekroningsfiguur, bijvoorbeeld het leeuwtje, dat op een der huizen aan de Nieuwstraat voorkomt.

Anders was het geval bij den gevel der Twaalf Apostelen. *)

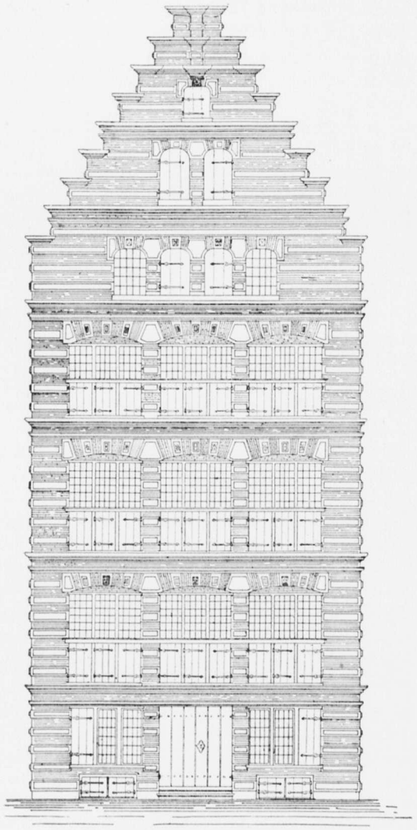

Fig. 31. Het huis „De twaalf apostelen."

Naar een teekening van wijlen B. Looman.

Alle lijstwerken dezer façade zijn van zandsteen; op korte afstanden van elkaar was het baksteenmetselwerk afgewisseld door Bentheimer banden. Uit de geheele behandeling bleek, dat we hier te doen hadden met de woning van een welgestelden Deventer patriciër.

Den gevel vindt men reeds afgebeeld in de 9e aflevering der „Oude Gebouwen", verschenen in 1863. Onze fig. 31 is er een reproductie van. De opmeting was een paar jaar eerder verricht toen het gebouw afgebroken zou worden, door B. Looman, toen bouwmeester der gemeente Deventer. De benedenverdiepingen waren destijds — zooals altijd met oude gebouwen het geval is — niet meer in den oorspronkelijken vorm. Op de teekening is daarom een restauratie beproefd, in harmonie met de lijnen der bovenverdieping en naar de aanwijzing, die overblijfsels van banden en dorpels gaven, bij het voor den dag komen onder het afbreken.

Ook op onze figuur 23 plaat XVIII, het gezicht op de Waag, door Springer geschetst, zien we ter linkerzijde nog den hoogen top der Twaalf apostelen boven de kastanjeboomen uitsteken.

Wanneer het gebouw gesticht is, kan niet met zekerheid uitgemaakt worden. Looman bericht in het bijschrift, dat de afbeelding van het gebouw vergezelt, dat in een der dakloodjes van het leiendak het jaartal 1623 gegrift was. Als men het karakter van den bouw in oogenschouw neemt, komt een stichting omtrent dien tijd niet onwaarschijnlijk voor.

Het perceel is geruimen tijd in bezit geweest van de familie Scholier. Men weet tenminste, dat het in 1574 behoorde aan Peter Scholier, een lakenverver, die van de stad in dat jaar vergunning verkreeg om een kanaal onder den grond te graven, om daardoor voor zijn bedrijf water uit de haven in zijn huis te kunnen krijgen. Hij of zijn zoon, de burgemeester Peter Scholier, heeft het dus waarschijnlijk laten verbouwen. Deze Peter verkocht in 1652 het gebouw aan den Cameraar Henricus Nylandt. Terwijl het in diens bezit was, heeft het gebouw een historische beteekenis gekregen, is zijn naam verbonden geworden aan gebeurtenissen in den meest kritieken tijd, dien Deventer in de 17e eeuw gekend heeft.

Het was in 1672, op den 20sten Juni, toen Deventer belegerd werd door de Munsterschen, dat het stadsbestuur met eenige gecommitteerden van de „Hooge Militaire Officieren" in dit gebouw een vergadering hielden om te beraadslagen over den toestand. Het Raadhuis was toen reeds „genoeghsaem geruïneerd" en bood voor een dergelijke vergadering, daar het „geduyrich met bongen wierde beschoten," geen voldoende veiligheid meer aan. In die bijeenkomst dan schijnt de meerderheid een langere verdediging hopeloos geacht te hebben, vooral omdat de vijand aanstalten maakte het water uit de stadsgrachten af te tappen, terwijl van geenerlei aanstalten tot ontzet iets te bemerken viel. Er werd daarom tot overgave besloten, en burgemeester Bockholt deelde vervolgens aan de burgerij, onder vermaning tot kalmte, de genomen resolutie mede. De Deventer ingezetenen namen het echter niet zoo bedaard op. Zij zagen de verschillende leden van de familie Nylandt aan voor de hoofdaanleggers van de overgaaf en wilden dezen te lijf. Zeker zouden ze allen er slecht zijn afgekomen, zoo niet de menigte gerust gesteld was, door een valsch gerucht, als zou de Prins in aantocht zijn, om de stad te ontzetten.

De overgave kwam intusschen tot stand en het duurde tot 1674 voor de stad weder de Statenvlag van haar toren kon laten wapperen.

De Prins van Oranje heeft, toen weer orde op de zaken van Overijsel gezet kon worden, de regeering der stad Deventer verzet. Hendrik Nilant, de man, die tot dezen tijd het meest te zeggen had gehad, bekend als „het koninkje van Deventer," werd evenals de overige leden zijner familie uit het bestuur gezet.

Het treurige figuur door de stad in den oorlog gemaakt, de ellende, tijdens de bezetting door de vreemde troepen

*) Dr. M. E. Hoeck. Het huis, „de Twaalf apostelen" en zijn bewoner, het koninkje van Deventer. — Eigen Haard 1896.

ondervonden, en de groote opofferingen, die men zich had moeten getroosten om weder bevrijd te worden van het juk, dat alles had de gemoederen in die dagen zeer bewogen. In pamfletten slingerde men elkaar over en weer de grofste aantijgingen naar het hoofd.

De tijdsomstandigheden waren niet gunstig voor een kalme, onpartijdige behandeling van zaken. Ook Nilant, die te vergeefs op een rechterlijk onderzoek naar zijn gedrag aandrong, moest dit ondervinden.

Of zijn doen en laten in allen deele te rechtvaardigen is geweest, wij weten het niet. Of hij met zijn medestanders doordrongen is geweest van de plichten van een stadsbestuur tegenover het vaderland in nood, mag zeker wel betwijfeld worden. Één goede zijde heeft hun handeling gehad en die mogen we bij onze beschouwing wel eenige waarde toekennen; zij heeft een verdere vernieling van Deventer voorkomen en daardoor is menig kostbare oudheid voor verwoesting gespaard.

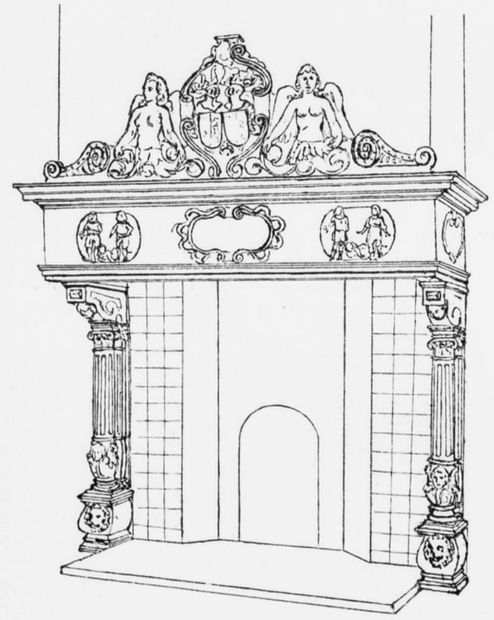

Fig. 32.

Schoorsteen in het huis „De Twaalf Apostelen".

(Naar een teekening van den schrijver.)

Zeker was Nilant verheven boven de beleedigingen, die hij had te verduren; en sterk heeft hij zich de vernedering, waarin hij zijn dagen moest slijten, aangetrokken. Wij voelen het, wanneer we zijn huis binnentreden en zijn achterkamer opzoeken. Daar is een herinnering van hem, een schouw, door hem gebouwd en die tegelijk een openbaring is van zijn verontwaardiging. De schoorsteen, op de gebruikelijke wijze ondersteund door aan weerszijden geplaatste vrijstaande zuiltjes met pilasters, tezamen de vooruitstekende console dragende, is boven het entablement versierd met de familiewapens van Nilant. Het hooge fries van de schouw is gebruikt voor een paar zinnebeeldige voorstellingen. In beide is de figuur der Justitia op den grond geworpen door twee andere personages, blijkbaar ook allegorieën. Haat, nijd en valschheid zijn er mede voorgesteld; behalve uit de reliefs zelve, blijkt het uit de woorden op de drie ecussons, waarvan één geplaatst is midden tusschen de beide figuratieve voorstellingen terwijl de beide anderen te vinden zijn op de zijkanten van den schoorsteen. Zij luiden:

Daer Justitia wort vertreden
Helpt geen recht noch goede reden.

Ter Weerelt is geen meerder quaet
Als valsch hert in vriendlyc gelaet.

Van Haet ende Nydt
Is niemand bevryt.

De schoorsteen is geheel uitgevoerd in Bentheimer steen en de decoraties zijn met kleur verduidelijkt.

Bij den laatsten verkoop van het perceel werd de schoorsteen door den eigenaar geschonken aan de Gemeente Deventer. Zijn wederopstelling wacht alleen op het winnen van de noodige plaatsruimte daartoe.

Wij mogen van „de Twaalf Apostelen" geen afscheid nemen, alvorens nog melding gemaakt te hebben van de trap met geboorde spil, die vroeger de verschillende verdiepingen met elkaar verbond.

Achter de Twaalf Apostelen is nog een curiositeit. Een bochtig gangetje, de Muntengang, loopende van de Rijkmanstraat naar Achter de Muren, verwijdt zich achter dit gebouw tot een binnenpleintje. In den hoek van dit plaatsje rijst een achtkant torentje omhoog.

Het bevindt zich in een desolaten toestand. Slechts de muurankers en de geprofileerde lijstwerken laten bemerken, dat we hier met een vervallen grootheid uit den Renaissancetijd te doen hebben. Brutaal weg is op het bovenvlak een vierkant pannen dak gezet. Dit lijkt uit een bouwkundig oogpunt al een heele grove zonde, maar dát doet niets af aan het schilderachtig effect van het geheel.

Wij hebben nu al verschillende gebouwen aan den Brink onder de oogen gehad en er zijn nog wel een paar antieke gevels op te noemen, die vermeldenswaardig zijn, maar met dat al kunnen we er op rekenen, dat er vroeger nog heel wat meer interessants geweest zal zijn. De talrijke flinke huizen aan de verschillende straten en in het bizonder aan den Brink waren oudtijds de trots der ingezetenen. Luisteren we slechts naar hetgeen de kroniekschrijver Sylvanus schrijft:

„Die private huyzen der burgeren zijn meestelic ruym ende hooghe ende wel gebout, van binnen vol gemacx, die muren bekleedet met kostel. schrijnwerck. Men vint er voorzalen, die ruimte hebben van matelicke Lantkercken, dit is te zien vast die heele stat door, maar aan den Brinck volnae van huys tot huys. De deuren sijn so wijt, dat sij geheel opgedaen sijnde een karre ofte wagen passage gheven."

Toch zouden die hoog geprezen woningen, behalve dan de goed gepropoi tioneerde gevels, ons zeker voor het meerendeel niet bijster aanstaan. Wat bewoonbaarheid aangaat, moeten toch de beste woningen der patriciërs van toen ter tijd achterstaan bij de moderne woningen van een zeer bescheiden genre. Doorgaans kwam de inrichting der woningen op hetzelfde neer. Het type is ontstaan door de behoeften van den koopmansstand. De voordeur is in het midden van den gevel; als we binnentreden, komen we eerst in een open ruimte, den winkel, of, als er niets te verhandelen valt, het voorhuis, dat we met Sylvanus ook „de voorzaal" kunnen

noemen. Daarachter liggen de woon- en slaapvertrekken. De benedenverdieping is gewoonlijk zeer hoog, hetgeen ook zeer noodig is. Veelal toch moet er voor de slaapvertrekken een insteekverdieping in worden afgetimmerd.

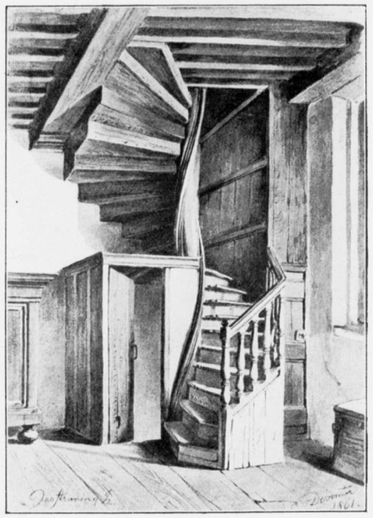

Fig. 33.

TRAP IN HET HUIS „DE TWAALF APOSTELEN".

(Naar een teekening van Jan Striening.)

De bovenverdiepingen zijn alle zeer laag. Zij dienen uitsluitend als zolders voor de koopmansgoederen. Het geheel bevat derhalve dikwerf veel ruimte, maar weinig logeable vertrekken. Deze omstandigheid verklaart, waarom zoo veel van de nog in vrij goeden staat zijnde gebouwen uit dien tijd geheel vertimmerd zijn, en indien niet steeds de merkwaardigste gevels gespaard zijn, dan behoeft men niet per se te denken aan een noodeloos vandalisme, maar kan de onbruikbaarheid der perceelen voor bewoning daartoe een alleszins te billijken aanleiding geweest zijn.

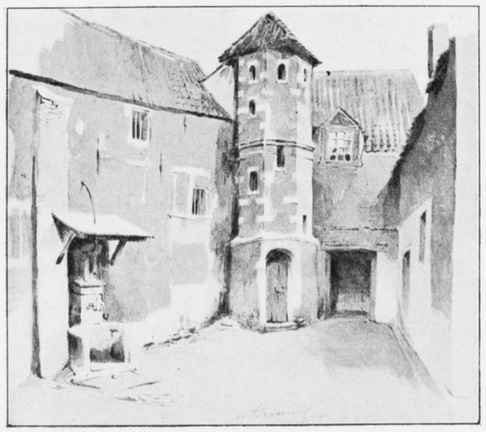

Fig. 34. MUNTENGANG.

Naar een teekening van Jan Striening.)

Alvorens den Brink te verlaten, moet nog de aandacht gevestigd worden op het huis in een der N. O. hoeken, ongeveer tegenover den Penninkshoek (Fig. 35). Het huis, of liever de huizen, want het zijn er twee, het ééne links, het andere rechts uit den hoek, die alleen vereenigd zijn door hun architectonische lijnen, hebben door de groote breedte, die zij gezamenlijk beslaan, iets monumentaals en door het ontbreken van topgevels tegelijk iets stemmigs. Het rechter huis, dat het grootste van beide is, heeft in het midden een hoofddeur, in welgevormde omlijsting gevat. Overigens verkrijgt de gevel zijn karakter door de horizontale lijstwerken, de breede Bentheimer blokken tusschen het baksteenmetselwerk, benevens de schelpvormige vullingen in de tympans boven de vensters. Goedgevormde kopjes kijken uit de sluitsteenen der bogen. Het geheel draagt den stempel eener kunstperiode, eenigszins jonger dan die, waarin de tot nu toe behandelde werken gesticht zijn.

De gebouwen hebben in de vorige eeuw behoord aan leden van de familie Bouwens, bekende patriciers dezer stad in dien tijd. Later zijn zij overgegaan in het bezit van het Rijk' dat er eerst de rechtbank en na de opheffing van deze, het kantongerecht benevens verschillende belastingkantoren in gevestigd heeft.

Naast deze gebouwen staat nog een niet onaardig geveltje, dat in zijn top het jaartal 1645 draagt. Deze gevel met zijn dolfijnen draagt reeds volledig den stempel der barokperiode. Het ornament heeft iets onbeholpens en is kennelijk van een minder kunstvaardige hand, dan de decoraties van het naburig perceel.

Van den Brink stappen we over naar het Kerkhof; er staan daar verschillende vermeldenswaardige gebouwen. Het midden van de Zuidzijde wordt ingenomen door het Raadhuis, dat zijn zijgevel heeft aan de Polstraat. Rechts daarnaast staat het Landshuis, vroeger de „Brunenberg" en een paar huizen verder het gebouw der Societeit de Hereeniging, vroeger de „Steerne". Op eenigen afstand rechts van het Raadhuis had men vroeger het gebouw der oude Latijnsche School, waarvan niets is overgebleven. Als we de behandeling naar de tijdsorde, wat de gevels betreft, willen voortzetten, moeten we eerst de „Steerne" beschouwen op den hoek van Kerkhof en Groote Poot.

Het was voorheen het Stadswijnhuis, dat zijn bizonderen naam verkreeg, zooals Dumbar mededeelt, naar de ster, dei in stede van een windvaan boven op het huis stond.

Onze afbeelding (Plaat XIX), genomen naar een oude gewasschen teekening, aanwezig op het Raadhuis, laat het gebouw zien, zooals het was voor de verbouwing in 1836. Door de zorgvuldige detaileering dezer teekening geeft de voorstelling den indruk van volkomen betrouwbaarheid. Men bemerkt er uit, dat men te doen heeft met een hoofdbouw, die ook nog wel ouder zal zijn dan de 16e eeuw en waarvan de muurwerken de sporen dragen van verschillende veranderingen. De sierlijke voorbouw draagt in een cartouche het jaarcijfer 1626. Hier was het dan vroeger, zooals we lezen, „dat vele brave borgers des avonts na den eten met hun vrouwen kwamen om een glaesjen wijn te drinken en om 't lieflijke gespeel der klokken van de Groote Kerk."

Dat was destijds de wijze van uitgaan. Tegenwoordig zijn

de behoeften op dat punt wel eenigszins gewijzigd. Maar toen was men zoo best tevreden. En het gebouw, waar men op zoo aangename wijze tezamen kwam, stond hoog in eere. Hooren we slechts, hoe Sylvanus er zich over uitlaat.

„Aan die rechtersijde des Raethuyses is het Wijnhuis, hebbende beneden maer een groote zale, daer een groote meenigte van menschen zitten kan. Hier werden jaerliex uitgedaen en verpacht accijnsen, imposten en de andere incomsten der Stadt; hier werden gepasseert meest alle publicque verkoopingen van landen, bosschen, huyzen.

Hier recolirt die burgerië haer vrientschap en liefde ende spoelt alle ranceur ende onlust uyten herte. In somma het is den grafhof van twisten en van sorgen.

J. Bodin ende andere politicijnen oordeelen dese huysen hier te lande om onse naturels wille immer zoo nodich als elders sijne nieuwe en strenge dischwijnen."

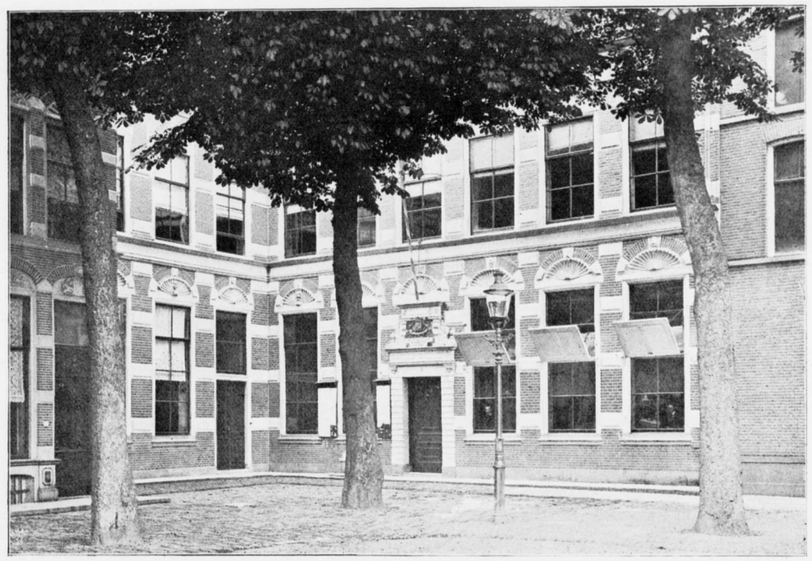

Fig. 35. HET KANTONGERECHT.

Naar eene photo van J. C. Reesinck.

Niettegenstaande deze nuttigheid, wilde onze eeuw niets meer van stadswijnhuizen weten. De „Steerne" heeft dan ook een andere bestemming gekregen. In het boven reeds genoemde jaar 1836 werd het geamoveerd, tezamen met het aangrenzende gebouw de „Rijckenstein." Laatstgenoemd perceel was eveneens reeds sinds eeuwen eigendom der stad en diende, hetzij afzonderlijk, hetzij in verbinding met de „Steerne", ook als stadsherberg. Voorts was er een accijskamer, waarnaar het veelal het Accijshuis of Cijshuis genoemd werd. Op den oude grondslag van beide gebouwen is een nieuw gebouw opgetrokken ten behoeve van het Stedelijk Athenaeum. *) Een prijzenswaardige eenvoud is betracht in de gevels van den nieuwen bouw, wiens eenig sieraad is de vierzuilige porticus voor het midden der hoofdfaçade.

Na de opheffing van het Athenaeum is het gebouw weer herberg. Men kan wel als zeker aannemen, dat in dien tijd het perceel nog vrij primitief ingericht was. Zoo verneemt men uit de rekeningen van 1372, dat toen besloten was om „die dele te fluren."

Doch we weten het, dat alle gebouwen in dien tijd nog een min of meer landelijk karakter bezaten. Later schijnt het gebruik, dat men van het gebouw maakte, gewijzigd te zijn. Dumbar vermeldt, dat het oudtijds voornamelijk bestemd was voor het ontvangen van vreemde gezanten en voor het houden van verkoopingen en verpachtingen. In later tijd heeft het dienst gedaan als vergaderplaats van Gedeputeerde Staten van Overijsel, wanneer die binnen Deventer vergaderden. Het heeft daardoor zijn tegenwoordigen naam van „Landshuis" gekregen. In onze eeuw heeft men het gebouw weer voor andere doeleinden gebruikt; eenigen tijd was er het gymnasium gehuisvest. Tegenwoordig doet de benedenverdieping als politiebureau dienst, terwijl op de

*) Dr. M. E. Houck; Het Groote Kerkhof te Deventer.

min of meer tot zijn oorspronkelijke bestemming teruggekeerd. Het is thans de binnensocieteit der „Hereeniging" en de woorden van Sylvanus in de conversatiezaal onder de afbeelding der oude „Steerne" geschreven, noodigen de tegenwoordige bezoekers even dan voorheen hun vriendschap en liefde te recoleeren.

Zeker van niet minder ouden oorsprong dan de „Steerne" is de „Brunenberg." Deze naam heeft zelfs reeds aanleiding gegeven tot de gissing, dat we hier te doen hebben met een gebouw, dat aanvankelijk versterkt is geweest, dat het oorspronkelijk de „Brunenburcht" geweest is. Doch al moge dat vermoeden recht van bestaan hebben, zoo vinden we in de oudste berichten, o. a. van het jaar 1361, het gebouw niet als sterkte, maar eenvoudig als herberg vermeld. In 1364 werd het door de Gemeente aangekocht voor 400 Brabantsche schilden. Het bleef ook toen aanvankelijk Stads-

bovenverdiepingen een vertrek afgezonderd is ten behoeve van het Kabinet van Zeldzaamheden, en het overige ingericht is voor verschillende bureau's ten behoeve van den Gemeentedienst.

Den trotschen gevel welke het gebouw thans siert, verkreeg het, toen het gebouw moest worden ingericht als vergaderplaatst der Gedeputeerde Staten, in 1632. Het machtig talent van den ontwerper voelt men in alle onderdeelen van dezen bouw; in de gelukkige tegenstelling van het hoofdportaal en de beide zijingangen met hun teedere, fantastische decoratie en den strakken eenvoud van lijstwerken en liseenen; in de breede hoofdlijnen van den topgevel en het spelend ornament, dat bij de hooge trappen aansluit.

Boven aan den topgevel staat in een antieke nis het beeld van den gewapenden man met zijn schild, den tenant van het Deventer wapen. In het medaillon boven het hoofdportaal vinden we de beide stedelijke wapenschilden, het ééne met den gekroonden zwarten adelaar op een gouden veld, het andere doorsneden van zilver boven rood. De oorsprong van dit tweede wapenschild is onbekend. Men heeft dienaangaandde allerlei gissingen geopperd, die echter geen van alle eenige betrouwbaarheid konden aantoonen. *)

Omtrent den ontwerper van den gevel bestaat nog geen zekerheid. Waarschijnlijk moeten we hem zoeken onder de vier mannen, wier namen door Dr. M. E. Houck uit de archieven opgespoord zijn, voorkomende als leiders of uitvoerders van den bouw.

Het toezicht op de werken der gemeente berustte in die dagen bij den timmermeester, daartoe door den Raad uit een zijner leden aangewezen.

*) Een afbeelding op grooter schaal van dit portaal komt voor in de 35e aflevering der Oude Gebouwen, jaargang 1893.

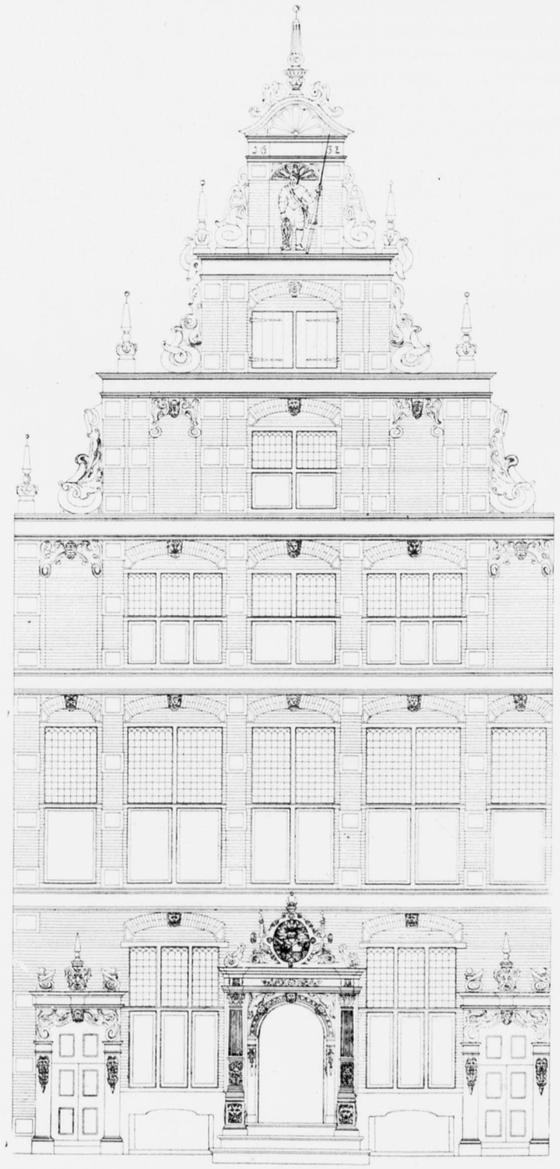

Fig. 37. Huis genaamd: „De Brunenberg."
Schaal 1 à 100.

Sedert het jaar 1579 was er somtijds nog een tweede timmermeester, gekozen door de Gezworen Gemeente, tot bijstand van eerstgenoemde functionaris.

Tijdens de verbouwing van den „Brunenberg" was de timmermeester van den Raad Johan Luloff, die van de Gezworen Gemeente Jorrien van Horstmar. Laatstgenoemde hebben we vroeger reeds vermeld in verband met de onderhandelingen tusschen het gemeentebestuur en Hendrik de Keizer voor den koepelbouw op den Lebuïnustoren.

Voor de uitvoering der werken had de stad een stadstimmerman, ook wel eens timmermeester genoemd, en een stadsmetselaar.

Toentertijde was Marten Luloffs stadstimmerman; van hem wordt o. a. gemeld, dat hij op last van S. en R. naar Hoorn gereisd was, „om te copen een partije balckens, balckdelen, sparren ende delen, tot timmeringen des Bruynenberg ende anders."

Stadsmetselaar was Melchior Smit. Onder de verschillende posten in de rekeningen over het jaar 1633, voor werk door hem aan den Brunenberg verricht, komt voor „an Mr. Melchior, stadsmetseler voor het praepareren ende op sijn costen op ten Bruynenberch, alsmede aan het wapen boven die deure aldaer, luyt ordinan(cie) van Schepenen ende Raedt 100 gl. facit 71—12—gold gulden.

Laatstgenoemde was dus wel de man, aan wien de uitvoering was toevertrouwd van de ornamentwerken, die zooveel bijdragen tot den luister van het geheel. Doch aan wien de conceptie van het geheel te danken is, helderen deze rekeningposten niet op.

De gevel heeft thans moderne kozijnen, die op hinderlijke wijze in de hoeksteenen der vensterbogen zijn gebroken. De fig. 37 is een proeve van restauratie, waarbij weder de kruiskozijnen zijn aangegeven, zooals ze, te oordeelen naar de oude brokken van dorpels, bij een onderzoek van het metselwerk onder de verflaag, vroeger waarschijnlijk geweest moeten zijn.

Binnen in het gebouw vinden we nog iets, dat een ouder karakter heeft dan de gevel; het zijn een paar gegroefde Gohische pijlers, die de muurbogen in het voorportaal dragen.

Voor zoover nagegaan kan worden, heeft de stad haar Raadhuis altijd op dezelfde plaats gehad. Vroeger stond naast het Raadhuis het Wanthuis. Hier moesten de vreemde kooplieder., ingevolge het stapelrecht, het door hen aangevoerde want voor zekeren tijd in opslaan. Dit gebouw is later bij het Raadhuis aangetrokken. Van zeer uiteenloopenden leeftijd zijn de verschillende onderdeelen van den complex van gebouwen, die thans het Raadhuis uitmaken. Hoewel er ook wel muurwerken bij zullen zijn, die nog uit de Middeleeuwen stammen, zijn nergens vormen van de Romantische stijlperiode op te merken. Het oudste karakter hebben de muren om de burgemeesterskamer, met een daarbij behoorend vierkant torentje, waarvan de vormen, voor zoover ze door de portlandcementlaag kunnen dringen, wijzen op een bouw tegen het eind der 16e of het begin der 17e eeuw.

De gevel aan de Polstraat draagt het jaarcijfer 1652. Met deze façade doet de klassieke richting haar intrede in Deventer. De stijl, die toentertijde in Amsterdam door de bouwuitvoeringen van Jacob van Campen en Vingbooms zulk een opgang maakte, is hier op bescheiden wijze toegepast. Toscaansche pilasters, die door de beide verdiepingen heengaan, ondersteunen het hoofdgestel van den gevel, die overigens alle decoratie mist. Op bedenkelijke wijze is de gevel hier en daar door elkaar gezakt. De oorzaak hiervan is gemakkelijk na te gaan. Het gebouw staat toch zeker bijna geheel boven een oude bedding van een of ander water, hetzij de havenmond, hetzij een tak van den IJsel. Vermoedelijk heeft men nu het gebouw zonder nadere voorzorgen op den bodem, voor 't meerendeel uit saamgeperste modderlagen bestaande, laten rusten.

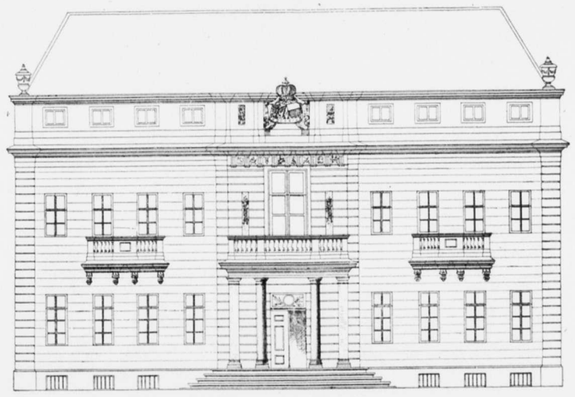

Fig. 38. Voorgevel van het Raadhuis.
Schaal 1 à 250.

De gevolgen eener onvoldoende fundeering schijnen zich bij den voorgevel nog in ernstiger mate te hebben doen gevoelen. Deze was tegen den winter van 1692 in zoo bedenkelijken staat geraakt, dat naar het oordeel van den Magistraat, „een totale instortinge ende ruïne derselve te verwaghten zij."

Omtrent dien ouden voorgevel weten we overigens niet veel. In zijn „Guide univ. de tous les Pays-Bas, verschenen in 1677, noemt „le reverend Père Boussignault" den raadhuisgevel „petit, mais fort enjolivé, et où on monte par un beau Perron."

Het kan zijn, dat deze gevel oorspronkolijk dagteekende van 1357. In dat jaar toch is, blijkens de rekeningen de „ghevel domus civitatis" afgebroken. Herhaaldelijk komen in rekeningen van later jaren posten voor betreffende veranderingen aan het Raadhuis verricht, waarvan verschillende op den gevel betrekking schijnen te hebben. Een post daaronder, van betrekkelijk jongen datum, mag daarbij niet onvermeld blijven. Hij is gedagteekend 15 April 1632; er blijkt uit, dat toen betaald is aan „Mr. Melchior, stadts metzeler voor eenen stienen leuw, bij hem op eene van de bijslagen voort Raedthuys gestelt 3—16 goldgulden".

Indien we nu ons dien gevel voorstelden, pronkend met de rijke kleurenpracht van bak- en bergsteen, dan waren we een eind bezijden de waarheid; hij was toch *gewit*. Het blijkt uit een rekening van 1605, toen het noodige betaald is aan den organist Weijnichman, omdat hij „het Stadthuys, naedat het gewittet was, rontsomme met eenen swarten voet gemaeckt" heeft. Zou deze behandeling wellicht in verband staan met den minder gunstigen toestand van het metselwerk toentertijde?

Nog één onderdeel van den ouden bouw is behouden gebleven. Het is een wapenschild, den adelaar dragende, met omgekeerde vlucht, aanwezig in een der gevels van de binnenplaats, en dat vroeger, zooals Dumbar vermeldt, boven de voordeur zichtbaar was.

De nieuwe gevel (fig. 38) tot uitvoering gebracht, toen een herstelling van den ouden niet wel doenlijk bleek, is een merkwaardig voorbeeld van de bouwkunst uit het laatst der zeventiende eeuw. Hij is geheel van Bentheimersteen opgetrokken. De middenpartij vormt de zuilenportiek, welke de hoofddeur overschaduwt. Overigens is de gevel hoogst eenvoudig. In 't algemeen ligt er, vooral door de kleine afmeting der vensteropeningen, de stempel op van een zekere zwaarmoedige soliditeit. Daarbij komen nog de eigenaardigheden, zooals alleen een werk kan vertoonen, gesticht in een overgangsperiode. De Fransche smaak was de wetgever geworden voor de kunst en krachtig voelt men zijn invloed in dit werk, zoowel in het karakter van het ornament als in het streven naar een pompeuse monumentaliteit. Doch het schijnt wel, of de bouwmeester moeite gehad heeft in het verwerken der nieuwe vormen; het is hem althans niet gelukt een opwekkend geheel tot stand te brengen. Die bouwmeester was overigens iemand van erkende capaciteiten, in zijn dagen zelfs als de grootste kunstenaar geëerd. Het was toch niemand minder dan Jacob Romans, architect van Prins Willem III, ontwerper van het paleis op het Loo en tal van andere belangrijke werken.

Ook dit werk voltooide hij tot groote tevredenheid zijner lastgevers, die hem na afloop met een gesehenk vereerden.

Toch was de bouw niet zonder teleurstellingen tot stand gekomen. De oorspronkelijke raming van kosten, ten bedrage van f 20,000, bleek al spoedig, nadat de werkzaamheden een aanvang hadden genomen, op verre na niet toereikend. Had men in een tijd, toen de geldmiddelen in 't algemeen vrij schaarsch waren in deze gewesten, al moeite gehad om voor

het geraamde cijfer de noodige fondsen bij elkaar te krijgen, zoo stond men nu voor een nog ernstiger vraagstuk. Verschillende middelen werden overwogen om aan geld te komen. In allen ernst is er aan gedacht om het landschapshuis te verkoopen en geenszins respect voor den historischen bouw, maar alleen practische overwegingen hebben er van doen afzien. Gelukkig is men langs andere wegen ten slotte geslaagd; deels uit een leening en deels uit den verkoop van een stadserve, kwam het benoodigde bijeen. En toen eenmaal het vereischte bedrag van f 28,984 betaald was, werden ook spoedig de moeilijkheden vergeten, waarmede men te kampen had gehad. Want men was trotsch op het tot stand gebrachte. De schrijver van „Tegenwoordige Staat van Overijssel" stond zeker niet alleen in zijn opinie, toen hij als zijn oordeel uitsprak, „dat in weinige steden der Republiek raadhuizen gevonden worden, wier gevels een even deftige en alleszins aan een openbaar gebouw passende vertooning maken". *)

Binnen het gebouw is veel belangrijks te zien. Men treedt eerst in de ruime vestibule, oudtijds als „het voorplein" bekend, wier wanden en plafond versierd zijn met een flink sprekend stucornament. Aan den linkerwand heeft men in het midden een breeden schoorsteen, die getooid is met den Deventer adelaar. Aan de eene zijde dier schouw lezen we in een medaillon de gebruikelijke opdracht: S. P. Q. D. en aan de andere zijde staat het randschrift, behoorende bij het stadswapen: „Super alas aquilarem portavi te" **).

Midden in den wand tegenover de schouw hebben we den fraai gebeeldhouwden ingang der Secretarie (fig. 39) welke het jaartal 1665 draagt. De decoratie, herkomstig van den tijd vóór de verbouwing van het Raadhuis, laat er ons onwillekeurig naar raden, hoe het interieur er vroeger uitgezien moet hebben.

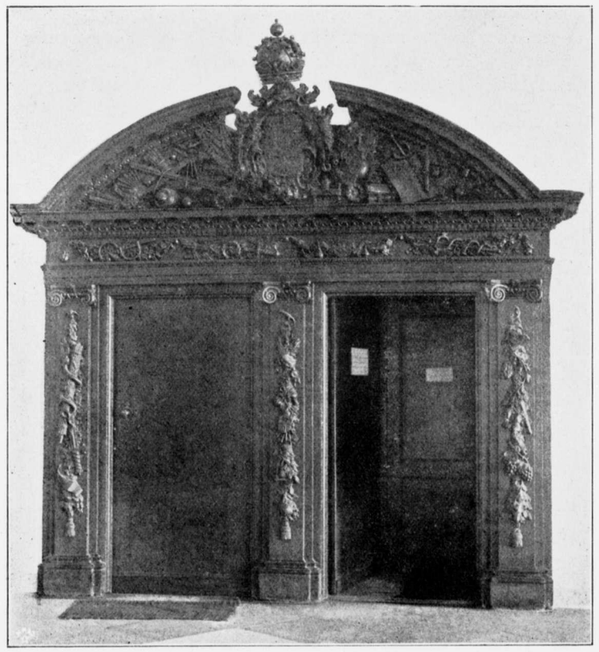

Fig. 39. PORTAAL IN HET RAADHUIS.
(Naar een opneming van G. H. v. d. Haar.

Aan den achterwand der vestibule wordt ons oog getrokken door den kop met gewei van het reuzenhert (waarvan „een hoorn echt en de andere nagemaakt is). Daaronder hangen twee gekruiste statiezwaarden en ter weerszijde een bord met beulszwaarden. De rijk gesneden lijsten en de blinkende wapens zijn werkelijk een waardig sieraad der zaal. Vroeger echter waren die zwaarden nog heel wat anders dan decoratie. Deventer was vroeger niet zonder reden bekend wegens haar krachtige handhaving van het recht en menig boosdoener heeft voor dit zelfde Raadhuis zijn zonden met zijn leven moeten boeten. Had de rechtspleging plaats gehad, „ingevolge vonnis door den Magistraet gestreken," dan was het gebruikelijk, dat deze „een maeltijd op stadskosten genoot." Men ziet er uit, de practische heeren uit den ouden tijd lieten niet met het recht spotten en zorgden tegelijk goed voor zich zelf.

Nog een paar merkwaardige stukken in de vestibule zijn de gildeborden van het bakkers- en die van het slijtersgilde. Vooral het eerste is een mooi stuk uit den goeden tijd der Renaissance met aardige hermen en een spelend uitgesneden cartouche-ornament.

In de gang achter de vestibule hangen de mede niet onverdienstelijke doch meer bescheiden borden van het kuipers-, het smids- en het landbouwersgilde.

Ook de burgemeesterskamer is een merkwaardig vertrek. Men vindt er een zwaren schoorsteen, gedragen door een paar marmeren zuilen van de Jonische orde. Het eikenhouten lijstwerk aan den boezem omvatte vroeger een aantrekkelijk schilderstuk van Hartenstein, „de bruid van Numantia voor Scipio." Om ik weet niet wat voor reden, heeft men deze schilderij eenige jaren geleden laten verhuizen naar de Raadzaal en is in de open ruimte weer den stadsadelaar in eikenhout gesneden aangebracht. De schouw zal vroeger, toen het bovenstuk nog niet één groote donkerbruine massa was, zeker heel wat minder zwaarmoedig geweest zijn. De wandvlakte tegenover den schoorsteen is betimmerd met kasten, wier decoratie — in hoofdzaak guirlandes en bloemtrossen — even als de schouw vermoedelijk een kunstwerk is uit de tweede helft der zeventiende eeuw.

De Raadzaal is zeer eenvoudig, doch herbergt kunstschatten van hooge waarde. De voornaamste hiervan is het regentenstuk van Gerard ter Borgh, voorstellende de Magistraat van Deventer in den jare 1667. Hiernaast hangen vier stukken van Henrick ter Brugghen, weergevende de vier Evangelisten. Blijkens het onderschrift zijn zij door Richard, den zoon des schilders, in 1707 aan de stad geschonken. Voorts zijn nog in de zaal aanwezig de portretten van den stadhouder Willem III en zijn gemalin, welker herkomst niet geheel met zekerheid bekend is.

Het stuk van ter Borgh stelt schepenen en raad voor, gezeten in dezelfde zaal, toen de „Raadkamer," waar hun

*) Dr. M. E. Houck. Het Groote Kerkhof te Deventer.

**) Ik heb u gedragen op de vleugelen des adelaars (Exod. 19:4).

beeltenis thans hangt. Het was bestemd tot schoorsteenstuk voor een groote zaal in het Raadhuis, die door vertimmering later is komen te vervallen.

Een rijk gebeeldhouwde lijst omraamt de schilderij. De vervaardiger hiervan is onbekend. Nu was destijds Deventer een beeldsnijder rijk, genaamd Derck Daniels, die, blijkens een opgave in het resolutieboek, belangrijke snijwerken aan het orgel in de kerk heeft verricht. Ook is dezen Daniels in 1658 gratis het halve burgerrecht toegekend. Het zou dus niet onmogelijk zijn, dat men in dezen man den vervaardiger moet zien van de bedoelde lijst, alsmede van het portaal voor de secretarie.

De Raadzaal zag er destijds anders uit dan tegenwoordig. Betrekkelijk korten tijd geleden, had zij een nieuwe betimmering gekregen. Het besluit daartoe had de Magistraat genomen den 19en Oct. 1659. In haar resolutie luidt het: „Alsoo door lanckheyt van tijdt de zitbancken ende flour in het perck ofte raedtscamer zijn comen te verouderen ende vergaen, hebben schepenen ende raedt goedt gevonden ende geresolveert, dat aldaer een plancken flour, ende nieuwe cierlicke sitplaetsen sullen gemaeckt worden ende dat de plaetse, daer d'heeren burgermr. in der tijdt sitten, wat hoger, ende aensienlicker sal zijn dan d'anderen. Dat oock twee brede houten trappen sullen gemaeckt werden, een in't perck ende d'ander voor op 't raedthuys, om daarmede te comen op de bovengemacken van den Brunenbergh." *)

Fig. 40. RAADZAAL IN HET RAADHUIS.
Naar een opneming van G. H. v. d. Haar.

Aan deze betimmering herinnert nog de middendecoratie aan het hoofd der zaal. Zeker is deze grootendeels of geheel uit heel wat later tijd, maar toch vindt men er in weer den ouden vorm van het gestoelte der burgemeesters, zooals dat zichtbaar is op de schilderij van Ter Borgh. Alleen het bovengedeelte, de omlijsting om de klok, schijnt meer de vrucht eener nieuwere gedachte. Van dit uurwerk is de herkomst bekend. Den 5 Nov. 1731 approbeerden S. en R. het accond door den Camr. Rud. Jordens gemaakt „met den Orlogimaker van Houten over het maken van een nieuw Orlogi op het Stadhuis in de Raadkamer"

Dit slaat blijkbaar op deze klok. daar onder de wijzerplaat de naam van den maker, J. van Houten, te lezen staat.

De vier tafreeltjes om de klok stellen de vier jaargetijden voor.

Overigens heeft de zaal een vrij nuchtere lambriseering en een even weinig beteekenend plafond. Alleen verdienen nog vermelding de hoofddeuren, met zeer zorgvuldig uitgevoerd snijwerk, en die — te oordeelen naar een opgave in de cameraarsrekeningen — vermoedelijk dateeren van 1805,

Wij bekijken nog even in de secretarie de twee plafonds met de holle koven, gedecoreerd met kinderfiguurtjes, die, zooals het een tijdlang in de vorige eeuw de smaak heeft aangegeven, de ééne een been en de andere een arm uit hun vlakke wereld de ruimte in steken, om ons daarna naar de bovenverdieping te begeven. We vinden hier een serie vertrekken, wier lage verdiepingshoogte ons de verwantschap aantoont van den Raadhuisbouw met het gewone koopmanshuis, doch die bovendien ook nog wel een nalatenschap kan wezen van de oude inrichting van het Wanthuis.

Slechts één zaal heeft een flinke hoogte; zij heeft deze echter blijkbaar eerst verkregen, toen het vertrek zijn tegenwoordige bestemming ontving. Het is namelijk thans de hoofdzaal van de inrichting, waardoor het oude Athenaeum nog voort leeft, van de bibliotheek (*). Deze boekenverzameling, die onder hare banden zeer kostbare handschriften en incunabelen telt, heeft reeds een langdurige historie achter zich. Het is een geschiedenis, die al heel wat langer is, dan die van het Athenaeum, waaraan ze een tijd gekoppeld is geweest.

*) De mededeelingen omtrent de raadzaal en de schilderwerken aldaar zijn ontleend aan Dr. M. E. Houck's mededeelingen omtrent Gerhard ter Borch c. s. (20e stuk der verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijselsch recht en geschiedenis), naar welk werk voor verdere bizonderheden wordt verwezen.

(*) J. C. van Slee. De Stadsbibliotheek te Deventer.

Reeds in 1597 nam de Magistraat het besluit de boekenverzamelingen verspreid in kerken en kloosters bijeen te brengen ten algemeenen nutte. Een voornaam deel van de verzameling, aldus verkregen, was de boekenschat uit het Mr. Florenshuis; het kerkje van dit klooster werd ingericht tot bibliotheek. Nu eens met meer, dan weer met minder zorg werd gestreefd naar aanvulling der verzameling. Ongelukkig zat bij die taak niet altijd wijs beleid voor. Zoo werd in 1611 een opruiming gehouden van de werken, die de censuur dier dagen afkeurenswaardig achtte, om voor de zoo verkregen opbrengst beter boeken aan te schaffen. Er valt niet aan te twijfelen, dat zoo werken van hooge waarde verloren zijn gegaan. Doch in later tijd is een dergelijke wijze van doen niet meer herhaald. Vooral na de oprichting van het Athenaeum, toen een goede bibliotheek onmisbaar was geworden, is van overheidswege meer de aandacht geschonken aan hare verzameling en is gezorgd voor gestadigen en rationeelen aankoop. Daardoor en door de schenkingen, waarmede zij herhaaldelijk begunstigd werd, is thans een collectie werken bijeengebracht, waaruit de zoekende op velerlei gebied van wetenschap en kunst kennis kan vergaren.

Van tusschen de boeken hebben wij ons weer naar de straat te begeven. Terwijl het stedelijk bestuur zijn openbare gebouwen stichtte en verbouwde, heeft ook het bouwbedrijf voor de burgerij niet stilgestaan.

Het geveltype van den Brunenberg vindt men, zij het ook gewijzigd en op meer bescheiden schaal toegepast, herhaaldelijk weer. Aan de Graven, de Kleine Overstraat en de Menstraat staan geveltjes, wier behandeling levendig doet denken aan den prachtgevel van het Groote Kerkhof. Een eenigszins gewijzigd karakter heeft de gevel aan de Noorderbergstraat, tegenover de IJselstraat (fig. 41), die waarschijnlijk te rekenen valt onder de oudere tijdgenooten van den Brunenberg. De vorm der voluutstukken, naast de trappen, elders geen zeldzaamheid, maken dezen gevel hier min of meer tot een unicum. De cartouche, in het midden van den topgevel geplaatst, draagt het opschrift:

Deo volente
Humilis
Levabor.

In onze taal overgebracht zou deze spreuk luiden:
„Als God 't wil, zal ik nederige verhoogd worden".

Het kan zijn, dat de eigenaar van het perceel, die deze woorden op den gevel heeft doen plaatsen, het zelf tot iets groots gebracht heeft. Maar ten opzichte van den gevel passen de woorden niet best. Als men het gepleisterde muurwerk aanschouwt en de misvorming door het inbreken van slecht passende kozijnen, dan voelt men, dat dit werk der zeventiende eeuw er in den loop der tijden heel wat op achteruit is gegaan. En onwillekeurig komt de vrees op — ook het bestaan van gevels is slechts tijdelijk — dat zijn ondergang wellicht reeds nabij is.

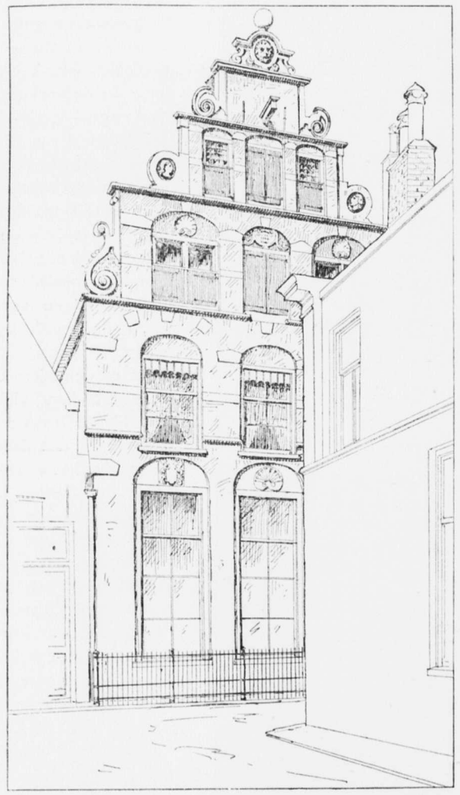

Fig. 41. GEVEL AAN DE NOORDENBERGSTRAAT.
Naar een teekening van den schrijver.

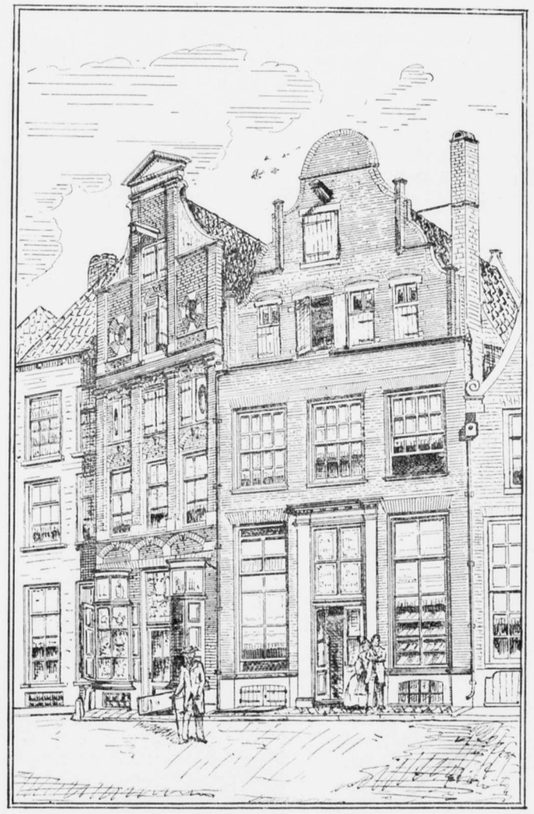

Fig. 42. GEVELS AAN DEN GROOTEN POOT.
Naar een teekening van H. J. Beumer.

Niet zonder vermelding mag ook blijven de gevel van de grutterij aan de Korte Bisschopstraat, waarbij de trappen door schuine aanmetselingen, gedeeltelijk aaneengesloten zijn. Eenigen rijkdom ontleent de gevel aan de kransen, die zijn vensters omringden.

Reeds waren aan het ornament van den Brunenberg enkele bizonderheden op te merken, als het vleezige karakter van de cartouche en de voorliefde voor combinaties, die den gelaatsvorm benaderen, die als kenmerken van den barokstijl kunnen gequalificeerd worden. Langzamerhand dringt deze richting met al haar eigenaardigheden meer door. De cartouche werd gaandeweg verdrongen door meer plantaardig ornament; de voorliefde voor guirlandes en bloemhangers gaat gepaard met die voor dolfijnen en andere fantasiediervormen op betrekkelijk groote schaal toegepast.

Gelijktijdig doet ook het klassicisme, even als bij den raadhuisbouw, zijn invloed gelden op de hoofdlijnen der woonhuisgevels.

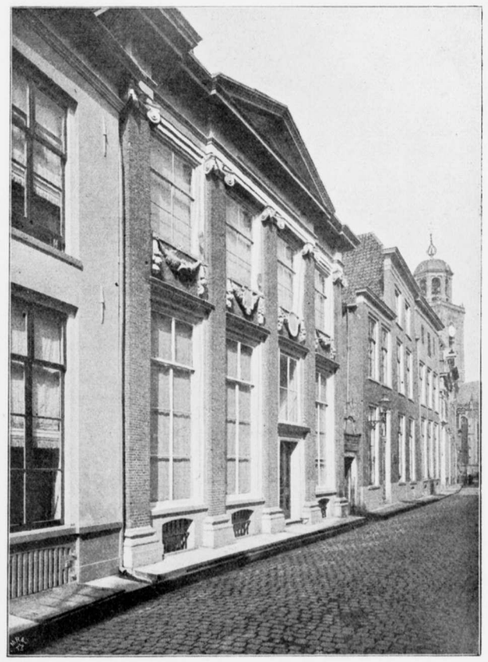

Fig. 43. GEVEL AAN DE POLSTRAAT.
Naar een opneming van J. C. Reesinck.

Een voorbeeld van de nieuwe richting was reeds de gevel aan den Brink, naast het kantongerecht.

Een ander product van dezen stijl is de gevel aan de Assenstraat tegenover de Vleeschouwersteeg, gebouwd in het jaar 1653 en dragende tot geschrift „Deo fidendum, mediis utendum."

Behalve den amphibieachtigen vorm der trapvullingstukken merkt men aan dezen gevel nog iets bizonders op: twee stel langgerekte Jonische pilasters. Die Grieken kunnen daar niet anders staan, dan als loten van het klassicisme.

Met den achterkant grenzend aan dit gebouw, staat een huis uitziende op den Grooten Poot, waarvan de gevel vroeger nog meer overeenkomst vertoonde met de werken der Amsterdamsche school. Fig. 42 geeft er een voorstelling van. De teekening is vervaardigd met behulp eener oude photographie. Men ziet er het bedoelde gebouw aan de linkerzijde. Meer in het midden staat het gebouw, waarvoor de photographie destijds genomen is. Dit laatste, een zeer eenvoudig winkelhuis met den typischen gevel van het begin der 17e eeuw, heeft al sinds jaren plaats moeten maken voor een woelig modern product.

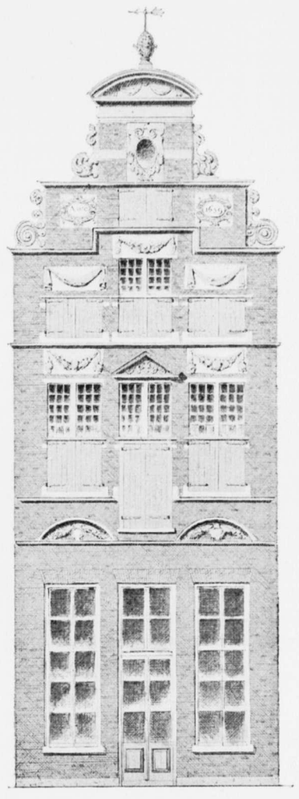

Fig. 44. HUIS GENAAMD „HET LOO."
Schaal 1 à 120.

Ook de klassieke buurman met zijn bekronend fronton is door het noodlot getroffen. De onvermijdelijke technicus toch, is hier weder aan komen zetten, om te verklaren, dat de gevel wrak, en zijn langer behoud levensgevaarlijk was. IJlings werd dus tot afbreken besloten en sinds dien zuchten de bovenpilasters, allen op één hoogte afgesneden, onder de saaie kroonlijst van den veiligheidsbouwmeester.

Breeder dan in dezen gevel en rijker dan aan den zijgevel van het Raadhuis is de klassieke richting vertegenwoordigd door den gevel van het huis van den heer Mr. H. R. van Marle, aan de Polstraat, op den hoek der Manhuissteeg (fig. 43). Evenals bij het Raadhuis, zijn hier de pilasters door de beide verdiepingen heengevoerd. Zij dragen een hoofdgestel, omgecornist boven de hoekpilasters en zich verheffende tot een fronton boven de middenpilasters. In het muurwerk zijn tusschen de pilasters schilden gehangen van fantastischen vorm, omgeven door festons. In het fries wordt het stichtingsjaar 1654 vermeld.

Enkele gevels, minder rijk, maar toch familieverwantschap vertoonende met den boven beschrevene, zijn hier en daar door de stad verspreid.

Weer iets anders, maar toch ten deele uit denzelfden tijd, kan men waarnemen in een interessante buurt, bij den

zoogenaamden „Kleinen Poot". Het is de straat, onmiddellijk achter het koor van den St. Lebuïnus. De huizen aan deze straat komen achter uit aan de Sandrasteeg, voorheen bekend, zooals Dumbar schrijft, onder den naam van „Achter het Papenklooster". In deze omgeving moeten we waarschijnlijk het kapittelhuis en de claustrale woningen, behoorende bij den St. Lebuïnus, zoeken. Alles wijst hier op een lang verleden. Hoewel het uiterlijk karakter der woningen min of meer modern geworden is, wijst toch iets in haar dispositie, op een oude kern, die verschillende eeuwen achter zich heeft. Op één punt komen de middeleeuwen nog naar buiten gluren. Het is een poortje, welks posten en bovendorpel Gothische profileering laten zien. Boven de gang, waartoe het poortje toegang verleent, zijn eenige vertrekken gelegen, behoorende bij het aangrenzende huis, van ouds bekend als „Het Loo."

De vriendelijke gevel van dit gebouw, dateerende uit het jaar 1659, gesierd met flink sprekende bloem- en vruchtenslingers, trekt door zijn degelijk karakter de aandacht. Vroeger was, naar mij de eigenaar van het perceel mededeelde, voor dat het groote middenvenster op de verdieping aangebracht was, aldaar onder de lijst, tusschen de beide gebogen frontons, een gedecoreerde naamsteen aanwezig.

Een paar huizen verder staat „Het Lam", blijkbaar langen tijd een woning van beteekenis. Dit bewijst o.a. de breede gang, versierd met Jonische pilasters, die voor- en achterhuis verbindt. Het achterhuis is hoog, hecht en sterk, en is tegenwoordig voor een gedeelte bij het aangrenzend perceel

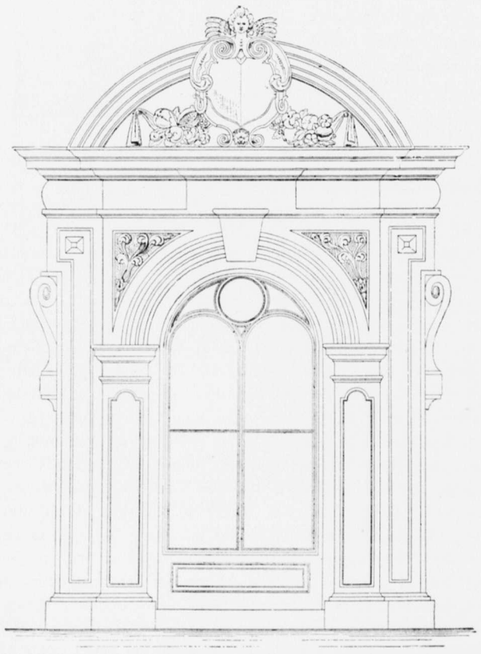

Fig. 45. Poortje van het huis, genaamd „Het Lam."
Schaal 1 à 40.

aangetrokken; het is er blijkbaar al geweest, voor de combinatie tot stand kwam, met den doopnaam van „Het Lam".

Het voorhuis is slechts laag en draagt in zijn vormen den stempel van een minder verwijderden tijd. De zware monumentale schoorsteenen op het dak, gesierd met een akantuskelk en de breede omlijsting van de voordeur wijzen naar de jaren omstreeks het eind der 17e eeuw. Van deze welgevormde poort geeft fig. 45 een voorstelling. Vroeger was het schild, in het midden van het fronton, gesierd met de beeltenis van het dier, waarnaar het gebouw gedoopt is.

Weer een paar huizen verder, op den hoek der Stroomarkt, komen we bij een gebouw, uiterlijk wellicht minder merkwaardig, doch welks zeer oude trapgevel toch de aandacht verdient. Bij een reparatie in de keuken van dit gebouw, eenige jaren geleden, kwamen van onder den vloer een paar goed gevormde terracotta schoorsteen hermen te voorschijn; deze berusten thans op het Kabinet van Zeldzaamheden.

Op de Stroomarkt zelf, op den hoek der Sandrasteeg was vroeger de Proostdij. Er staan daar een paar flinke gebouwen, die wel oud zijn, maar waarvan men, vermoedelijk door verbouwing, niet meer kan zeggen uit welken tijd ze afstammen. Het meeste er aan zichtbaar is zeker jonger dan de tijd van het Deventer kapittel, maar toch is hier en daar wat, zoo het brok rustiek muurwerk in de Sandrasteeg, dat zeker vrij oud moet zijn. Dat deel doet er wel aan denken, dat bij de uitvoering het streven bestaan heeft iets monumentaals te verkrijgen, een woning, waardig den vertegenwoordiger van den bisschop.

Aan de Noordzijde van de Stroomarkt, de zijde buiten de voormalige Proostdij gelegen, ontmoeten we nog een merkwaardigen gevel. De top, het jaarcijfer 1676 dragende en afgebeeld in fig. 46, is uitgevoerd in weelderige barokvormen.

Fig 46. Gevel aan de Stroomarkt.
Naar een teekening van den Schrijver.

Het is het laatste voorbeeld, dat ik weet aan te halen, der toepassing van den inheemschen bouwtrant. De min of meer verwrongen vormen in de decoratie der façade wijzen er reeds op, dat er verandering op til moest zijn. Deze was niet alleen onderweg, zij was reeds gedeeltelijk aanwezig.

De Fransche smaak, reeds zoo tastbaar in de bouwwerken van dien tijd, gaat van nu af meer en meer den toon aangeven. Die nieuwe kunst heeft niet alleen invloed op de vormen, maar vooral ook op de inrichting der gebouwen. Met alle nieuwe fantasie-ornamenten, die het kenmerk der Louis XIV- en XV- stijlen zijn, bracht de Fransche architectuur nog wat anders: een deugdelijke inrichting van het burger woonhuis. De behoeften, betreffende woning, waren bij de bevolking langzamerhand gestegen, maar de Fransche kunst komt de verdienste toe gevonden te hebben, op welke wijze de wenschen het best bevredigd konden worden. Wat betreft indeeling, verhouding van vertrekken en trappenaanleg, in al deze zaken, heeft zij practische oplossingen weten te geven. Daardoor kwam zoo gaandeweg het woonhuistype tot stand, zooals het op den huidigen dag nog geprefereerd wordt.

Men kwam daarbij tevens tot een andere wijze van werken met sommige materialen.

Het stuc werd meer en meer gebruikt en houtzolderingen werden meer en meer onzichtbaar gemaakt.

Dan, door den vooruitgang in de glasfabricage, was het mogelijk geworden, flinke groote vensterruiten te maken. Nu dit resultaat bereikt was, moesten de kleine ruitjes in lood gevat opgeruimd worden; het stevige houten raam komt voor de nieuwe ruiten in zwang.

Wij kunnen nu nagaan, welk een revolutie het uiterlijk der gebouwen moest ondergaan, uitsluitend ten gevolge van gewijzigde inzichten en bouwwijze.

Het benedengedeelte van den gevel wordt onherkenbaar, door het vervallen van het oude voorhuis; de bovenverdiepingen worden ingericht tot bewoning; zij rijzen aanmerkelijk in hoogte. Door den nieuwen vorm van ramen vervallen de kruiskozijnen met hun onderluikjes en bovenlichten. De nieuwe groote openingen vereischen een andere, een breedere omlijsting. Onwillekeurig wordt de schaal, waarop de decoratie plaats heeft, grooter en de versiering zelve uit den aard der zaak tevens eenvoudiger.

Die verandering van de verhoudingen in zake de versiering doet zich o. a. zeer sterk gelden bij de topgevels. De oude beweeglijke contouren passen zoo best bij de kleine vensters

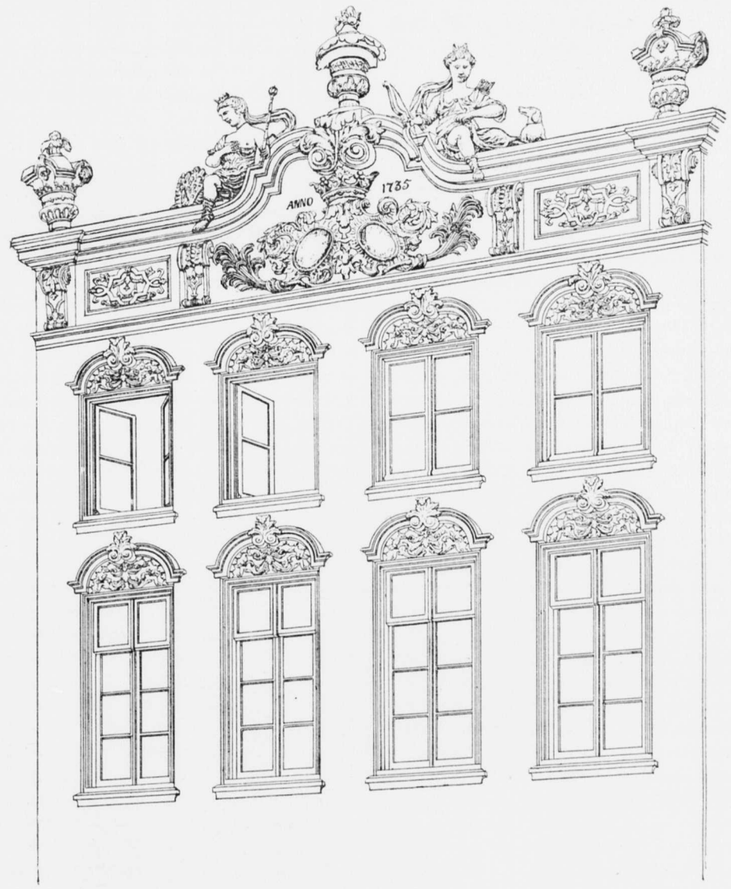

Fig. 47. Gevel aan den Brink.
Naar een teekening van G. J. Olthof.

met hun stijlen en dorpels. Nu de ramen grooter worden, in die vlakten zelf geen afwisseling van licht en donker komt, worden de gevellijnen ook eenvoudiger. Er blijft niets van over dan een holle lijn en het eenig sieraad is veelal slechts een bekronend fronton.

Ik acht het overbodig uitvoerig stil te staan bij de bouwwerken der vorige eeuw. Wat hun uiterlijk karakter aangaat, zijn zij voor 't meerendeel te weinig belangwekkend, en wat hun interieurs betreft, zijn zij nog te weinig antiek geworden om er in „Oud-Deventer" een voorname plaats voor af te zonderen.

Slechts één gevel moeten we vermelden; het is die van een gebouw aan den Brink, dicht bij de Korte Bisschopstraat en in 't oog vallend door zijn feestelijke bovendecoratie (fig. 47). Hij draagt het jaarcijfer 1735.

De overige façaden uit de vorige eeuw zijn alle eenvoudiger. Doorgaans blijft de decoratie beperkt tot een breed opgevatte omlijsting der deur en een kroonlijst met rococo-consoles. Interieurs zijn de specialiteit der vorige eeuw. Ook in Deventer zijn er verschillende huizen met vestibules en salons, getuigende van den smaak en de kunstvaardigheid der vorige eeuwsche technici. Fraai behandeld zijn o. a. de vestibule en de hoofdvertrekken in het kantongerechtsgebouw, waarvan vroeger reeds de gevel beschreven is. Van veel jongeren datum dan deze gevel is de binnenbetimmering, uitgevoerd tijdens het gebouw in het bezit was van een der heeren Bouwens, reeds vroeger genoemd.

Van meer beteekenis is wellicht nog de zaal in het woonhuis van den Directeur van het Postkantoor. Hiernaast zijn nog verscheidene andere binnendecoraties vermeldenswaardig. Doch ik hoef haar aanwezigheid stuk voor stuk niet te notuleeren. Haar bestaan loopt geen gevaar; zij zijn er en zij blijven er vooreerst zeker wel. De gratie van het rococo-ornament heeft nu eenmaal zulk een macht, dat zelfs Vandalen, en die wonen niet in Deventer, onder den indruk er van zouden komen.

Naast dat werk van de vorige eeuw is onze eeuw aangevangen met af en toe wat nuchters te zetten. In latere tijden heeft ze wel eens wat meer haar best gedaan om wat mooiers er van te maken, maar onder de hand ook de vrijheid genomen om hier en daar wat goeds op te ruimen.

En zoo komen we langzamerhand aan bij den „nieuwen tijd." Ik moest hier mijn verslag eindigen — maar het zij me vergund toch nog even een blik in te werpen in „nieuw Deventer." Een nieuw kleed heeft de stad gekregen, toen zij haar wallen zag verdwijnen. Nieuwe buitenwijken zijn aangelegd met ruime straten en slingerende singels. Een vriendelijk plantsoen is de lusthof der ingezetenen geworden. En de bouwbedrijvigheid, lang gedwongen tot stilstand door den knellenden vestingbouw, is opnieuw opgeloken en heeft een ruim arbeidsveld gekregen. Villa's, woon- en winkelhuizen, scholen, ziekenhuizen, allerhande werken zijn er verrezen. Al deze werken, aangelegd, waar vroeger de kale vestingdijken lagen, hebben zeker wel bijgedragen om den buitenkant der stad te verfraaien. Of de werken op zich zelf beschouwd waarde hebben? Dat is weer een andere vraag, waarop ik niet weet te antwoorden. Misschien zijn de Deventer bouwwerken niet slechter, maar wellicht ook niet beter dan het gemiddelde gehalte der bouwproducten in onzen tijd.

En hoe het staat met dat kunstgehalte in 't algemeen? Onze eeuw heeft veel grootsch tot stand gebracht. Op het gebied van wetenschap en industrie is zij geheel eenig. Maar wat betreft de kunst, hoeveel moeite er ook aan besteed is, — over het resultaat is men niet al te gerust. Men heeft gemeend, dat het kunstvermogen achteruit gegaan is door het overwicht aan de studie van oude kunstperioden gegeven. Door te veel kunstkennis zijn wij machteloos geworden om iets te produceeren.

Zulk een bewering is, naar het mij voorkomt, wat te bout. Door de studie is zeker de naïviteit verloren geraakt, waaraan menig kunstwerk van den ouden tijd zijn bekoorlijkheid dankt. Maar ware kunst kan hooger stijgen, dan de uitingen van het kinderlijke. Een ernstig streven moet tot meer volmaakte scheppingen, moet meer tot het ideale kunnen leiden. Doch — en hier raken we het zwakke punt — die ernst ontbrak juist onzen tijd. Er werd om de oude kunststijlen heengesprongen, zonder dat tot den geest daarvan doorgedrongen werd en dat half weten leidde tot een bedenkelijke aanmatiging. In een oogwenk oordeelde men een kunstgebied doorzocht. Al zeer spoedig voelde men zich in staat in den bestudeerden stijl te werken en het duurde niet lang, of men was er al zoover in gevorderd, om werken tot stand te brengen, die de oude in de schaduw stelden. Vooruit! dan weer wat anders. Men moest niet te lang bij één systeem van krullenmakerij blijven. De kunst werd veranderlijk als de mode. Doch ze was ook eigenlijk geen kunst meer. Want zij drong niet meer door tot het gemoed.

Ware de studie der oude kunstrichtingen steeds met ernst ondernomen, zij had zeker tot een ander resultaat geleid. Dan was men niet verdwaald geraakt in een zielloos pogen tot nabootsing van den uiterlijken schijn. Tot het karakter, tot de ziel was men doorgedrongen — en dan had men ook begrepen niet te kunnen leven met een nagemaakte ziel. Maar men was door de studie geïnspireerd om te werken, zooals de oude meesters dat deden. Het fundament van oude en nieuwe kunst zou hetzelfde geweest zijn en toch het opgetrokken gebouw gansch anders. De studie der oude kunst was een gewijzigde natuurstudie geworden. Op die wijze was zij een rijke bron voor onze kennis, een machtige steun voor ons kunnen geworden.

Als dit zoo is, dan kunnen we gerust de studie hervatten van oude kunststijlen. En dan kan het ook wel goed zijn eenige oogenblikken te verwijlen bij den arbeid van de oude meesters uit de grijze IJselstad, wier namen reeds lang vergeten zijn, doch wier werken ons vervullen met ontzag.

BESCHRIJVING VAN DE WATERLEIDING IN DE GEMEENTE WAGENINGEN.

Alvorens eene beschrijving te geven van de werken der Waterleiding, is het wenschelijk een overzicht te geven van de werkzaamheden die zijn uitgevoerd voor het onderzoek naar een prise-d'eau, en in korte trekken eene verklaring te geven van de wijze waarop het benoodigde water aan den bodem wordt onttrokken.

De bodem van landstreken, bestaande uit doordringbaar materiaal, als zand, grind enz., bevat eene enorme hoeveelheid water dat, oorspronkelijk als regenwater op de oppervlakte neergevallen, voor 't grootste gedeelte in den bodem dringt en zijn weg naar de laagste punten van zijn bedding vervolgt. In 't algemeen zijn op zekere diepte onder het terrein voor water ondoordringbare lagen aanwezig, die als bedding voor dien onderaardschen grondstroom dienst doen.

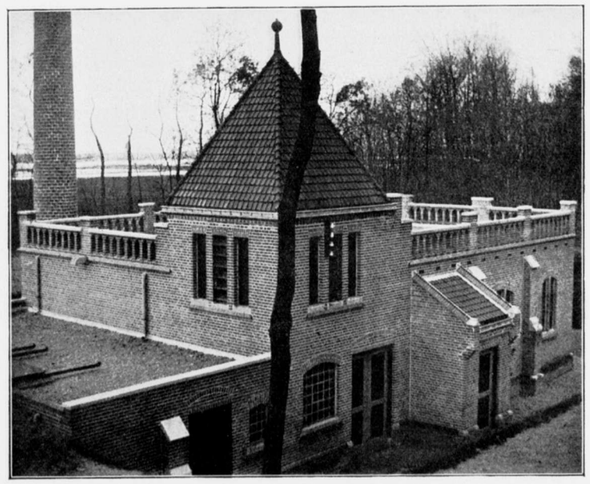

Pompstation.

Uitgebreide waarnemingen van den regenval hebben doen zien, dat op onze breedte jaarlijks gemiddeld een waterhoogte van 0.60 M. aan regen neervalt. Neemt men aan, dat van deze waterschijf slechts een derde gedeelte of 0.20 M. in den bodem zinkt, terwijl het overblijvende $^2/_3$ gedeelte langs den bodem wegstroomt, verdampt en op andere wijze voor den grondstroom verloren gaat, dan komt dus per jaar op 1 H.A. 2000 M^3 water ten goede aan de voeding van den grondstroom. Rekent men voor een gemeente als Wageningen per jaar noodig 250000 M^3, dan zijn er dus slechts 125 H.A. noodig om dit waterverbruik in den bodem aan te vullen.

Volgens het bovengezegde spreekt het van zelf, dat alleen voor goed waterdoorlatende gronden deze beschouwingen gelden, en het ligt dus voor de hand, dat een waterrijke grondstroom alleen te vinden is in diluviale gronden, zooals die oostwaarts van de gemeente Wageningen worden aangetroffen.

De grens van de Geldersche vallei komt volgens sommigen tamelijk wel overeen met den grintweg van Wageningen naar Bennekom; meer oostelijk daarvan beginnen de heuvelachtige terreinen, die zich noordoostwaarts van den Rijn uitstrekken, tusschen de Geldersche vallei en het IJseldal. Deze terreinen behooren tot het gemengde grind-diluvium en kunnen dus voor wateronttrekking hunne diensten bewijzen. De vallei zelf is daarvoor minder geschikt, daar de ondergrond belangrijke veenvormingen vertoont, die het daarin vervatte water ongeschikt voor drinkwater maken. Sporen van deze veenvormingen zijn nog gevonden bij de uitgevoerde boringen, waaruit zou moeten opgemaakt worden, dat de grens van de Geldersche vallei zich iets meer oostwaarts uitstrekte dan de hierboven genoemde weg van Wageningen naar Bennekom. In 't algemeen kan echter worden geconstateerd, dat geschikte terreinen voor waterontneming moeten gezocht worden ten oosten van de Gemeente Wageningen, op welke grondslagen het hierna te behandelen terrein-onderzoek gebaseerd was.

HET TERREIN-ONDERZOEK.

Op grond van bovenstaande beschouwingen is eene groote uitgestrektheid gronds, begrensd door de rivier de Rijn, de gemeente Renkum, de terreinen van het landgoed Keijenburg,

de gemeente Bennekom en den Dijkgraaf, door een reeks aaneengesloten waterpassingen wat betreft de hoogteligging opgenomen en in teekening gebracht, waardoor een serie lijnen van gelijke terreinhoogte is verkregen.

Terzelfder tijd is op verschillende plaatsen de stand van het water in een vijftiental bestaande welputten opgemeten, om daardoor een algemeen overzicht te verkrijgen van den stand van het grondwater op verschillende plaatsen onder de terreinoppervlakte.

Bij eene aandachtige overweging waren er dadelijk enkele plaatsen aan te wijzen, die voor prise-d'eau-terrein in aanmerking kwamen, wanneer men rekening hield met de volgende eischen, die aan deze terreinen moesten gesteld worden.

1°. Ligging ten oosten van den weg Wageningen-Bennekom.
2°. Hoogteligging niet meer dan enkele meters boven het daar ter plaatse aanwezige grondwater-niveau.
3°. Buiten de bebouwde kom der gemeente Wageningen.

Terreinen, die aan bovengenoemde eischen voldoen, zijn:

a. Een terrein in de Enk, op ± 1800 M. afstand van de gemeente gelegen, ter hoogte van 18 M. + A.P.
b. Een terrein gelegen langs den Molenbeek, op ± 5000 M. afstand van de gemeente, ter hoogte van 15 M. + A.P.
c. Een terrein aan den voet der berghelling van den Wageningschen berg langs den Benedenweg, op ± 3000 M. afstand van de Gemeente, ter hoogte van 10 M. + A.P.

Het onderzoek werd aangevangen in de Enk, in verband met den loop der grondwaterlijnen die er op wezen, dat de grondstroom zich in hoofdzaak beweegt van Noord—Oost naar Zuid—West, waardoor men kon veronderstellen in de Enk het grondwater te zullen onttrekken aan de uitgestrekte boschstreek die zich ten oosten van genoemde plaats bevindt.

De onderzoekingen kan men gevoeglijk splitsen in:

1°. geologische (grondboringen),
2°. hydrologische (waterstand-waarnemingen en pompproeven) en
3°. chemische en bacteriologische onderzoekingen.

DE BORINGEN IN DE ENK.

Boring N°. 1 was bestemd tot proefboring, om een onderzoek in te stellen, ten eerste naar den aard van den bodem, en ten tweede naar de kwaliteit van het water op verschillende diepten.

De uitvoering der boringen was opgedragen aan de bekende firma Desinis en Jacobi te Hamburg.

De boring had plaats in getrokken ijzeren boorbuizen van verschillende diameter, waarvan de afmetingen voor deze boring waren als volgt:

Buizen.	*Wijdte.*	*Wanddikte.*	*Lengte.*
1e soort	22 c.M.	0.8 c.M.	10.76 M. onder terrein.
2e „	17.4 „	0.7 „	23.08 „ „ „
3e „	14.4 „	0.6 „	52.77 „ „ „
4e „	10.0 „	0.6 „	72.96 „ „ „

Om de buizen naar de diepte te drijven, werd de volgende wijze van werken gevolgd:

De buizen werden, beginnende met de 1e soort, loodrecht in den bodem gesteld, nadat eerst met een handboor een gat van 1 meter in den grond was geboord; daarna werd met een cylindervormige boor de grond nabij den onderkant van de eerste boorbuis verwijderd, waarbij de buis door haar eigen gewicht nazakte.

Op grootere diepte werd het zakken bevorderd door beweging van de buis om haar vertikale as. Zoo noodig werd aan de buis, door het opbrengen van verlengstukken door stevige sokken verbonden, de noodige lengte gegeven.

Op zekere diepte gekomen, werd het werken met deze buizen gestaakt en de tweede soort buizen in de eerste neergelaten, tot dat zij de diepte van de eerste soort bereikt hadden, waarna de arbeid op dezelfde wijze met deze soort werd voortgezet.

Hetzelfde geldt voor de buizen derde en vierde soort, die successievelijk in de voorgaande worden neergelaten, om ten slotte de gewenschte diepte, in dit geval 72,40 M. onder het terrein, te bereiken.

Het verwijderen van den grond uit de boorbuizen geschiedt in zandgrond met een kogelklepboor (Ventilbohr), in kleigrond met een lepelboor; de eerste wordt in vertikale richting ± ½ M. opgehaald en losgelaten, waarbij door de impulsie van den val een zekere hoeveelheid grond in den cylinder dringt en door de klep wordt opgehouden, de tweede wordt om zijn vertikale as omgedraaid en snijdt uit de klei een hoeveelheid die aan den boorlepel blijft kleven. Voor het ophijschen van boorbuizen en stangen werd een stelling van ± 10 M. hoogte boven het boorgat geplaatst, terwijl een handlier als krachtwerktuig dienst deed.

De monsters grond uit deze en volgende boringen werden verzameld en gerangschikt en voor het geologisch onderzoek opgezonden aan den heer Dr. Lorié, geoloog te Utrecht.

Uit het vermelde onderzoek bleek, dat de overwegend voorkomende grondsoorten zijn: fijner of grover zand en grint, gescheiden door, of vermengd met klei.

Evenwel kon men grondstof onderscheiden van tweeërlei formatie, al naar het aangetroffen werd beneden of boven de veenlaag die op eene diepte van 48 M. beneden het terrein gevonden werd.

Dr. Lorié zegt hiervan: opgemerkt dient te worden, dat boven het veen slechts lichtgele grondsoorten gevonden worden, dus zoogenaamde oxydatielagen, die beter water bevatten dan de lagere onder het veen, zoogenaamde reductielagen, bestaande uit lichtgrijze grondsoorten die meestal minder smakelijk water bevatten dat bovendien bij het stilstaan ijzer afzet.

Na dit resultaat bestond er geen aanleiding om de boring tot grootere diepte voort te zetten, te meer daar inmiddels op grond van chemische onderzoekingen, verricht door den heer N. v. d. Sleen, directeur van het Laboratorium voor Scheikundig, Microscopisch en Bacteriologisch onderzoek te Haarlem, bleek, dat in het water onder de veenlaag ter diepte van 70 M., 2,2 m.Gr. ijzeroxyde per Liter werd gevonden en geen zuurstof, en in het water boven de veenlaag, in de zoogenaamde oxydatie-lagen, ter diepte van 47 M., 0,09 m.gr. ijzeroxyde en 4,05 cM^3. zuurstof per Liter. Uit een hygiënisch oogpunt zou tegen het gebruik van het diep gevonden water geen bezwaar zijn; evenwel is het tengevolge van zijn ijzergehalte niet zonder voorbehandeling voor eene waterleiding te gebruiken.

Het is natuurlijk moeilijk uit te maken hoeveel ijzer in opgelosten toestand in het water aanwezig kan zijn, zonder dat het hinderlijk is voor de exploitatie eener waterleiding; 2,2 m.G. is evenwel in ieder geval te veel.

Met het nemen van deze proeven werd begonnen toen de boring was gevorderd onder de veenlaag tot eene diepte van 56 M.

Wat betreft het wateronderzoek moet de proef op 56 M. onder terrein grootendeels als mislukt worden beschouwd. De zandlaag, op deze diepte gelegen, scheen weinig water te bevatten of ten minste door te laten; want de op de filterbuis gestelde pomp bracht niet veel te voorschijn, en pompte dadelijk lens, zoodat het niet gelukte voldoende helder water uit deze laag op te halen. Bij de bepaling van het zuurstofgehalte werd gevonden 1,8 M^3 per L., welk gehalte, hoewel laag, zeker door de ongunstige omstandigheden waaronder de proef werd genomen, nog te hoog is berekend. Een tweede proef, op 70,5 M. onder het terrein genomen, was beter voorbereid. De perspomp was onder den waterspiegel opgesteld op 13 M. onder het terrein, en een persbuis tot boven het terrein daaraan verbonden, zoodat de voor de chemische proef benoodigde waterhoeveelheid gemakkelijk en onder voortdurend langzaam pompen kon worden opgezogen. De waterstand in de boorbuis was hierbij 7,40 M. onder het terrein, of 10,83 + A. P.

De waterspiegel in de filterbuis daalde bij snel pompen tot 9,40 M. onder het terrein.

De lengte van het filter was 1,00 M. en binnenwerks wijd 4.6 cM.

Het filtreerend oppervlak = 0,15 M^2.

De hoeveelheid opgepompt water bedroeg 3,762 M^3 per uur.

Zooals reeds werd vermeld, bevatte dit water absoluut geen zuurstof en een te hoog quantum ijzer, welk laatste als een bruin aanhangsel van ijzeroxyde zich afzette aan de wanden van den emmer waarin het bij het pompen uitstroomde.

Vervolgens werd een onderzoek ingesteld naar de watersoorten boven de veenlaag. Hiervoor werd de filterbuis opgetrokken en geplaatst op 45 M. onder het terrein of 26,77 + A. P., in een volgens de monsters van boring N°. 1 op 't oog zuivere en grove zandlaag. De pompinrichting was dezelfde als bij de vorige proef.

De waterstand in de boorbuis bedroeg 5,40 M. onder het terrein of 12,83 + A. P.

De waterspiegel daalde in de filterbuis bij snel pompen tot 8,50 M. onder het terrein, of 9,73 + A. P.

De hoeveelheid opgepompt water bedroeg 3,960 M^3. per uur.

Uit bovengenoemde pompproeven en waarnemingen der waterstanden bleek dus, dat het verschil van waterstand in beide formaties onder en boven de veenlaag 2 M. bedroeg, zoodat de hydrostatische toestand bij beide niet dezelfde is.

De onmiddelijk onder de veenlaag zich bevindende kleilaag, daar ter plaatse dik 0,75 M., moet dus een zeer uitgestrekte, voor water zoo goed als ondoordringbare laag zijn, die de bedding van den grondswaterstroom vormt. Dit werd nader bevestigd door het feit, dat de waterstanden in de bronnen en verschillende putten steeds varieerden tengevolge van een hoogeren of lageren stand van den Rijn, terwijl de waterstand onder de veenlaag steeds constant bleef. Ook zelfs bij de sterke afzinkingen gedurende de verrichte pompproeven, behield het diepere water een constant niveau.

Daar vrij zeker het water uit de diepere lagen niet in aanmerking kon komen, wegens de hoogere kosten verbonden aan de exploitatie van dergelijk ijzerhoudend water, werden de waarnemingen omtrent den hydrostatischen toestand daarvan niet verder voortgezet, te meer daar deze waarnemingen natuurlijk alleen door meerdere diepere boringen zouden kunnen geschieden.

Het verdere onderzoek bepaalde zich dan ook uitsluitend tot het water uit de zoogenaamde oxydatielagen.

In deze formatiën werd ook een kleilaag aangetroffen en wel ter dikte van 0,60 M.

Er bleef dus nog over, uit te maken in hoeverre deze kleilaag, die op 38.00 M. onder het terrein werd gevonden, een afsluitende laag kon genoemd worden. Daarvoor werd het filter tot een diepte van 32,50 M. onder terrein opgetrokken en een tweede filter op 20 M. onder terrein geplaatst om te onderzoeken in hoeverre die watersoorten van de vorige verschilden en om de waterstanden op te kunnen nemen. De chemische eigenschappen van deze watersoorten, zoowel als de waterstanden in deze filterbuizen, deden vermoeden, dat de kleilaag geen afsluitende laag is.

Er werd daarom op een afstand van 50 Meter een tweede boring verricht tot een diepte van 40 Meter, mede om over de hoeveelheid water door pompproeven meer zekerheid te verkrijgen.

De boring is voortgezet tot 48 M. onder het terrein of 30 M. ÷ A.P., alwaar, evenals bij den vorigen put, de blauwe kleilaag werd gevonden.

Bevestigd werd het vermoeden, hierboven uitgesproken, dat de kleilaag op 38 M. onder terrein geen doorgaande laag was, daar deze laag, op den betrekkelije korten afstand van boring N°. 1, niet dan sporadisch is aangetroffen.

Naast de kwestie van de deugdelijkheid van het te leveren water, is de vraag naar de beschikbare hoeveelheid de belangrijkste.

A priori kan men uit den aard van de grondsoorten in het diluvium wel besluiten, dat de grondlagen voor waterlevering geschikt moeten zijn.

Wanneer men bedenkt, welke ontzaglijke massa's water er als regen op den bodem neervallen, en men weet, dat die massa's niet langs de oppervlakte wegstroomen, dan is het duidelijk, dat de diepere lagen een reusachtig waterreservoir moeten vormen, waarin het regenwater tijdelijk zijn plaats vindt, om met meerdere of mindere snelheid naar de laagste punten, in dit geval naar den Rijn, af te stroomen.

De Rijn oefent dus een zekeren invloed uit op den stand van het grondwater. Men moet zich den invloed van de Rijnstanden op den stand van het grondwater voorstellen als zijnde indirect, niet als zoude bij het wassen van den Rijn water uit de bedding landwaarts instroomen; maar door den vermeerderden hydrostatischen druk wordt het naar de rivier toestroomende grondwater belet zich met de normale, bij het verhang behoorende snelheid te bewegen, waardoor een verhooging van den stand plaats heeft, evenals een stuw- of ijsdam in een rivier verhoogingen van den rivierstand boven dien dam kan teweegbrengen. Anders is het niet te verklaren hoe het mogelijk is, dat de stand van putten in de nabijheid van de rivier voortdurend hooger niveau aanwezen dan de rivierstanden in de bedding, zooals eene grafische voorstelling van de standen der boorputten ten duidelijkste aanwees.

Omtrent de stoompompproeven, die na afloop van de boringen in de Enk zijn verricht, kan het volgende worden vermeld.

Het pompen heeft, gedurende een week, nacht en dag zonder tusschenpoozen plaats gehad, waaruit men, de afzinking onder het pompen in aanmerking nemende, veilig de conclusie kan trekken, dat de grondlagen in deze omgeving voortdurend een genoegzaam quantum water kunnen leveren.

Gedurende en na afloop van deze pompproeven zijn monsters van het water onderzocht en is bevonden, dat de chemische samenstelling van het water eene ongunstige verandering had ondergaan, waardoor het meer overeenkomst vertoonde met het water van de bovenste grondlagen. Zooals n.l. uit de analysen bleek, was het salpeterzuurgehalte van het water, dat oorspronkelijk slechts 3.3. m.gr. per Liter bedroeg, toegenomen tot ruim 13 m.gr. per Liter.

Hierdoor werd het vermoeden bevestigd, dat door de aangetroffen leemlaag ter diepte van 38 M. geen waterscheidende laag werd gevormd, zoodat het water uit de bovenlagen, waarin vroeger ter diepte van 10 M. beneden het terrein 12.9 m.gr. salpeterzuur was gevonden, zich naar de diepere lagen had verplaatst.

Een verder onderzoek, eenigen tijd na het proefpompen ingesteld, bevestigde dit volkomen, daar het salpeterzuurgehalte achtereenvolgens belangrijk afnam.

Alhoewel moeilijk is uit te maken of een hoeveelheid van 13 m.gr. salpeterzuur in drinkwater werkelijk te hoog is, wanneer overigens het water uitstekend mag genoemd worden, voldoet het toch niet aan de strengste eischen die aan drinkwater, dat voor eene waterleiding moet dienen, gesteld behooren te worden.

De aanwezigheid van salpeterzuur is altijd een bewijs van de aanraking die het water heeft gehad met organische stoffen, hier afkomstig van het in cultuur zijnde terrein in de onmiddelijke omgeving van het punt waar het water aan den bodem werd onttrokken. Het bezwaar zou derhalve weg te nemen zijn, door deze landerijen aan te koopen en ongecultiveerd te laten. Hiermede zijn echter belangrijke kosten gemoeid voor aankoop van grond, welke het begrootingscijfer aanmerkelijk zouden verhoogen.

Het onderzoek is daarna in de Enk gestaakt en heeft zich verder bepaald tot de terreinen aan den Benedenweg en op Keijenberg.

Deze zijn ten getale van drie uitgevoerd op de volgende plaatsen:

N°. 2 aan de berghelling langs den Benedenweg.

N°. 3 in de nabijheid van de Molenbeek nabij den Keijenberg.

N°. 5 aan den Rijksstraatweg van Utrecht naar Arnhem.

De formatie is hier in 't algemeen grover dan die van de boringen in de Enk, waaruit men kan afleiden, dat de aanwezige waterhoeveelheid niet geringer zal zijn dan bij de vorige boringen. Een later te behandelen serie vergelijkende pumpproeven bevestigt dit vermoeden.

Bij boring N°. 2 aan den Benedenweg werd een kleilaag gevonden ter dikte van 9 M., welke de benedenformatie van den bovengrond volkomen afsluit.

Blijkens den staat der chemische analysen, voldeed zoowel het water van boring N°. 2 aan den Benedenweg als dat van boring N°. 3 aan den Keijenberg aan de strengste eischen die men omtrent de chemische samenstelling aan drinkwater kan stellen. Alleen vertoonde het water uit boring N°. 2 aan den Benedenweg eene zwakke troebeling door meegevoerd leem, waarop later wordt teruggekomen. Ten einde na te gaan hoever een eventueele prise-d'eau aan den Benedenweg zich zou kunnen nitstrekken Oostwaarts van boring N°. 2, werd in de nabijheid van de vereeniging van Benedenweg en Rijksstraatweg aan dezen laatsten een boring N°. 5 verricht. Hieromtrent kan worden opgemerkt, dat deze boring de grens aangeeft, die naar 't Oosten door de prise-d'eau niet mag overschreden worden.

De chemische analyse van 't water uit deze bron deed zien, dat het nabijgelegen wei- en bouwland van Oranje-Nassau-oord zijn invloed daarop reeds doet gelden.

Zooals reeds met een enkel woord werd vermeld, vertoonde het water uit de boring N°. 2 aan den Benedenweg een zwakke troebeling door leem, terwijl een vrij groot ijzergehalte werd gevonden, n.l. 1.18 m.Gr. per L.

De aanwezigheid van eenig leem in de zandformatie onder de 9 M. dikke klei- en leemlaag laat zich verklaren uit de omstandigheid, dat er sporen leem in het zand, waarin het filter is geplaatst, aanwezig zijn, of dat er iets van het doorboorde leem mee naar de diepte is gevoerd.

Natuurlijk was het water onbruikbaar, zoolang het niet volkomen helder werd verkregen, en met het oog daarop werd gedurende zeer geruimen tijd gepompt, zonder dat evenwel helder water verkregen werd. Steeds bleef eene geringe troebeling aanwezig, en bij onderzoek werden steeds te groote hoeveelheden ijzeroxyde gevonden. Eindelijk werd, om het bezwaar van het schudden der pompbuis, tengevolge van het pompen direct op de wel, te ontgaan, een hevelleiding aangelegd, uitmondende boven een in den grond gegraven reservoir, dat door een gewone handpomp voortdurend leeggepompt werd, zoodat het water zonder eenige stoornis uit den put in dit reservoir kon vloeien. Na eenigen tijd pompen werd op deze wijze helder water verkregen.

Ook het ijzergehalte was zoodanig verminderd, n.l. tot 0,18 m.g. per liter, dat de aanvankelijke bezwaren geheel waren opgeheven, en het vermoeden bevestigd werd, dat het in het water aanwezige ijzer afkomstig was uit meegevoerd leem, en daarin niet opgelost was geweest.

Dit bleek ook uit eene inmiddels verrichte zuurstofbepaling, welke 7.03 c.M³ zuurstof per Liter aanwees, welke hoeveelheid ruim voldoende is, om ook voor de toekomst omtrent de hinderlijke ijzerverbindingen gerust te kunnen zijn.

Bacteriologisch voldoet het water aan de strengste eischen die men aan drinkwater kan stellen. Blijkens het rapport bedraagt toch het aantal bacteriën slechts 52 per c.M³., terwijl tevens bleek, dat van de zoogenaamde rottingsbacteriën slechts 2 per c.M³. aanwezig waren. En toch zijn het alleen deze laatsten waartegen bezwaar kan zijn; men vindt ze overal in onnoemelijk aantal, waar verontreiniging met afvalwater etc. heeft plaats gehad; zelfs in rivieren, die als prise-d'eau voor een waterleiding worden gebruikt, werden daarvan meermalen honderdduizenden per c.M³. gevonden. Het water van boring N°. 2 bevatte echter slechts 2 per c.M³., en toch ligt voor de hand, dat verontreiniging moet hebben plaats gehad, door de boorbuis, de boor, de pompbuis etc. Het leed geen twijfel, of bij een oordeelkundige inrichting der bron zouden de wanden etc. weldra schoongespoeld zijn en rottingsbacteriën niet meer worden gevonden. Van de gewone waterbacteriën zijn echter in dergelijk zuurstofhoudend water steeds eenige te verwachten.

De vraag omtrent de waterhoeveelheid in de omgeving van de boringen N°. 2 en N°. 3 moest nog nader worden nagegaan.

Eene beschouwing omtrent de beweging van het grondwater in den bodem, zooals die onder anderen in het Rapport der Commissie van Onderzoek in zake de Duinwaterleiding van Amsterdam wordt uiteengezet, leert, dat de grondwatersnelheid dáár het grootst zal zijn, waar het verhang het grootst is, tenzij de omstandigheden van dien aard zijn, dat de waterbeweging b.v. door grovere grondsoorten waardoor

het water stroomt, gemakkelijker kan geschieden, tengevolge waarvan de verhanglijnen flauwer worden.

De commissie vond in sommige profielen van het duingebied verhanglijnen, die een zeer flauwe kromming vertoonden, wat verklaard werd door de aanwezigheid van schelplagen, die het doorlatend vermogen vergrooten, waardoor het verhang geringer is, niettegenstaande de snelheid van beweging waarschijnlijk grooter is.

Het verband tusschen snelheid en verhang verklaart men door aan te nemen, dat de groepeering van de zandkorrels in den bodem zoodanig is, dat er een net van fijne kanaaltjes gevormd wordt, waarin het grondwater voortstroomt volgens de wetten, die omtrent de beweging van water in buizen bekend zijn. Stroomt een hoeveelheid water door een net van zeer fijne kanaaltjes, dus door een fijn verdeelde grondlaag, met eene bepaalde snelheid, dan heeft er een groot drukverlies plaats, wat zich openbaart in een sterke daling der verhanglijn. Stroomt dezelfde hoeveelheid met dezelfde snelheid door een laag grof materiaal, dan is het drukverlies gering en dus de verhanglijn flauw gebogen.

Beschouwde men de verhanglijn van het grondwater van de plaats der boringen in de Enk tot de rivier de Rijn, dan vertoonde deze lijn de sterkste kromming nabij voornoemde boringen, terwijl deze veel flauwer was nabij boring N°. 2, een feit, dat, volgens het bovenstaande, door het geconstateerde verschil in grofheid van het zand op die twee plaatsen wordt verklaard.

Dat het doorlatend vermogen van den bodem nabij boring N°. 2 grooter is dan die nabij de boringen in de Enk, bewezen de vergelijkende pompproeven.

Met de kennis van de hoeveelheid water, op de boorplaatsen in de Enk verkregen, gaf dit voldoenden grond om aan te nemen, dat de waterhoeveelheid in de omgeving van boring N°. 2 ruimschoots in de behoefte zou kunnen voorzien.

Op de boorputten N°s 2, 3 en 5 zijn ter vergelijking met de boorput N°. 1 met dezelfde pomp en uit standpijpen van dezelfde doorsnede, gelijke hoeveelheden water opgepompt, en de daarbij voorkomende afzinkingen van den waterspiegel aangeteekend.

Uitgaande van de veronderstelling, dat de afzinking van den waterspiegel in een pompbuis de maat is voor de snelheid van filtratie in de zandformatie, waarin het filter is geplaatst, kon men met voldoende zekerheid besluiten, dat, indien met inachtneming van de grootte van het filtreerend oppervlak, de afzinkingen in de boorputten N°. 2, 3 en 5 gelijk of kleiner waren dan die van de boorput N°. 1, de waterhoeveelheid in den bodem in de omgeving daarvan gelijk of grooter zou zijn, dan die nabij de laatstgenoemde putten. De staat van afzinkingen bij vergelijkende pompproeven gaf hieromtrent het noodige licht en toonde voor de drie boorputten een in alle opzichten gunstige verhouding.

Hierbij moet opgemerkt worden, dat slechts de afzinkingen van de boringen N°. 1, 3 en 5 direct vergelijkbaar waren, daar bij deze de filters hetzelfde oppervlak hadden van 0.15 M². Het filteroppervlak was bij boring N°. 1: 3.50 M².; dat van boring N°. 2 is 0.30 M².

Met deze factoren, evenals met de zuighoogte bij het pompen op de verschillende putten, zou rekening gehouden moeten worden, om alle afzinkingen met elkaar te kunnen vergelijken; doch de afzinkingen van de putten N°. 2, 3 en 5 zijn zoo overwegend in 't voordeel, vergeleken met boring N°. 1, dat er geen twijfel kan bestaan omtrent de hoeveelheid water in de omgeving der boringen aanwezig.

Bij de boring N°. 2 is nog de aandacht te vestigen op verschillende wellen, die zich in de nabijheid daarvan in den uiterwaard bevinden en voortdurend water doen opborrelen dat, blijkens de chemische analyse, een zeer gunstige samenstelling heeft.

Dit resultaat was in tweeledigen zin belangrijk als bijdrage voor de goede keuze van de plaats der boring N°. 2 voor eene eventueele prise-d'eau.

Dit water toch, dat waarschijnlijk reeds sinds jaren uit den grond stroomt, is een sprekend bewijs voor de waterrijkheid van de streek en geeft tevens gegronde reden om aan te nemen, dat het daar aan den bodem onttrokken water voortdurend even zuiver zal bevonden worden als het oorspronkelijk opgepompte water, en er dus geen gevaar bestaat, dat na verloop van tijd minder deugdelijk water zoude verkregen worden.

DE UITGEVOERDE WERKEN.

De omvang der uit te voeren werken voor eene waterleiding wordt bepaald door het aantal inwoners dat gerekend kan worden zich te zullen aansluiten aan de waterleiding, en het literverbruik per hoofd en per dag. Voor Wageningen is gerekend op 12000 inwoners en 100 liter per hoofd en per dag.

De prise-d'eau moest dus worden ingericht voor een verbruik van 1200 M³ per dag.

De inrichting der werken is de volgende.

Het water aan de prise-d'eau opgepompt, wordt door de drukleiding geperst naar de hoogreservoirs, welke zich op den top van den Wageningschen berg bevinden.

Eene hoofdleiding, verbonden aan het reservoir op den Wageningschen berg, gebouwd aan den voet van den watertoren, voert het water langs den Rijksstraatweg naar de benedenstad, terwijl een tweede hoofdleiding, verbonden aan het hoogreservoir in den watertoren, het hooge gedeelte der buitenstad, gelegen langs den Rijksstraatweg, van water voorziet, zoodat het hooge en lage stadsgedeelte feitelijk elk een eigen waterleiding bezitten met een gemeenschappelijk prise-d'eau en pompstation. Beide leidingen zijn door verbindingen met afsluiters aan elkander verbonden.

Een 8-tal bronnen met filters zijn verbonden door een verzamelleiding aan de pompmachines.

De bronnen zijn gelegd in den berm van den benedenweg. De verzamelleiding is gelegd ter diepte van ± 1 M. onder het terrein, waardoor zij voor vorst beveiligd is.

De onderlinge afstand der bronnen bedraagt ± 25 à 30 M.

Deze bronnen zijn op dezelfde wijze uitgevoerd als de proefbronnen. De filters hebben eene lengte van 5—8 meter, overeenkomende met de dikte der zandformatie, waarin deze zijn geplaatst.

De filters zijn vervaardigd van een koperen raamwerk, bestaande uit ringen met ronde staven. Op de ringen is zwaar vertind grof kopergaas aangebracht, waarover vertind kopergaas, met mazen welker wijdte verband houdt met de grofheid van het zand.

De pompmachines zijn ten getale van twee berekend op 60 M³. per uur, waarbij één als reserve dienst doet. Elke machine heeft een afzonderlijken stoomketel. De pompen worden gedreven door een compound machine met condensatie.

Een gedeelte van het opgepompte water gaat langs den

condensor, waardoor de condensatie van den afgewerkten stoom wordt bevorderd.

Door de pompmachines wordt het opgepompte water naar verkiezing in het lagere of hoogere reservoir gepompt.

De regeling van deze manipulatie geschiedt door den machinist, van uit het pompstation.

In den watertoren is daarvoor opgesteld een hydraulisch Meter-toestel, dat een afsluiter in de toevoerbuis naar het lagere reservoir sluit of opent. Is de afsluiter geopend, dan vloeit het water in het benedenste reservoir, is de afsluiter gesloten, dan stijgt het water in de toevoerbuis in den toren en stort over in het hoogreservoir in dien toren. Electrische wijzertoestellen in het pompstation en reservoir opgesteld, geven den waterstand in de reservoirs aan.

De waterreservoirs zijn toegankelijk door speciaal afgesloten ingangen. In den toren geeft een trap, van cement-ijzer en metselwerk samengesteld, toegang tot de verdieping waar het reservoir van cement-ijzer is opgesteld.

De afdekking van cement-ijzer boven het reservoir vormt tevens de vloerplaat voor de balustrade op dezen toren.

Het lagere reservoir is uit baksteen samengesteld en afgedekt met een grondlaag ter dikte van 1 Meter.

Voor den machinist werd bij het pompstation eene woning gebouwd.

Amsterdam.

ROELOF KUIPERS.

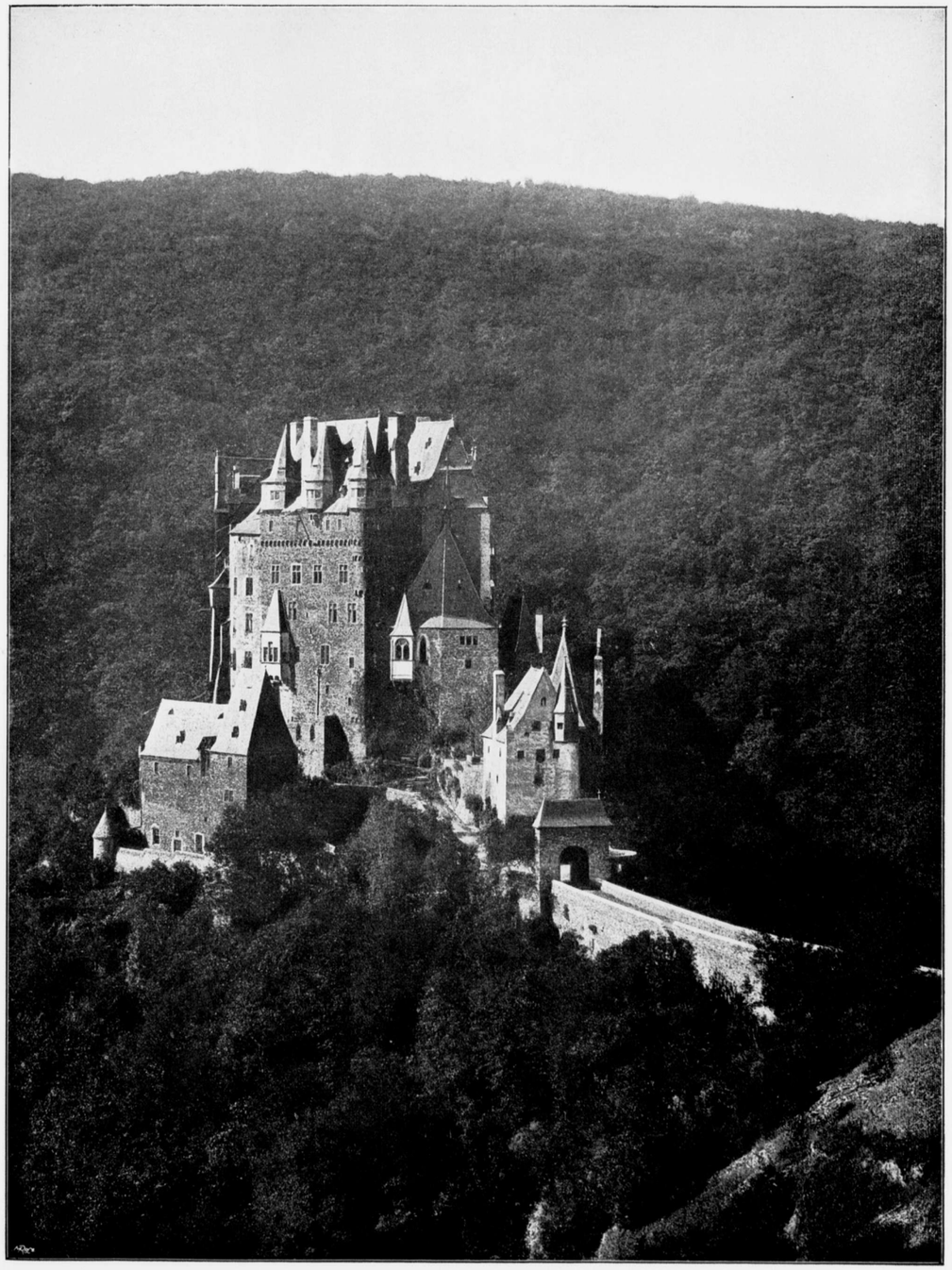

SLOT ELTZ.

OOST-ZIJDE.

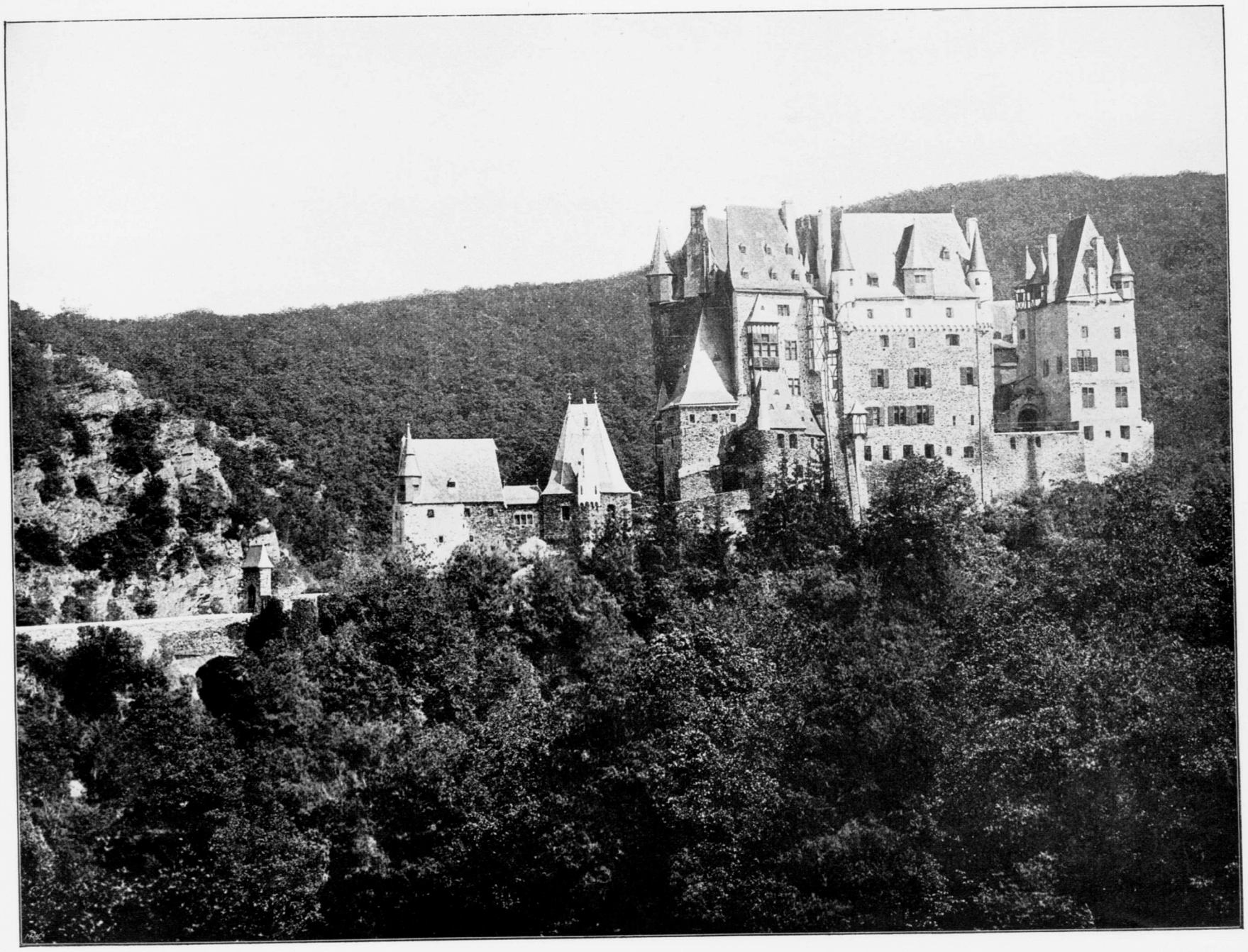

SLOT ELTZ.

WEST-ZIJDE.

SLOT ELTZ.

SLOTPLEIN.

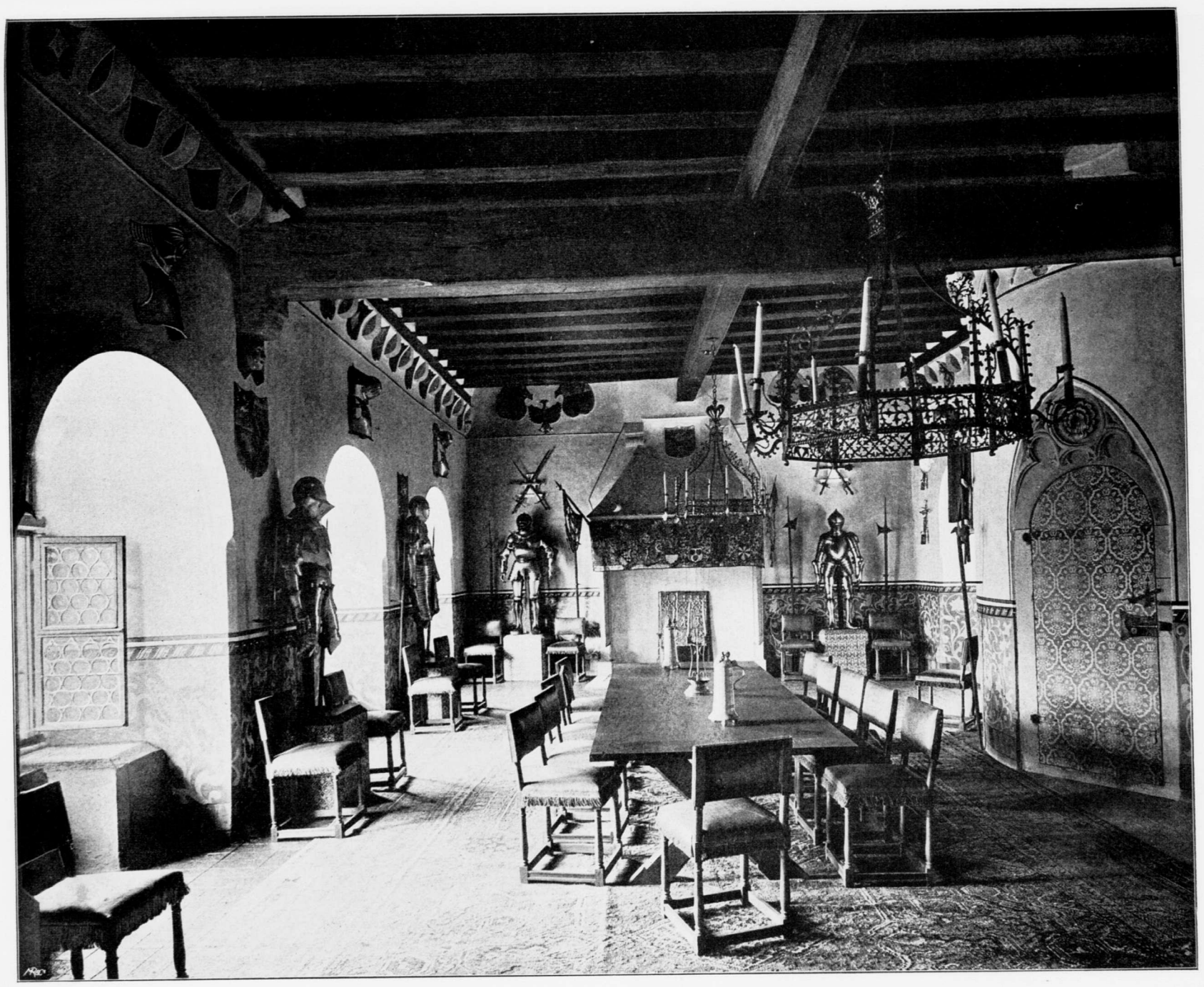

SLOT ELTZ.

RIDDERZAAL.

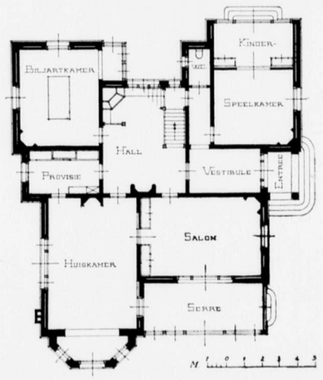

Plan Beganegrond.

LANDHUIS

TANGKAL RAMBEI

TE

BLOEMENDAAL.

Architect J. W. Hanrath.

Plan Verdieping.

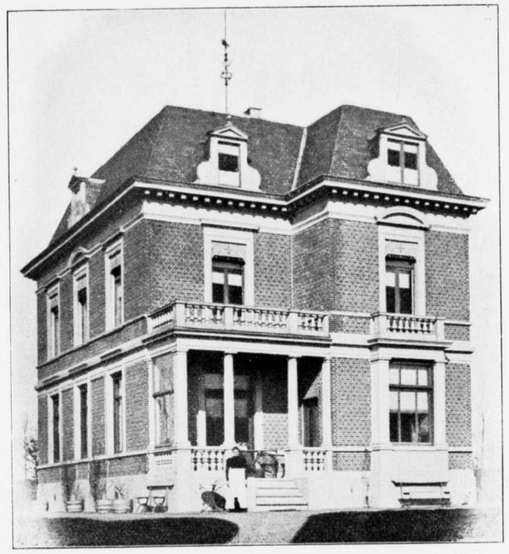

N°. I.

N°. III.

N°. II.

N°. IV.

VILLA'S IN DE OMSTREKEN VAN ANTWERPEN.

Architect Nico C. Kloot.

N°I

REZ DE CHAUSSÉE

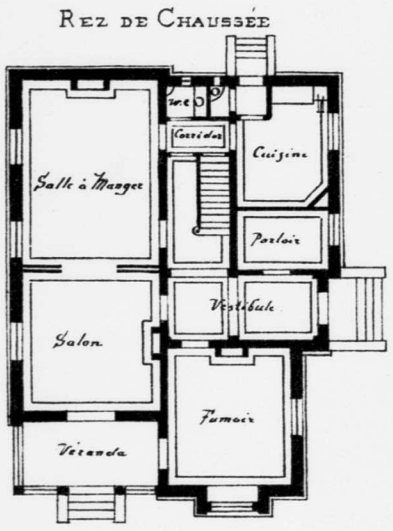

Ier ETAGE

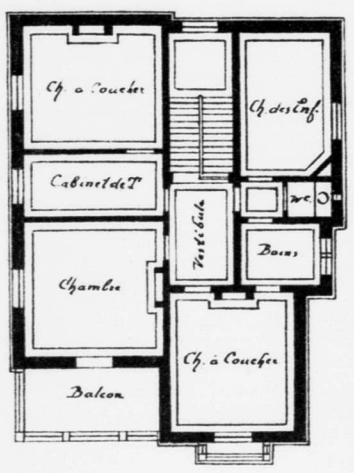

N°II

REZ DE CHAUSSÉE

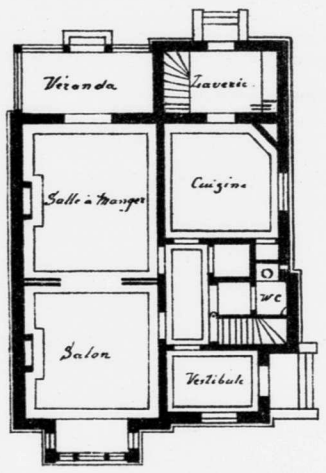

Ier ETAGE

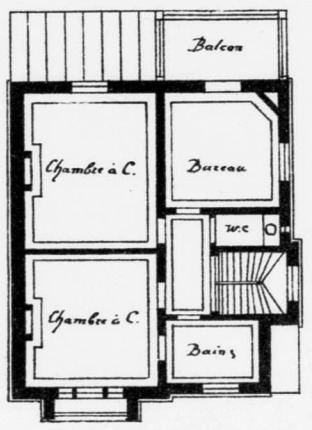

N°III

REZ DE CHAUSSEE

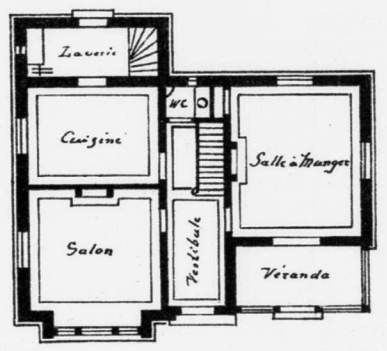

Ier ETAGE

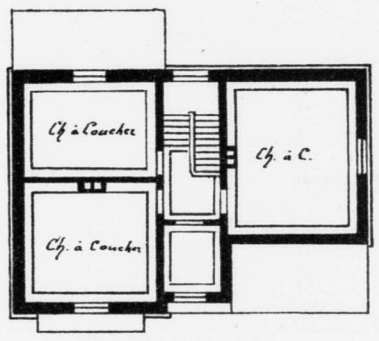

ECHELLE

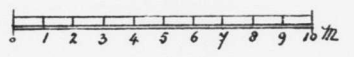

N°IV

REZ DE CHAUSSÉE

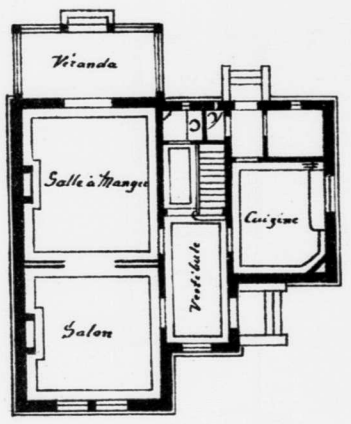

Ier ETAGE

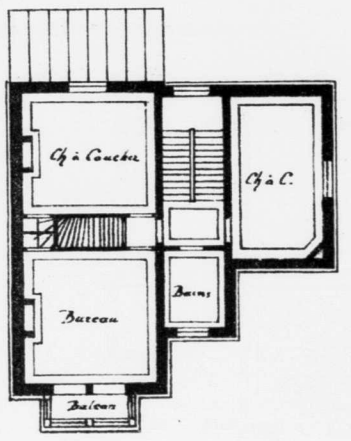

VILLA'S IN DE OMSTREKEN VAN ANTWERPEN.

Architect NICO C. KLOOT

PHOTO-LITH. WEENER & MOTTU - AMST.

ASYL „VILLA WILHELMINA" TE PRINCENHAGE.

Architect HERMAN KLOOT.

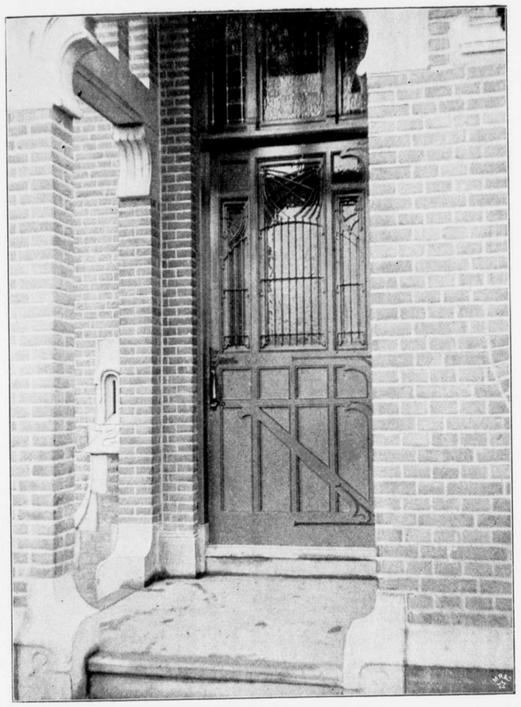

HOOFDINGANG.

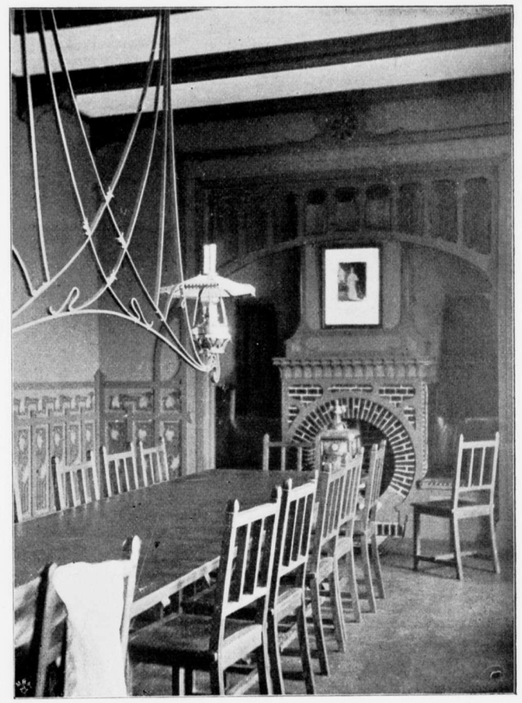

EETZAAL.

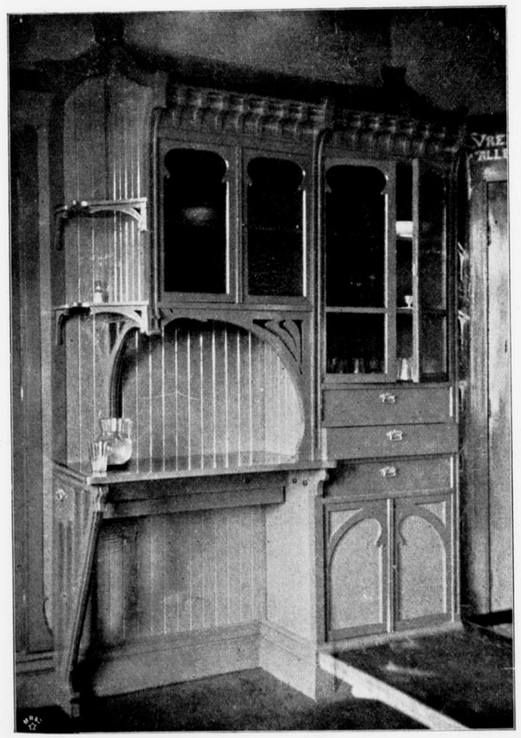

BUFFET IN DE EETZAAL.

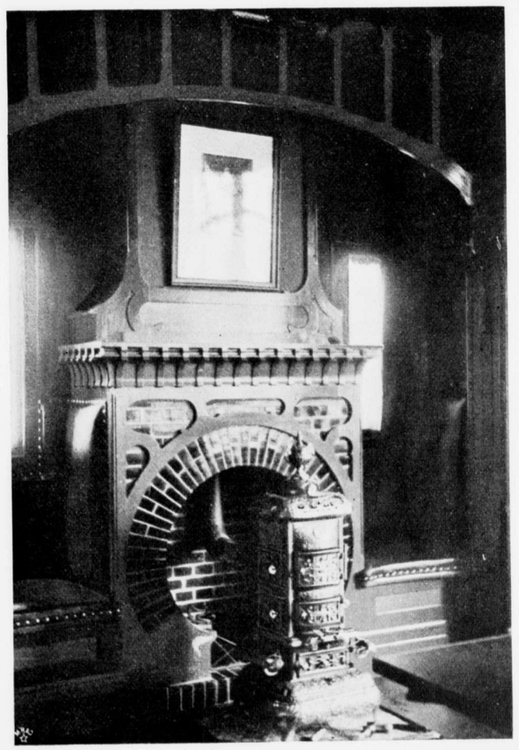

SCHOORSTEEN IN DE EETZAAL.

ASYL „VILLA WILHELMINA" TE PRINCENHAGE.

Architect HERMAN KLOOT.

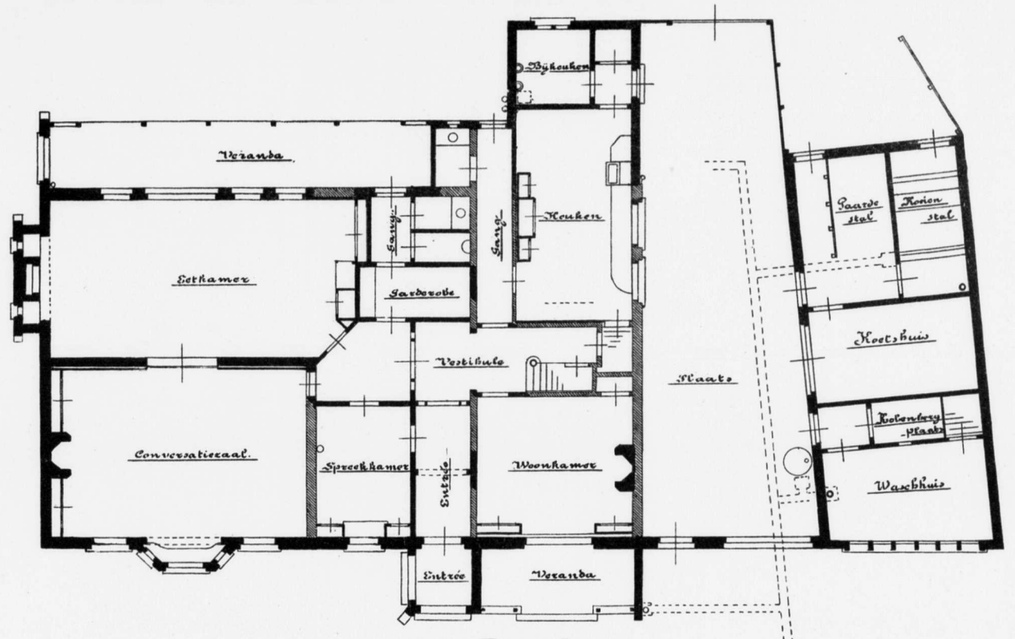

BENEDEN GROND.

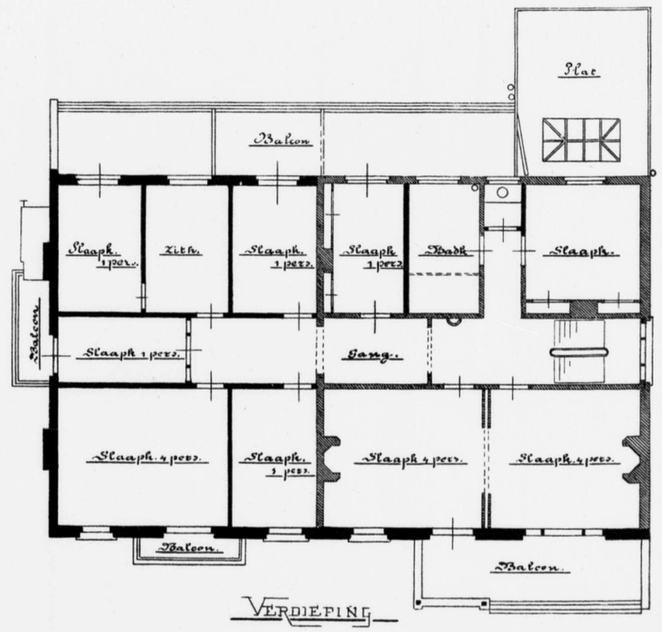

VERDIEPING.

VERBOUWING EN UITBREIDING VAN HET ASIL VILLA WILHELMINA TE PRINCENHAGE NABIJ BREDA

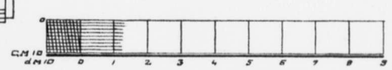

Bouwkundig Tijdschrift Deel 18
(Deel 44 der Bouwkundige Bijdragen)

PHOTO-LITH. WEGNER & MUTTU - AMST.

DEPOT VAN THE CONTINENTAL BODEGA COMPANY TE AMSTERDAM.

Architect Joseph Herman.

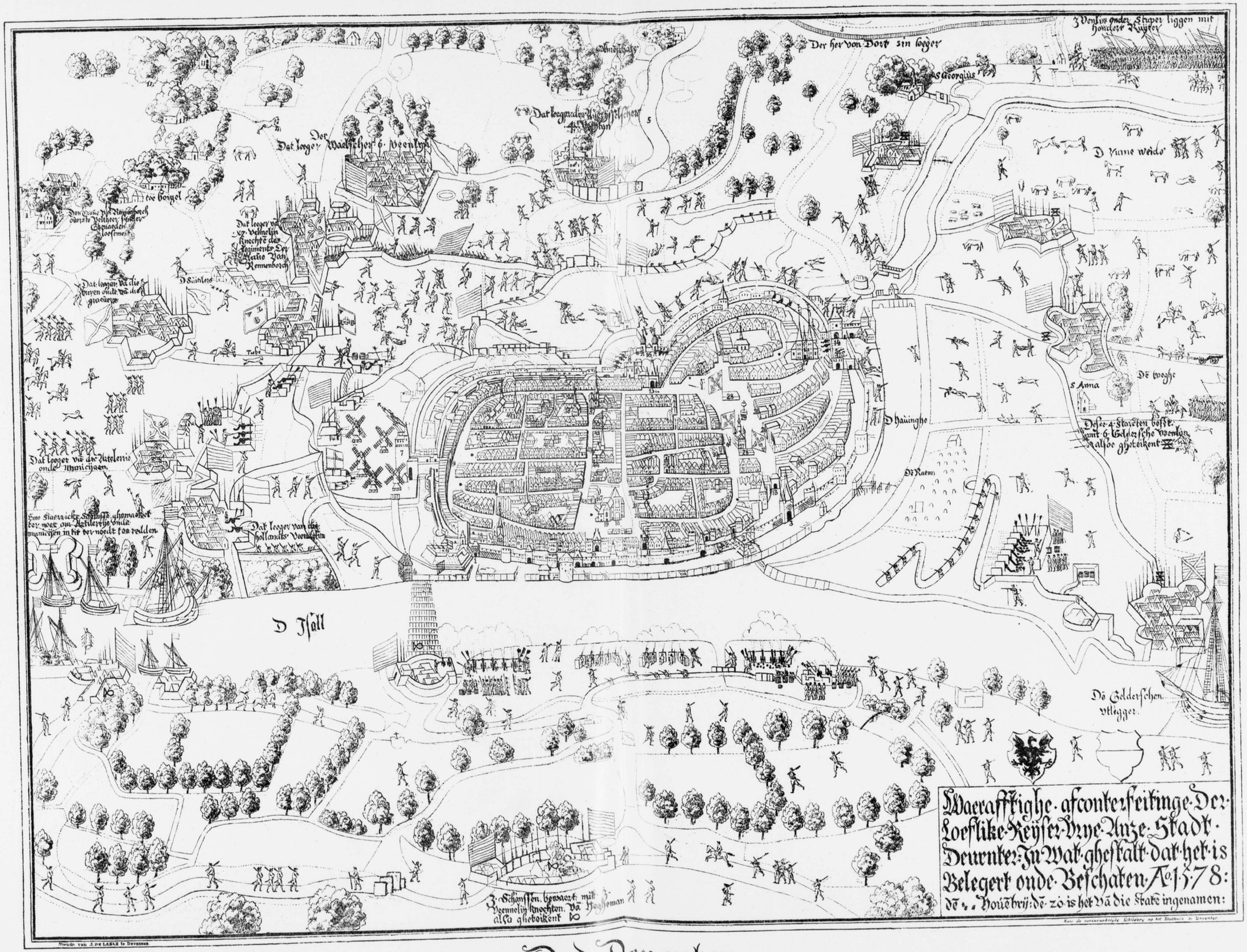

Fig. 2.

Oud-Deventer.

Reproductie naar eene plaat voorkomende in den Overijsselschen Almanak voor Kunst en Letteren van 1839.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 18
(Deel 44 der Bouwkundige Bijdragen)

Fig. 4. AAN DEN WAL.

Fig. 17. BERGKERK EN WAL.

Fig. 11. KOOR VAN DE GROOTE KERK.

Fig. 18. BERGKERK.

OUD-DEVENTER.

Naar teekeningen van C. SPRINGER. (10 October 1861.)

Fig. 25. HUIZEN AAN DEN BRINK.

FIG. 28. DE PENNINKSHOEK.

Fig. 23. WAAG.

OUD-DEVENTER.

Naar teekeningen van C. SPRINGER. (8 October 1861.)

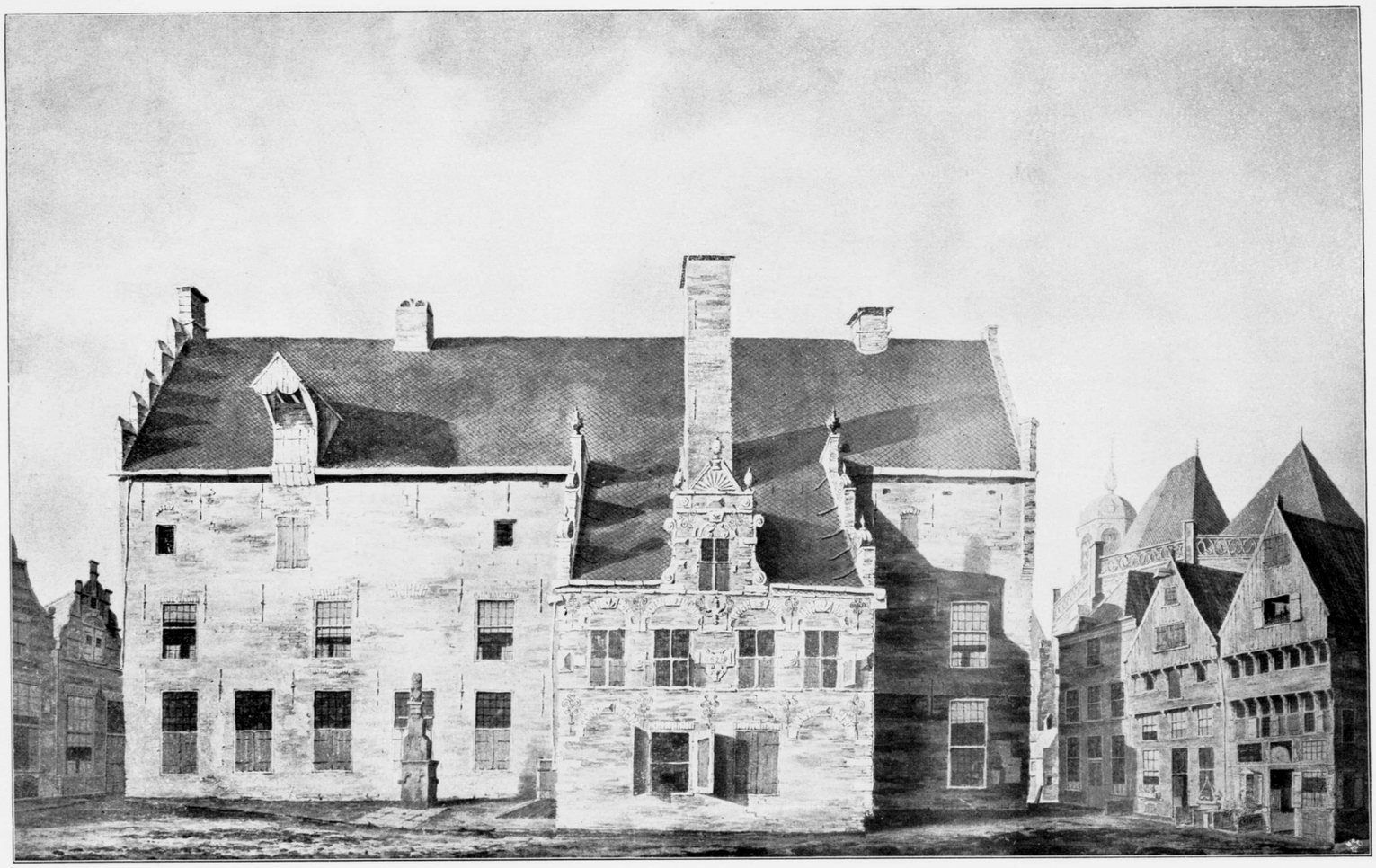

Fig. 36.

OUD-DEVENTER.

Huis genaamd „de Steerne".

WATERLEIDING
IN DE
GEMEENTE WAGENINGEN.

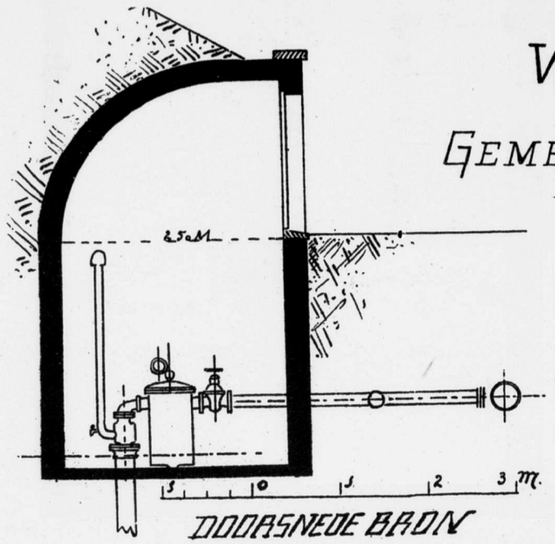

DOORSNEDE BRON

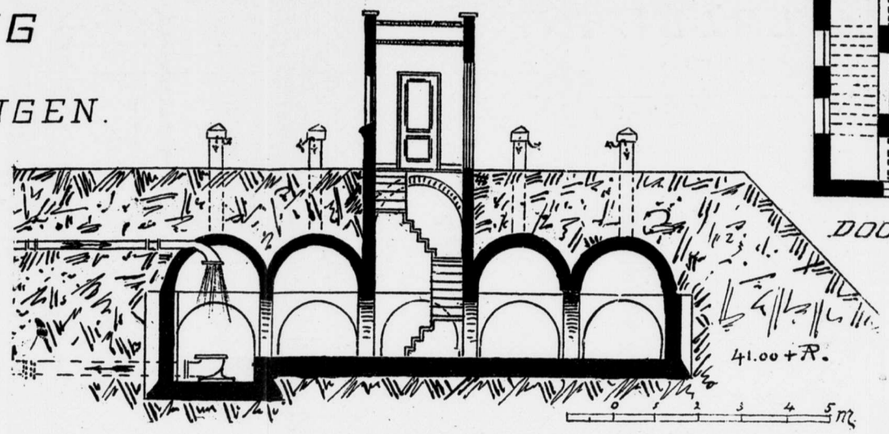

DOORSNEDE HOOGRESERVOIR

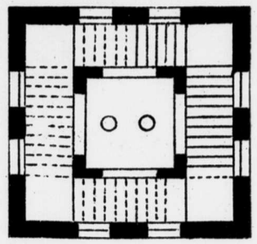

DOORSNEDE C.D

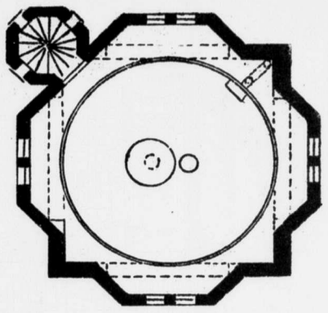

DOORSNEDE A.B

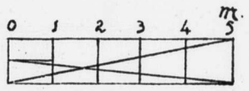

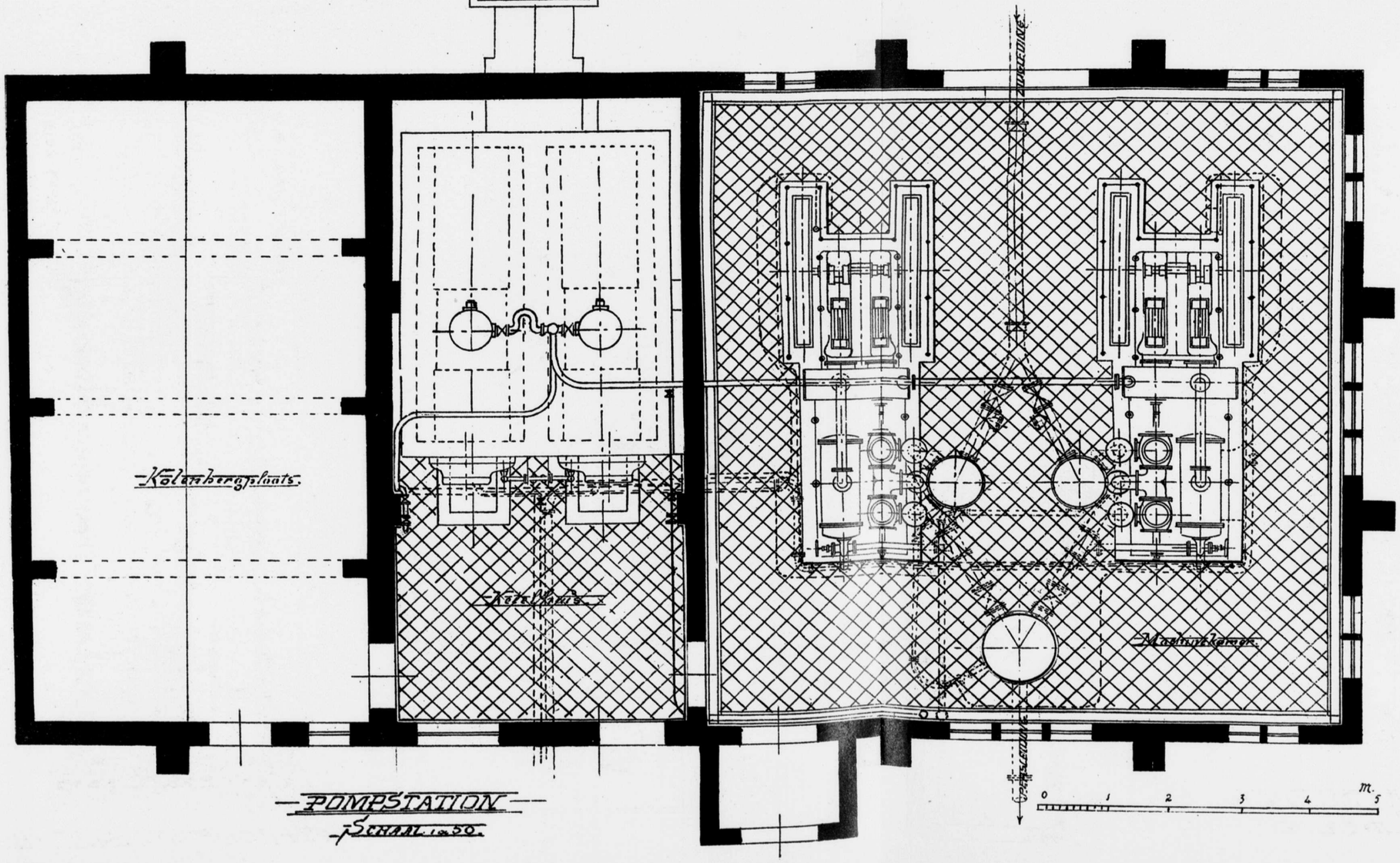

POMPSTATION
SCHAAL 1:50.

HOOGTEDOORSNEDE WATERTOREN

PHOTOLITH. WEGNER & MOTTU - ANGT.

WATERLEIDING IN DE GEMEENTE WAGENINGEN

Woning van den Machinist.

Architect ROELOF KUIPERS.

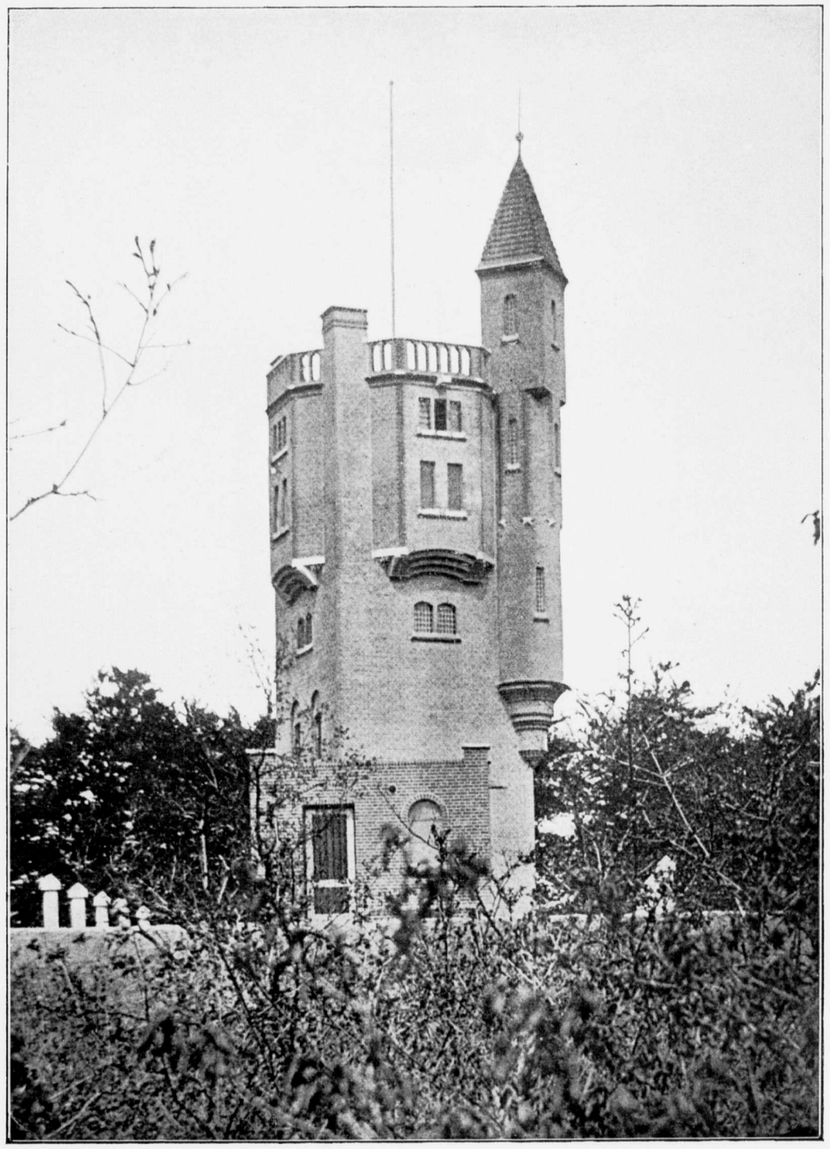

WATERLEIDING IN DE GEMEENTE WAGENINGEN.

Watertoren.

Architect ROELOF KUIPERS.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouwen H. M. DE KONINGIN en H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XIX.

DEEL 45 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

s-GRAVENHAGE.

MOUTON & Co.

1901.

INHOUD.

Bladz.

Sanatorium voor longlijders in Nederland. Platen I—VII . . 1.
Het kasteel Popkensburg. Platen VIII—XI . . . . . 5.
Inzendingen van Nederlandsche Architecten op de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1900. Platen XII—XVIII . . . 9.
Directiegebouw van de Rijkspostspaarbank. Door D. E. C. Knuttel. Platen XIX en XX . . . . . 15.
De neventempels van Tjandi Sewoe, door J. W. IJzerman. Platen XXI—XXVII . . . . . 19.

AFBEELDINGEN TUSSCHEN DEN TEKST.

Bladz.

Sanatorium voor longlijders in Nederland.

Ontwerp Prof. Koch, indeeling voorgebouw . . . . . 2.
„ „ „ „ achtergebouw . . . . . 2.
„ Leda, plan benedenverdieping . . . . . 3.
„ Studie, „ „ . . . . . 3.

Inzendingen van Nederlandsche architecten op de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1900.

Gebouw voor een photographisch atelier. Architect G. van Arkel. Plattegrond . . . . . 9.
Woonhuis te 's-Gravenhage. Architect J. Mutters Jr. Plattegrond . . . . . 10.
Woonhuis met stal en koetshuis te Amsterdam. Architect A. Salm G.Bzn. Plattegrond . . . . . 11.
Regentessekerk te 's-Gravenhage. Architect J. Verheul Dzn. Plattegrond . . . . . 12.
Regentessekerk te 's-Gravdnhage. Gezicht op de loge van het Koninklijk Huis . . . . . 13.
Regentessekerk te 's-Gravenhage. Gezicht op den Predikstoel 13.

Directiegebouw voor de Rijkspostspaarbank.

Plattegrond van de bel-étage. . . . . 15.
Trappenhuis op de eerste verdieping . . . . . 16.
Lokaal tot berging der rekening-courant, eerste verdieping . 16.

De Neventempels van Tjandi Sewoe.

Schets der tempelgroep Tjandi Sewoe naar Cornelius . . . 20.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

In het jaar 1899 werden door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst een drietal prijsvragen uitgeschreven die betrekking hadden op een Sanatorium, dat verondersteld werd in eene voor borstlijders gezonde streek in Nederland opgericht te zullen worden, en voor een honderdtal patiënten ingericht te zijn. De antwoorden op deze prijsvragen werden ingewacht op 1 Februari 1900.

Het Sanatorium moest, volgens het programma van de prijsvraag, uit de volgende gebouwen bestaan:

A. Hoofdgebouw.
B. Bijgebouw.
C. Woning van den Directeur-Geneesheer.
D. Administratiegebouw.
E. Wasscherij, Ketelhuis en Machinehuis.
F. Boerderij en Melkerij.
G. Woningen voor het Personeel.
H. Lijkenhuis.

De indeeling dezer gebouwen werd verlangd te zijn als volgt:

A. HOOFDGEBOUW. Het hoofdgebouw, of het eigenlijk verblijf voor de patiënten, met den hoofdgevel op het zuiden, moet uit 2 deelen bestaan, de eene helft voor vrouwelijke verpleegden, de andere helft voor mannelijke verpleegden, verdeeld over 3 verdiepingen.

a. Verdieping Gelijkvloers.

1. Hoofdingang; 2. vestibule; 3. kamer voor den portier; 4. spreekkamer; 5. twee ontvangkamers, elk met aangrenzende badkamer; 6. twee kamers elk voor 6 bedden, voor patiënten die gelijkvloers moeten blijven; 7. twee open gaanderijen (veranda's) voor rustbedden; 8. twee dergelijke kleinere („loggia's") voor ruststoelen; 9. twee kamers voor pleegzusters; 10. twee kamertjes voor bedienden; 11. een hoofdtrap tot aan de tweede verdieping, en voor den „dienst" in elken vleugel een lift en een diensttrap, de laatste tot aan de derde of zolderverdieping; 12. de noodige gangen, portalen, water-closets, urinoirs, spoelplaatsen, bergruimten, enz.

b. Eerste Verdieping en Tweede Verdieping.

Elke Verdieping moet bevatten:

1. Vier slaapzalen, elk van 10 bedden; 2. vier isoleerkamers, 3. open doorgaande balkons, langs de zuidzijde der slaapzalen; 4. twee loggia's elk voor 8 ruststoelen; 5. twee wasch- en toiletkamers en twee badkamers; 6. twee gezelschapskamers; 7. twee wachtkamertjes voor de zusters; 8. inademlokaal; 9. twee cabinetten (laboratoria) voor de doctoren; 10. een woon- en een slaapkamer voor den assistent doctor. Verder de benoodigde ruimten voor den dienst, bediening, berging, water-closets, enz.

c. Derde of Zolder-Verdieping.

Op deze verdieping moeten zich de kamertjes bevinden voor de pleegzusters, een paar logeerkamers, div. bergruimten, water-closets, enz.

In een souterrain (kelder) moet de plaats worden aangegeven voor de 2 ketels der centrale verwarming met aangrenzende kolenbergplaatsen, enz. Deze ruimten moeten afzonderlijke toegangen hebben van buiten af.

B. BIJGEBOUW. Het bijgebouw, verbonden door een overdekte open gaanderij met het hoofdgebouw, zal moeten bevatten:

1. Twee eetzalen voor de patiënten, elk met veranda, kleed- en toiletkamer; 2. eetkamers voor de assistent geneesheeren, voor de pleegzusters en voor het dienstpersoneel; 3. de noodige water-closets enz.; 4. keuken, met bijkeuken en open plaats; 5. provisiekamers; 6. melkkamer; 7. poetskamer; 8. bergruimten, enz.

In het souterrain: provisiekelder, bergplaatsen voor brandstof, enz.

Boven de keuken: slaapkamers voor het keukenpersoneel, met bijbehoorende gemakken enz.

C. WONING VOOR DEN DIRECTEUR-GENEESHEER. Deze moet ontworpen worden als vrijstaande villa.

a. Gelijkvloers.

1. Vestibule; 2. spreekkamer; 3. salon; 4. eetkamer (deze beide kamers en suite); 5. dessert- tevens provisiekamertje; 6. keuken; 7. bijkeuken (waarbij de toegang tot den kelder met afgesloten ruimten voor wijn, provisie, brandstof, enz.); 8. twee water-closets (voor het gezin en de dienstboden).

b. Eerste Verdieping.

1. Studeerkamer; 2. drie slaapkamers; 3. kinderkamer; 4. badkamer; 5. water-closet en verdere gemakken.

c. Tweede of Zolderverdieping.

1. Dienstbodenkamer; 2. bergruimten enz.

D. ADMINISTRATIEGEBOUW. Het administratiegebouw moet evenzoo als villa ontworpen worden; het moet uit de navolgende vertrekken bestaan, zoo doelmatig mogelijk over twee verdiepingen verdeeld:

1. Spreekkamer; 2. kantoor; 3. kleine apotheek; 4. provisiekamer en bijbehoorende bergplaats; 5. lokalen voor microscopie, bacteriologie en histiologie; 6. verband- en instrumentkamer; 7. woonkamer en slaapkamer voor den administrateur, en verder nog een paar vertrekken voor den dienst, bergruimten, water-closets en verdere gemakken, zoomede een kleinen kelder.

G. WONING VOOR HET DIENSTPERSONEEL. Op het terrein verspreid, moeten vier kleine woningen ontworpen worden voor gehuwde bedienden, als: den timmerman, tuinman, enz.

Elke woning moet uit één woon- en twee slaapvertrekken bestaan, waarvan minstens één op de verdieping (zolder), verder uit een keukentje met waschhok, bergzolder, kelder en schuurtje.

Het programma voor de prijsvragen bevat ook een overzicht van de ruimten en vertrekken die aanwezig moesten zijn in de volgende gebouwen: E. waschhuis, ketelhuis en machinekamer, F. boerderij en melkerij, en H. lijkenhuis. Het is echter daarin slechts opgenomen, om in de gelegenheid te zijn eenigszins de uitgebreidheid van de bedoelde gebouwen te bepalen, en deze met eenige juistheid aan te kunnen geven op eene situatieteekening, op de schaal van 1 à 1000, waarop alle gebouwen, alleen in omtrek, en hunne juiste ligging, moesten worden voorgesteld.

De Ie PRIJSVRAAG had tot onderwerp: een ontwerp voor het Sanatorium, waarvoor ingeleverd moesten worden, behalve de reeds genoemde situatieteekening, de plattegronden van alle verdiepingen van de gebouwen omschreven onder A, B, C, D, en E, van elk dezer onderdeelen minstens de teekeningen van één hoofdgevel en één doorsnede, op de schaal van 1 à 100, die van de middenpartij van den zuidelijken gevel van het hoofdgebouw en van eene dwarsdoorsnede over de hoofdtrap, op de schaal van 1 à 50.

De IIe PRIJSVRAAG omvatte het ontwerp voor de woning van den Directeur-Geneesheer, waarvan verlangd werden de plattegronden van alle verdiepingen en van het dak, de teekeningen van twee gevels en eene doorsnede op de schaal van 1 à 100, de detailteekeningen van een onderdeel van den voornaamsten gevel en van een der wanden van de eetzaal op de schaal van 1 à 50.

Het onderwerp van de IIIe PRIJSVRAAG was een: ontwerp van een der woningen van het dienstpersoneel, waarvan verlangd werden de teekeningen van de plattegronden en de vier gevels op eene schaal van 1 à 100.

Voor de ter bekroning waardig gekeurde ontwerpen werden de volgende prijzen uitgeloofd:

Ie prijsvraag, de zilveren medaille der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst benevens *f* 150, als eerste prijs; de bronzen medaille der Maatschappij benevens *f* 100 als tweede prijs;

IIe prijsvraag, de bronzen medaille der Maatschappij benevens *f* 75;

IIIe prijsvraag, de som van *f* 25.

Op de Ie prijsvraag kwamen 2 antwoorden in, op de IIe 7, en op de IIIe 6.

De Jury, bestaande uit de heeren: A. C. Bleijs, M. A. C. Hartman, H. Leguit, F. W. M. Poggenbeek en A. Salm G. Bzn., kende de volgende bekroningen toe:

Ie prijsvraag, aan het antwoord gemerkt „Trio", ingezonden door den heer A. D. N. van Gendt, te Amsterdam, een bronzen medaille der Maatschappij benevens *f* 150, en aan het antwoord gemerkt „Prof. Koch", ingezonden door den heer M. J. E. Lippits, te Amsterdam, een bedrag van *f* 50;

IIe prijsvraag, aan het antwoord „Rust na Arbeid", ingezonden door den heer A. D. N. van Gendt, te Amsterdam, de uitgeloofde prijs, zijnde de bronzen medaille en *f* 75; voorts aan de ontwerpen, het eene gemerkt „Leda", ingezonden door de heeren C. de Groot Jr. en J. H. W. Leliman, te Delft, het andere gemerkt „Studie", ingezonden door den heer J. D. Looyen te Parijs, elk een bedrag van *f* 25;

IIIe prijsvraag, aan het antwoord met het motto „Tehuis", ingezonden door den heer A. D. N. v. Gendt, te Amsterdam, de uitgeloofde prijs, zijnde *f* 25.

Van deze bekroonde ontwerpen worden de volgende afbeeldingen gegeven, naar de origineele teekeningen gereproduceerd.

Ontwerp „Trio". Op plaat I is voorgesteld de indeeling op den beganegrond en die op de eerste verdieping, welke laatste indeeling dezelfde is als die van de tweede verdieping. Op plaat II is de geheele voorgevel van het hoofdgebouw voorgesteld, en op plaat III het gevraagde detail van de middenpartij van dien gevel.

Ontwerp PROF. KOCH.

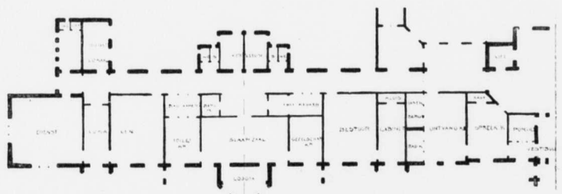

Voorgebouw.
Indeeling beganegrond, linker helft.

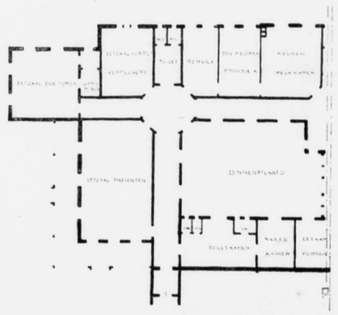

Achtergebouw.
Indeeling beganegrond, linker helft.

Ontwerp „Prof. Koch". Plaat II geeft een voorstelling van den geheelen voorgevel van het hoofdgebouw.

Ter verduidelijking van dit ontwerp worden hier nog een paar gegevens op de schaal van 1 à 600 gevoegd omtrent de indeeling op den beganegrond van het voorgebouw en die van het achtergebouw.

De vertrekken in het voorgebouw volgen elkander, van af de as van het gebouw naar links, als volgt op: naast de vestibule een portierskamer, vervolgens een spreekkamer, ontvangkamer met instrumentenbergplaats en badkamer, kabinet met kluis, bestuurskamer, gezelschapskamer, slaapzaal met loggia, en dienstlokalen. Achter de gang liggen een lift, twee kamers voor verpleegsters, water-closets enz.

Het achtergebouw bestaat, wat de voorgestelde helft betreft, en van af de as van 't gebouw op elkaar volgende, uit: eene eetkamer voor het personeel, kleedkamer, toiletkamer enz., alle licht ontvangende van eene binnenplaats. Aan de achterzijde van het gebouw liggen: een melkkamer, een bijkeuken tevens provisie, een service, toilet, eetzaal voor verpleegsters en verplegers, garderobe en eetzaal voor de doctoren. Het groote vertrek aan den linker zijgevel is eene eetzaal voor patiënten.

Ontwerp „Rust na arbeid". De indeeling van den beganegrond, welke hetzelfde is als die van de docterswoning behoorende bij het ontwerp „Trio", komt voor op plaat IV, waarop het gebouw mede in perspectief is voorgesteld.

De bestemming der vertrekken is als volgt:

1. Entrée.
2. Hall.
3. Spreekkamer.
4. Salon.
5. Eetkamer.
6. Dessertkamer.
7. Keuken.
8. Bijkeuken.
9. W. C.
10. Veranda.

Van het zelfde ontwerp „Rust na Arbeid" worden op plaat V nog weergegeven de teekeningen van twee gevels en van de wanden der eetkamer.

Ontwerp LEDA.

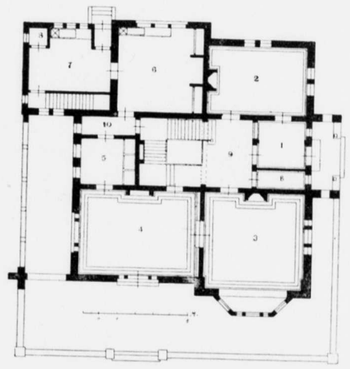

Woning Directeur-Geneesheer.
Plan Benedenverdieping.

Ontwerpen „Leda" en *„Studie"*, voor de docterswoning. Van deze worden, in alphabetische volgorde, voorgesteld op plaat VI, de voorgevel en een detail van een der gevels van het ontwerp „Leda".

De bestemming der lokalen in het hierbij gevoegde plan der benedenverdieping, op de schaal van 1 à 300, is als volgt:

1. Vestibule.
2. Spreekkamer.
3. Salon.
4. Eetkamer.
5. Service- en provisiekamer.
6. Keuken.
7. Bijkeuken, waarbij keldertrap.
8. W. C.
9. Traphuis.
10. Portaal.

Ontwerp „Studie". Hiervan zijn op plaat VII de westgevel en de zuidgevel voorgesteld.

De bestemming der lokalen in de hierbij gevoegde plattegrondteekening op de schaal van 1 à 300 is als volgt:

Ontwerp STUDIE.

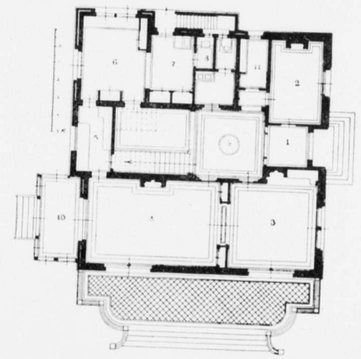

Woning Directeur-Geneesheer.
Plan Benedenverdieping.

1. Vestibule.
2. Spreekkamer.
3. Salon.
4. Huiskamer.
5. Office.
6. Keuken.
7. Bijkeuken.
8. Toilet, W. C.
9. Hall.
10. Serre.
11. Vestiaire.

Ontwerp „Te Huis". Dit ontwerp voor een der woningen van het dienstpersoneel, waarvoor door den inzender de portierswoning is gekozen, is voorgesteld op plaat IV. De indeeling van dit gebouwtje is uit deze afbeelding, daarbij de behoorlijk in het ontwerp nagekomen geringe eischen van het programma in aanmerking nemende, gemakkelijk op te maken.

HET KASTEEL POPKENSBURG.

De heer J. J. L. Bourdrez, Civiel en Bouwkundig Ingenieur te 's-Gravenhage, heeft de welwillendheid gehad aan de redactie van dit tijdschrift de gegevens te verstrekken voor eene beschrijving in woord en beeld van het reeds in 1863 gesloopte kasteel Popkensburg in Zeeland.

De redactie heeft een dankbaar gebruik hiervan gemaakt, te meer, daar dergelijke uitvoerige en vertrouwbare afbeeldingen van het kasteel, als zij den lezer van dit tijdschrift hier kan aanbieden, voor zooverre haar bekend is, nergens elders te vinden zijn.

De gegevens waarnaar de vier platen zijn vervaardigd, zijn een viertal bladen met opmetingen en schetsen, met de pen geteekend of geaquarelleerd, op artistieke wijze en met groote zorg, door wijlen den heer T. J. M. Bourdrez, den vader van den heer J. J. L. Bourdrez. Met hoeveel liefde en nauwgezetheid deze teekeningen zijn vervaardigd, bewijzen o. a. ook de ingeschreven maten, die mede wijzen op den practischen bouwmeester.

De hier volgende beschrijving, die bij de oorspronkelijke teekeningen was gevoegd, is ontleend aan de rubriek „Mengelingen" uit de Middelburgsche Courant van 28 Juli 1863, N°. 90.

Betrekkelijk dit kasteel 't welk eerstdaags in het openbaar zal verkocht worden is ons door een welwillende hand het volgende medegedeeld:

Het kasteel Popkensburg, behoorende tot de gemeente St. Laurens, welke naam dit dorp eerst verkreeg na het stichten van haar eerste kerk, die aan den H. Laurentius was gewijd, is eene der oudste sterkten waarvan men in, Walcheren melding vindt gemaakt.

Verschillend vindt men den naam opgegeven als Poppekinborg, Poppekinsborch, Poppenborch, Popkensberg, Popkenburg, afkomstig van eenen Poppo, een inwoner dezer landstreken van Deenschen oorsprong die daar een burg stichtte dus Popkensburg, zooveel als burg van Poppo. De naam van dezen Poppo of zijne afstammelingen vindt men nog bewaard in Walcheren, in de benamingen Poppendamme, Poppekerke, Popperoede-ambacht.

Wanneer deze Poppo geleefd en dezen burg gesticht heeft, is onbekend en in de oudheid bedolven; doch het is niet onwaarschijnlijk, dat bij het afbreken van het kasteel het jaartal ontdekt wordt. Wanneer men inmiddels aanneemt, dat geslachtsnamen in die tijden niet dan bij edelen gevonden werden en dat deze geslachtsnamen afgeleid werden van ridderlijke of adelijke bezittingen, dan is het bevestigd, dat reeds in 1290 Popkensburg bestond. Den 30 October van dat jaar toch gaf Graaf Floris V aan Heer Wolfert van Borsselen een zoenbrief, waarbij deze „bevestigd werd in „de possessie van Janne van Popkensburg." Bij andere geschiedschrijvers vindt men vermeld: „dat Claas van Bors„sele A°. 1353, 't kasteel van St. Laurens met die kerk en „alle boomgaarden gefundeert heeft," daar door den schrijver Jakob van Grijpskerke is aangetoond, dat in gemeld jaar de kerk gesticht, doch 't kasteel gerepareerd en in zijn uiterlijken vorm, waarin wij het nog zien, is gebracht.

In 1358 begiftigde Albregt van Beijeren, later Graaf van Holland en Zeeland het kasteel met verscheidene gemeten lands tot een onsterfelijk erfleen onder voorwaarde: „dat „hij daar als een der vermakelijkste plaatsen in den eilande „Walcheren zoo lang en zoo dikwijls als het hem lusten „zou open tafel moest vinden."

Dit kasteel onderging het lot dat alle riddermatige goederen destijds trof, te weten om, onafhankelijk en vrij zijnde van den Graaf, leenroerig of afhankelijk te moeten worden, ten einde op de algemeene bescherming te kunnen rekenen.

In het jaar 1401 droegen de toenmalige bezitters Claas van Borssele en zijne echtgenoote Maria van Arnemuiden het aan Graaf Albrecht op en ontvingen het van dezen als een „goed en onsterfelijk leen" weder terug, (goede of onsterfelijke leenen bleven den eigendom van de erven der bezitters, in tegenstelling van kwade leenen die, bij versterf aan den Graaf vervielen.)

Alle riddersloten hadden ten tijde der Vlaamsche, zoowel als der Hoeksche en Kabeljaauwsche verdeeldheden, veel te lijden, doch dit kasteel gaf noch aan de eene noch aan de andere partij aanstoot en de geschiedenis meldt ons er geene belegering van.

Dit ontstond waarschijnlijk doordat de bezitters tot de Borsselens behoorden die dappere ridders waren en zich door krijgshaftigheid ontzag hadden verworven, — dit en het verbond dat zij met de Vlamingen hadden gesloten heeft hen zeer waarschijnlijk voor iederen aanval beveiligd.

Toen van 1572—74 Middelburg zwaar belegerd werd en vele ellende, zelfs hongersnood, te verduren had, was Popkensburg de eenige sterkte in Walcheren die vrijgeleide had en geene belegering onderging. De toenmalige eigenaren Arend van Valkenstein en Philibert van Serooskerke waren en bleven de Spaansche zijde toegedaan; zij stonden in een goede verstandhouding met Mondragon, de opperbevelhebber te Middelburg. Deze bewees hem vele diensten, onder anderen bezorgde hij hun een sterke bezetting. Ook de ligging van het kasteel aan de Noordzijde van Middelburg, dat voornamelijk door de Staatsche benden aan de zijde van Vlissingen en dus aan de Zuidzijde werd aangevallen, zal hiertoe hebben bijgedragen. Alleen vinden wij vermeld, dat de bezetting van het kasteel op 1 Juni 1573 handgemeen is geweest met eenige der belegeraars van Middelburg onder aanvoering van Jacob Simons Scotte (of Schotte), waarbij wel eenige Spanjaarden vielen doch Schotte met de zijnen werden teruggedreven. Dit viel voor op den Noordweg, ter plaatse die nu nog, omdat men de lijken der gesneuvelden aldaar begraven heeft, den naam van Spanjaardsput draagt.

Als men de oude afbeeldingen van het kasteel beziet dan blijkt, dat het uitwendig meestal denzelfden vorm heeft behouden, alleen zijn de antieke kruiskozijnen en looden ramen door schuiframen en de schaliedaken door pannen vervangen.

Inwendig heeft het zeer veel van zijne antiquiteit verloren, vooral in de jaren 1841—42 toen het door den tijdelijken bewoner ter bewoning geschikt is gemaakt.

De bosschen, voor zooverre zij nog bestaan, hebben ook hunnen ouden vorm behouden. Het grootste gedeelte daarvan echter is, zoowel als de fraaie bloemtuinen, in vruchtbare akkers en weilanden herschapen, die, vooral ook in deze dagen een aangenaam gezicht opleveren maar niet die bekoorlijke afwisseling van vroeger aanbieden.

Het kasteel genoot vroeger vele rechten en vrijheden waarvan onderscheidene eerst bij de afschaffing der heerlijke rechten zijn vervallen, andere nog bestaan; zoo werden de bezitters vroeger onder de edelen van Zeeland gerekend en hadden als zoodanig zitting in de vergadering der Staten. Zij waren ook „vrij van het opbrengen van schote watergelden en onderhoudt van Caueldijk", welk privilegie nog heden bestaat in het vrij zijn van de betaling van water- en dijkpenningen, zijnde het meerendeel der gronden bekend onder den naam van „Vrijland."

Ook waren zij vrij van het betalen van tol op den Noordstraatweg en kwam het onderhoud van den straatweg langs het dorp tot kort bij het kasteel geheel voor rekening van het bestuur van gemelden straatweg, waarvoor de eigenaar jaarlijks aan gemeld bestuur moest betalen één £ 14 sch. Dit privilegie sproot voort uit eene overeenkomst van den eigenaar met gemeld bestuur, waarbij eerstgenoemde onder bovengemelde voorwaarden afstand deed van een berg „liggende aan 's Heeren weg tegenover den molen" en waarvan de afgegraven grond zou dienen tot aanleg en verhooging van gemelden Caleey weg. Of deze vrijheid van tol nog bestaat, zijn wij niet te weten kunnen komen, doch wat het onderhoud van de straat aangaat, zulks is in den laatsten tijd nog gebleken. Uit gemelde overeenkomst is ook voortgevloeid het recht van den eigenaar tot beplanting van den Noordweg en zich toeëigenen van het houtgewas beginnende van de grensscheiding tusschen Bregdamme en St. Laurens en eindigende aan de Geer-heul bij Serooskerke, eene lengte van ruim 2500 ellen, welk privilegie ook thans nog bestaat. Nog zijn de eigenaars der huizen te St. Laurens, als gebouwd zijnde op den grond toebehoorende aan Popkensburg, cijnsplichtig aan den eigenaar voor zooveel gemelden cijnsen niet reeds zijn afgekocht.

De bezitters waren echter ook met lasten bezwaard. Onder deze was wel de voornaamste: dat de Heer van Popkensburg verplicht was in den oorlog een bepaald getal manschappen te leveren en dat, zooals vroeger gemeld is, zijn huis des Graven of Leenheers openhuis was, dat is, dat men, wanneer de nood het eischte, het met krijgsvolk konde bezetten of dat de Leenheer gedurende zijn verblijf in Zeeland daarin zijn intrek kon nemen. Deze bezwaren zijn opgeheven, doch in plaats daarvan is de eigenaar verplicht zijn aandeel in de Staatslasten te dragen.

Verschillende malen is deze heerlijkheid van eigenaar veranderd niet alleen, maar is zij het eigendom van een ander geslacht geworden. De stichter was zooals boven is gezegd Poppo. Uit dit geslacht ging zij in 1353 over in het huis van Borsselen en wel in den tak der Borsselens van Brigdamme; in dit geslacht bleef zij tot in 1518 toen Anna van Borsselen stierf, die gehuwd was met Adriaan van Bourgondië en hare bezittingen naliet aan haar eenigen zoon Adolf van Bourgondië, Heer van Veere, na wiens dood in 1541 het slot op Maximiliaan van Bourgondië overging. Deze Maximiliaan van Bourgondië in 1558 insolvent gestorven zijnde, werd „het kasteel Popkensburg ten behoeve der gemeene crediteuren bij dekreet van Philips II publiek verkocht aan de heeren Arend van Valkenstein en Philibert van Serooskerken, ter groote van 160 gemeten, voor de som van 83 gulden 12 stuivers het gemet." Genoemde decreetbrief, een kurieus stuk (doch te lang om hier in te voegen) bewijst ons, dat te dien tijde een faillietverklaring meer moeite koste dan thans, misschien omdat zij toen minder voorkwamen.

Onder de opvolgende eigenaars waren vele notabele ingezetenen van Middelburg als:

Pieter Boudaen Coarten, bewindhebber der Oost-Indische compagnie; Hieronimus Joseph Boudaen, burgemeester te Middelburg; Karel Godin, vice-admiraal van Zeeland; Mr. van den Helm Boddaert, raad der stad Middelburg; eindelijk is het in 1781 in het bezit gekomen van het geslacht van den onlangs overleden eigenaar. Mr. Jacob van Citters, burgemeester der stad Middelburg, werd er in 1781 eigenaar van en bewoonde het als buitenverblijf. Bij zijn overlijden in 1802 ging het over op zijn zoon, Mr. Jacob Verheije van Citters, die het tot op zijn overlijden 17 Julu 1823 voortdurend bewoonde en het naliet aan nu wijlen Mr. Laurens de Witte van Citters, in leven wethouder te 's Hage. Sinds het overlijden van gemelden Mr. Verheije van Citters is het met kortstondige uitzondering voortdurend onbewoond gebleven, en binnen kort zal men waarschijnlijk alleen de plaats kunnen aanwijzen waar vroeger het kasteel Popkensburg stond.

(get.) De R. . . .

Ter nadere opheldering van de platen kan hier nog het volgende worden medegedeeld, dat meerendeels is ontleend aan bijschriften op de teekeningen, waarnaar de platen zijn vervaardigd.

Vooraf zij in het algemeen medegedeeld, dat onder de teekening van den plattegrond en de schets van de kelders het volgende staat geschreven: „Opgemeten en geschetst in

Aug. 1863 ten dage van den openbaren kijkdag tot verkoop voor afbraak."

Dit is onderteekend: Bourdrez.

De overige teekeningen die voor de reproductie hebben gediend, zijn klaarblijkelijk van een zelfde hand in denzelfden tijd vervaardigd.

Op de eerstgenoemde teekening schreef de heer Bourdrez onder het opschrift „Plattegrond van het Kasteel Popkensburg" nog het volgende: hersteld in onderstaande gedaante in 1353; bestond reeds als riddergoed in 1290; uit baatzucht afgebroken en verdelgd in 1863!

Met hoeveel leedgevoel de heer Bourdrez den verkoop voor afbraak heeft gadegeslagen, kan overigens blijken uit eene toelichting van de plaat waarop de voor- en de achterzijde van het kasteel zijn afgebeeld.

Plaat VIII. De plattegrond komt hierop voor op de schaal van 1 à 200. De daarin geplaatste letters hebben de volgende beteekenis:

a. Kamer. Deze had een behangsel in style Empire.

b. Kamer. Deze was met goudleer behangen, en had een ingemetselden haard. Details van den schouw komen voor op plaat XI.

c. Vertrek met gewitte muren. De schoorsteen in dit vertrek is voorgesteld op plaat XI.

d. Kamer; deze was met gobelins behangen, waarop jachten en mythologische voorstellingen. De schoorsteen was betimmerd met eikenhout, later overschilderd als mahonihout.

e. Hal of Ridderzaal. Deze was bevloerd met prachtige achthoekige marmeren platen (grootendeels te vinden in den banketbakkerswinkel, Noordstraat te Middelburg.)

f. Verlaten keuken.

f[1]. Verlaten schoorsteen.

f[11]. Provisiekamer.

g. Overwelfde ingang. De hiervoor gelegen brug over de gracht was 20 M. lang.

h. Gaanderij. Deze was vroeger open aan de zijde van de binnenplaats (i); het dak rustte op kolommen. De gaanderij had vier ramen aan de grachtzijde. In 1863 waren tusschen de kolommen ruwe houten beschotten aanwezig; de hierdoor verkregen ruimte diende tot berging der mutsaards van den pachter van Jhr. Mr. Verheye van Citters.

i. Binnenplaats.

k. Later bijgebouwde keuken, uit de 18e of 19e eeuw.

l. Later bijgebouwde gaanderij.

m. Bordes. Dit kwam blijkbaar vroeger uit in de open lucht.

Met een × worden in den plattegrond de plaatsen aangewezen waar zich — op alle verdiepingen — privaten bevonden.

De gracht was aan de vier zijden van het gebouw 20 M. breed op den waterspiegel.

De plaat geeft voorts een kijkje in de kelderruimte onder de bovengenoemde lokalen *d* en *e* gelegen.

Plaat IX. Op het kadastraal uittreksel, op deze plaat voorkomende, is bij A de ingang tot het voorplein van het kasteel aangegeven. De toegang had plaats door een boeren hoeve, die in 1863 mede is afgebroken. De afbeelding van dezen ingang, geplaatst onder die van de achterzijde van het kasteel, is gemaakt naar eene photographie van Bauer, waarvan het eenige exemplaar in het bezit was van den heer Bourdrez.

Op de teekening waarnaar deze plaat is vervaardigd, gaf de heer Bourdrez de reeds vroeger genoemde 10 eigenaars van het kasteel en aanhoorigheden op, en voegde daarbij: „Onder de 9 hierboven genoemden was geen vandaal." De laatste bezitter, Mr. L. de Witte van Citters te 's-Gravenhage, was het zijns inziens dus wel, toen hij het oude bouwwerk deed sloopen.

Platen X en XI. Deze platen zijn eenigszins, hoewel gering, verkleinde reproducties der oorspronkelijke teekeningen, zoodat de opgaven van daarop voorkomende schalen, die zonder schade voor de voorstelling niet verwijderd konden worden, niet juist meer zijn. Aan dit euvel wordt intusschen voldoende tegemoet gekomen door een aantal ingeschreven maten.

Op plaat X worden gegeven een plattegrond met doorsnede en een detail van een lichtgat van de kelders, een schets van den toegang tot den kelder die onder kamer a gelegen was, van af de binnenplaats i gezien, (zie plaat VIII), en een schets van de overdekte gaanderij met een paar details daarvan.

Plaat XI geeft een schets van den dichtgemetselden ingang naar den kelder die onder de ridderzaal e gelegen is (zie plaat VIII), en die dus oorspronkelijk van uit de keuken f toegankelijk was, verder eene schets van de schietgaten in de torens, en teekeningen, met details, van een drietal schoorsteenmantels.

INZENDINGEN VAN NEDERLANDSCHE ARCHITECTEN OP DE WERELDTENTOONSTELLING TE PARIJS IN 1900.

Op een zevental platen worden hier eenige uitgevoerde werken voorgesteld, behoorende tot die waarvan teekeningen of photographiën waren ingezonden in de Nederlandsche Afdeeling Schoone Kunsten van de Wereldtentoonstelling te Parijs in 1900.

In deze verzameling is geen werk vertegenwoordigd van den heer I. Gosschalk, omdat door dezen te Parijs teekeningen en photographiën waren tentoongesteld van het Station van den Staatsspoorweg te Groningen, van welk gebouw een aantal afbeeldingen reeds verschenen zijn in deel 17, jaargang 1899, van het Bouwkundig Tijdschrift, deel 43 der Bouwkundige Bijdragen.

PLAAT XII. GEBOUW VOOR EEN PHOTOGRAPHISCH ATELIER VAN DEN HEER M. BUTTINGHAUSEN TE AMSTERDAM.

Architect de heer G. Van Arkel, te Amsterdam.

Het gebouw, gelegen Spui 15—19 te Amsterdam, waarvan plaat XII eene afbeelding geeft, is door den heer M. Buttinghausen gesticht ten behoeve van zijn photographisch atelier.

De ruimte op den beganegrond is in gebruik voor den kunsthandel van den heer B. L. Voskuil. De bestemming der lokalen in nevenstaanden plattegrond is als volgt: A winkels; B portieken; C gangen; D binnenplaats; E serre.

Op de 1e, de 2e en de 3e verdiepingen zijn verschillende kantoren gevestigd.

Op de 4e en de 5e verdiepingen zijn de photographische ateliers in verbinding gebracht met de reeds bestaande ateliers in het achterhuis, die eenige jaren geleden geheel vernieuwd en vergroot zijn.

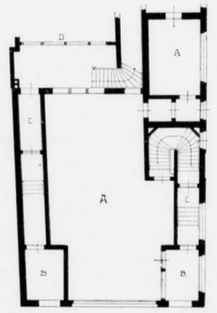

Plattegrond. Schaal 1 à 300.

De kelder, waarin een bierlokaal is gevestigd dat toegang heeft uit de Voetboogsteeg, is van cement-ijzer, systeem Monier.

De gevels zijn in baksteen opgetrokken en gepleisterd; van hardsteen is gebruik gemaakt voor banden, draagsteenen, en voor versieringen volgens de modellen van de beeldhouwers de heeren van den Bossche en Crevels te Amsterdam.

De sokkel is van Zweedsch graniet.

De opschriften en kleurige versieringen zijn uitgevoerd in Mosaïque de Briare, een materiaal dat uitstekend tegen de invloeden van onze afwisselende weersgesteldheid bestand is.

Voor eene som van *f* 49.758 werd de uitvoering van dit werk aangenomen door den aannemer den heer Ph. A. Warners, te Amsterdam.

* * *

PLAAT XIII. VESTIBULE VAN HET WOONHUIS VAN DEN HEER C. HENNY TE SCHEVENINGEN.

Architect de heer H. P. Berlage Nz., te Amsterdam.

* * *

PLAAT XIV. VOORGEVEL VAN DE St. IGNATIUSKERK MET PASTORIE IN DE MOLENSTRAAT TE NIJMEGEN.

Architect de heer Nic. Molenaar, te 's-Gravenhage.

* * *

PLAAT XV. WOONHUIS AAN DE JAN VAN NASSAUSTRAAT TE 'S-GRAVENHAGE.

Architect de heer J. Mutters Jr., te 's-Gravenhage.

De plaat geeft eene afbeelding van een perceel, in 1899 te 's-Gravenhage gebouwd, aan de Jan van Nassaustraat.

De indeeling van den rez-de-chaussée is voldoende uit de hiernaast gegeven tekstfiguur op te maken.

In het souterrain bevinden zich een eetkamer, met daarmede in verband staande dessertkamer en provisiekast, een keuken met poetskeuken, een kelder, en een overdekte area, waarvoor onder de serre de vereischte ruimte aanwezig was.

Op de eerste verdieping zijn gelegen twee groote en een kleine kamer, terwijl zich op de bordessen van de trappen de lavabo's en W. C.'s bevinden.

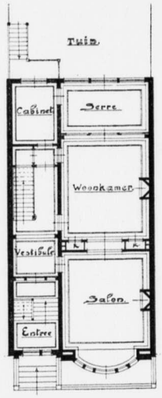

Plattegrond.
Schaal 1 à 300.

De zolderverdieping bevat bovendien aan den voorgevel twee kamers, voorts een badkamer en een meidenkamer, terwijl nog een groote zolderruimte overblijft.

De gevels zijn van kleurige nageperste steen uit de fabrieken van de heeren Van de Loo te Dieren. De onderbouw is geheel van Escauzijnsche steen. Voorts is half harde Morley-steen toegepast.

Het dak is met roode, vlakke pannen gedekt.

In den topgevel van den houtbouw, evenals boven den hoofdingang, is sgraffito-ornament toegepast in bruin en geel.

Aannemer van dezen bouw was de heer J. Koolen, te 's-Gravenhage, voor de som van *f* 17200.

* * *

PLATEN XVI en XVII. WOONHUIS MET STAL EN KOETSHUIS VAN DEN HEER J. NIENHUYS TE AMSTERDAM.

Architect de heer A. Salm G.Bzn.

Zondagmiddag 15 Dec. 1887, omstreeks 3 uur, terwijl het vroor, dat het kraakte, alarmeerde de bewoner van perceel 380 van de Heerengracht te Amsterdam de brandweër, omdat de gemeenschappelijke muur met het aangrenzende gebouw N°. 382, dat onbewoond was, wijl het verbouwd werd, zoo „onnatuurlijk warm" was.

De brandweër, zoo ook de bouwpolitie, waren reeds eenige dagen vroeger op datzelfde feit opmerkzaam gemaakt. Daar de gemeenschappelijke muur echter zeer dun was en daár ter plaatse juist de standpijp van een verwarmingstoestel liep — dat dag en nacht brandde om het verbouwde huis droog te stoken — werd hierin niets onrustbarends gevonden en ging dan ook één der twee aangerukte spuiten terug.

Doch niet voor lang. Niettegenstaande vijf stoomspuiten en één drijvende stoomspuit met alle kracht kort daarna werkten, was een paar uur later het verbouwde perceel grootendeels uitgebrand en de gevel — zoo ook die der belendende huizen — één ijsmassa en leverde 's avonds door de vlammen verlicht, een grootsch fantastisch maar weemoedig schouwspel op.

De bouwers en architect van het verbouwde en verwoeste perceel zagen daar op eens hun gemeenschappelijken arbeid vernield en waren ook gedeeltelijk kostbare kamerbetimmeringen en plafonds een prooi der vlammen geworden. Aangezien de assurantie juist afgeloopen was en enkele onderdeelen in 't geheel niet verzekerd waren, bleek de geleden schade voor allen zeer groot te zijn.

Een groote teleurstelling was het voorts, dat de bouwheer niet van plan was het huis weêr te doen opbouwen .....

Een gelukkige dag was het echter voor velen, toen hij op dit besluit terugkwam en opdracht gaf — nadat hij inmiddels eigenaar was geworden van het meergenoemde perceel N°. 380 — tot het maken van een geheel nieuw gebouw met stal en koetshuis, terwijl al het aanwezige geamoveerd kon worden!

Wanneer gezegd wordt voor „velen", dan was dit inderdaad het geval. Zelden werd in die jaren een zoo kostbaar gebouw gesticht, zoowel in- als uitwendig, waar zooveel werklieden aan werkten en waar zooveel verschillende werkvakken bij vertegenwoordigd waren.

De gemachtigde van den bouwheer drong er steeds op aan „geen kosten te ontzien" om werkelijk een niet alledaagsch geheel daar te stellen.

De bouwheer zelf, voor zich en zijn gezin hoogst bescheiden in zijn eischen, begeerde allerminst een vorstelijke woning, doch wenschte „wèl te doen" op een wijze door werk te verschaffen, waarvan een blijvend gedenkteeken zou overblijven, en is daar zeker in geslaagd.

Voorts, na het geleden verlies en de vele teleurstellingen, die daarvan het gevolg waren, had hij de edelmoedigheid een groot deel van de geleden schade door hoofd- en onderaannemers voor zijn rekening te nemen, waarbij ook de architect niet vergeten werd!

Dit bijschrift is geen dagblad- of reclame-artikel, en worden niet alle leveranciers bij den bouw genoemd. Een paar namen mogen evenwel niet onvermeld blijven en die zijn: de firma Staal en Haalmeijer — de aannemers van den opbouw — en de H. H. v. d. Bossche en Crevels en de te vroeg ontslapen Jos. Franse, de beeldhouwers.

En nu eenige woorden betreffende het gebouw of liever de gebouwen, want stal- en koetshuis (niet van af den publieken weg zichtbaar) is een op zich zelf staand gebouw achter in den tuin.

Het eigenlijke woonhuis vertoont uitwendig de rijke Fransche renaissance-vormen — François I —, terwijl het bijgebouw meer naar een vroegere periode — Louis XII — behandeld is.

In vakbladen kwamen destijds daarover waardeerende artikelen voor, alleen . . . . en daarover waren allen het eens: „de gekozen stijl paste niet in de omgeving!"

Was het den jeugdigen architect, die zijn opleiding grootendeels in Frankrijk genoten had, nog versch onder den indruk van al het schoons uit de bloeiperiode der renaissance van dat land, evenwel niet te vergeven — nu hij daar op eens een vorstelijke opdracht krijgt, dat hij zich inspireeren liet door Anzay le Rideau, Chenonceau, Blois, Chambord, en details van andere pracht- en lustverblijven uit dat tijdperk, temeer, daar hij iets leveren moest geheel verschillend van wat „destijds" zoowat gebouwd werd, waaronder veel Hollandsche maar vooral Duitsche renaissance?

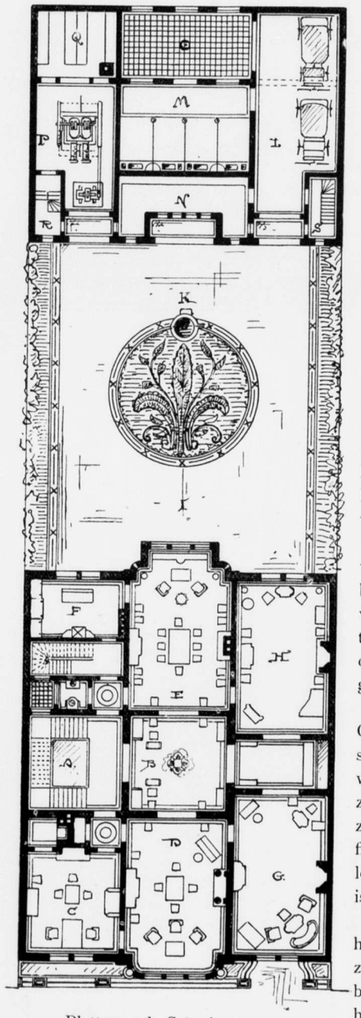

Plattegrond. Schaal 1 à 300.

Dat dit genre bijval vond, bleek daaruit, dat ook vakgenooten dit navolgden (de winkel van Zahn op het Singel, de bakkerij op den Heiligen weg enz. enz.)

Zulk een rijke stijl valt evenwel meest buiten het bereik van veler beurs en wordt tegenwoordig dan ook zelden meer toegepast.

De gevels zijn van Oberkirchner zandsteen opgetrokken, welke harde en fijne zandsteensoort zich zoo goed voor het fijne beeldhouwwerk leende en geschikt is voor ons klimaat.

De motieven voor het beeldhouwwerk zijn niet alle zonder beteekenis; zoo is het huis bekroond door Mercurius — daar de gedreven koopmanschap door den bouwheer hem de middelen verschafte dit bouwwerk te stichten, waarbij de Kunst en Wetenschap gehuldigd werd, uitgedrukt in de pendant-figuur van Minerva. — Het groote rijke fries stelt de 12 maanden voor met de teekenen van den dierenriem, elke maand door 2 kinderfiguurtjes met de verschillende attributen van die maand.

De groote medaillons daartusschen stellen den tijd, de afbeeldingen der 4 jaargetijden, dag en nacht voor.

De cul de lampe's geven de 4 elementen aan en de pilasters daarboven en bij den erker met hunne kapiteelen vertoonen de attributen van architectuur, beeldhouw- en schilderkunst, industrie, landbouw enz., terwijl de Fransche lelie, als een hulde aan dat land, zoomede de initialen van den bouwheer, niet achterwege bleven.

Bij het bijgebouw komen in anderen vorm bij de 2 zijdakvensters eveneens de 4 elementen in medaillons voor, terwijl op zijde van de klok in de middentravée een haan en vleermuis, dag en nacht voorstellen.

De tuin, welke het hoofdgebouw met het bijgebouw verbindt, is in hetzelfde karakter behandeld, waartoe de bekwame tuinarchitect Leonard Springer zijn medewerking verleende.

Het daar aanwezige putje is feitelijk niets anders dan de uitmonding van het ondergrondsche koudwaterreservoir van een gasmotor.

Eén geheel met de gevels vormt de doorrit naar het achterterrein, de vestibule, het trappenhuis, de hall of antichambre met de gaanderijen, zoo ook de toegang naar de salons.

Bijgaand plan geeft de indeeling der bel-étage aan.

A. De hoofdtrap, in blank eikenhout met bronzen balusters, de wanden gedecoreerd in stille toonen met medaillons en rijke bloemenversiering, plafond met lichtramen, bezet met glas in lood.

B. De groote antichambre, waarop de hoofdvertrekken uitkomen, gaande door de volgende verdieping met gaanderijen en gekroond door een glazen koepel, eveneens met glas in lood bezet, die vooral met de electrische verlichting 's avonds een rijk geheel vormt. In het midden een bronzen bloemen-étagère, bekroond door een beeld uit hetzelfde metaal „Libellule" van Mathurin Moreau.

C. De werkkamer van den bouwheer met gebeeldhouwden steenen schouw en daarachter de „Safe."

Dit vertrek is, evenals *D*, de woonkamer, in Hollandsche renaissance in blank eikenhout getimmerd, met intarsia paneelen van ebben-, peren- en palmhout, de muren met tapisserie bekleed.

E. De eetzaal, in harmonie hiermede in nootenhout, doch in het Duitsche genre met groote monumentale fayence kachel en goud lederen behangsel.

F. De dessertkamer, met glas-, porcelein- en zilverkasten, lift, welke alle étages bedient, wasch en ijskoelbakken.

G en *H*. Receptie en muzieksalon met de tusschengelegen kleine antichambre, zijn in het Fransche genre (Louis XVI) behandeld, alle betimmeringen rijk geornamenteerd, doch stil gedecoreerd met eenig goud.

De muurbespanning is van satijn, de schoorsteenmantels zuiver wit marmer. (*)

Aan het einde dezer antichambre is een spiegel geplaatst, welke het optisch effect van groote diepte geeft, omlijst door een gesmeed metalen poort, waaronder jardinière. De W. C. met toilette, zoo ook de diensttrap zijn voorts, alle modern en comfortable ingericht, op het plan aangegeven.

De andere verdiepingen hebben een dergelijke indeeling, natuurlijk na aftrek der rondgaande gaanderij op de 1ste verdieping rond de antichambre, met open arcaden en de verschillende verbindingsportalen.

(*) Bij het aangeven der verschillende stijlen diene te worden opgemerkt, dat dit niet louter effectbejag van den bouwmeester was, maar dat bij den opbouw allereerst rekening moest gehouden worden met *die* zaken, welke gespaard bleven bij den brand, omdat die nog niet geplaatst waren, als de middendoeken van Louis XVI en doekpaneelen van renaissance plafonds, en aanwezig meubilair van den bouwheer uit het oude huis.

Zoo is boven *G*, de slaapkamer van Mijnheer en Mevrouw, met de Moorsche badkamer boven de kleine antichambre en het boudoir boven de huiskamer, (beide kamers Louis XV.)

Boven *C*, *H*, *E*, *F*, slaap en logeerkamers, en aan het tuinfront dienstbodenkamers en zolder.

Aan de gelijkstraatsche verdieping de „porte cochère" met doorrit, waardoor de bewoners, bezoekers en gasten ook met rijtuig bij ongunstig weder beschermd in huis kunnen komen, terwijl bij soirées enz. de rijtuigen die de gasten afhalen zich in den verlichte tuin op kunnen stellen.

De doorrit geeft toegang tot de groote vestibule onder de hall. Onder *D* is de biljartkamer en onder *B* een spreektevens rookkamer met daarachter gelegen vestiaire.

Onder de eetzaal is de keuken en daarnaast de dienstboden zitkamer.

Ten slotte zijn op alle verdiepingen W. C.'s, verschillende gemakken, kasten, enz.

Een geheel afgescheiden gang in de doorrit geeft toegang tot tuin en bijgebouw.

L is het koetshuis, *M* de paardenstal, *N* de tuigenkamer, *O* een overdekte poetsplaats.

P is de machinekamer, waarin een gasmotor van 35 P.K. met dynamo, waar achter de accumulatoren batterij Q., ten dienste van de electrische verlichting.

(Er zijn ± 300 lampen).

R. Toegang naar den kelder, waar de toestellen der centrale laagdruk stoomverwarming zijn opgesteld en de brandstof daarvoor geborgen wordt.

Op de verdieping is de woning van den koetsier, zoo ook de hooizolder.

Nagenoeg alle onderdeelen van den bouw zoo ook de meubelen, verlichtingsartikelen, enz. zijn in concurrentie ondershands aanbesteed.

Op 18 Juni 1888 werd de eerste paal geslagen en na een voorafgaand familiefeest had de officiëele inwijding van de nieuwe woning 18 Nov. 1890 plaats, bij welke gelegenheid de architect uit naam van zijn medewerkers, de vele werklieden en voor hem zelven een woord van hartgrondigen dank aan den bouwheer mocht brengen, door wien zij in staat waren gesteld gezamenlijk dit kunstwerk op te bouwen, waarbij de liefde voor het handwerk bij velen aangekweekt en bevorderd werd en waardoor vele huisgezinnen gedurende geruimen tijd onderhouden werden.

* * *

PLAAT XVIII. REGENTESSEKERK TE 'S-GRAVENHAGE.

Architect de heer J. Verheul Dzn., te Rotterdam.

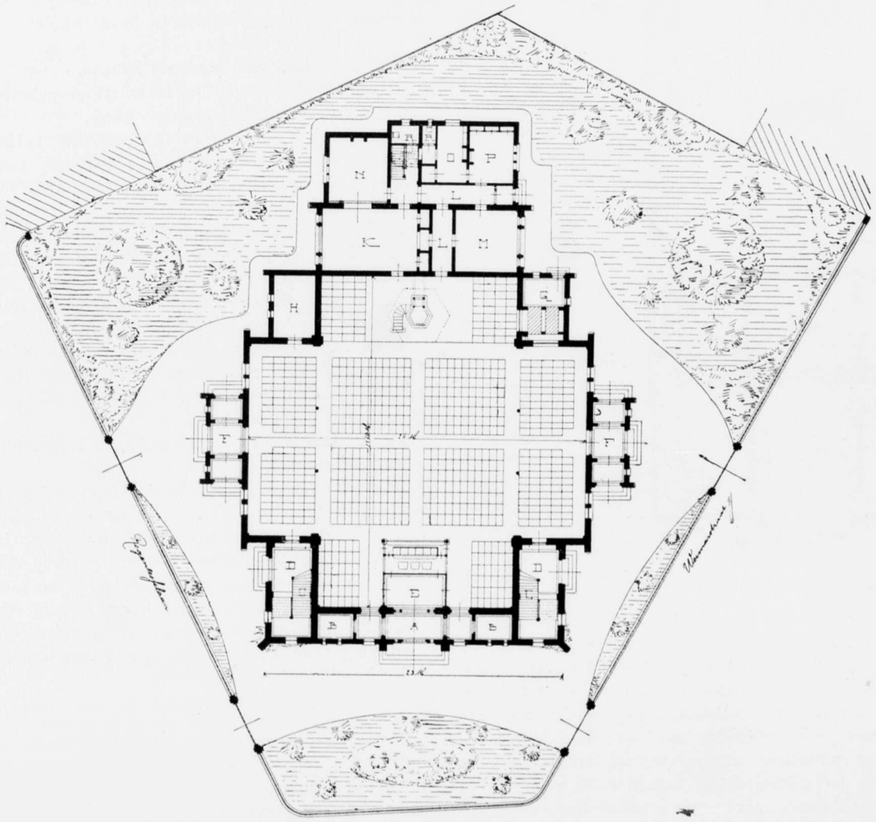

Plattegrond. Schaal 1 à 400.

In het jaar 1895 werd door eene Commissie uit den Algemeenen Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente eene

REGENTESSEKERK.
Gezicht op de loge van het Koninklijk Huis.

besloten prijsvraag uitgeschreven voor eene zevende kerk, met kosterswoning, op een hoekterrein gelegen aan de Weimarstraat, het Regentesseplein en de Regentesselaan te 's-Gravenhage. Het plan ingezonden door den heer J. Verheul Dzn., werd bekroond, doch van uitvoering kon nog geen sprake zijn; wel was het benoodigde terrein ten geschenke ontvangen, maar de gelden voor den bouw ontbraken nog. Eerst in Juni 1899 ontving de heer Verheul de opdracht voor den bouw. Het bekroonde ontwerp moest echter omgewerkt worden, daar men na vijf jaren uitstel andere eischen stelde, zoowel wat de kerk zelve als wat de kosterswoning en de dienstvertrekken betroffen.

De aanbesteding volgens de nieuwe plannen had plaats op 21 Augustus 1899, en de uitvoering werd voor de som van f 99.300 opgedragen aan den heer Jac. Vos, aannemer te 's-Gravenhage. De bouw had plaats onder de dagelijksche leiding van den heer C. J. Hemmes.

In de hierbij gevoegde voorstelling van de indeeling van den plattengrond is de beteekenis der letters, geplaatst in de lokalen en ruimten die om het ruim der kerk zijn gegroepeerd, als volgt:

A. Hoofdingang.
B. Bergplaatsen.
C. Trappen naar de galerijen.
D. Zij-ingangen.
E. Loge voor het Koninklijk Huis.
F. Zij-ingangen.
G. Verwarming.
H. Bergplaats.
K. Bestuurskamer.
L. Gangen.
M. Collectantenkamer.
N. Bestuurskamer.
O. Keuken, kosterswoning.
P. Woonkamer.
R. W. C's.

De gevels zijn van grijskleurig hardgrauw, terwijl van hardsteen is gebruik gemaakt voor afdekkingen, aanzet-, boog- en sluitstukken, draagsteenen, spuiers en andere constructiedeelen. Het bovenste veld van den topgevel is van zandsteen van lichte kleur. In den boog boven het groote raam is eene versiering in mozaïek aangebracht, symboliseerende „strijd en overwinning".

De daken zijn met blauwe leien gedekt.

De plattegrond van het gebouw toont aan, dat de grondvorm een Latijnsch kruis is; de centraalbouw heeft dus ten grondslag gelegen. Ter opheldering dient evenwel daarbij vermeld te worden, dat de groote Bestuurskamer en de collectantenkamer met de daartusschen liggende gang in de eigenlijke kerkruimte, tot op ongeveer 4 M. uit den kerkvloer, zijn ingebouwd. De ruimte boven deze vertrekken moet het orgel bevatten, dat met den preekstoel één geheel zal moeten uitmaken.

Ter linker- en ter rechterzijde van den preekstoel bevinden zich galerijen, die onderling met elkander in verbinding staan, en door flinke trappen bereikbaar zijn.

De loge en de bank van het Koninklijk Huis, en de hiervoor gelegen bank voor het Koninklijk gevolg zijn tegenover den preekstoel geplaatst.

Het inwendige van het gebouw is zeer sober. De kerkruimte is door een houten ton- en kruisgewelf overdekt; op

REGENTESSEKERK.
Gezicht op den predikstoel.

de vier hoekpijlers steunen groote gemetselde rondbogen. Het plint, de muur- en hoekpijlers met de rondbogen, en de omlijstingen der ramen en deuren zijn in kleurig hardgrauw

als schoon werk uitgevoerd; de tusschenliggende muurvakken zijn in metselspecie grijs afgeschuurd. Het houten gewelf is eenvoudig gedecoreerd.

De preekstoel, die eenigszins afwijkend is van het gewone bekende type, is van blank eikenhont, versierd met paneelen van reliefhout, voorstellende:

1°. een palmtak, symboliseerende: overwinning,
2°. „ lelie, „ reinheid,
3°. „ olijftak, „ vrede,
4°. „ distel, „ strijd, en
5°. „ eik „ vastheid, hechtheid.

De verschillende toegangen hebben gewelfde zolderingen, en zijn geheel in baksteen uitgevoerd.

De kerkruimte wordt des avonds verlicht door een groote gaskroon in het midden, van 72 pitten, en door een veertiental kleinere gaskronen, elk van 6 pitten, geplaatst onder en boven de galerijen en ter weerszijden van den preekstoel. Alle kronen zijn van gesmeed ijzer, keurig net uitgevoerd door de firma Braat te Delft.

De verwarming geschiedt door circuleerende warme lucht, systeem „Kaiserslautern"

Het aantal zitplaatsen in het ruim der kerk bedraagt ongeveer 700, terwijl op de galerijen nog 360 toehoorders plaats kunnen vinden.

Het terrein om de kerk, dat met een ijzeren hekwerk op steenen voeting van de openbare wegen is afgesloten, is als plantsoen aangelegd.

Op Zaterdag 22 September 1900 had in het toen bijna voltooide gebouw een eenvoudige maar indrukwekkende plechtigheid plaats. In tegenwoordigheid van H. M. Koningin Wilhelmina der Nederlanden werd door H. M. de Koningin Moeder een gedenksteen geplaatst tegen een nis in den kerkmuur, die als bewaarplaats dient van een door de Vorstinnen, den kerkeraad, de stichtingscommissie, de kerkvoogdij, den architect en den aannemer geteekende oorkonde.

Aan de kerk, oorspronkelijk genoemd de Zevende Kerk, werd bij deze gelegenheid, met toestemming van H. M. de Koningin Moeder, de naam van Regentesse-Kerk gegeven, ter herinnering aan het zoo schoon en gezegend tijdperk van het Regentschap van H. M. de Koningin Moeder.

DIRECTIEGEBOUW VAN DE RIJKSPOSTSPAARBANK.

Bij gelegenheid van het overbrengen van den dienst naar het nieuwe directiegebouw hebben de meeste nieuwsbladen een uitvoerig overzicht gegeven van de nuttige en steeds toenemende werkzaamheid van de Rijkspostspaarbank. Voortdurende uitbreiding van personeel was noodig, zoodat waar dit bij de oprichting in 1881 slechts 8 personen telde, het nu uit ongeveer 160 ambtenaren bestaat. De uitbreiding had natuurlijk ten gevolge, dat het gebouw aan de Stadhouderskade, in 1881 van de gemeente Amsterdam gehuurd, reeds na enkele jaren moest uitgebreid worden en daarna tot tweemaal toe, door huren van andere perceelen, plaats voor ambtenaren en archief moest worden verkregen.

Het behoeft geen betoog, dat men op deze wijze niet kon doorgaan; de dienst werd zeer lastig, de contrôle verzwaard, en het gevaar verbonden aan de onbeveiligde opberging van kostbare bewijsstukken maakte de bezorgheid der verantwoordelijke personen steeds grooter, vooral toen een

PLATTE GROND VAN DE BEL ETAGE.

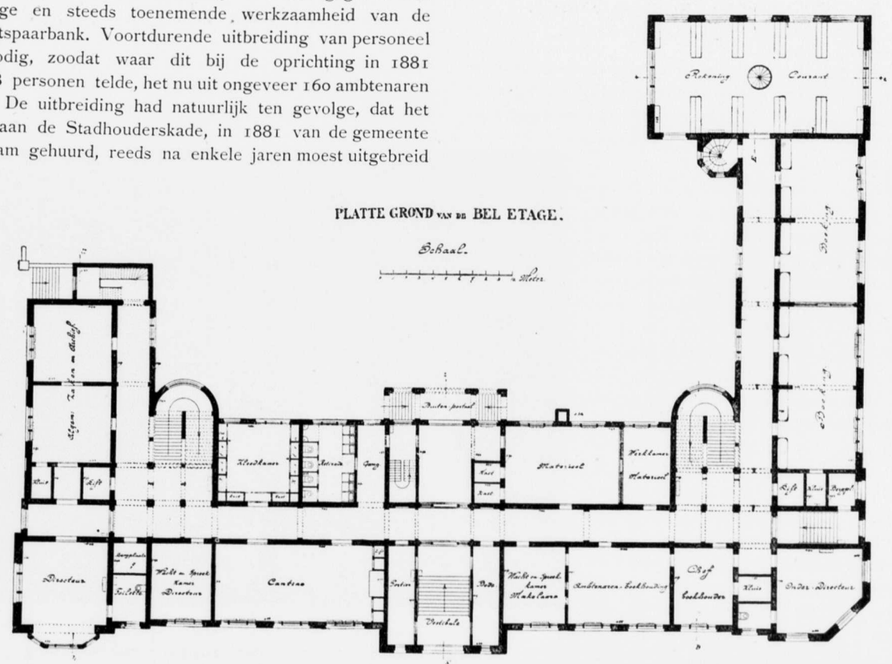

brand in de fabriek grenzend aan het hoofdgebouw het gerechtvaardigde van de vrees voor ieder duidelijk maakte.

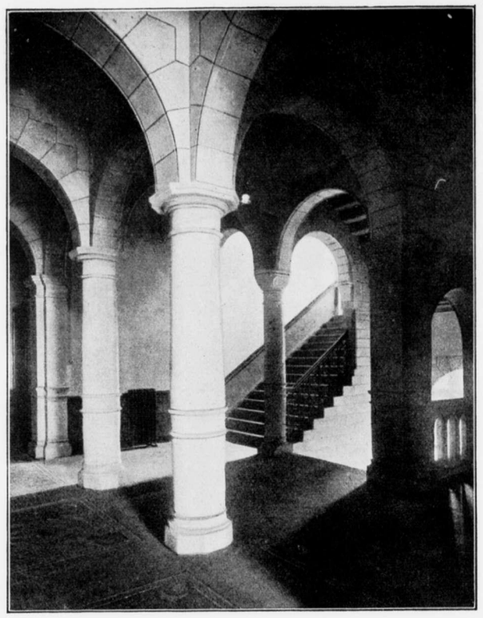

DIRECTIEGEBOUW VAN DE RIJKSPOSTSPAARBANK.
Trappenhuis op de eerste verdieping.

Een eigen gebouw was noodig, ruimte aanbiedend voor het heden en een overzienbare toekomst, gelegenheid gevend de rekeningen-courant, de verklaringen, de in bewerking zijnde en de oude boekjes, kortom het geheele archief, veilig op te bergen.

Toen tot oprichting van het nieuwe gebouw besloten was, werd terrein gezocht, groot genoeg ook voor eventueele uitbreiding, gunstig gelegen en . . . niet te duur. Nadat voor verschillende terreinen plattegronden gemaakt waren, werd ten slotte tot den aankoop besloten van het door de gemeente aangeboden grondstuk aan de van Baerlestraat, begrensd door de P. Potter en Jan Luykenstraten waarop een geheel vrijstaand gebouw kon ontworpen worden.

Op dat terrein is nu het gebouw verrezen dat 1 Augustus l.l. in alle stilte is betrokken. Ware de pers niet door den Directeur, den heer Sassen, in de gelegenheid gesteld het gebouw te bezoeken en omtrent de Rijkspostspaarbank belangrijke bijzonderheden te publiceeren, niemand in den lande zou er waarschijnlijk notitie van genomen hebben, dat deze belangrijke volksinstelling een haar passende woning heeft verkregen. Die woning moest zijn ruim, met goed verlichte werklokalen, zooveel doenlijk brandvrij en over het algemeen eenvoudig. Bij het ontwerp en de uitvoering van het gebouw zoowel als van de meubileering is gestreefd aan die eischen te voldoen.

Het gebouw bestaat uit souterrein en drie verdiepingen. Het eerste is bijna uitsluitend bestemd voor berging van oud materieel (afbetaalde boekjes enz.) en bevat de verwarmingskelders en de koffiekeuken ten behoeve van de cantine, welke met de kamers van directeur en onderdirecteur, en verschillende bureelen op de bel-étage worden aangetroffen. De volgende verdieping bevat weder bureellokalen en de vergaderzaal, terwijl daarboven de lokalen allen voorloopig bestemd zijn voor de rentebijschrijving, waarmede een leger van hulppersoneel in December en Januari bezig is, en welke werkzaamheid bij gebrek aan lokaliteit tot nu toe in het Paleis van Volksvlijt geschiedde.

De groote zolders kunnen nog tot in een verre toekomst in de behoefte aan bergruimte voorzien.

Aan het eind van den vleugel Jan Luykenstraat bevindt zich de concierge-woning, aan dat van den vleugel P. Potterstraat het rekening-courant gebouw, dat aan bijzondere eischen moet voldoen en eenigszins als een archiefgebouw uit steen, ijzer en monier is samengesteld. De monier-constructiën hebben trouwens een ruime toepassing bij dit gebouw gevonden. Alle vloeren, ook die van het souterrein, zijn van cement-ijzer gemaakt, meest als vlakke platen, gedeeltelijk ook in gewelfvorm. Voor het souterrein werd op die wijze een aanzienlijke besparing verkregen aan heifundeering, daar de keldervloeren nu geheel vrij dragen van muur tot muur (± 6 M.) Van cement-ijzer zijn ook de liftschachten en de brandkluizen geconstrueerd, alsmede het gewelf dat de bergplaats voor de „rekening-courant" overspant in segment vorm, spanning 8.60 M., dikte in den top 4 cM. Het is merkwaardig ook in dit gebouw de ontwikkeling in ons land van de cement-ijzer constructie, systeem Monier na te gaan. Vlakke vloeren zonder balken in spanningen van 8 M., als boven het lokaal voor verklaringen, waren te voren nog niet gemaakt. Ik wijs hier op het groote voordeel van monier-vloeren, voor een bouw welks uitvoering langen tijd duurt, dat iedere verdieping dadelijk waterdicht is afgesloten, voorts op het gemak en de veiligheid welke die vloeren bij het verder optrekken van den bouw opleveren. Hier was intusschen het hoofddoel

DIRECTIEGEBOUW VAN DE RIJKSPOSTSPAARBANK.
Lokaal tot berging der rekening-courant, eerste verdieping.

de veiligheid tegen brandgevaar, want hoewel het kapitaal van de bank hier niet wordt bewaard en hoewel de rechten der inleggers ook uit de registers der postkantoren kunnen blijken, begrijpt men, dat de vernietiging van zelfs een deel van de administratieve bescheiden en het bewijsmateriaal een verschrikkelijke verwarring, een ontzettenden arbeid zouden veroorzaken. Om die ellende te bezweren is op de brandveiligheid zeer de aandacht gevestigd geweest, zoo bij de constructiën als door het aanbrengen van een ruime brandleiding met talrijke kranen, zoo binnen- als buitenshuis.

Als materialen voor den bouw is overigens behalve de baksteen, waarvan de plaatsgevels geheel, de straatgevels grootendeels zijn opgetrokken, voornamelijk gebruik gemaakt van Kleber, Oberkirchner, hardsteen en graniet (voor buitenwerk), Udelfanger, Teutoburgerwaldsteen en Pilsner (voor binnenwerk), Djatti en Kajoe-bessi voor kozijnen, ramen, deuren, lokaalvloeren en betimmeringen, terrazzo en granito voor gangvloeren. Aan versiering is weinig ten koste gelegd, daar het karakter van kantoorgebouw streng moest bewaard worden, al is getracht toch te doen uitkomen, dat hier de zetel is van een groote instelling.

Beeldhouwwerk was geheel uitgesloten en de vaderlandsche kunstnijverheid heeft weinig gelegenheid gehad te toonen wat zij vermag; toch mag op een tegellambriseering van Rozenburg gewezen worden, die de fabriek alle eer aandoet, en is het smeedwerk van v. Vuuren en van Meijer-Rietjens natuurlijk mooi gedaan.

Eenvoudig als de behandeling van het gebouw is ook de meubileering, welke mede voor een groot deel uit Kajoe-bessi is vervaardigd.

Met de leiding van den bouw was belast de opzichter der Landsgebouwen Oomen, aannemers waren de H.H. C. Alberts & Zoon.

D. E. C. KNUTTEL.

DE NEVENTEMPELS VAN TJANDI SEWOE.

Door J. W. IJZERMAN.

I.

Ten behoeve der Koloniale Afdeeling van Nederland op de wereldtentoonstelling te Parijs werden door den heer H. L. Leijdie Melville restauratieteekeningen vervaardigd van Tjandi Sari en van een der neventempels van Tjandi Sewoe. Deze afbeeldingen leverden aan den heer E. von Saher genoeg gegevens, om met behulp van door hem zelven ter plaatse genomen afgietsels eene reconstructie dezer gebouwen op het Trocadéro te beproeven.

In dit opstel zullen alleen de teekeningen betreffende Tjandi Sewoe worden toegelicht. Vooraf ga de opmerking, dat bij de door den heer Leijdie Melville gezonden bescheiden het vooraanzicht van het tempeltje ontbrak. Dank zij de overgelegde foto's, kon dit echter met voldoende zekerheid worden wedergegeven.

II.

In het midden en het Oosten van het eiland Java wordt een groot aantal ruïnes van oude steenen gebouwen aangetroffen, die te meer de aandacht trekken, omdat er na de zegepraal van den Islam in het laatst der 15de eeuw door den inlander weinig of niets op architectonisch gebied is voortgebracht, dat der beschouwing waardig is.

Die bouwwerken zijn dan ook geen voortbrengselen eener nationale Javaansche kunst. Ze werden opgericht door vreemdelingen.

Bij de ontwikkeling van het scheepvaartverkeer in het verre Oosten kwamen handelaren van het vaste land naar Java over. In de eerste eeuwen onzer jaartelling vormden zij aldaar nederzettingen, koloniën, die langzamerhand in bloei toenamen en levendige gemeenschap met het moederland onderhielden. Langzamerhand werd de invloed dezer emigranten op de omringende inheemsche bevolking grooter en zij eindigden met zich als heeren en meesters te gedragen.

Zoo bestond er op Midden-Java van de 8ste tot de 10de eeuw een machtig Hindoerijk, dat den naam droeg van Mataram.

In dezelfde periode valt het bloeitijdperk der bouw- en beeldhouwkunst aldaar; in een tijdsverloop van omstreeks twee honderd jaar werden een menigte groote en rijk versierde gebouwen gesticht, een ontelbaar aantal beelden en bas-reliefs gehouwen.

Niets uit vroeger eeuwen had op Java op een dergelijke ontwikkeling geduid. Geen enkel beeld, geen enkel gebouw van beteekenis dateert van vóór de 8ste eeuw. Plotseling schijnen vorst en volk door een onweerstaanbaren drang tot bouwen aangegrepen. De scheppingskracht ontplooit zich naar alle zijden. Blijkbaar zijn tasten en beproeven onnoodig. De leerjaren zijn elders doorgemaakt. Terstond wordt onbetwistbaar meesterwerk geleverd. Bouwmeester en beeldhouwer hebben het in hun nieuw vaderland hun voorgangers in het oude willen verbeteren. En zij zijn daarin geslaagd.

Dit verrassend optreden kan alleen verklaard worden door de aankomst van een groot aantal landverhuizers, vol heiligen geloofsijver, die een overwegenden invloed op den gang van zaken uitoefenden, en die mogelijk tot de directe stichting van het rijk aanleiding gaven.

Merkwaardiger nog dan het begin, was het einde van Mataram.

Eensklaps, komt in de eerste helft der 10de eeuw het werk tot stilstand. Als met een tooverslag schijnen de gereedschappen overal te gelijk aan de hand der werklieden te ontvallen; de begonnen arbeid blijft onvoltooid liggen.

Midden Java wordt verlaten. De naam van Mataram verdwijnt voor zes eeuwen uit de geschiedenis.

Het centrum der Hindoewerkzaamheid verplaatst zich daarbij naar het Oosten van het eiland, waar weldra nieuwe rijken ontstaan.

Vruchteloos raadpleegt men de overlevering tot verklaring van dezen ommekeer. De oude oorkonden zwijgen. Alleen een ontzettende ramp, gelijktijdige uitbarsting van verschillende vulkanen, gepaard aan geweldige aardschokken, zand-

en aschregens, schijnt bij den tegenwoordigen stand onzer kennis de oplossing van het raadsel te kunnen geven.

Bij haar overplaatsing naar Java bleef de oud-Indische kunst haar zuiver religieus karakter behouden. Men bouwde met koortsachtigen ijver, maar alleen ter eere van de goden. Voor wereldsche doeleinden werden tijdelijke materialen, hout en bamboe, goed genoeg geacht.

Van alle monumenten van Midden Java spant de kroon, de geheel eenige Boro Boedoer, een museum van beeldende kunst, om den top van een uit de vlakte oprijzenden heuvel. Maar ook de tempelgroepen Tjandi Prambanan en Tjandi Sewoe op de grens der residenties Soerakarta en Djokjakarta verdienen ten volle een aandachtige beschouwing. Van deze bouwvallen getuigde in het begin der vorige eeuw een sepoy, engelsch soldaat, die twee jaar onder de Brahmanen van Benares verkeerd had, aan Kaptein Baker, dat alles hier klaarblijkelijk het werk was der goden, daar geen menschelijke macht dergelijke dingen kon gewrocht hebben. Al beziet de westerling deze kunstwerken met een ander oog en al blijft hij niet blind voor het feit, dat waar een geheel volk tot bouwen wordt gedreven, er natuurlijk ook veel wordt voortgebracht, dat minder waardig, slordig afgewerkt, ja zelfs slecht gedacht is, zeker is het, dat ieder, die gevoelt voor kunst, onder den indruk komt van de bekoring, die van deze oude heiligdommen uitgaat.

III.

De Hindoe bouwwerken van Midden Java zijn bijna alle opgetrokken uit natuurlijken steen, andesiet, uitgeworpen door de omringende vulkanen, en gevonden in de beddingen der rivieren of verspreid over het terrein. De ruwe blokken zijn bekapt tot bouwsteenen en in verband los op elkander gestapeld. Eerst nadat de geheele tempel in onversierden toestand gereed was, werden ornamenten en reliefs in de vlakke wanden uitgehouwen. Tusschen de voegen werd nimmer mortel gebruikt, hoewel een goede pleisterspecie bekend was. Verscheidene gebouwen waren vroeger bepleisterd, mogelijk met het doel, den steen tegen verweering te beschermen, mogelijk ook om de grauwe kleur weg te nemen en het geheel levendiger te doen afsteken tegen de omgeving.

Nergens treft men zuilen *) aan, welke in Zuidelijk Indië in zoo grooten getale in iederen tempel van beteekenis worden gevonden. Daarvan geeft het ontbreken van geschikt materiaal voldoende verklaring. Nergens ook vindt men gewelven met radiale voegen. De Indiër zegt, dat een dergelijke constructie nooit tot rust komt, nooit slaapt. Steeds is steun in de lendenen noodig, om uiteen spatten te beletten. Overal, waar een ruimte moet worden overspannen, geschiedt dit door de steenen in horizontale lagen telkens iets voor elkander te laten uitspringen. Soms zijn die uitsprongen weggehakt en worden zoo platte of gebogen vlakken gevormd. Overspanningen van groote afmeting zoekt men te vergeefs. Alle binnenvertrekken van tempels zijn klein.

De toepassing der horizontale voegen is oorzaak, dat ondanks de schokken der aardbevingen nog betrekkelijk veel van de massa der daken is overgebleven. De hoofdvorm is somtijds bewaard, ook al werden de muren ontwricht en al stortten de spitsen en versieringen naar beneden.

Het eenvoudigste type van den tempel op Midden Java is een vierkant vertrek, voorzien van een kleiner of grooter voorportaal.

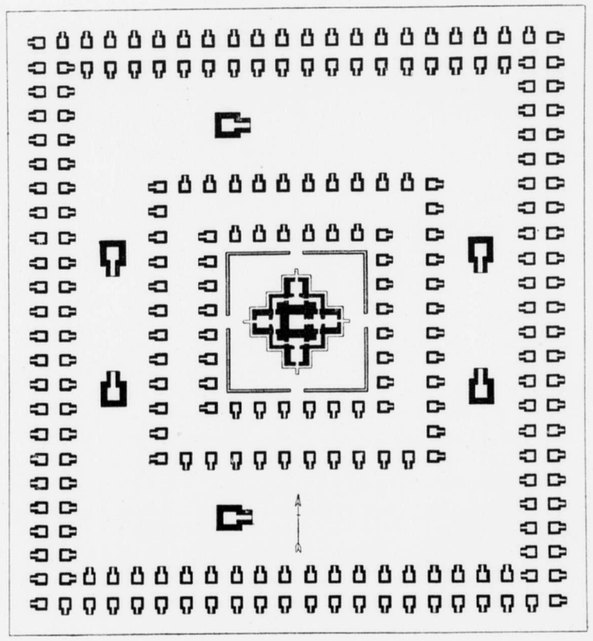

Schets der tempelgroep Tjandi Sewoe naar Cornelius.

Is het gebouw samengestelder, dan wordt het hoofdvertrek grooter, en worden tegen de wanden daarvan, vier kleinere vertrekken aangebouwd. Een dezer nevenruimten vormt dan het portaal, dat men moet binnengaan, om in het inwendige door te dringen. De drie andere kamers geven daartoe geen toegang.

Een enkele maal en wel bij den hoofdtempel van Tjandi Sewoe is achter elk der vier nevenvertrekken een gang gemaakt, door welke men den geheelen bouw kan rondgaan. Op de vier hoeken is deze gang niet overdekt, maar treedt men in de open lucht. Een laag borstweringsmuurtje vormt daar de afsluiting van den omgang aan de buitenzijde.

IV.

Thans overgaande tot een nadere beschouwing van de tempelgroep van Tjandi Sewoe verwijzen wij naar de bovenstaande schets, vervaardigd naar de teekening van den luitenant-ingenieur H. C. Cornelius. Daaruit blijkt, dat de middentempel *) omgeven was door vier rijen kapellen, welke naar de richting der windstreken zijn gebouwd. De beide binnenrijen vormen een zuiver vierkant, de beide buitenrijen een rechthoek. De ingang van de tempeltjes der derde rij, van binnen af gerekend, is naar den hoofdtempel gekeerd, die der overige naar buiten.

*) Hetzelfde verschijnsel doet zich voor bij de tempels van Orissa.

*) Van dezen middentempel, die zijn ingang naar het Oosten heeft, bestaan twee vrij onvoldoende restauratieteekeningen. De beste, die van Cornelius, is niet gepubliceerd, de tweede van Baker vindt men in Raffles, The History of Java Dl. II, 1817, tegenover blz. 18. Het onderschrift luidt: „The large temple at Brambanan restored."

Het aantal dezer neventempels bedraagt in het eerste vierkant 28, in het tweede 44; in den binnenrechthoek 80 en in den buitenrechthoek 88; totaal dus 240.

Tusschen de 2de en 3de rij worden nog de fundamenten van 5 of 6 grootere tempeltjes aangetroffen.

Reeds van verre voerden vier wegen naar de deuren van den hoofdtempel. Ter weerszijden van die wegen, even voor de buitenste rij kapellen, knielen twee wachters, aan welke de beeldhouwer een schrikaanjagende uitdrukking heeft willen geven. De gestalte is kolossaal, de bovenlip met een knevel bedekt, de mond met slagtanden gewapend; een slang hangt als het Brahmanenkoord over den schouder, een andere kronkelt zich om den linker bovenarm; de rechterhand omklemt een knods, de linker weder een slang. Toch zien deze reuzen, die de booze geesten moesten afweren, er vrij goedaardig uit.

Van slechts weinige der 240 kapellen is nog iets van belang overgebleven. Alle hadden een voorportaal; thans is daarvan niets meer op zijn plaats dan een fragment van één enkel exemplaar. De topversieringen der daken zijn zonder uitzondering naar beneden geworpen.

De fotografie van Van Kinsbergen vertoont nog bij één tempeltje boven aan het dak de koepelvormige afsluiting met het daarop geplaatste altaarvormig voetstuk, maar ook deze is niet meer te vinden en door de aardbeving van 1867 geveld.

Onder die omstandigheden is het natuurlijk moeilijk, om met zekerheid den juisten oorspronkelijken vorm der kapellen vast te stellen.

Zoo ver kan worden nagegaan, schijnt echter te moeten worden aangenomen, dat de hoofdafmetingen van alle nagenoeg hetzelfde waren, terwijl daarentegen zoowel de uitwendige ordonnantie als de inwendige versiering niet onbelangrijke verschillen vertoonde.

De heer Leijdie Melville wil dus geven in zijn teekeningen een type, dat door hem uit de nog overgebleven bouwvallen en uit de in de nabijheid daarvan gevonden steenen werd samengesteld.

Uitwendig kunnen aan dit type worden onderscheiden: de basis, het lichaam met het portaal, en het dak.

Op het eerste gezicht schijnt het gebouw te rusten op een massieven, forschen voet. Dit is echter slechts schijn.

De basis wordt omgeven door een muurtje, dat om het hoofdvertrek en het portaal rondloopt, en de 80 cM. breede platen draagt, welke den vloer van een omgang vormen. Het is door vlakke lijsten en banden in horizontalen, en door eenvoudige pilasters in vertikalen zin, in drie deelen gescheiden. Naar den omgang voert een trap van drie treden met gebogen wangen.

Het lichaam met het portaal zijn afzonderlijk gefundeerd. De muren gaan aan de buitenzijde met verschillende terugsprongen, aan de binnenzijde met een enkele versnijding loodrecht naar boven tot aan het dak.

Van den omgang komt men door een trede op te stappen in het portaal. Met nog drie treden op en één neer gaat men over den drempel het hoofdvertrek binnen, dat door een houten deur was afgesloten. De tempelkamer is niet meer dan 1.75 M. vierkant.

De opening boven den drempel meet 1.70 M. bij 0.86 M.

Bij den ingang wordt de 1.18 M. wijde vestibule vernauwd door twee halve pilasters.

De voorvlakken der zijmuren van het portaal zijn als pilasters bewerkt, welke beneden uitloopen in het makara-ornament.

De makara of zeeolifant is een mythisch dier, dat den snuit heeft van een olifant, de tong eener slang, de tanden van een krokodil, terwijl de staart gevormd is als een opgerolde slak. In den geopenden bek is een singha (leeuw) geplaatst.

Boven den ingang bevindt zich een fries, waarop de monsterkop gebeiteld is, die de inlander banaspati noemt, en die gewoonlijk op Midden Java, met de makara bij de omlijsting van deuren en nissen voorkomt. Aan deze vereeniging van beide versieringen is de naam gegeven van het kala-makara-ornament.

De grijnzende kop, waaraan de onderkaak ontbreekt, doet denken aan den gelaatsvorm van een mensch, en als zoodanig aan kala, den alvernieler. Doch in werkelijkheid heeft men hier voor zich den gestyleerden kop van een ander mythisch dier, van een singha of sardoela (tijger). *)

Aan iedere zijde van het fries is verder een op wolken zwevende figuur voorgesteld.

Boven het fries loopt een door platte banden gevormde kroonlijst en daarboven verheft zich het fronton. Dit wordt begrensd door een naar beide zijden ogiefvormig afloopende lijst, die uit een kalakop voortkomt en eindigt in een aan de makara herinnerende versiering. Uit den muil van het monster hangen lotusbloemen en kransen van lotuszaden, terwijl de ruimte verder gevuld wordt met twee hemellingen.

Op de foto van het fronton (plaat XXVII) is een ander fries aangegeven, dan het zoo even beschrevene. Daarop komt voor een heilige vaas, een zeer geliefd embleem, te midden van een krulversiering.

De zijwanden van den tempel hebben boven den omgang een sprekenden voet, gevormd door een samenstel van krachtig geprofileerden lijsten.

De vlakken der zijwanden worden evenals dat van den achterwand, door twee gladde voorspringende pilasters, die tot de kroonlijst doorloopen, in drie vakken gescheiden, waarvan het middelste het grootst is.

In dat middelvak vormen twee andere, rijkversierde pilasters een soort nis, welke door het kala-makara-ornament wordt overspannen.

Hierbij is de makara tot onherkenbaar wordens toe vervormd. Dergelijke afgeleide vormen zijn niet zeldzaam. Soms geeft het spelend vernuft van den beeldhouwer aan den zeeolifant een profiel dat aan een menschelijk gezicht (zie de foto der godenfiguur op plaat XXVII), of aan den achterpoot van een dier doet denken.

Ook de kalakop komt onder zeer verschillende vormen voor. Slagtanden ontbreken bijna nimmer, klauwen en horens vindt men daarentegen hoogst zelden. Op meer dan een tempel is de kop boven de nis geheel weggelaten en vervangen door een knop met afhangende lotusbloem.

In de nis is op een voetstuk een staand beeld in godenornaat uitgehouwen. Het houdt in de linkerhand den uit

*) Deze opmerking hoorde ik het eerst van den heer G. P. Rouffaer, later met uitvoerige toelichting van Dr. J. Brandes. Zie ook Dr. C. Leemans, Boro Boedoer, blz. 556.

den bodem oprijzenden stengel eener lotusbloem, in de rechter een staf met grooten knop.

Op de kleinere vakken der zijwanden wordt weder door twee pilasters een smal met lofwerk gevuld vlak ingesloten. Deze pilasters hebben de gewone vaasvormige aanzwellingen, terwijl op de hooge draagplaat de kalakop is gebeiteld.

Twee halve pilastertjes en een uit de makara voortkomend toogje omgeven ook hier een kleine nis met een beeldje. Deze godenfiguurtjes, nu eens van het mannelijk, dan weder van het vrouwelijk geslacht, dragen een lotusbloem en een vliegenwaaier.

De uit platte banden bestaande hooge kroonlijst loopt om het lichaam des tempels rond en vertoont aan elke zijde drie sierlijk bewerkte antefixen.

Op het onbedekt gebleven gedeelte van den voorwand is de indeeling en decoratie als op de nevenvakken der zijwanden.

Ook op de wanden van het portaal vindt men een nis met beeld; daarboven een drietal banden die met de kroonlijst weder een fries met vaas en krulornament insluiten.

Boven de kroonlijst verheft zich het dak, uit een bouwkundig oogpunt het meest belangwekkende gedeelte van den geheelen bouw.

De grondvormen daarvan zijn, als bij vele andere tempels van Midden-Java, achtereenvolgens het vierkant, de achthoek en de cirkel.

Houdt men deze vormen in het oog, dan is nog dikwijls de oorspronkelijke constructie te onderscheiden in een schijnbaar hopeloos onkenbare steenmassa.

Het vierkante deel van het dak heeft een voet, gevormd door een ogief en eenige vlakke banden, een plat en een deklijst, bestaande alleen uit vlakke banden. In het plat worden aan elke zijde twee nissen gespaard, terwijl de uitspringende deelen door pilasters gebroken en met balusters versierd zijn. Aan iedere zijde van het vierkant zijn weder drie antefixen aangebracht.

Bij den nu volgenden achthoek vindt men dezelfde horizontale verdeeling in drie gedeelten. Hij begint met een slankeren voet, gaat daarna vlak op en eindigt in een paar voorspringende banden, welke acht antefixen dragen. De zijden zijn versierd als de voorspringende deelen van het vierkant.

Door het terugspringen van den achthoek wordt op de hoeken van het vierkant plaats gelaten voor vier stoepavormige ornamenten met cylindrische spitsen.

Het bovenste gedeelte van het dak heeft een hoogen achthoekigen voet, welke gevormd wordt door een reeks van terugspringende banden, van welke de laatste den alles bekronenden cirkel raakt. Op dien voet is weder een rij antefixen geplaatst, terwijl in het midden der zijden naar de vier windstreken uitsprongen met een eigenaardige knopvormige versiering zijn aangebracht.

Boven den achthoek welft zich de koepelvorm van den met een fraaien rand omgeven dagob, en weder hoog daarboven steekt de uit een altaarvormig voetstuk voortkomende pijnakel uit.

Zoo vormt dit kleine, maar in al zijne onderdeelen goed doordachte, door krachtige horizontale en vertikale afscheidingen harmonieus verdeelde monument, een geheel, dat in opvatting en uitvoering behoort tot het beste, wat de Hindoekunst op Java heeft voortgebracht.

V.

De restauratieteekeningen, die op de hierbij behoorende platen zijn afgedrukt, wijken zeer belangrijk af van de vroeger vervaardigde. De oudste, niet gepubliceerde, zijn onderteekend door den reeds genoemden genie-officier Cornelius en den vaandrig-ingenieur J. B. W. Wardenaar. De opmeting geschiedde op last van den Gouverneur van Java's Noordkust, Nicolaas Engelhard, en werd verricht in de jaren 1806 en 1807.

Cornelius was in dien tijd belast met den bouw van een fort te Klatten.

Op de drie teekeningen, welke op de kapellen van Tjandi Sewoe betrekking hebben, en welke thans berusten bij het Museum van Oudheden te Leiden, zijn drie (Bramiensche) tempeltjes afgebeeld.

Het oordeel over dezen arbeid kan niet onverdeeld gunstig luiden. Er is met weinig zorg op een te kleine schaal gewerkt. In het bijzonder is van de reconstructie van het portaal weinig terecht gebracht.

Tot verontschuldiging van Cornelius kan alleen worden aangevoerd, dat er in zijn dagen zeker niet heel veel meer van de vele tientallen tempeltjes aanwezig was, dan op den huidigen oogenblik. De groote verwoesting had kennelijk reeds plaats gehad, toen 1000 jaar na de stichting Nederlanders voor het eerst met wetenschappelijke bedoeling van Tjandi Sewoe kennis namen.

Hoewel in het algemeen deze oudste teekeningen dus weinig bevredigen, toch komt er een bijzonderheid op voor, die van belang is, omdat ze in verband met andere feiten er toe leidt om met zekerheid vast te stellen, dat het bovenste gedeelte van het dak soms een belangrijke afwijking van Leijdie's restauratie vertoonde.

Bij nauwkeurige beschouwing der fotografie van van Kinsbergen (plaat XXVI) valt het op, dat de dagob bij het middelste tempeltje rust op een lotuskussen. De scherp ingesneden rand van dit kussen is voor het bovendeel gevormd door opstaande bladeren, voor het benedendeel door ogiefvormig gebogen, dragende bladvormen.

Op het bovenvlak van het kussen bleef rondom den dagob ruimte genoeg over voor de plaatsing van eenige kleine stoepavormige versieringen, van welke de onderste stukken op de foto nog kunnen worden aangewezen. Cornelius teekent dit kussen achthoekig, en daarop twaalf stoepa's op onderling gelijken afstand, verdeeld in vier groepen van drie stuks.

Er bestaat nog een andere restauratieteekening, die welke gepubliceerd is in Dl. II van Raffles' meesterwerk, „The History of Java." 1817. Ze heeft tot onderschrift „One of the smaller temples at Brambanam restored to the original state." De naam van den vervaardiger is niet bekend. Wel mag aangenomen worden, dat het kapitein Baker, die de beschrijving leverde, niet is. Deze heeft den achthoek in het dak behoorlijk herkend, maar toch is het geheel cirkelvormig afgebeeld. Ook het overige is meer de vrucht van fantasie dan van waarneming.

Van fantasie is trouwens Cornelius ook niet geheel vrij te pleiten. Raffles geeft een andere teekening: „One of the smaller temples at Brambanan in its present state." In een noot op bldz. 17 wordt daaromtrent aangeteekend, dat deze „was taken in the year 1807 bij Mr. Cornelis, when the temples would appear to have been in a much more perfect state than at present." Wat men van dien zeer veel volmaakter toestand heeft te denken, zal ieder duidelijk zijn. Daarop behoeft dan ook niet de aandacht

gevestigd te worden, maar wel op het topstuk, door Cornelius op het punt van af te vallen voorgesteld. Trouw heeft hij dit topstuk, dat niet daar, maar eenigszins gewijzigd op de vier hoeken der tempels thuis behoort, verkeerd weergegeven op elk zijner oude restauratieteekeningen. Hij kan het niet gezien hebben zooals hij het heeft afgebeeld.

VI.

Inwendig waren de kapellen, zoowel in versiering der wanden, als in den vorm van het dak onderscheiden. Het dak is nu eens trapvormig gelaten, dan weder glad behouwen; soms zuiver pyramidaal, soms ook met overgang van vierkant tot vierkant, of met een gebogen gewelflijn afgewerkt.

De wanden zijn veelal glad, maar ook door een of twee rondloopenden lijsten gebroken. In elk binnenvertrek stond een grooter of kleiner voetstuk, bestemd tot zitplaats van een beeld met over elkander geslagen beenen. Bovendien waren er nissen, in aantal afwisselend van een tot drie en veertig, welke of eenvoudig in den wand uitgehakt, of daartegen op door stengels gedragen lotuskussens zijn aangebracht.

Leijdie's afbeelding geeft drie maal drie van zulke keurig bewerkte standplaatsen voor kleine godenfiguren.

Van alle groote beelden, die hier vroeger troonden, zijn er min of meer verminkt nog slechts 32 overgebleven. Met één enkele uitzondering stellen het de gemakkelijk herkenbare Dhyani (hemelsche) Boeddha's voor, geheel overeenkomende met die van Boro Boedoer.

Inderdaad doet Tjandi Sewoe in zijn geheele samenstelling denken aan een ontwikkeling in de vlakte van den vermaarden heuvelbouw der Kadoe. Ze is eveneens een schepping van het Boeddhisme in zijn lateren vorm, van Mahayanisme, dat zijn aanhangers wel is waar slechts bij weinige duizenden in Europa, maar daarentegen bij millioenen en millioenen in Oostelijk Azië telt.

De religie der stichters van Tjandi Sewoe en van Boro-Boedoer was — de ieder naar hun eigen windstreek geplaatste Dhyani Boeddha's binnen de kapellen, en de Bodhisatwa's, soms vergezeld van hunne Çakti's (vrouwen) op de buitenwanden, bewijzen het — nauw verwant aan die, welke men aantreft in het hedendaagsch Nepal.

VII.

De eerste magistrale poging om het ontzaggelijk uitgebreide materiaal, dat de Indische bouwkunst aanbiedt, te ordenen en te klassificeeren, werd gedaan door James Fergusson in zijn bekende „History of Indian and Eastern Architecture."

Hij wijst op de verschillende afkomst der bewoners van Hindostan, het stamland onzer Javaansche bouwmeesters. In de eerste plaats op de Aryërs, die meer dan 2000 jaar v. C. over den Indus trokken, dan op de Dravydiërs afkomstig uit het Westen, naar zijne meening uit Babylonië, en eindelijk op de Dasyoes, de oudste, oorspronkelijke bewoners van het land. En dan maakt hij de volgende merkwaardige opmerking: „All that was written in India that is worth reading was written by the Aryers; all that was built was built by the Turanians, who wrote practically nothing."

Hiermede is kernachtig een sprekend onderscheid uitgedrukt, dat natuurlijk door de eeuwenlange bloedmenging der rassen langzamerhand zijne scherpte heeft verloren.

Maar een feit is het, dat de ontwikkelling der bouwkunst in Indië in het begin gelijken tred houdt met de uitbreiding van het Boeddhisme, dat het kastenwezen afschafte en bij voorkeur de religie was der Dasyoes, der niet Aryers.

Toen de leer van Çakyamoeni in de eerste eeuwen onzer jaartelling in Indië overheerschend was geworden, ontstond er een geheel nieuwe, een ongekende werkzaamheid op architectonisch gebied.

Heiligdommen gewijd aan de vereering van den koningszoon van Kapilawastoe overdekten het land. De beeldhouwkunst betrad nieuwe banen; ze schiep het type van den boeteling, wiens wezen getuigt, dat de hoogste zaligheid gelegen is in de diepste rust.

Fergusson brengt de gebeurtenissen op Java met die op het vaste land in verband. Hij schrijft het plotseling gewekte leven aldaar toe aan het toevloeien van een machtigen stroom van Boeddhistische kolonisten.

Vroeger was de leer van Boeddha volgens de getuigenis van een Chineeschen reiziger op Java niet bekend, en het historisch bewijs is geleverd, dat zelfs in de 8ste eeuw de groote massa van het volk het Çiwaïsme aanhing.

Die Boeddhisten nu waren afkomstig uit Noordwestelijk Indië. Ze namen hun reisroute, hetzij rechtstreeks van de golf van Bombay, of indirect over de monden der Kistna en Godavery op de Oostkust. Het waren belijders van het Mahayanisme, het onder den invloed der omringende godsdiensten polytheïstisch geworden Boeddhisme.

Naast de Boeddhistische tempels verrezen er andere, gewijd aan de goden der Brahmaansche drieëenheid aan Çiwa, Visjnoe en Brahma, meer in het bijzonder ook aan de vereering van den eersten en zijn geslacht. Goed voorgaan, deed goed volgen. De bezieling werkte aanstekelijk. Er ontstond een edele wedstrijd in het oprichten van tempels ter eere der goden, een wedstrijd te krachtiger en te meer verklaarbaar, omdat het Mahayanisme en het Çiwaïsme, hoezeer ook in schijn verschillend, in hun wezen groote overeenkomst hadden.

Oppervlakkig beschouwd, schijnt het zeer eenvoudig de verwantschap van den bouwstijl der monumenten van Midden-Java met die van Hindostan aan te toonen. In het algemeen is dit ook het geval, maar de moeilijkheid begint als men eenig bouwwerk van Java onder een bepaalden stijl van het vaste land wil brengen.

Het is bekend, dat de oud-Indische bouwkunst een nationale is, die duidelijk onder Perzischen invloed heeft gestaan en middellijk eenige Grieksche vormen in zich heeft opgenomen. Wel bestaat er een afwijking, beperkt tot Noordwestelijk Indië, de zoogenaamde Gandharaschool die, ontstaan in den laat Romeinschen tijd, sterk van antieken Westerschen invloed is doortrokken, maar deze is voor de vergelijking met Java, ondanks de groote verwachtingen daaromtrent door Fergusson gekoesterd, van weinig belang. Wel vertoonen de religieuse voorstellingen in beeld en relief groote overeenkomst, maar de vormen zoowel van bouw- als van beeldhouwkunst wijken sterk van die op Java af.

Op Midden-Java heeft men te doen met nationale Indische bouwkunst.

Hierbij onderscheidt Fergusson verschillende stijlen en wel een Boeddhistischen, een Jaina, een Dravydischen, een Chalukyschen en een Indo-Aryschen of Dasyoe-Aryschen stijl.

Waartoe moeten nu Tjandi-Sewoe en aanverwante gebouwen gerekend worden?

Niet tot den Indo-Aryschen met zijn eigenaardigen dakvorm (sikra), die doet denken aan een zeer steilen spitsboog. Ook niet tot den Chalukyschen met den stervormigen platten grond zijner tempels en den rechtlijnigen kegel of veelzijdige pyramide hunner daken.

Fergusson, die niet aarzelt, afgaande op een onvoldoende teekening, in een der tempeltjes van den Diëng den Chalukyschen stijl te herkennen, een uitspraak, die volgens Dr. Brandes op taalkundige gronden aan gewicht wint, laat dezen stijlvorm voor de gebouwen op de grens van Soerakarta en Djokjakarta buiten bespreking.

Meer punten van aanraking bestaan er met den Dravydischen stijl, zoowel in den vorm van het grondvlak, als bij de portalen en bij het trapsgewijze, in verdiepingen opgetrokken dak. Waar de streek van Amravati en Mahavellipore het uitgangspunt van een deel der emigratie heeft gevormd, is het geen wonder dat de ordonnantie der daar gevonden bouwwerken aan Java doet denken. In het bijzonder is dit het geval bij die merkwaardige monolithen, de ratha's van Mahavellipore, die door onvoorziene technische moeilijkheden onafgewerkt zijn gebleven.

De keus blijft dus over tusschen den Boeddhistischen en den Jaina stijl. Van den eersten zijn slechts topen, grottempels, en zeer enkele gebouwen overgebleven, geen echter jonger dan de zevende eeuw. De laatste begint zich eigenlijk eerst duidelijk te vertoonen in de 11de eeuw, en kan tot op dezen dag gevolgd worden.

Fergusson rekent zeer beslist Tjandi Sewoe tot de Jaina bouwwerken, maar verkeerde, op grond van Engelsche berichten uit het begin der vorige eeuw, in de licht begrijpelijke dwaling, dat de bouwmeesters geen Boeddhisten, maar Jaina's waren. Beide eerediensten hebben zittende godenbeelden met overelkander gekruiste beenen gemeen.

Daarbij komt, dat menige Jaina tempelgroep bestaat uit een hoofdbouw, omgeven door een krans van kapellen of cellen.

Inzonderheid bij de Jaina's is en was het een vrome daad een kapel te bouwen. Zulk een gebouw was een gebed in steen, te krachtiger van werking naar gelang meer arbeid en kosten daaraan besteed waren.

Dezelfde beweegreden werkte ook bij de stichting van Tjandi Sewoe. Leijdie Melville vond bij een der kappellen een steen met een opschrift, dat in oud-Javaansch letterschrift vermeldt, dat een aanzienlijk persoon dit tempeltje had geschonken. Vrome Boeddhisten en vrome Jaina's trachten dus op dezelfde wijze den hemel te verdienen.

Inderdaad schijnt Tjandi Sewoe het product van een hoog ontwikkelden nabloei van den Boeddhistischen stijl, van Boeddhistische renaissance.

In Hindostan zijn, zooals reeds werd opgemerkt, tot in bijzonderheden overeenstemmende constructies niet aan te wijzen. Dit is trouwens geen wonder. Waar in een kolonie menschen van verschillenden landaard samen kwamen, samen dachten en samen werkten, kon gemakkelijk iets worden voortgebracht, dat bij verwantschap aan oude vormen van het moederland den indruk maakt van een geheel zelfstandige schepping.

Met Fergusson's werk is de studie der Hindoe-architectuur niet uitgeput. Ook Java is nog onvoldoende onderzocht en beschreven. In het bijzonder is de wording en vervorming van het Kala-makara-ornament van belang, en dient deze op het vasteland te worden nagespeurd. Eigenaardig, dat Oud-Cambodja in zijn garoeda-naga (zonnearend-slang)-ornament een dergelijke karakteristieke versiering kan aanwijzen.

Zulk een motief ontstaat niet op eens, maar heeft een voorgeschiedenis; de opsporing daarvan kan mogelijk een vingerwijzing worden naar de plaats, waar de naaste familie der Javaansche tempelbouwers thuis behoorde.

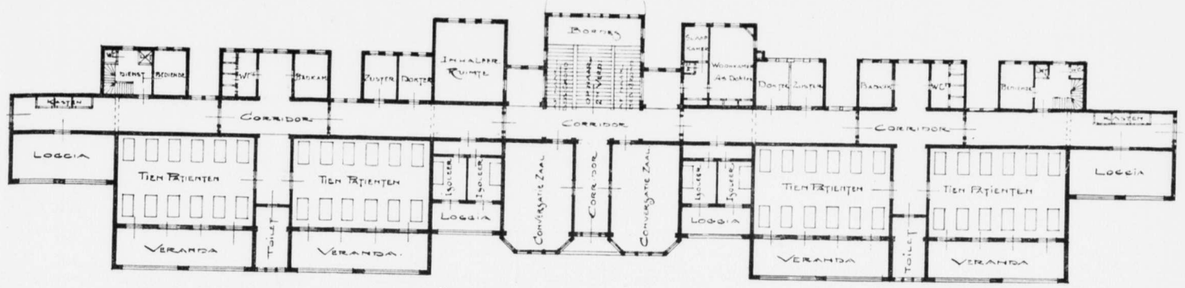

Plan der Ie en der IIe Verdieping.

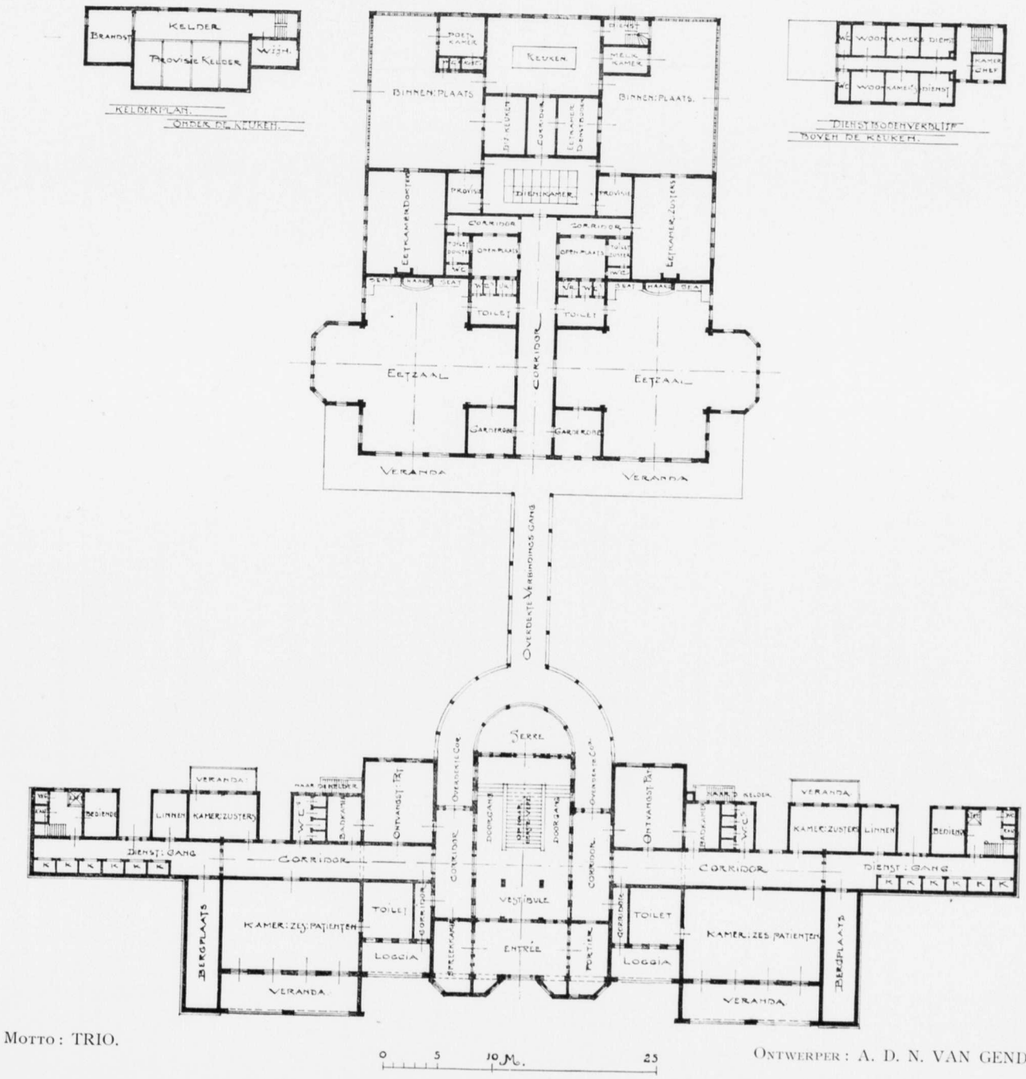

Motto: TRIO.

Ontwerper: A. D. N. VAN GENDT.

Plan Beganegrond.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

HOOFDGEBOUW EN BIJGEBOUW.

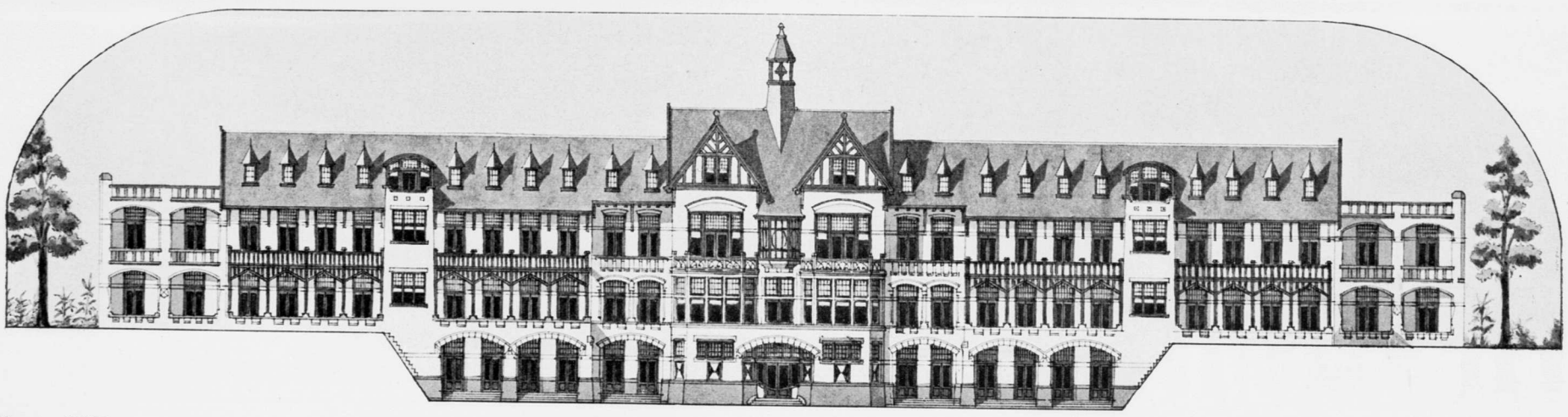

Motto: TRIO.

Voorgevel van het Hoofdgebouw.

Ontwerper: A. D. N. VAN GENDT.

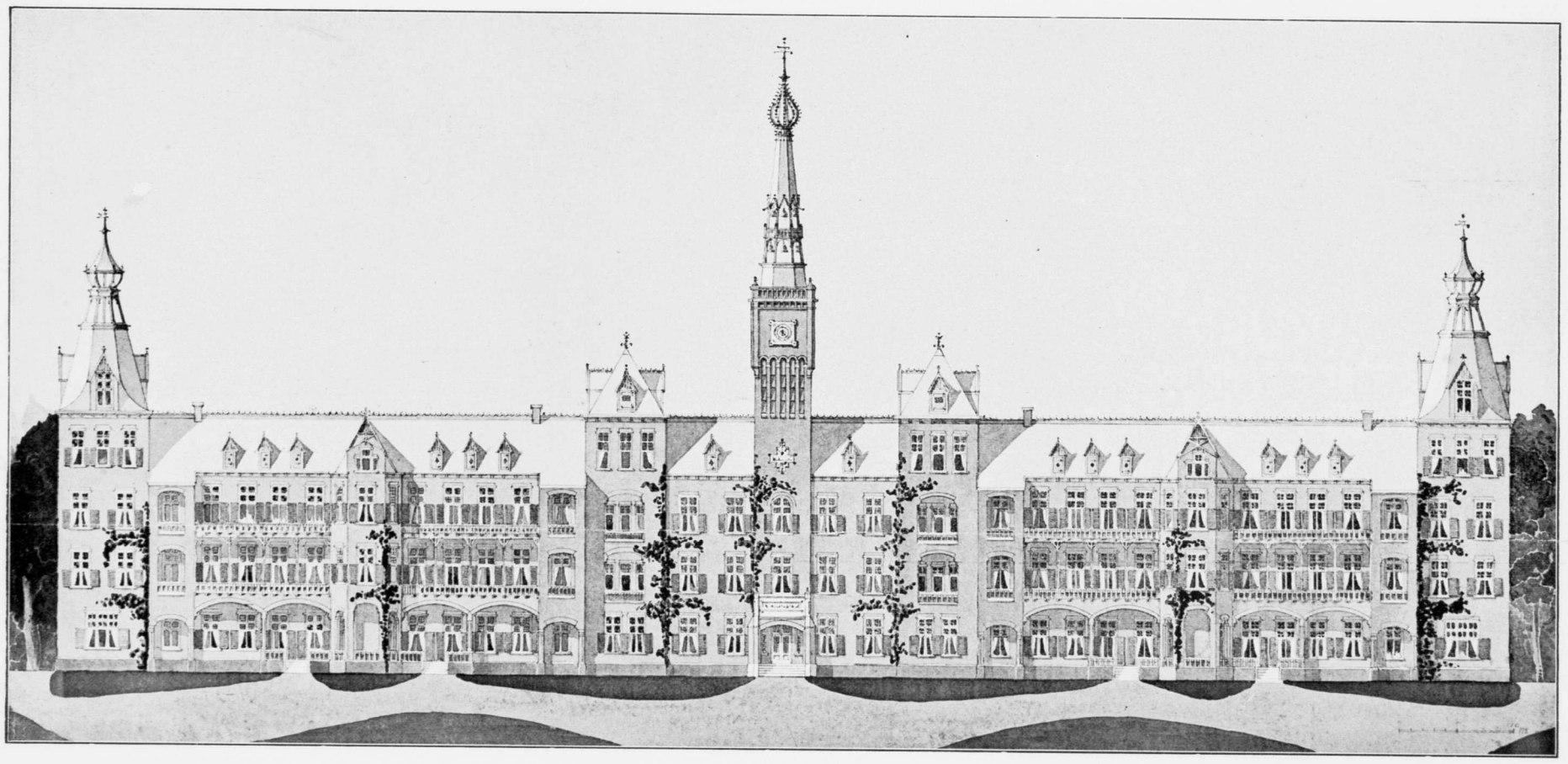

Motto: Prof. KOCH.

Voorgevel van het Hoofdgebouw.

Ontwerper: M. J. E. LIPPITS.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

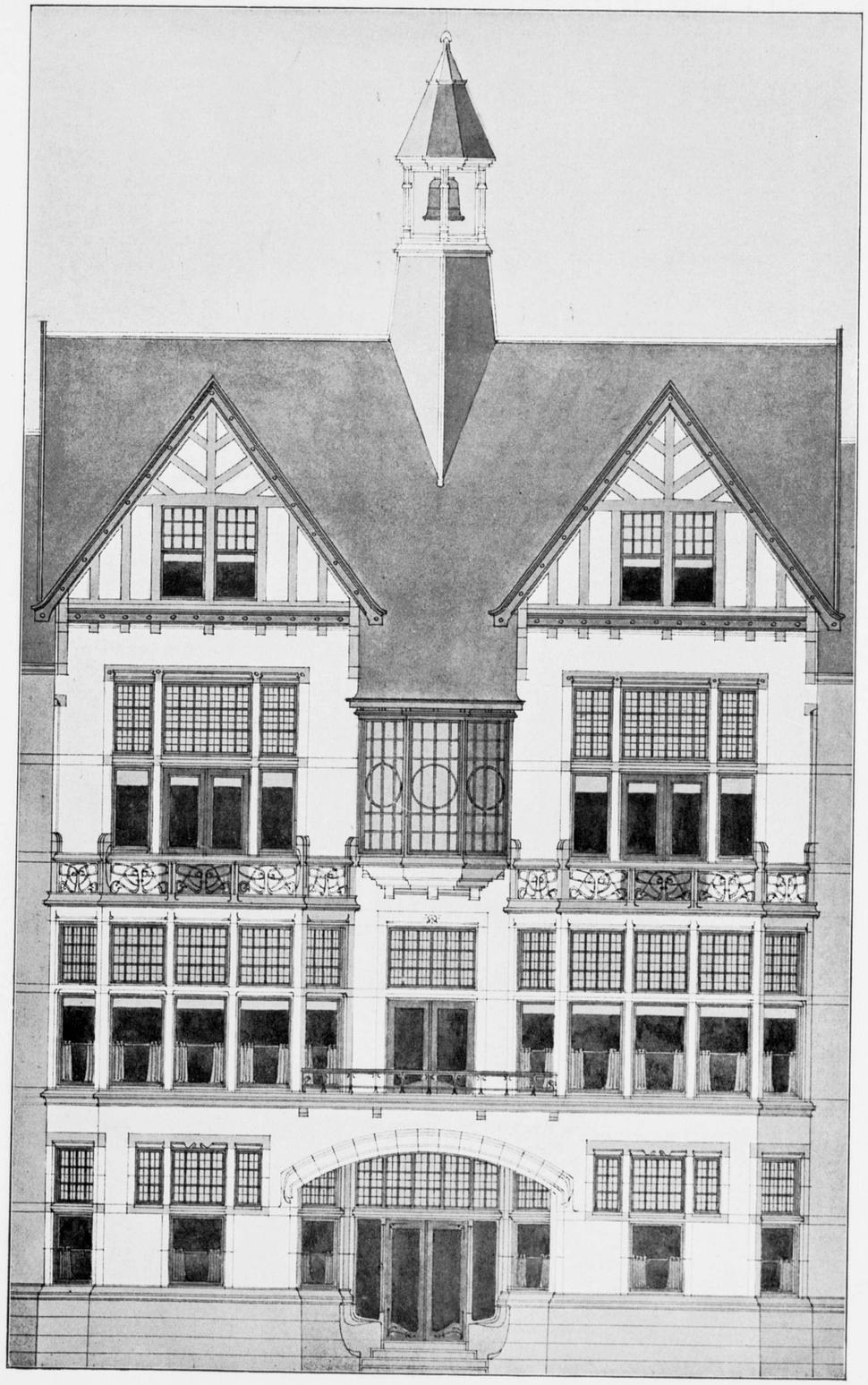

MOTTO: TRIO.

ONTWERPER: A. D. N. VAN GENDT.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

DETAIL VAN HET HOOFDGEBOUW.

Schaal 1 à 100.

Bouwkundig Tijdschrift. Deel 19.
Reel 45 der Bouwkundige Bijdragen.

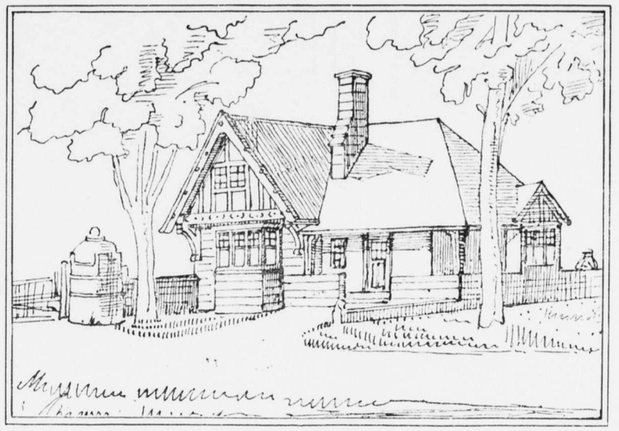

MOTTO: TE HUIS. ONTWERPER: A. D. N. VAN GENDT.

PORTIERSWONING.

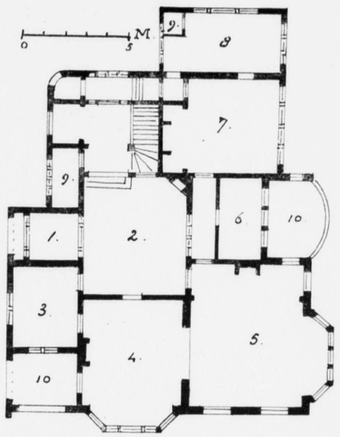

MOTTO: RUST NA ARBEID.

PLATTEGROND.

MOTTO: RUST NA ARBEID. ONTWERPER: A. D. N. VAN GENDT.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

WONING VAN DEN DIRECTEUR-GENEESHEER.

GEVELS. Schaal 1 à 100.

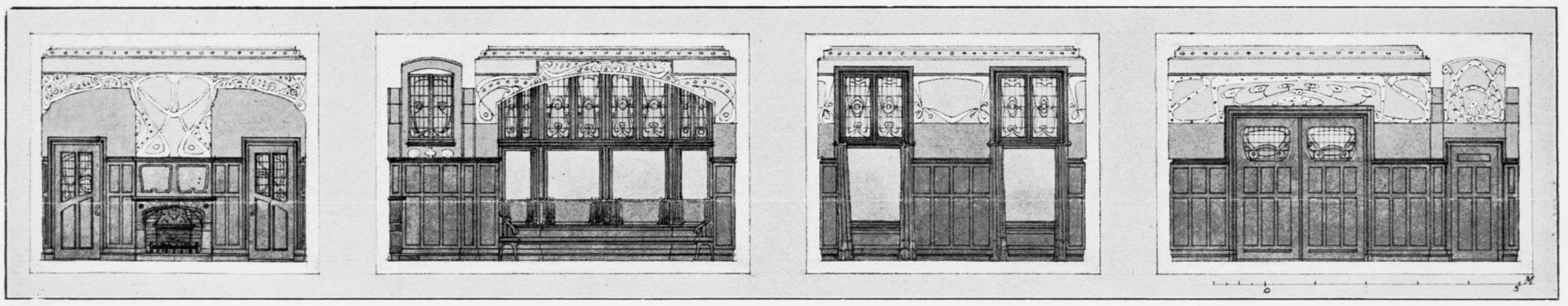

MOTTO: RUST NA ARBEID.

DETAILS EETKAMER.

ONTWERPER: A. D. N. VAN GENDT.

Bouwkundig Tijdschrift. Deel 19.
Deel 45 der Bouwkundige Bijdragen.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

WONING VAN DEN DIRECTEUR-GENEESHEER.

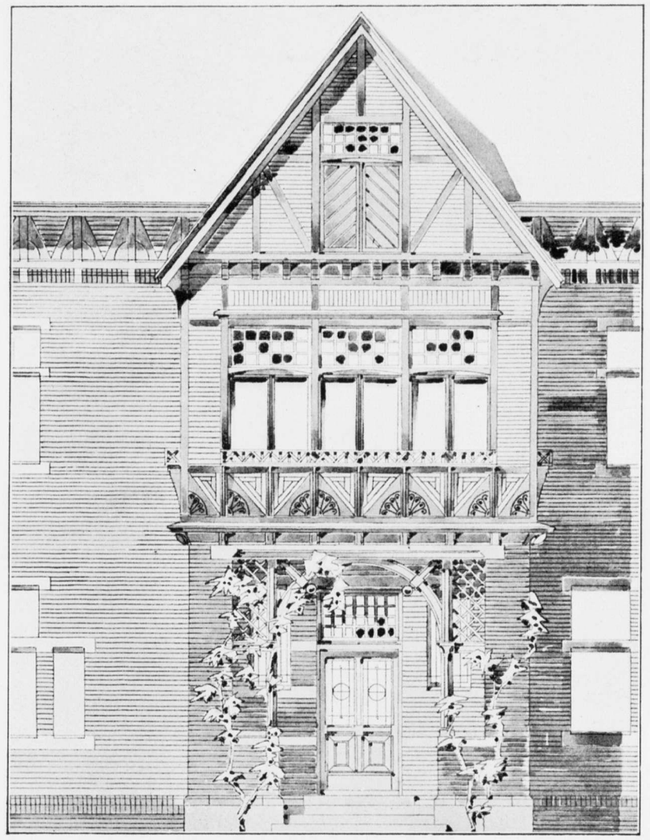

DETAIL.

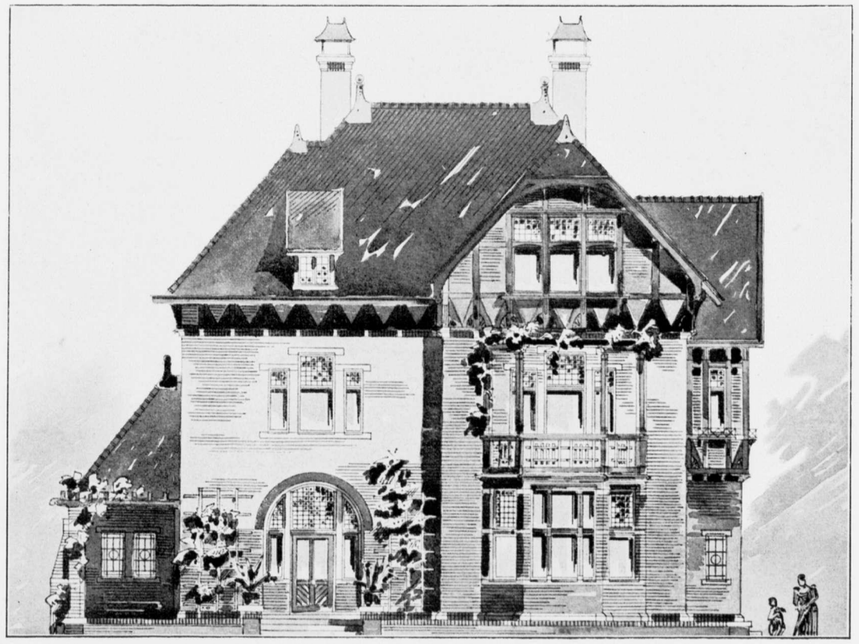

MOTTO: LEDA. VOORGEVEL. ONTWERPERS: C. DE GROOT JR. EN J. H. W. LELIMAN.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

WONING VAN DEN DIRECTEUR-GENEESHEER.

Bouwkundig Tijdschrift. Deel 19.
eel 45 der Bouwkundige Bijdragen.

WESTGEVEL

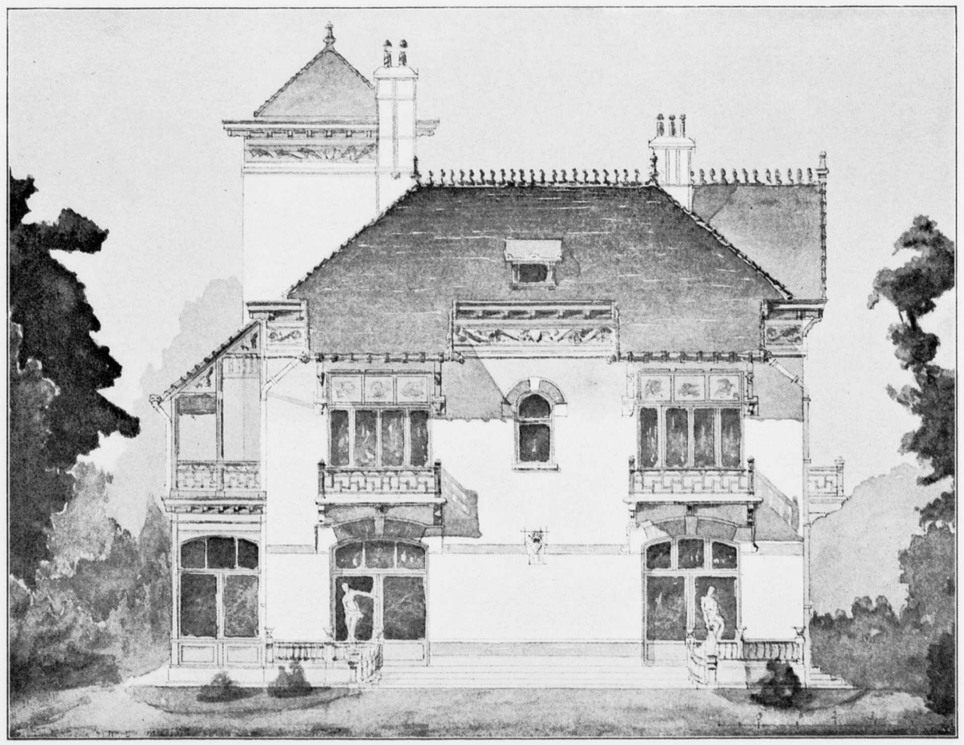

MOTTO: STUDIE. ZUIDGEVEL. ONTWERPER: J. D. LOOIJEN.

SANATORIUM VOOR LONGLIJDERS IN NEDERLAND.

WONING VAN DEN DIRECTEUR-GENEESHEER.

GEBOUW VOOR EEN PHOTOGRAPHISCH
ATELIER VAN DEN HEER M. BUTTINGHAUSEN TE AMSTERDAM.

Architect G. Van Arkel.

WOONHUIS TE SCHEVENINGEN.

VESTIBULE.

Architect H. P. BERLAGE Nz.

ST. IGNATIUS-KERK MET PASTORIE TE NIJMEGEN.

Architect NICS. MOLENAAR.

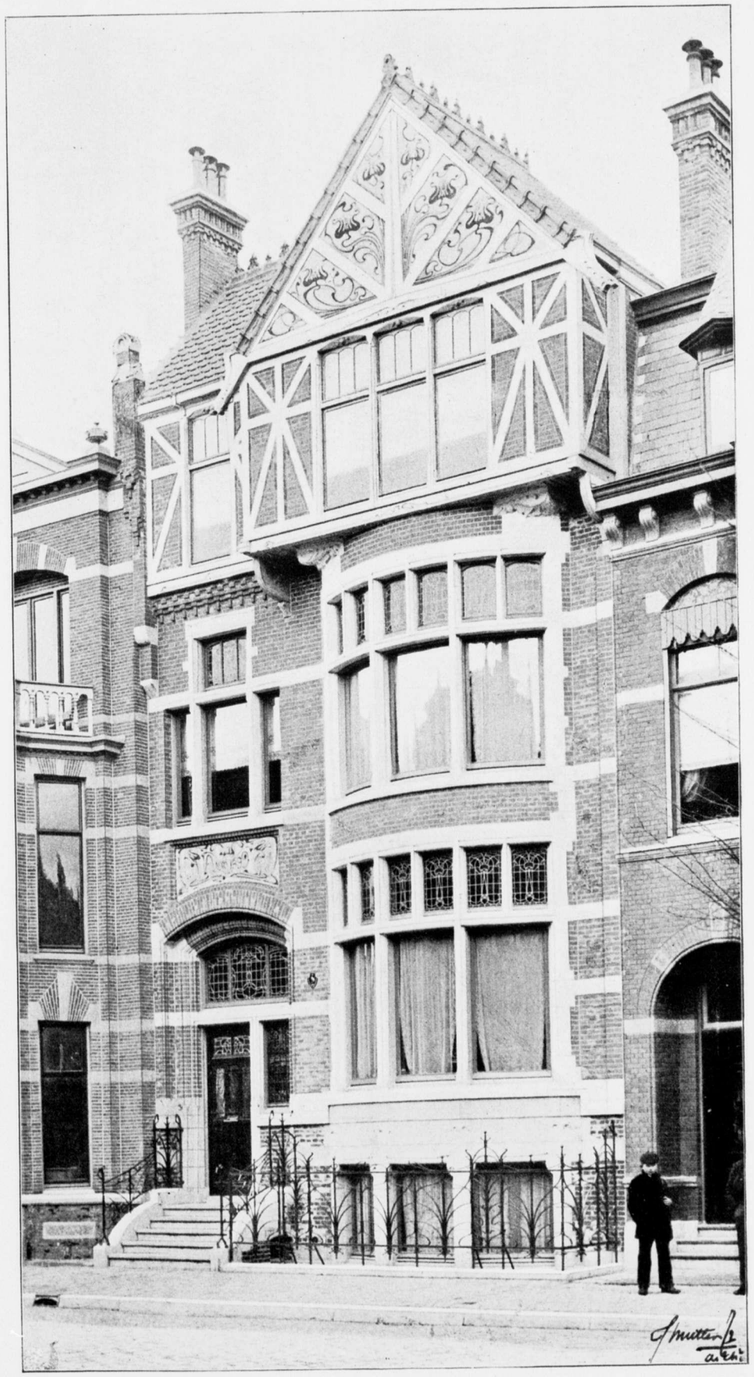

WOONHUIS TE 'S GRAVENHAGE.

Architect J. MUTTERS JR.

WOONHUIS VAN DEN HEER J. NIENHUYS TE AMSTERDAM.

Architect A. Salm G.Bzn.

STAL EN KOETSHUIS ACHTER HET WOONHUIS VAN
DEN HEER J. NIENHUYS TE AMSTERDAM.

Architect A. Salm G.Bzn.

DE REGENTESSE-KERK TE 's GRAVENHAGE.

Architect J. VERHEUL DZN.

DIRECTIEGEBOUW VAN DE RIJKSPOSTSPAARBANK TE AMSTERDAM.

Architect D. E. C. KNUTTEL. Rijksbouwmeester.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 19.
Deel 45 der Bouwkundige Bijdragen.

DIRECTIEGEBOUW VAN DE RIJKSPOSTSPAARBANK TE AMSTERDAM.

Architect D. E. C. KNUTTEL. Rijksbouwmeester.

TJANDI SEWOE.

PLATTE GROND.

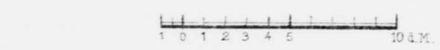

Bouwkundig Tijdschrift Deel 19.
(Deel 45 der Bouwkundige Bijdragen)

PHOTO-LITH. WESNER & MOTTU - AMST.

TJANDI SEWOE.

BOVENAANZICHT

N

1 0 1 2 3 4 5 10 d.M.

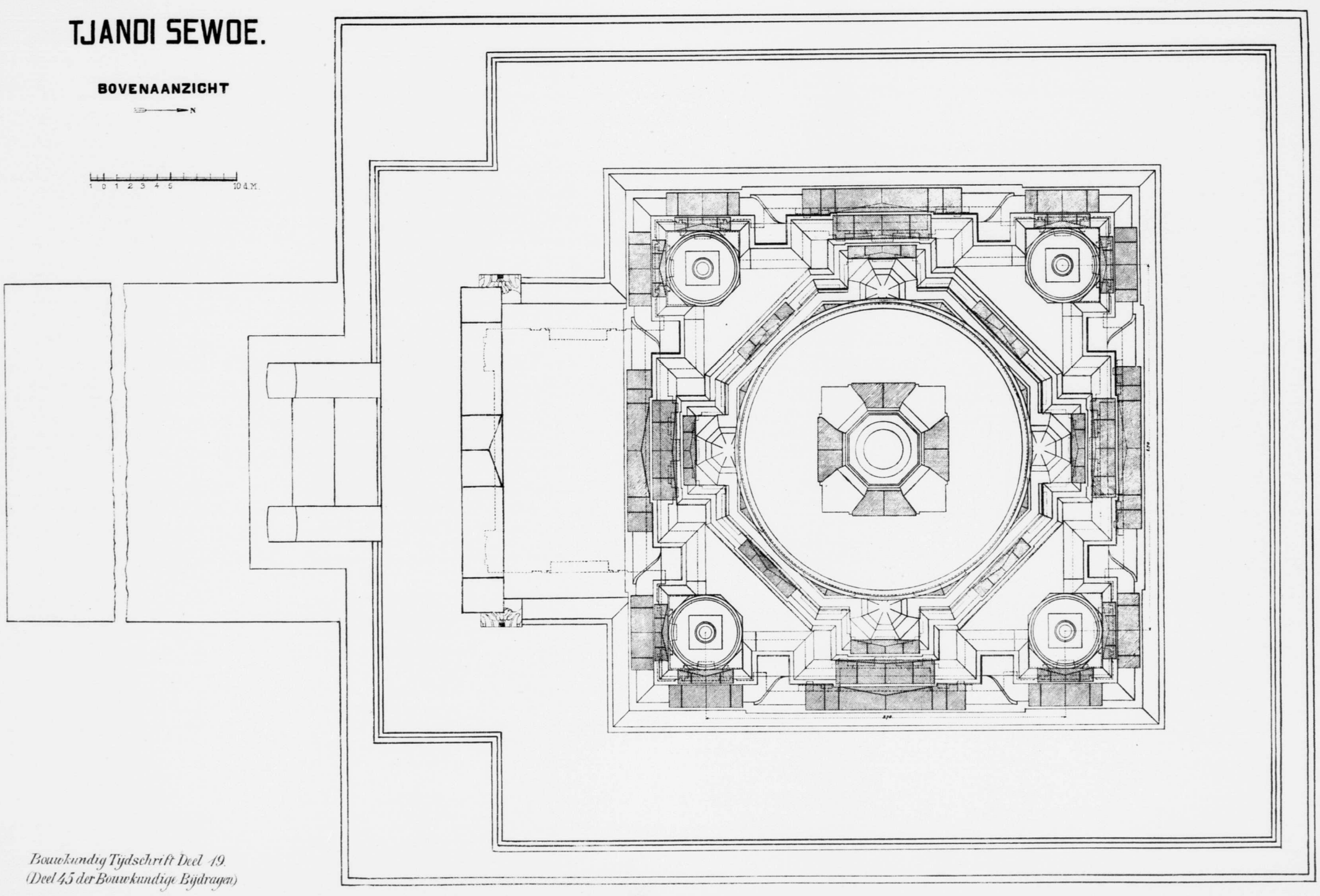

Bouwkundig Tijdschrift Deel 19.
(Deel 45 der Bouwkundige Bijdragen)

PHOTO-LITH. WEGNER & MOTTU - AMST.

TJANDI SEWOE.

VOORAANZICHT.

0 1 2 3 4 5 10 d.M.

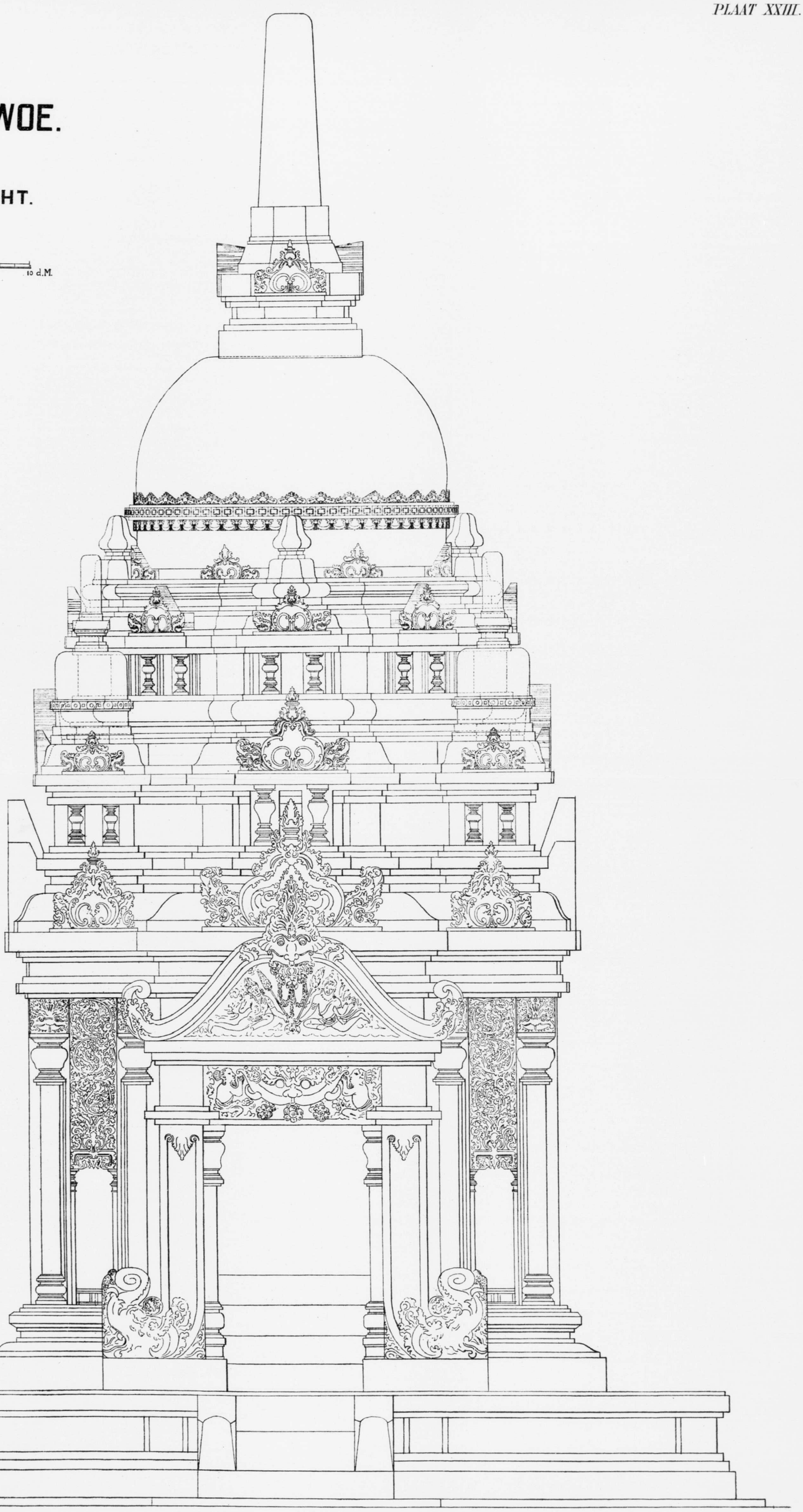

Bouwkundig Tijdschrift Deel 19.
(Deel 45 der Bouwkundige Bijdragen)

PHOTO LITH. WEGNER & MOTTU - AMST.

TJANDI SEWOE.

ZIJAANZICHT.

0 1 2 3 4 5 10 dM

N.

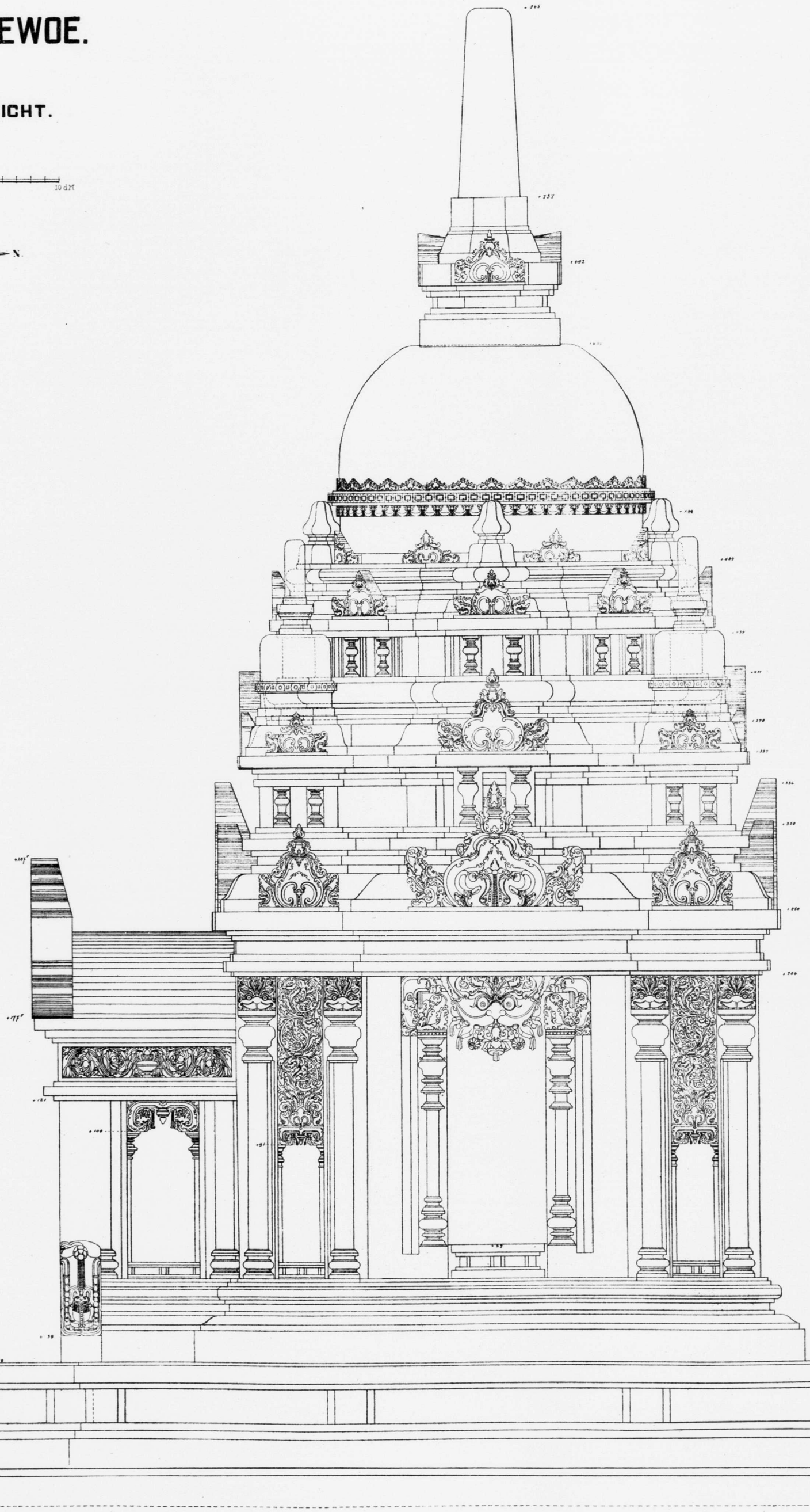

Bouwkundig Tijdschrift Deel 19
(Deel 45 der Bouwkundige Bijdragen)

PHOTO-LITH. WEGNER & MOTTU - AMST.

TJANDI SEWOE.

LENGTE DOORSNEDE.

0 1 2 3 4 5 10 dM

N.

Doorsnede E.F.

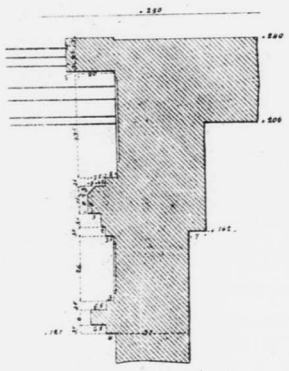

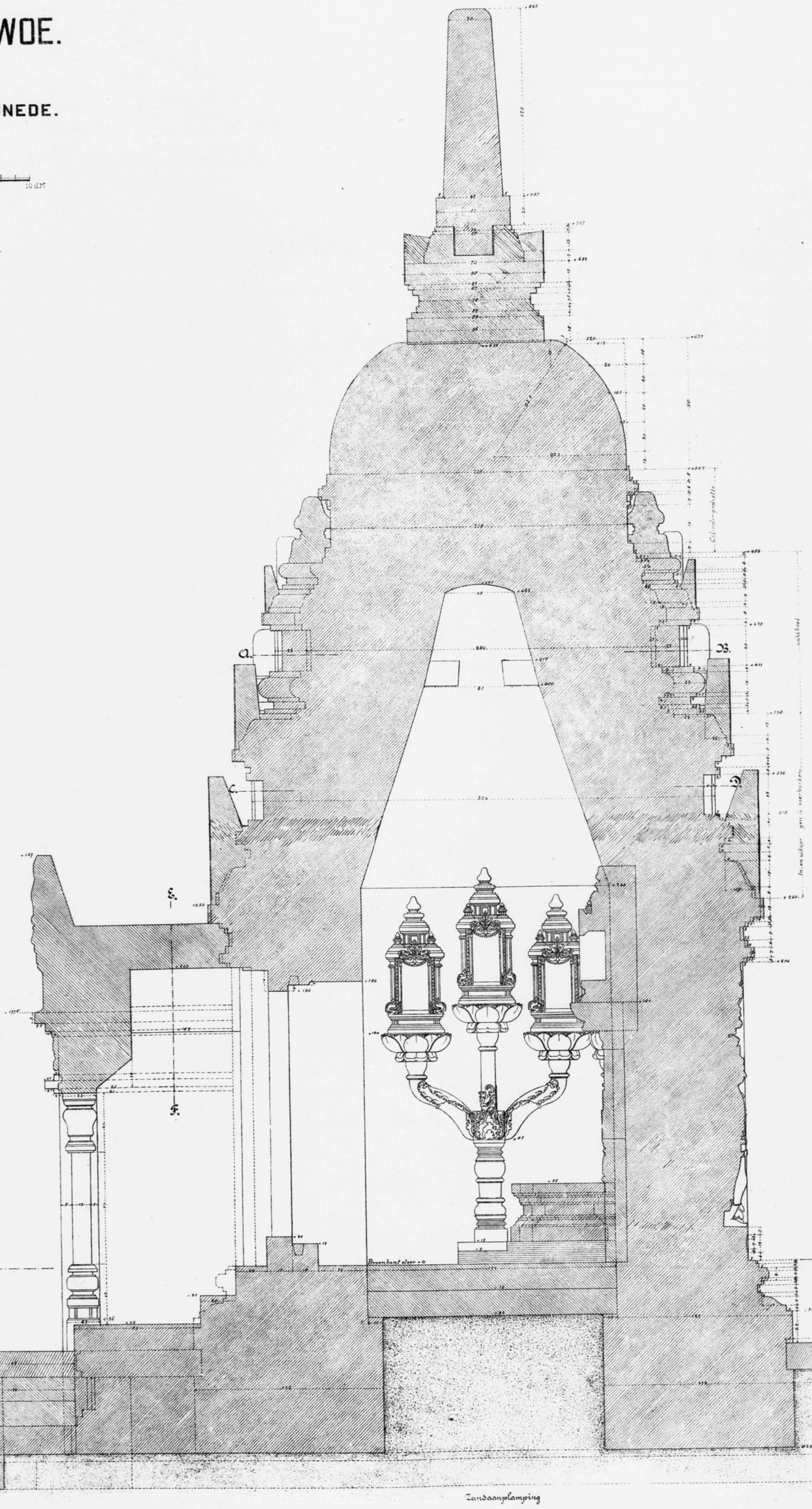

Tandaanplamping

Afmetingen in Centimeters.

PHOTO-LITH. WEGNER & MOTTU - AMST.

NEVENTEMPELS VAN TJANDI SEWOE.

Naar de fotografie van VAN KINSBERGEN.

Fronton.

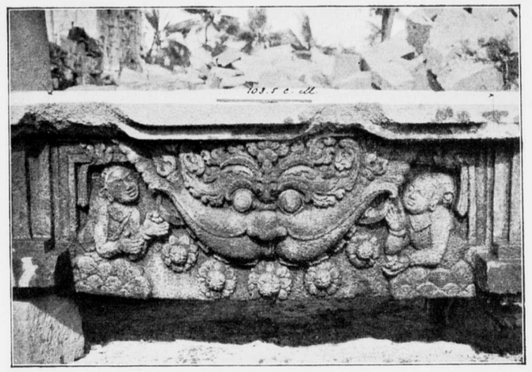

Fries boven den ingang van het portaal.

Godinnefiguur aan de kanten der wanden.

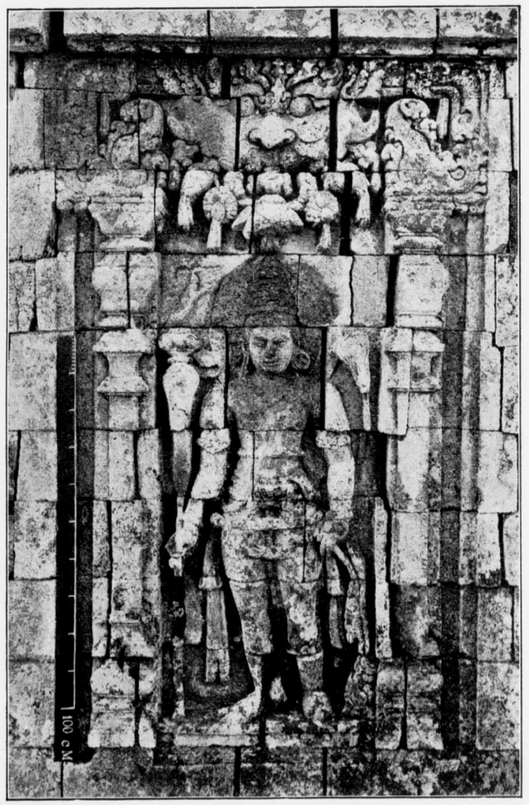

Godenfiguur op het midden der wanden.

DETAILS VAN NEVENTEMPELS VAN TJANDI SEWOE.

MAATSCHAPPIJ

TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST.

Beschermvrouwen H. M. DE KONINGIN en H. M. DE KONINGIN-MOEDER.

BOUWKUNDIG TIJDSCHRIFT.

DEEL XX.

DEEL 46 DER BOUWKUNDIGE BIJDRAGEN.

s-GRAVENHAGE.

MOUTON & Co.

1902.

INHOUD.

	Blz.
Oude huizen te Utrecht, door Mr. S. Muller Fzn., met afbeeldingen door G. de Hoog Hz. Platen I—XX, benevens plattegrond van Utrecht	1
De Dom te Utrecht, door F. J. Nieuwenhuis, Plaat XXI .	37
Een der onzen. Feestrede, uitgesproken door den heer R. P. J. Tutein Nolthenius, Hoofd-ingenieur-titulair van 's Rijks Waterstaat, bij gelegenheid der herdenking van het Zestigjarig bestaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, op 20 September 1902	45

AFBEELDINGEN TUSSCHEN DEN TEKST.

		Blz.
	Oude huizen te Utrecht.	
1.	De huizen aan de noordzijde van het Domplein in 1674	1.
2.	Gezicht achter den Dom in de 17e eeuw	3.
3.	Gezicht op het Kerkhof van St. Marie. Naar eene schilderij van P. Saenredam	4.
4.	Gezicht op de Oude Gracht. Naar eene teekening van J. van Ruysdael	5.
5.	Gezicht op de Ganzenmarkt. Naar eene schilderij van J. Cz. Droochsloot	6.
6.	Wapen van Utrecht	35.
7.	Gezicht op den Dom te Utrecht	44.

De huizen aan de noordzijde van het Domplein in 1674.

OUDE HUIZEN TE UTRECHT

DOOR

Mr. S. MULLER Fz.

MET AFBEELDINGEN DOOR G. DE HOOG Hz.

De loop van den Rijn langs en door het oude Utrecht kan met voldoende zekerheid aangegeven worden. De zuid-oostelijke hoek der stad (thans nagenoeg geheel door de Nieuwe gracht omgeven) heette vroeger de Oudelle („Vetus vallis"): dit „oude dal", dat nog lang eene moerassige streek was, zal het oude bed van den Rijn geweest zijn. De rivier zal haren loop vervolgd hebben door de straat Achter St. Pieter, waar nog in betrekkelijk laten tijd eene gracht aanwezig was. De ombuiging der straat Achter St. Pieter moet nog de oude bocht van den Rijn aangeven: immers onder de huizen ten zuiden van het Oudkerkhof en ten zuiden van de Minderbroedersstraat zijn overblijfselen ontdekt van twee schoeiingen: samen de boorden eener breede rivier, die bij het tegenwoordige stadhuis recht in de Oude gracht moet zijn uitgemond. De kromming der Oude gracht naar het noorden, iets verderop, geeft te kennen, dat zij hier stroomt in de bedding van een natuurlijken waterloop. Een tweede bocht, naar het westen, moet de Rijn gemaakt hebben bij de St. Jacobsbrug; want de plaatsnamen bewijzen, dat de rivier zich langs Zand en Watersteeg moet gewend hebben naar den Bollaertstoren (bollaert = krib) op den hoek van het Paardenveld, waar de rivier het stadsgebied zal verlaten hebben; recht daartegenover ziet men nog op den plattegrond der stad van Van Vianen (1598) een smallen waterloop, die het overblijfsel van den Ouden Rijn kan geweest zijn.

In den boven aangeduiden hoek van den Rijn, gevormd door de tegenwoordige straten Achter St. Pieter en Oudkerkhof, lag het oude Trecht. Het wordt genoemd in het Romeinsche reisboek, dat den naam van Antoninus draagt en dat, naar men weet, uit het begin der 4e eeuw dagteekent. De iets oudere zoogenaamde kaart van Peutinger (midden der 3e eeuw) vermeldt echter de plaats nog niet, wèl het nabij gelegene Fletio (denkelijk Vleuten), dat blijkbaar veel belangrijker was.

Of het Romeinsche Trajectum een burg was, ter verdediging van het daar blijkbaar bestaande veer over den Rijn, blijkt niet met zekerheid; men is evenwel geneigd dit te gelooven, wanneer men verneemt, dat de Merovingische burg, die daar later verrees, reeds in 777 als het Oude Trecht („Trajectum Vetus") wordt aangeduid [1]). Hoe dit zij, groot was de Merovingische burg stellig niet: hij werd ten noorden en ten oosten begrensd door den Rijn, aan de westzijde verdedigd door eene gracht (de tegenwoordige Oude gracht) en ten zuiden door eene andere (in de geschiedenis niet meer vermelde), waarvan de sporen teruggevonden zijn bij den bouw van het nieuwe Universiteitsgebouw.

Wat de reden was, dat de Friesche aartsbisschop Willebrord zich neerzette in dit onaanzienlijke grensfort, blijkt niet. Terwijl de Duitsche kerkvorsten in den regel hun zetel vestigden in eene beroemde Romeinsche civitas, verkoos de heilige man als zijne woonplaats niet het aanzienlijke Dorestat, dat toch in de buurt lag, maar den kleinen burg Trecht, die hem in 722 door Karel Martel ook in eigendom werd overgedragen [2]); als van zelf werd het plaatsje toen allengs het hoofd van het nieuwe bisdom. Reeds dadelijk bracht dit feit eene groote verandering in den toestand. Bij zijne aankomst in het land (692 of 693) had Willebrord zich er mêe vergenoegd, een klein kapelletje, volgens de overlevering door koning Dagobert aan St. Thomas gewijd en later door de Friezen verwoest, te herstellen en aan het H. Kruis te wijden. Maar toen hij een paar jaren later (696), door paus Sergius tot aartsbisschop gewijd, uit Rome terugkwam, behoefde hij een aanzienlijker heiligdom: ten zuiden van de kapel stichtte hij toen eene kathedraal, aanvankelijk gewijd aan St. Salvator, maar weldra overgedragen aan den Frankischen heilige St. Maarten [3]).

[1]) Zie de oorkonde van Karel den Groote dd. 8 Juni 777 in: Het oudste cartularium van het sticht Utrecht. p. 12.

[2]) Zie de oorkonde van 1 Januari 722 in: Het oudste cartularium van het sticht Utrecht. p. 3.

[3]) Zie daarover meer: Muller, De St. Salvatorskerk te Utrecht, in: Archief v. gesch. v. h. aartsbisd. Utrecht. XXV p. 21.

Niet spoedig bloeide het Oude Trecht op: de tijden waren ongunstig en de Noormannen, die het rijke Duurstede niet ontzagen, verwoestten natuurlijk in het voorbijgaan ook het minder aanzienlijke Trecht (857). De bisschop en zijne kanunniken vluchtten en vonden aanvankelijk eene toevlucht in het Limburgsche St. Odiliënberg; later zetelde bisschop Radboud (ov. 917) te Deventer. Eerst bisschop Balderik (918—977) keerde naar Trecht terug en herstelde den vervallen burg met de St. Maartenskerk.

Toen het gemeenschappelijke leven der kanunniken eindigde, betrok de bisschop eene eigene woning ten westen van den Dom; later veranderde deze eenvoudige woning allengs in een paleis. Ook de Duitsche keizers hadden in den burg hun paleis, dat den naam Lofen droeg (gewis naar een uitbouw of luifel aan den gevel [1])) en waar zij herhaaldelijk vertoefden. Nog in 1122 werden daar door keizer Hendrik V twee charters uitgevaardigd [2]), doch in 1131 verbrandde dit paleis [3]), dat sedert niet herbouwd werd, althans niet meer in de bronnen genoemd wordt. Men heeft de overblijfselen van dit paleis meenen te herkennen in het onregelmatige gebouw, door eene rij zware zuilen in de lengte in tweeën gedeeld, dat nog verborgen ligt in het blok huizen in den noordwesthoek van den ouden burg Trecht [4]).

Ten noorden van den oudsten Dom stichtte bisschop Adelbold (1010—1026) een weidscher gebouw, den voorganger van den tegenwoordigen Dom, die in 1023 in tegenwoordigheid van den Duitschen keizer zelf met grooten luister werd ingewijd. Deze nieuwe Dom bleef niet alleen: de oude Dom, die ten afbraak gewijd was, bleef onder den naam van Oudmunster nog vijf eeuwen staan naast het gebouw, dat bestemd was geweest hem te vervangen. En bovendien nam Adelbolds opvolger Bernulf een nieuw plan ter hand: een denkbeeld van den bekenden bisschop Meinwerk van Paderborn, dat ook de sympathie van zijnen tijdgenoot, den Munsterschen kerkvorst Herman mocht verwerven [1]). Evenals de kathedralen van Paderborn en Munster, werd ook die van Utrecht omgeven door vier kerken in kruisvorm. Bernulf zelf stichtte omstreeks het midden der 11e eeuw ten oosten de kapittelkerk van St. Pieter, ten noorden die van St. Jan, en ten zuiden de abdij van St. Paulus, waarheen hij de monniken overbracht uit het door zijnen voorganger Ansfrid gestichte klooster op den Heiligen berg bij Amersfoort. Maar het duurde nog meer dan 30 jaren, voordat Bernulfs opvolger Conrad het door hem begonnen kruis voltooide door de stichting der St. Mariakerk, op eenigen afstand ten westen van den Dom gelegen. Zoo had dus de burg Trecht, de zetel der geestelijkheid, zijn stempel gedrukt op zijne omgeving en die als het ware geannexeerd.

Maar lang voordat het zoover kwam, was buiten de muren van den burg, in den hoek, gevormd door de noordelijke en westelijke armen van het kruis, eene tweede stad verrezen, die eerlang de stad der geestelijkheid in omvang en ook in belang zou overtreffen. Wij vernemen van die stad, die Utrecht (Wt Trecht, d. i. buiten Trecht) genoemd werd [2]), het eerst in het jaar 1007 bij gelegenheid van een inval der Noormannen. Bevreesd dat de woestelingen, in de niet ommuurde stad doorgedrongen, van daar uit den burg Trecht bestoken zouden, besloten de bewoners „portum omnem" (de geheele *poort*, de gewone naam der oudste steden [3])) in brand te steken [4]).

Het duurt tot 1127, eer wij weder iets van de jonge stad vernemen; maar dan is zij ook belangrijk vooruitgegaan. Wij hooren dan, dat in het beneden (dus het noordelijke) gedeelte der vestiging het belangrijkste scheen de wijk Stathe [5]), die blijkbaar aan den oever van den Rijn gelegen was (Stathe = Gestade) en aan die ligging, evenals het Londensche Strand, haren naam ontleende. Wij behoeven niet lang te zoeken naar de plaats van die wijk (of straat [6])), die aan den Rijn gelegen was, lager dan de burg: zonder twijfel was het de kern der stad, waar de Buurkerk (kerk der buren óf cives), de oude parochiekerk van Utrecht (vermeld in 1131 [7])), verrees met het oude rechthuis ten westen [8]) en het oude raadhuis ten noorden der kerk [9]). Nog omstreeks 1220 [10]) wordt op deze plaats de Stadsstraat (Platea civitatis [11])) vermeld, die later als de eerst bestraatte den naam van Steenweg per excellentiam verkreeg. Kort daarbij, nog iets verder van den Rijn, vinden wij de straat Onder den burg (Platea suburbana [1])), die recht op de St. Maartensbrug en de Burgpoort aanliep. Ook andere „wijken" behalve de wijk Stathe kennen wij in het oudste Utrecht. De Springwijk moet reeds vóór het eind der 11e eeuw bestaan hebben, daar de bouw der St. Mariakerk in dien tijd den nog bekenden Springweg afsneed van Achter Clarenburch, dat in oude stukken mede den naam Springwijk draagt [2]). En in oorkonden van 1260 en 1302 worden de niet ver van daar gelegene wijken Tast (of Tastcunt [3])) en Garde [4]) vermeld, die beiden thans vergeten zijn.

Reeds in 1122 schijnt er sprake van geweest te zijn, om de jonge stad met een muur te omringen [5]), en kort daarop blijkt het plan uitgevoerd te zijn, want de fundatiesteen van den Smeetoren, die tot in de 19e eeuw in de stadswallen prijkte, noemde burggraaf Alfer als zijn bouwheer en het jaar 1145 als stichtingsjaar [6]).

De richting der nieuwe muren, die zoowel den burg Trecht als de daarbuiten gelegene wijken omvatten, is in het oosten en westen blijkbaar bepaald door de kerken van St. Pieter en St. Maria, wier immuniteiten nog juist daarbinnen zijn opgenomen; maar ten zuiden en ten noorden strekten de muren zich met wijden zwaai uit, verre van de muren van den burg Trecht. De toegangen tot de nieuwe stad werden in kruisvorm aangebracht: de Weerdpoort en de beide Roodepoorten aan de einden der ongeveer tegelijkertijd gegravene gracht, de St. Catharijne- en de Wittevrouwenpoorten niet in het midden der stad, maar meer ten noorden, waar de weg uit Gelderland naar Holland de stad doorkruiste [1]).

Het door de muren der stad omslotene terrein was nog grootendeels ledig. Slechts één gebouw kan ik buiten de genoemde stadswijken daar aanwijzen: het klooster der Zakbroeders, welks romaansche toren, later naast het koor der kloosterkapel staande, blijkbaar eenmaal verbonden is geweest aan eene kerk, die ten oosten daarvan moet gestaan hebben, midden op de tegenwoordige Oude gracht, stellig ouder dus dan deze gracht zelve, die reeds in 1127 vermeld wordt [2]).

Maar zij, die in het begin der 12e eeuw de stad Utrecht, die reeds twee keizerlijke privilegiebrieven verkregen had, ommuurden, zaten niet stil en legden zich met ijver er op toe, om de ledige ruimte bewoonbaar te maken. De Rijnarm door de Oudelle is denkelijk reeds voor het midden der 11e eeuw verland, daar de St. Pieterskerk toen aan of op zijn terrein verrezen is. Ter vervanging van dien arm werd nu de westelijke burggracht ver naar het zuiden doorgetrokken in eene rechte gracht, die in 1127 de Nieuwe gracht heet [3]). Ook in het noorden der stad werd de kronkelende Rijnarm in 1148 recht doorgetrokken, om het Rijnwater direct te verbinden met de Vecht [4]), die vroeger ten oosten van de stad haar water trok uit de nog bekende Oude Vecht.

Ook op andere wijze werd de bewoning van het ledige terrein bevorderd. In 1127 vinden wij bisschop Godebald bezig met een plan, om twee der vier jaarmarkten, tot nog toe in de volkrijke wijk Stathe gehouden, over te plaatsen naar het doodsche zuidelijke deel der nieuwe stad, — een plan, dat trouwens schip-

Gezicht achter den Dom in de 17de eeuw.

---

[1]) „Loyfen" = luifel. (Rechtsbr. v. Utrecht. II p. 109. Vgl. ook het Duitsche woord Laube.)

[2]) „In palacio imperatoris in Traiecto, quod vulgo Lofen dicitur." (Ch. 2 Juni 1122, bij: Van Asch van Wijck, Handelsverkeer. IV p. 227.)

[3]) Annalen v. St. Marie in: Bijdr. en meded. Hist. Gen. XI p. 476.

[4]) Het schijnt evenwel eenigszins vreemd, dat de keizer een paleis bezat binnen den burg, waar zijn voorvader Karel Martel in 722 alle domeingoederen aan bisschop Willebrord had geschonken zonder iets voor zich te behouden. Daarom verdient het wellicht de aandacht, dat volgens een bericht van de Annalen van St. Marie, de „camera reginae" zich schijnt bevonden te hebben bij of aan het „majus palatium episcopi" (De Geer, Het oude Trecht. p. 125 noot): kan het keizerpaleis identiek geweest zijn met het bisschopspaleis? — Ook het volgende verdient echter overweging. In de rekening van de Kleine Kamer van het kapittel van St. Pieter van 1585 wordt vermeld het huis „de Loeyfen" naast het huis „In Abrahams schoot", volgens eene plecht van 6 Mei 1590 het hoekhuis van de Choorstraat en de St. Maartensbrug. Het naast dat hoekhuis gelegene huis „de Loeyfen" (toenmaals behoorende aan Hillegont, weduwe van Jacob van Cleeff) kan in de rekeningen van de Kleine kamer van St. Pieter nagespoord worden tot 1432, toen het bezeten werd door Elysabeth, weduwe van Henric Trinde. Deze Lisebet Henric Trinden wijf ontving inderdaad bij charter van St. Magdalenen avont 1411 voor 4 pond van het kapittel in erfpacht het huis „de Loeyfen" bij de Borchbrugghe. De rekening der Kleine kamer van St. Pieter van 1367 vermeldt reeds deze uitkeering van 4 pond, destijds betaald door Henric Trinde „de area op de Borchbrughe", — blijkbaar dezelfde „area sita in halla juxta Pontem urbis", die door het kapittel in vigilia Katerine 1308 op eene uitkeering van 4 pond in lijfpacht was uitgegeven. Krachtens een charter van 1230 eindelijk verkreeg het kapittel van St. Pieter „dimidia halla sita juxta Pontem urbanum et contigua dimidie halle, que fuit sancti Petri ex antiquo". Derhalve stond er in 1230 ten zuiden van het koor der Buurkerk op den hoek der St. Maartensbrug eene hal, waarvan een deel in 1411 en later heette „de Loeyfen": die hal kan dus geweest zijn het oude paleis, dat in 1122 Lofen heette. Ik erken echter, dat ik geen groot gewicht hecht aan de aanwezigheid van een huis met een luifel op het terrein der hal, die blijkbaar reeds in 1308 (denkelijk ook zelfs in 1230) in perceelen verdeeld was.

[1]) Vgl. Tibus, Die Stadt Münster. p. 104.

[2]) Vgl. De Geer, Het oude Trecht. p. 128.

[3]) Pirenne, Histoire de Belgique. I p. 167.

[4]) Alpertus, De diversitate temporum, in: Monum. Germ. Script. IV p. 705.

[5]) Charter v. 1127, bij: Van Asch van Wijck, Handelsverkeer. IV p. 203. („In inferiori parte civitatis, quae Stathe nominatur". „In vico Stathensi".)

[6]) In Italiaansche steden heeten de straten nog soms „vico".

[7]) Annalen v. St. Marie. l. c.

[8]) Muller, Catalogus van het stadsarchief van Utrecht. I p. XXII.

[9]) Het bekende Schoonhuis, eerst onder Karel V door den raad ontruimd.

[10]) In den ordinarius van den Dom, die van dien tijd dagteekent.

[11]) Kan dit eene onjuiste vertaling zijn van den naam Vicus Stathensis?

[1]) Liber pilosus van St. Marie, aangehaald bij: De Geer, Het oude Trecht. p. 98 noot 1.

[2]) Zie De Geer, Het oude Trecht. p. 143 noot 1 („de oude Sprinckwijck by sunte Katerinenvelde"). In twee charters van 1242 en 1243 in het archief van Kroontjespoort (arch. der gasth. Stads-arch.) heet de straat bij het huis Clarenborch en bij den Ouden Scupstoel echter Springwica inferior of Nova Sprinckwijc; evenzoo in een necrologium van Oudmunster fol. 5 vs: „In Antiqua Sprinwica versus pontem monachorum (nam. de Regulieren) area etc.... In Nova Sprinwica, a parte australi domus hospitalis St. Katerine, due aree contigue etc." De afsnijding van de straat door de immuniteit van St. Marie is Achter Clarenburch nog goed zichtbaar.

[3]) Charters van 1260 in die Georgii en 1263 fer. VI post Annuntiat. b. Marie (arch. Dom). — De wijk lag in de parochie van St. Geertruid (Ch. van 1298 in die b. Katarine. arch. Dom).

[4]) Charter van 1302 fer. v post Domin. Oculi (arch. Oudmunster). — De wijk lag in de buurt van het huis Gaarde in de Hamburgerstraat en bij de nog bekende Gaardbrug over de Oude gracht: zie Rechtsbronnen v. Utrecht. II p. 51/2; vgl. Regesten der stad Utrecht. Nr. 336.

[5]) Charter van 2 Juni 1122: „Omnes qui Traiectensem civitatem munire debent vallo, ab omnimodo theloneo liberos esse concedimus, quandocunque eandem civitatem causa mercandi adierint." (Asch v. Wijck, Handelsverkeer. IV p. 223.)

[6]) Vgl. De Geer, Het oude Trecht. p. 137—139.

[1]) Wellicht waren de oudste poorten meer in het centrum der stad geplaatst; in een charter van 1255 (Id. Januari) wordt toch vermeld eene stadspoort, die naar Oudwijk voerde, dus achter de St. Pieterskerk, ongeveer in de lijn van het van ouds bekende Waterpoortje van St. Marie. (De naam althans der Wittevrouwenpoort is stellig jonger dan de 12e eeuw.)

[2]) Het klooster wordt vermeld in 1246. (Matthaeus, Fundationes. p. 223.) De Geer van Oudegein (Het klooster der Zakbroeders, in Bijdr. en meded. van het Hist. Gen. I p. 287) spreekt niet van de stichting van het klooster.

[3]) Nog omstreeks 1220 draagt zij dien naam in den ouden ordinarius van den Dom; ja nog in 1308 in een charter, vermeld bij De Geer, Het oude Trecht. p. 141 noot 1. (Het is de tegenwoordige Oude Gracht.)

[4]) Heda, Historia. p. 163: „Ordinatae fossae per urbem, atque aquae a Rheno inductae, quae in Vectam fluvium perpetuo decurrerent. Unde urbs... vehendis commerciis longe instructior apparet."

breuk leed op den tegenstand der kooplieden [1]). Iets later valt ook de bouw van twee nieuwe parochiekerken geheel aan de einden der nieuwe stad [2]); de St. Jacobskerk verrees op het terrein van den noordelijken, sedert 1148 nutteloozen Rijnarm [3]), en de St. Nicolaaskerk, aan het andere einde der stad, zal met haren romaanschen gevel zeker niet veel jonger zijn [4]).

Zoo scheen dus de nieuwe stad op weg, om zich goed te ontwikkelen; de opbloeiende Rijnhandel der plaats beloofde veel. Maar de verlanding van den Rijn verijdelde spoedig de schoone verwachtingen. Wij zagen, dat de Rijnarm ten oosten van den burg denkelijk reeds voor het midden der 11e eeuw verland is. In 1165 moest keizer Frederik I uitspraak doen in een geschil tusschen die van Utrecht en de Hollanders, die den Rijn bij Zwammerdam eenvoudig hadden afgedamd [5]). En het graven van den Vaartschen Rijn in het laatst der 13e eeuw [6]) getuigt duidelijk, hoe treurig het destijds met den Krommen Rijn gesteld was. Met de ontwikkeling der stad wilde het dan ook niet goed vlotten. Nog in de eerste helft der 13e eeuw (voor 1247) vonden de Minderbroeders gelegenheid, om hun geheele klooster in te schuiven tusschen de immuniteit van St. Jan en den gedempten Rijnarm. Zeker, dit was eene uitzondering, waartoe het kapittel van St. Jan door afstand van grond medewerkte [1]); maar elders, verder uit het centrum der stad, was de toestand treurig. In dezelfde eeuw als het Minderbroederklooster konden naast elkander het Predikheeren-klooster (1247/49 [2])) en het Begijnhof (1292? [3])), iets verder het Wittevrouwenklooster (vóór 1223 [4])) verrijzen, die te zamen bijna het geheele noordelijke deel der stad langs den stadsmuur vulden. In het westelijke deel werd tezelfder tijd langs den stadsmuur het uitgestrekte St. Catharijneklooster (c. 1250 [5])), niet ver van de immuniteit van St. Marie gebouwd, en aan de andere zijde daarvan werden in denzelfden tijd successivelijk het Duitsche huis (1250 [6])) en de parochiekerk van St. Geertruid (c. 1259 [7])) van buiten de muren naar een veiliger plaats daarbinnen overgebracht. Eindelijk was een groot terrein in het zuiden der stad iets vroeger door bisschop Willebrand (1228—1233) geschonken aan de nonnen van St. Servaas [8]), die het even buiten de muren der stad blijkbaar niet rustig genoeg vonden. Nog in het midden der 13e eeuw waren dus groote perceelen grond in het gebied der stad geheel onbebouwd.

Stellig stond met het dichter bebouwen van den stadsgrond ook in verband een plan, dat de magistraat in 1393 uitvoerde: het graven eener tweede rechte gracht, de Nieuwe

Gezicht op het kerkhof van St. Marie.
Naar eene schilderij van P Saenredam in het Museum Boymans.

1) Zie het charter van 2 October 1127. (Asch v. Wijck, Handelsverkeer. IV p. 229.)

2) Beide kerken, wier parochiëen zich zeer ver buiten de stadsmuren uitstrekten, zullen vroeger buiten die muren gestaan hebben en naar binnen overgeplaatst zijn (evenals later ook de St. Geertruidakerk, die tot na 1250 op den stadssingel stond), omdat het meerendeel harer parochianen zich allengs binnen de veilige ommuring zal gevestigd hebben.

3) Zij is althans gebouwd tusschen 1131 en 1173. (Van Riemsdijk, Gesch. der St. Jacobskerk. p. 2.)

4) Stellig is zij echter na 1131 gebouwd, daar toen de Buurkerk als eenige parochiekerk vermeld werd.

5) Oudste cartul. van het Sticht. p. 148.

6) Vgl. De Geer, Het oude Trecht. p. 145.

1) Ch. van 1247 in vig. Valentini (Arch. St. Jan.).

2) Beka, Chron. p. 79.

3) Matthaeus, Fundationes. p. 380.

4) Matthaeus, Fundationes. p. 276.

5) Muller, Fundatiën van de Vereen. gasthuizen. p. 3.

6) Arch. Duitsche Orde. I No. 214.

7) Arch. Duitsche Orde. I No. 234.

8) Matthaeus, Fundationes. p. 265.

gracht, door de geheele stad. Door de Oudelle geleid, sloot deze gracht zich aan bij de ringsloot der immuniteit van St. Pieter, die sedert Kromme Nieuwe gracht heet [1]). De immuniteit van het kapittel van St. Jan werd doorsneden en verder, tusschen het Begijnhof en het Wittevrouwenklooster door, bereikte de gracht den stadssingel weder. De einden der gracht werden verdedigd door zware torens: den St. Servaastoren en den Plompentoren.

Zoo had de stad Utrecht omstreeks 1400 den platten grond verkregen, dien zij in hoofdzaak tot het midden der 19de eeuw behouden heeft. De aanbouw van talrijke begijnhuizen en gasthuizen op de nog ledige terreinen langs de stadsmuren in den loop der 15de eeuw heeft daaraan weinig veranderd. Maar grooter was de verandering, die de Hervorming in het uiterlijk der stad gebracht heeft. Tot dien tijd toe omsloot de stadsmuur twee geheel van elkander verschillende steden, die zich ook uiterlijk scherp van elkander onderscheidden: de stad der geestelijkheid en de stad der kooplieden. Wij hebben gezien, hoe beide steden ontstaan zijn; thans blijke het ons, dat hunne geschiedenis haren stempel gedrukt heeft ook op haar uiterlijk aanzien.

Toen Constantijn Huygens in 1620 Mainz bezocht, trof hem het ongewone karakter dier aartsbisschoppelijke stad, en hij wist dezen indruk niet beter weer te geven dan aldus: „Je trouvay la ville grandement solitaire, à petites rues estroittes, bien qu'en bastiments assez brave, mais à l'ecclésiastique, quasi comme à Utrecht" [2]). Inderdaad, ook een groot deel van Utrecht moet nog in de 17de eeuw op den bezoeker een vreemden indruk gemaakt hebben. Doodsch en eenzaam was het er in de verlatene hoeken achter de groote kerken, die met hare bijgebouwen soms licht en lucht van de klaustrale huizen wegnamen [3]). Het best schijnt mij dit eigenaardige karakter van een deel van het oude Utrecht weergegeven te worden op de hierboven afgebeelde schilderij van Pieter Saenredam: een gezicht in de immuniteit van St. Marie, die toegelicht kan worden door den platten grond van het klaustrale huis van St. Jan (hierachter op plaat XIII). De huizen der kanunniken, conglomeraten van kleine, langzamerhand aan elkander gegroeide gebouwtjes, soms later verbouwd tot prachtige paleizen, liggen midden in groote tuinen en boomgaarden, — ware boerenerven (waarop de koestal en de hooiberg niet ontbreken), omsloten door hooge muren en van het plein alleen toegankelijk langs eene steenen brug. Waar de huizen zoover terugweken van de straat, kan men zich voorstellen dat die straat zelve niet zeer levendig zal geweest zijn. Inderdaad waren de immuniteiten der kapittelen nog in de 17e eeuw groote, stille grasvelden, waarop de kerken zich verhieven tusschen hoog geboomte, en aan alle zijden omringd door hooge muren, waarachter men de huizen der kanunniken slechts kon vermoeden. Paden, aan het einde afgesloten door ijzeren roosters (later door draaiboomen en haspels [1])) leidden naar de poorten in de muren en naar de bruggen over de ringslooten, die de immuniteiten streng afscheidden van de eigenlijke stad [2]).

Geheel anders was het karakter van die gedeelten der

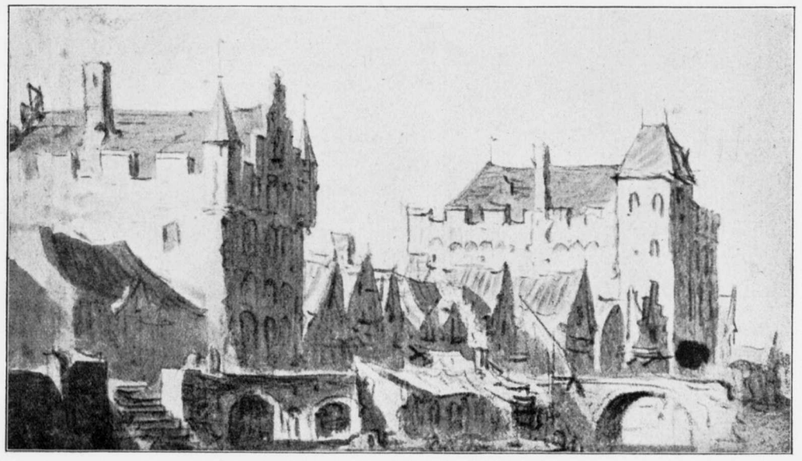

Gezicht op de Oude Gracht.
Naar eene tzekening van J. van Ruysdael in het Museum Boymans.

1) De overblijfselen van den ouden Rijnarm Achter St. Pieter waren reeds voor 1330 door den St. Maartensdam of Pausdam en den St. Jansdam afgedamd. (V. d. Monde, Straten en stegen. II p. 13.)

2) Journaal van Venetië, in: Bijdr. en mededeelingen Hist. Gen. XV p. 73.

3) Zie het gezicht achter den Dom hiervoor op pag. 3.

1) Zie den platten grond van het St. Janskerkhof in 1604, in den topographischen atlas der stad No. 188 (onnauwkeurig uitgegeven in Van der Monde's Beschr. van straten en stegen. II. p. 149). Vgl. een request van het kapittel van St. Jan aan het Sted. bestuur dd. 1600 (arch. van St. Jan No. 50).

2) Deze beschrijving past alleen voor de immuniteiten der jongere kapittelen, die plaats hadden gevonden om zich behoorlijk uit te breiden en waar de kanunniken gelegenheid vonden om het zich gemakkelijk te maken. In die van Dom en Oudmunster, die samen het kleine terrein van den burg Trecht moesten deelen, was het integendeel vol en eng; de huizen en huisjes verdrongen daar elkaar op het enge terrein, ze stonden zelfs somtijds achter elkander zonder afzonderlijke toegangen van de straat; het was er donker en benauwd onder de hooge kerkmuren. (Zie eene afbeelding van eene rij huizen van den Dom nog in 1674 aan het hoofd van blz. 1, ontleend aan de afbeelding van de ruïnes van den Dom, geteekend door H. Saftleven, op het Stads-archief.)

stad Utrecht, waar de vier oversten en de raad der stad het bevel voerden. Daar waren reeds in de 12e eeuw de bisschoppelijke dienstlieden en de kooplieden gevestigd, die ook te Utrecht den kern der bevolking vormden. Zij bewoonden er aan de gracht sterke kasteelen, waarin zij niet alleen hunne koopwaren borgen, maar van waar uit zij elkander ook beoorloogden [1]). Reeds in 1127 wordt ons verzekerd, dat de huizen in het benedengedeelte der stad (de wijk Stathe) „firmiores et constructiores" waren dan elders [2]). Het waren deze versterkte huizen, die aan het middeleeuwsche Utrecht zijn eigenaardig karakter verleenden, dat het best wordt weergegeven op de hierboven (op pag. 5) gereproduceerde schets van Jacob van Ruysdael. De teekening dagteekent uit het midden der 17e eeuw; maar men ziet, hoe de stad nog geheel haar middeleeuwsch karakter heeft bewaard. Hoog heffen van afstand tot afstand de grimmige burgen hunne torens en

Gezicht op de Ganzenmarkt.
Naar eene schilderij van J. Cz. Droochsloot in het Museum Kunstliefde.

kanteelen naar de lucht; daartusschen ziet men niets dan eene rij lage houten huisjes. De schets verhaalt ons de geschiedenis van dit stadsdeel zoo duidelijk mogelijk. Blijkbaar hebben de groote erven ter weerszijden dezer burgen oorspronkelijk daarbij behoord; eerst langzamerhand, toen het aanzien en het vermogen der burgheeren afnamen, zijn kleine hoekjes van hun terrein langs de gracht door hen in erfpacht gegeven aan de kleine luiden, de handwerkslieden, die nog geene burgers waren en die er langzamerhand hunne houten huisjes hebben doen verrijzen. Op de burgen hielden voor en na de aanzienlijke leden van den stadsadel hof; de groote terreinen daarachter dienden nog als boerenerven met stallen en hooibergen voor de huishouding der heeren. En daarbuiten, voor de huizen, was het levendig en druk; beneden op de werven langs de gracht werden de koopwaren uit de kelders onder de straat overgeladen in de schepen, die de smalle grachten vulden; op de straten daarboven, smal en modderig, met steenen muurtjes langs den waterkant en kleurige uitstallingen op de toonbanken onder de breede luifels der huizen, zocht de koopman zich een weg te banen tusschen de handwerkslieden, die met luider stem de waren aanprezen, in hunne marsjes geborgen. Zoo ging het op de middeleeuwsche jaarmarkten van 1127, zoo ging het nog in het begin der 17e eeuw. Droochsloots gezicht op de Ganzenmarkt geeft een levendig beeld van het leven op straat in dien tijd.

Eerst na de Hervorming, toen de geestelijke immuniteiten, die vroeger geheel aan het gezag van den raad onttrokken geweest waren, door dezen niet zonder inspanning geannexeerd waren [1]), ontstond de gelegenheid om de beide zoo verschillende gedeelten der stad met elkaar in verband te brengen. De raad heeft deze taak, door de omstandigheden op zijne schouders gelegd, klaar begrepen en met ijver aangevat. De muren en poorten, de grachten en bruggen der immuniteiten zijn spoedig geslecht; de draaiboomen zijn weggenomen; de nauwe gangen en stegen, die toegang gaven tot de immuniteiten, zijn verbreed. Op tal van plaatsen zijn ook door den ondernemingsgeest van bouwlustige partikulieren, onder aanmoediging van den raad, nieuwe straten door de huizen gebroken. Zoo zijn de immuniteiten der kapittelen en kloosters allengs met de eigenlijke stad samengesmolten. De Utrechtsche burger ziet thans het onderscheid niet meer; maar de historicus, bekend met de oude toestanden, vindt nog heden in de immuniteiten der vijf kapittelen, verscholen achter moderne huizen, de sporen der oude toestanden terug.

[1]) Zie reeds een bericht over het midden der 12e eeuw bij: Beka, Chron. p. 52.

[2]) Charter van 2 October 1127. (Asch v. Wijck, Handelsverkeer. IV p. 230.) — „Steenen" of huizen met torens („domus turritae"), kenmerkend als de woningen der aanzienlijke burgers, worden te Gent en te Lille vermeld op het einde der 12e eeuw. (Pirenne, Hist. de Belgique. I p. 344.)

[1]) Vgl. hierover: Muller, Over claustraliteit. p. 178 vlg.

OUDE HUIZEN TE UTRECHT.

BISSCHOPSHOF.

Het Bisschopshof bestond reeds in de 10e eeuw: immers reeds in 1017 werden door den grooten brand, die ook den Dom zwaar beschadigde, „omnes Ethelbaldi presulis mansiones" verteerd [1]). Zeker zal althans de bouwlustige bisschop Bernulf niet nagelaten hebben, zijne woning weder op te bouwen; maar in dat geval heeft het nieuwe gebouw niet lang bestaan, want reeds bisschop Conrad bedankt in een schrijven van het jaar 1081 weder zijnen Bambergschen collega, dat hij hem eenen klerk (blijkbaar eenen kanunnik) en eenen werkmeester toegezonden heeft, door wier werkzaamheid hij thans een winterhuis bezit, „ut in terra nostra talem se habere nullus dicat omnino" [2]). Bij dit winterhuis stond natuurlijk een luchtiger gebouwd zomerhuis, waarin de bewoner zich des zomers terugtrok uit de statievertrekken van het winterhuis [3]), en ook een toren, bestemd tot verdediging van het kasteel. Geen onnoodige voorzorg! want reeds in 1163 werd het Bisschopshof door den graaf van Gelre belegerd en weder verbrand [4]). De bekende groote brand van 1253, die den ouden Dom verteerde, was ook noodlottig voor het Bisschopshof: het „majus palatium episcopi" met het zomer- en winterhuis en met zijnen toren verbrandden geheel [5]). Natuurlijk verrees het weder, en ditmaal schijnt het meer geluk gehad te hebben: gedurende twee eeuwen hooren wij van geene branden.

Tusschen 1439 en 1447 werd het oude Bisschopshof door bisschop Rudolf van Diepholt afgebroken en vervangen door het nieuwe paleis, dat op onze plaat afgebeeld is [6]); des bisschops wapen op een schoorsteenmantel van het hof getuigde daarvan [7]). Doch ook zijn kunstlievende opvolger David van Bourgondië legde blijkbaar nog veel aan het gebouw ten koste. Dit bewijst zijn wapen, dat voorkwam op een steenen medaillon in den top van den voorgevel [8]); maar ook een tweede medaillon [9]), dat volgens Musschenbroek's opgaaf aanwezig was „in een schoorsteenmantel van biksteen in een kamer in het Bisschopshof, welke kamer eene driedubbelde vloer had," spreekt voor het feit: immers dit vertoonde den tondeldoos, die voorkomt op bijna alle munten van bisschop David en die herinnert aan den vuursteen, het embleem der Bourgondiërs. Ook de prachtig gebeeldhouwde schoorsteenmantel uit het Bisschopshof, afgebeeld op onze plaat XIX, zal wel uit bisschop Davids tijd afkomstig zijn.

Na den dood van den laatsten aartsbisschop Frederik Schenck in 1580 resideerde het Hof van Utrecht in het najaar van 1581 eenige maanden op het Bisschopshof [1]); later stond het paleis ledig en werd o. a. gebruikt als graanmagazijn. In 1585 echter werd het hof bestemd tot woning voor den nieuwen stadhouder, den heer van Villiers [2]); ook zijn opvolger, de graaf van Nieuwenaar, hield er geregeld verblijf en trok zelf den tuin der St. Paulusabdij daarbij aan [3]). Doch in vervolg van tijden was het stadhouderschap van de provincie Utrecht meestal gecombineerd met dat van Holland, en de Hollandsche stadhouder resideerde op het Haagsche Binnenhof: zoo werd het Bisschopshof bestemd voor den militairen gouverneur van Utrecht, die onder het Oostenrijksche bestuur als luitenant van den stadhouder gegolden had. Graaf Ernst Casimir van Nassau [4]) en graaf Jan Albrecht van Solms, zwager van prins Frederik Hendrik, bewoonden het in die hoedanigheid [5]). Aan de weduwe van den laatste, die in 1648 overleed, werd de survivance van de proosdij van St. Jan en van de bewoning van het Bisschopshof door de Staten verleend [6]): zij genoot er van heel tot 1706. Toen werd het Bisschopshof niet meer als gouverneurswoning beschouwd; men was die bestemming vergeten, en de Staten verkochten het (in Maart 1707) voor *f* 18000 aan de gravin-weduwe van Aldenburg, eene geborene hertogin van La Trémoille, verwant aan de Oranjes, die er tot 1732 verblijf hield. Steeds lager zinkende, kwam het hof toen bij openbaren verkoop in handen van den heer D'Ablaing van Giessenburg, die in den tijd van Willem IV en de gouvernante Anna als officieuse vertegenwoordiger der Oranjes te Utrecht langen tijd eene groote positie innam. Doch hij was steeds in geldgebrek en zoo waren zijne executeurs genoodzaakt zijn paleisje, dat niet allemansgading was, ten slotte te verhuren voor het geven van tooneelvoorstellingen (omstreeks 1778), later zelfs als logement voor de talrijke troepen, voor wie men in 1796

[1]) Thietmar van Merseburg, bij: De Geer, Het Oude Trecht, p. 124 noot 4.

[2]) Jaffé, Monumenta Bambergensia. p. 137.

[3]) Dergelijke „zomerhuizen" komen nog geregeld voor bij de Utrechtsche boerderijen; ook de bekende oude Amsterdamsche „tuinhuizen" zijn zulke zomerhuizen.

[4]) De Geer, l. c. p. 118 noot 2.

[5]) De Geer, l. c. p. 112 noot 2.

[6]) Heda, Historia. p. 286.

[7]) Zie eene afbeelding naar eene teekening van Mr. P. van Musschenbroek in den Topographischen atlas der stad Utrecht.

[8]) Zie eene afbeelding, naar eene schets van Mr. P. van Musschenbroek, in den Topographischen atlas der stad Utrecht. Volgens Musschenbroek stond het wapen „in de gevel van het gedemolieerde Bisschops Hoff te Utrecht tegens over de Academie"; Andr. Schoemaker zegt in zijne Beschrijving van Utrecht (HS. Kon. Bibl.) duidelijker: *in den top van den voorgevel.*

[9]) Op dezelfde schets van Musschenbroek.

[1]) Buchelius, Descriptio. p. 79.

[2]) Raads resolutiën 5 October 1585.

[3]) Buchelius, Descriptio. p. 85. Vgl. Kron. Hist. Gen. XXI p. 560.

[4]) Vroedschapsresolutien 1 October 1618.

[5]) In 1643 werden de bij het hof behoorende huizen aan de zuidzijde der Servetsteeg door de stad aangekocht ter verbreeding der straat. (Vroedsch. resol. 5,19 Juli, 21 Aug. 1643, 22 Jan. 1644.)

[6]) Vroedsch. resol. 29 Juni 1640.

huisvesting tekort kwam. Dat was de genadeslag voor het gebouw; het was nog hecht en sterk, maar in- en uitwendig werd het allengs zóo beschadigd, dat eene herstelling de krachten van een particulier welhaast te boven ging. Langdurige twisten tusschen de stad en de erven D'Ablaing over de te betalen schadevergoeding volgden; maar het eind was, dat de stad Utrecht het eerwaardige gebouw in 1800 (voor *f* 7630) aankocht en het in 1803 liet sloopen. Het terrein bleef onbebouwd en werd tot bloemisterij ingericht, totdat daarop voor eenige jaren particuliere woningen verrezen zijn.

Onze afbeelding is in hoofdzaak gevolgd naar de ets van Geertr. Roghman (c. 1650), de kopergravure van H. Spilman (c. 1750) en de teekening van C. van Hardenbergh (c. 1800). Het gebouw was van baksteen, zooals blijkt uit de afwisselend in rooden en witten steen gemetselde boogjes boven de vensters en onder de kanteelenreeks. De eindgevels aan beide zijden zijn reeds op de oudste afbeelding grootendeels verborgen, links door een aangebouwd steenen huis, rechts door eene houten loods op de plaats, waar vroeger een rooster uit de Donkere gaard toegang gaf naar den Oudmunster; het is dus mogelijk, dat in deze gevels oorspronkelijk meer ramen aanwezig zijn geweest dan aangegeven is op onze plaat. — De veelhoekige uitbouw ter rechterzijde, gebouwd in baksteen, afgewisseld door banden van natuurlijken steen, schijnt later bij het huis aangebouwd te zijn. Deze uitbouw, blijkens de gravure van Spilman versierd met een rijk portaal, droeg oorspronkelijk een hoogen toren, die te zien is op het panorama van Utrecht door Droochsloot van 1634 (doch die ontbreekt op het oudere panorama van Verstraelen van 1625). Niet onmogelijk heeft deze uitbouw eene escalier d'honneur bevat (zooals de thans nog alleen gespaarde toren van het kasteel Ysselstein uit het begin der 16e eeuw), om de bovenverdiepingen gemakkelijker te bereiken dan mogelijk was langs de twee smalle traptorentjes, die den middentoren flankeeren. — De rechter-eindgevel van het paleis loopt op de ets van G. Roghman aan de achterzijde verder naar beneden dan aan de voorzijde; dit is echter blijkbaar eene onjuistheid, want de kanteelenreeks liep ook aan de achterzijde door, zooals duidelijk te zien is op de beide bovenaangehaalde panorama's. Ook het traptorentje op den hoek van Donkere gaard en Wed is daar duidelijk aangegeven; naar het schijnt liep het dak van den linkervleugel van het gebouw achter den hoofdtoren door tot aan dit traptorentje. — Het groote steenen gebouw, dat ter linkerzijde aangebouwd was tegen den linkervleugel van het hof, is op onze teekening weggelaten; het schijnt volgens de bouworde te dagteekenen eerst uit het laatst der 16e eeuw. Ook de stallen, die (rechts van de bovenvermelde houten loods) half voor den rechter-eindgevel gebouwd zijn, zijn weggelaten, ofschoon ze wellicht uit den bisschoppelijken tijd dagteekenen; immers ze behooren niet tot het hoofdgebouw.

FRESENBURCH.

Fresenburch was het oudste en ook het merkwaardigste van alle Utrechtsche huizen. Het Utrechtsche geslacht Frese (ook De Vriese) wordt reeds in het midden der 12e eeuw als aanzienlijk vermeld [1]), en sedert 1231 komen leden van het geslacht voortdurend voor als schepenen en raden [2]). De beroemdste van het geslacht was Lambrecht Frese, die sedert 1278 voortdurend vermeld wordt als aanzienlijk handelsheer, geldschieter van Floris V en van bisschop Willem van Utrecht [3]). Waarschijnlijk acht ik het, dat hij de bouwheer was van het huis, welks gevel in vele opzichten doet denken aan de hofzaal van Floris V, met wien Lambrecht Frese betrekkingen onderhield; alleen de romaansche stijl der kapiteeltjes zou kunnen doen denken, dat een der vroegere Frese's de stichter van het gebouw is geweest [4]). Doch zeker schijnt het, dat Lambrecht Frese het huis bewoond heeft. Door geboorte een der hoofden van de Utrechtsche aristocratie, zelf machtig en invloedrijk in de stad en zelfs tot de ridderwaardigheid opgeklommen [5]), was Lambrecht Frese de aangewezen leider der partij, die vijandig was aan de machtige Lichtenbergen. Juist tijdens zijn leven werd het conflict tusschen de twee geslachten en hunne verbondenen ernstig. De alvermogende Jacob van Lichtenberch, die zijn heer, bisschop Willem, een jaar lang gevangen gehouden had in zijn sterk huis Lichtenberch, ondervond den weerslag van het lot in de onrustige jaren, die volgden, toen bisschop Guy, zijn beschermer, gevangen was in Vlaanderen, en de Vlamingen met Jan van Renesse den toon gaven te Utrecht. Lambrecht Frese en zijne partij namen heer Jacob gevangen en voerden hem naar het huis Fresenburch, waar eerlang eenigen zijner partijgenooten hem gezelschap kwamen houden. En op een donkeren nacht werd Jacob van Lichtenberch met zijn vriend Wernaer heeren Vrederixsone de achterdeur van Fresenburch uitgeleid en door den tuin naar het Catharijneveld gevoerd, waar beiden het leven lieten [6]). Maar eerlang keerde de kans weder. Bisschop Guy kwam terug en herstelde te Utrecht de orde met machtige hand. Bij den zoen, dien hij in 1310 uitsprak over den gepleegden moord, werd ook bepaald, dat heer Lambrecht Frese en velen der zijnen voor eeuwig uit de stad gebannen zouden zijn [7]). Dat was de val van het machtige geslacht: slechts een paar malen komt zijn naam later nog in de regeeringslijsten voor.

Ook het huis Fresenburch kwam in andere handen. In 1439 wordt het vermeld in het testament van Elisabeth van Nyenrode weduwe van Jacob van Nyevelt [1]), en met tusschenpoozen schijnt het in de familie Van Zuylen van Nyevelt gebleven te zijn [2]), totdat het omstreeks 1550 wegens schulden van den toemaligen eigenaar Anthonis van Amerongen, echtgenoot van Henrica van Zuylen van Nyevelt, bij decreet verkocht werd [3]). Toen voor het eerst kwam het voorname huis in handen van burgerlieden: de rijke brouwer Gerrit Fransz. Wtenbogaert kocht het en vestigde er zijne brouwerij [4]). In den tijd, dat hij het huis bewoonde, speelde dit op nieuw eene rol in de Utrechtsche geschiedenis: bij het beleg van het kasteel Vredenburg werden (December 1576) de drie achter het kasteel aan de Oudegracht gelegene sterke huizen, Oudaen, Fresenburch en Blanckenburch gebruikt om daarop kleine kanonnen te plaatsen, waaruit het kasteel van de oostzijde kon bestookt worden, terwijl uit het noorden en het zuiden kanonnetjes op den toren der St. Jacobskerk en op het kruistorentje der St. Mariakerk het vuur ondersteunden [5]). Ons wordt bericht, dat in Fresenburch zelf een kanunnik, die bezig was kogels aan te dragen, door het geschut van Vredenburg gedood werd [6]).

Door het huwelijk van de rijke brouwersdochter kwam Fresenburch in 1584 aan de familie Van Dueverden [7]), die aan de stad Utrecht verschillende magistraatpersonen schonk en die het tot omstreeks 1670 behield. Cornelis van Dueverden, die in 1624—1626 burgemeester was, woonde hier. Maar in 1728 vinden wij het huis in bezit van David Pouchoud [8]), die zich verheugde in den titel van Agent van den koning van Engeland [9]): zoo kwam het, dat Fresenburch herhaaldelijk de eer had, om koning George II van Engeland binnen zijne muren te ontvangen, als logeergast op zijne doorreizen van Hannover naar zijn koninkrijk [10]). Lange jaren bleef het huis in de familie Pouchoud, die het eerst 11 Augustus 1795 vervreemdde [1]). Sedert kwam het in verschillende handen; de merkwaardige gevel werd in 1842 en 1858 gesloopt. Daarmede was het huis van al zijne heerlijkheid beroofd; sedert trekt het alleen de aandacht door zijne bijzondere breedte.

Voor het afbeelden van dezen merkwaardigen gevel stond ons gelukkig ook juist het beste materiaal ten dienste. Nog voordat in 1842 het bovengedeelte van den gevel werd afgebroken, schreef (1836) de burgemeester Van Asch van Wijck in het 2e deel van Van der Monde's *Tijdschrift voor de geschiedenis van Utrecht* [2]) over de geschiedenis van het huis een artikel, dat versierd werd met eene lithographie, wel is waar op verre na niet zoo nauwkeurig als men zou kunnen wenschen, maar toch blijkbaar naar den gevel zelven genomen. En toen in 1858 ook het overgeblevene, onderste gedeelte van den gevel vernield werd, liet het stedelijk bestuur door den bouwkundige J. van Asperen eene in alle opzichten nauwkeurige groote teekening in kleuren daarvan vervaardigen, die in den Topographischen atlas der stad berust.

Onafhankelijk van de officieële belangstelling der Utrechtsche autoriteiten, werkte in hetzelfde jaar, toen burgemeester Van Asch van Wijck zijne gebrekkige teekening in het licht zond, de bekende architect A. Oltmans Jr., die in zijn voortreffelijk schetsboek (thans berustende aan het Ministerie van Binnenlandsche Zaken) de details van de vensterprofilen der benedenste drie verdiepingen van Fresenburch met de kleuren van het glazuur afbeeldde en opteekende, onder verwijzing voor het overige naar „de plaat", waarmede hij zonder twijfel de in hetzelfde jaar uitgekomene lithographie bij Asch van Wijck's artikel bedoelde. Ook andere teekenaars toonden hunne belangstelling. In zijn bekend werk over *Utrechts oudheid* nam J. van Liefland op eene door hem in 1834 naar de natuur geteekende afbeelding van den gevel, met details van het benedenraam, — helaas even onnauwkeurig en onbetrouwbaar als alles, wat uit de handen van dezen belangstellenden maar onkundigen oudheidminnaar gekomen is. Erger nog was het werk, dat zekere teekenaar J. N. Huys leverde, die in 1844, kort na de verdwijning van den gevel, daarvan eene afbeelding vervaardigde, niet alleen onnauwkeurig, maar ook gebrekkig gerestaureerd volgens zijne phantasie.

Twee oude afbeeldingen konden nog eenig licht geven bij de reconstructie van den gevel: 1°. eene gelijktijdige afbeelding van het beleg van het kasteel Vredenburg in 1576 (Hist. atlas No. 48*), waar op den voorgrond duidelijk het huis Fresenburch met zijne hoektorentjes en met zijne door middenkolommetjes verdeelde vensters voorkomt. 2°. een gezicht op de Oude gracht, geteekend omstreeks 1760 door Cornelis Troost (?), aanwezig in den atlas van den heer Kneppelhout van Sterkenburg, terwijl eene photographische reproductie berust in den Topographischen atlas der stad (N°. 107**). Ook op eenige panorama's van Utrecht uit het begin der 17e eeuw is de gevel met zijne hoektorentjes duidelijk te zien.

Het huis zelf bestaat nog: al is de voorgevel vernieuwd, de zijgevel met zijn traptoren is nog de oude. In het Stedelijk museum worden verder bewaard een paar verglaasde profiel-

---

[1]) Van de Water, Placaatb. I p. 282. — „Henricus Friso" in 1165. (v. d. Bergh, Oorkondenb. I No. 145.)

[2]) Van de Water, Placaatb. I p. 147, 148, 149, 214.

[3]) v. d. Bergh, Oorkondenb. II No. 690, 817, 823, 864, 878, 910, 968. — Charter van Zondag na O. L. V. Latere 1299. (Algem. Rijks-archief.)

[4]) De gevel is zeer gelijk aan dien van het beroemde Tempelhaus te Keulen, het huis der familie Overstolz, gebouwd omstreeks 1200; daar echter vindt men nog rondboogige ramen met romaansche zuiltjes.

[5]) Vgl. v. d. Bergh, Oorkondenb. II No. 369, 370, 845.

[6]) Beka, Chronicon, in: Matthaeus, Analecta. III p. 197. — Divisiekroniek, 21e div. 15e cap. — Van ouds behoorde ook bij dit huis, zooals de gewoonte was, een groot terrein. Eerst in 1477 is een huis aan het Catharijneveld (Vreeburg), dat bij Fresenburch behoorde, door verkoop daarvan gescheiden. (Akte van 6 Maart 1477, vermeld in HS. Buchelius. Coll. Booth B. 20 fol. 202 vs. Rijksarch. Utrecht.) En een poortweg geleidt nog uit den traptoren van het huis naar de Drieharingsteeg, die twee huizen van daar verwijderd is. (V. d. Monde, Aantt. ov. Utr. huizen. HS. Stadsarchief.)

[7]) Charter van St. Jansd. te Middesoemer 1310. (Stads-arch. Utrecht.)

[1]) Zie de aanteekeningen over Utrechtsche huizen door Dr. C. Booth. (Afschrift in de Stadsbibliotheek.)

[2]) 1477 Steven van Zuylen van Nyevelt. (Coll. Booth B 20 fol. 202 vs.) 1499 Jan van Zuylen van Nyevelt (Aant. C. Booth), — 1527 door Johan van Zuylen van Nyevelt nagelaten aan zijne twee bastaarden de dochter Oedel gehuwd met den vermaarden klokgieter Steven Butendijck) vlg. sententie van het gerecht dd. 13 Febr. 1565, in afschr. onder Van der Monde's Aantt. ov. Utr. huizen. (HS. Stadsbibliotheek).

[3]) Zie de bovenaangehaalde sententie van 1565.

[4]) Zie de sententie van 1565.

[5]) Verhaal van het beleg van Vredenburg, in: Bijdr. en meded. v. h. Hist. Gen. VI p. 191, 200. — De plaat van het beleg (Hist. atlas No. 48*) geeft de namen der drie huizen aan; doch zij plaatst groote kanonnen in de tuinen *achter* de huizen, geene kleine *daarop*. De van elders gewaarborgde bijzonderheid, dat ook op de kerktorens kanonnetjes gestaan hebben, maakt echter deze laatste voorstelling aannemelijker.

[6]) Verhaal v. h. beleg van Vredenburg, in: Bijdr. en meded Hist. Gen. VI p. 200.

[7]) Transp. 22 Jan. 1584 (Gerrit Fransz. Bogaert aan zijn zwager, d.i. schoonzoon, den lateren burgemeester Corn. van Dueverden) in verband met eene verklaring van denzelfden dag in hetzelfde register over de afrekening van beiden over den boedel van de huisvrouw van Gerrit Fransz. Bogert. Op de grafzerk van C. van Dueverden (Van Engelen, Grafs en wapens. I p. 570) heet zijne echtgenoote Barbara Utenbogaert.

[8]) Plecht dd. 11 November 1728 door David Pouchoud.

[9]) De beteekenis van dezen titel is niet duidelijk, maar nog in de tweede helft der 18e eeuw werd hij lange jaren gedragen door den Engelschen predikant te Utrecht Brown.

[10]) Beschr. van de vreugdeblijken der studenten bij den intocht van prins Willem IV. p. 24. — Tegenw. Staat v. Utrecht. I p. 414.

[1]) Transp. dd. 11 Aug. 1795 door de wed. Jac. Pouchoud aan Adr. van Pesch.

[2]) Vgl. ook Utr. volksalm. 1847 p. 142

steenen van de onderste twee rijen vensters met twee daarbij behoorende kapiteeltjes en basementen [1]).

Uit dit rijke materiaal hebben wij den gevel van Fresenburch met meer zekerheid kunnen reconstrueeren dan bij een der andere huizen het geval was. Toch moeten wij nog enkele mededeelingen doen over hetgeen door ons is aangevuld.

In alle vensters ontbraken op de teekeningen de middenkolommetjes. Wij zouden gemeend hebben ze te mogen herstellen, ook al had niet de bovengenoemde oude gelijktijdige afbeelding van het beleg van Vredenburg ze duidelijk vertoond, en al was niet één der beide in het museum bewaarde kapiteeltjes met het daarbij behoorende basement aan vier zijden gebeeldhouwd geweest en dus blijkbaar afkomstig van een middenkolommetje, dat later weggebroken en (zooals de kalk op twee zijden en de gele verf op de twee andere zijden bewees) gebruikt is ter vervanging van een der geschondene zijpilastertjes. Bedenkelijk was trouwens het herstellen der middenkolommetjes althans in de vensters der eerste en tweede verdiepingen niet, want de gemetselde boogvullingen waren aldaar in 1836 nog grootendeels aanwezig en door Oltmans vrij nauwkeurig afgebeeld; deze overblijfselen schenen als het ware te vragen om middenkolommetjes, die ze completeerden. In de vensters op den beganen grond waren echter de boogvullingen reeds in 1836 geheel uitgebroken en alleen de zijpilastertjes bijzonder goed bewaard gebleven; de vullingen werden dus daar naar analogie van die in de vensters der eerste verdieping aangevuld. Over de bovenste twee verdiepingen waren wij minder goed ingelicht dan over de twee middelste. Het bleek, dat de twee zijvensters der derde verdieping en het venster der vierde verdieping geene middenstijlen gehad hadden. In het middenvenster der derde verdieping was de traceering door een zwaar hijschblok vervangen: zij werd dus door ons hersteld en gelijkgemaakt aan die der tweede verdieping. — De kappen op de hoektorentjes, die op de afbeeldingen der 16e en 17e eeuw nog zichtbaar zijn, werden door ons mede hersteld. De smalle lichtopeningen in de torentjes, op de afbeeldingen niet zichtbaar, zijn aangebracht in overeenstemming met de doorloopende rijen kanteelen, die de zijgevels van Fresenburch bekroonden en die stellig van schietgaten voorzien zullen zijn geweest, zooals de kanteelen van het huis Groenewoude, die voor de afbraak nauwkeurig opgemeten zijn.

De gevel van Fresenburch, breed 11.05 meters, bestond uit rijen verglaasde baksteenen, met de lange zijden naar voren geplaatst, die afwisselden met rijen steenen met de korte zijden naar voren. De steenen waren lang 31 Ned. duimen, breed 14 Ned. duimen, dik 7 Ned. duimen; de naar buiten komende lange zijden der steenen waren bruin-verglaasd, de zichtbare smalle zijden der andere rijen lichtrood of geel[1]). De omlijstingen der vensters waren geel- en groen-verglaasd; van de omlijstingen der bovenste verdiepingen is ons de kleur niet bekend, maar het is wel niet zeer twijfelachtig, dat die eveneens geel en groen geweest is. De zijmuren van het huis bestaan uit onverglaasden baksteen; deze muren zijn (nog op de bovenste verdieping) dik 84 Ned. duimen. De hoektorentjes waren achtkantig; de zich daarbij aansluitende rijen kanteelen op de zijmuren waren $5^1/_2$ steen breed en $1^1/_2$ steen dik. Halfweg aan den zuidelijken zijgevel staat een ronde traptoren (95 Ned. duim of $9^1/_2$ Utr. voet in doorsnede), waarin een wenteltrap van 74 treden, welker spil in doorsnede 36 Ned. duimen meet; het torentje is voorzien van kleine venstertjes, die van ouds als schietgaten bekend stonden [2]).

OUDAEN.

Het huis Oudaen is een der oudste van de stad en wordt dan ook reeds vermeld in 1333 [3]). Zooals te verwachten is bij een gebouw van dien ouderdom, was het gebouwd op een ruim erf: nog in 1622 strekte dit zich uit tot aan het Vreeburg en behoorden bovendien daarbij de beide huizen, die ter wederzijden daaraan grensden [4]). Oorspronkelijk heette het huis Zoudenbalch, naar het bekende aanzienlijke geslacht, dat reeds in de 13e eeuw in de Utrechtsche schepenbank voorkomt [5]). In 1395 behoorde het echter reeds aan Evert Taedse, van wien het kwam aan zijn schoonzoon Dirck van Houdaen [6]); in 1425 schonk deze het weder als huwelijksgoed aan zijne dochter, bij haar huwelijk met Frederik van Draeckenburch [7]). Eerst omstreeks 1470, toen een lid der familie Zoudenbalch in de Donkerstraat het groote huis stichtte waarop de familienaam overging, schijnt het huis echter zijn naam te hebben zien veranderen in dien van Oudaen; althans in 1555 was het bekend als het „huys Oudaen" [8]). De toenmalige bewoner was zekere

[1]) Het verdient echter opmerking, vooral in verband met den romaanschen stijl van het beeldhouwwerk, dat de herkomst dezer kapiteeltjes en basementen van den gevel van Fresenburch niet zóó stellig vaststaat als van de profielsteenen. Deze laatste waren namelijk voorzien van opgeplakte geschrevene etiquetten, de eerste niet. Maar de zaak is toch bijna niet twijfelachtig. De kapiteeltjes van de onderste vensters van Fresenburch waren volgens Van Asch van Wijck's beschrijving nog in 1836 bijzonder goed bewaard; het is nauwelijks denkbaar, dat de belangstellende hand, die de profielsteenen der vensters voor het museum redde, de daarbij behoorende, meer in het oogvallende fraaie kapiteelen zou weggeworpen hebben. Toch is in het museum niets te vinden, dat op de kapiteelen gelijkt, dan deze beide stukken, die volkomen aan de (trouwens niet zeer duidelijke) afbeeldingen voldoen. Ongelukkig heeft noch Liefland noch Oltmans, die beiden de kapiteeltjes van Fresenburch zagen en afbeeldden, zich de moeite gegeven om ze te detailleeren, zoodat absolute zekerheid niet meer te verkrijgen is.

[1]) Verglaasde baksteenen komen aan andere gelijke gevels niet voor. De gevel van het Tempelhaus te Keulen is opgetrokken uit trachiet en tufsteen; de gevel van de Haagsche hofzaal, die reeds door Van Asch van Wijck met dien van Fresenburch vergeleken werd, is wel van baksteen, maar onverglaasd. Aan het middenste gedeelte van den Domtoren (midden der 14e eeuw) is echter verglaasde baksteen gebruikt, en ook in de ruïne van het huis te Merwede bij Dordrecht moeten de muren ingemetselde figuren van verglaasden baksteen vertoonen.

[2]) Deze bijzonderheden over het huis zijn ontleend aan aanteekeningen in HS. van N. van der Monde onder zijne Aanteekeningen over Utrechtsche huizen. (HS. Stadsarchief.)

[3]) Aanteekeningen over Utrechtsche huizen door C. Booth.

[4]) Transport van 29 Novemher 1622.

[5]) Zie nog in een transport van 20 Juli 1741: „zeekere huizinge genaemd Zoudenbalch, nu het huys Oudaen . . . . met zijn toorn enz." — Matthaeus, Fundationes. Dedic. p. XIV: „die husinge ende hofstede tot Zoudenbalch."

[6]) Utr. jaarboekje. 1898. p. 281.

[7]) Utr. jaarboekje. l. c.

[8]) Aantt. van D'Yvoy over Utr. huizen, in v. d. Monde's Aantt. (HS. Stadsarchief.) — Transport van 30 April 1555. — Het is echter zeer vreemd, dat een lid der bekende familie Houdaen het huis bezat in 1395—1425, terwijl het toch in 1425 voorkomt als het huis Zoudenbalch en eerst in 1555 als het huis Oudaen.

Lodewich van Couwenhoven, die in het huis bange tijden beleefde. Immers in 1576 behoorde het tot de kerktorens en „hooge huysen", waarop kleine kanonnen gesteld werden om het nabij gelegen slot Vredenburg te beschieten [1]); de Spanjaarden schoten natuurlijk dapper terug, o. a. „jegens den huyse van Couwenhoven" [2]). Maar de burg met zijne zware muren en kanteelen bleek bestand tegen dit alles: hij hield stand. In 1712 was er zelfs nog eene opflikkering van luister voor de oude patricische woning: de abt De Polignac, Fransch gezant op het vredescongres, nam er zijn intrek en zoo kwam het, dat volgens de overlevering hier het voorloopige vredestractaat van Utrecht is tot stand gekomen. Spoedig kreeg het huis toen echter eene min aanzienlijke bestemming: diakenen kochten het in 1758 aan en richtten het in voor een Oude mannen- en vrouwenhuis, dat in 1759 geopend werd. Nog altijd dient het huis daarvoor.

Het huis Oudaen is een der zeer weinige, die nog hunne oude gevels bezitten. Maar het bezit dien gevel (breed 12.87 meters) helaas in verkeerd gerestaureerden toestand, hetgeen bij een baksteenen gebouw de oude vormen geheel doet te loor gaan. En van den ouden toestand zijn ons slechts een paar weinig nauwkeurige gedenkteekenen overgebleven: 1. eene kleine afbeelding op eene oude plaat van het beleg van Vredenburg in 1576 (Hist. atlas, no. 48*), 2. eene teekening van L. P. Serrurier (c. 1720), wiens buitengewone onnauwkeurigheid overtuigend blijkt uit. de talrijke teekeningen van zijne hand, die in de Utrechtsche gemeenteverzamelingen aanwezig zijn, 3. een penning van 1759 ter herdenking van de inwijding van het Diakonie Oude mannen- en vrouwenhuis (Museum No. 1919). Op oude gezichten komt Oudaen wel telkens voor, maar slechts eenmaal (op eene photographie naar eene teekening van C. Troost, in de verzameling van den heer Kneppelhout van Sterkenburg, Topogr. atlas no. 107**) komt althans de zijgevel duidelijk uit. De achterzijde van het huis is duidelijk te herkennen op eenige oude panorama's van Utrecht.

Uit deze gegevens is de teekening van den gevel opgebouwd. Serruriers afbeelding vertoont boven de middelste twee rijen vensters hooge ronde nissen, die boven de onderste en bovenste rij ontbreken; thans zijn die bij geen der verdiepingen meer te vinden. Ik zou deze aanduiding (op zich zelf onwaarschijnlijk, daar het bovenste gedeelte van een gevel gewoonlijk het meest versierd is) niet hebben durven volgen, indien de penning van 1759 ze niet volkomen bevestigd had. De bestaande gevel vertoont bovendien juist boven de middelste twee rijen vensters spits toeloopende lichte vlekken, die wijzen op eene herstelling van den gevel juist op die punten; terwijl boven de bovenste rij vensters de ruimte voor het aanbrengen van dergelijke nissen geheel ontbreekt. — Dergelijke aanduidingen op den gevel zelf wezen ook op het vroeger bestaan van banden onder de vensters, terwijl thans alleen onder de vensters der eerste verdieping zulk een band is aangebracht. Serruriers teekening geeft slechts eene onzekere aanduiding omtrent twee der drie banden en nog wel op eene lagere plaats dan de streep op den gevel aanwijst; maar de penning gaf ook hier den doorslag door de drie banden duidelijk aan te geven. (Op den gevel loopen de strepen ook door op den toren, die toch stellig niet door horizontale lijnen verdeeld zal zijn: ze ontbreken dan ook op de oude afbeeldingen.) — De onderpui van het huis, thans door drie moderne ramen ingenomen, is op onze teekening zonder bezwaar hersteld volgens Serruriers aanduidingen. Onder in den toren was vroeger een winkelhuis en heeft men thans twee groote vensters aangebracht; ik meen, dat deze traptoren van onderen tot boven alleen door de bekende smalle sleuven zal verlicht geweest zijn, waarvan er nog een in den gevel over is, terwijl de sporen van een tweede dichtgemetselde sleuf nog duidelijk zichtbaar zijn. De twee groote vensters boven in den toren, die thans bestaan en ook op alle afbeeldingen voorkomen, zijn op onze afbeelding tot wat bescheidener afmetingen teruggebracht.

De kanteelenrij op het huis, thans vervangen door eene zonderlinge steenen balustrade, is door ons op de afbeelding hersteld. Immers de teekening van Troost vertoont zeer duidelijk den zuidelijken zijgevel (waarop thans ook eene balustrade aangebracht is), bezet met kanteelen, en wel direct op den gevel rustende, zonder vooruitspringende kraagsteenen met banden. De panorama's (vooral dat van Verstraelen van 1634) bewijzen, dat deze kanteelenrij ook langs de achter- en de noordzijden van het huis heeft doorgeloopen. Het scheen dus wel geheel zeker, dat ze ook aan de voorzijde aanwezig geweest moet zijn, zooals trouwens de afbeelding van het beleg van Vredenburg nog aangeeft. — Veel bezwaar gaf ons hierbij echter het zeer kleine hoektorentje, dat thans ter rechterzijde de balustrade afsluit. Het is afgedekt met eene spitse punt, die ook reeds voorkomt bij Serrurier, maar niet op den penning en bij Troost; thans is ter verlichting in het torentje een smalle sleuf aangebracht, die vroeger schijnt ontbroken te hebben. De aanwezigheid van een dergelijk hoektorentje, dat door niets gemotiveerd werd en welks muren in de constructie geen steun kunnen gevonden hebben, scheen ons zonderling [1]). Eenig licht gaf de ontdekking, dat op drie van elkander onafhankelijke panorama's van Utrecht (het allerduidelijkst op dat van Verstraelen van 1634) op dezen hoek van het gebouw een hooge schoorsteen is afgebeeld; denkelijk is het torentje het overblijfsel van dien schoorsteen. Maar die schoorsteen heeft stellig niet tot den oorspronkelijken bouw behoord: het aanbrengen van schoorsteenen in de hoeken der voorkamers naast de vensters schijnt toch eene zoo zonderlinge conceptie, dat zij kwalijk in het hoofd van een middeleeuwschen bouwmeester kan zijn opgekomen. De zaak wordt uitgemaakt door de oude, gelijktijdige afbeelding van het beleg van Vredenburg, waarop de kanteelenreeks doorloopt tot den hoek: aldus is derhalve ook onze afbeelding ingericht.

[1]) Bijdr. en meded. van het Hist. Genootschap. VI p. 199.

[2]) l. c. p. 200.

GROENEWOUDE.

Reeds in oorkonden van 1336 en 1343 is sprake van zekere Vlassemans-hofstede, gelegen tusschen Groenewoude en Rosendael (een steenen huis, gelegen in eene steeg van de

[1]) Bij den bouw van het nieuwe R. C. Weeshuis op den Maliesingel, waarvan de hoofdmotieven ontleend schijnen aan den gevel van het huis Oudaen, heeft men dit ook begrepen en de kleine hoektorentjes naar buiten doen uitspringen op een gemetselden steenen band, die echter aan den gevel van Oudaen niet aanwezig was. De sleuf, die licht moest geven in het doellooze miniatuurvertrekje, is daar ook vervangen door een smal ornamentaal nisje.

Snippenvlucht) [1]). Het huis Groenewoude zelf wordt het eerst genoemd in 1351 in de huwelijksvoorwaarden van Werner van Draeckenborch en Johanna van Lichtenberch [2]); ook in het stedelijk buurspraakboek van 1385 wordt het vermeld [3]). Den 6en Februari 1415 droeg Wouter Grawaert zijn huis Groenewoude te Utrecht in leen op aan graaf Willem VI van Holland [4]); het was dus toen blijkbaar een fort der Lichtenberchsche partij. Door huwelijk met eene jonkvrouw Grawaert kwam het huis vóór 1463 in het bezit van Henrick van Culenborch [5]). Het huis Groenewoude bestaat nog; de eigenaardige gevel werd echter in de 18e eeuw vernieuwd, terwijl voor eenige jaren de bovenste verdieping is afgebroken.

Het huis Groenewoude, zeer in het oogvallend, komt op tal van 18e eeuwsche stadsgezichten van Utrecht voor. Doch nergens met voldoende duidelijkheid: de elementen voor eene eenigszins zekere reconstructie ontbreken hier, en ware deze gevel niet zoo bijzonder interessant geweest, hij zou dan ook door ons zijn weggelaten. Onze teekening is in hoofdzaak gevolgd naar twee schetsen, de eene een gezicht op de Oudegracht uit het begin der 17e eeuw, door Victor de Stuers gekopieerd naar eene ongeteekende schets in particulier bezit, — de andere van omstreeks 1720, geteekend door L. P. Serrurier, even onbetrouwbaar in de details als al het werk van dezen teekenaar. De breedte van den gevel (9 meters) is aan het nog bestaande huis ontleend. De overige aangenomene verhoudingen kunnen niet op volstrekte juistheid aanspraak maken; het trekt echter de aandacht, dat de beide teekeningen, hoe onnauwkeurig ook, geheel overeenstemden in de verdeeling der verdiepingen, die hier niet, zooals gewoonlijk, naar boven toe lager worden; op beide ontbraken ook de bogen boven de twee onderste rijen vensters. — In de vrije ruimte tusschen de bovenste verdieping en den boog van den gevel heeft de oudste teekening een zeer in het oog vallend warnet van krullen; wij hebben gemeend, daarin de overblijfselen eener traceering te moeten zien. Uit hetgeen thans op die plaats geteekend is, mag echter natuurlijk niets afgeleid worden omtrent den tijd, waarin de gevel gebouwd is; evenmin mogen dergelijke conclusies getrokken worden uit de traceeringen der vensterbogen, die op onze voorbeelden geheel onherkenbaar waren. — De kanteelen boven op den gevel, hoewel op beide teekeningen zeer onduidelijk en reeds in de tweede helft der 18e eeuw weggebroken, zijn echter nauwkeurig geteekend, daar de reeks doorliep langs de zijgevels, waar ze vóór hunne afbraak in 1876 nauwkeurig opgemeten zijn door D. van der Werf (Topogr. atlas No. 1243). — Op eene teekening van J. de Beijer van 1736 (Topogr. atlas No. 107 *****) [6]) schijnt de gevel van Groenewoude van natuurlijken steen te zijn, daar men de steenblokken duidelijk ingemetseld ziet in den zijgevel van het huis, die, zooals nog de opneming van 1876 duidelijk bewijst, van baksteen was; daarmede stemt overeen eene andere teekening van De Beijer van 1736 (Topogr. atlas no. 204), waarop het geheele huis eene opvallend witte tint heeft. Toch blijft de zaak onzeker, omdat althans voor de zijgevels deze witte tint stellig onnauwkeurig is; en ook voor den voorgevel wordt de nauwkeurigheid twijfelachtig door de teekening uit het begin der 17e eeuw, die onze hoofdbron was en waarop de gevel (volgens aanteekening van den heer De Stuers) bruin gekleurd was, donker afstekende niet alleen tegen een paar witte huizen in de buurt, maar ook tegen het huis daarnaast, dat lichtbruin gekleurd was. Het aannemelijkste scheen dus, dat de gevel (zooals alle oude Utrechtsche gevels) van baksteen geweest is, terwijl de boog alleen van natuurlijken steen was, zoodat de blokken daarvan in den zijgevel zichtbaar moesten zijn. Aldus is dan ook onze teekening ingericht.

BLYDENSTEIN.

Het huis Blydenstein wordt het eerst vermeld in 1366 [1]); het was toen blijkbaar nog nieuw, want de gevel van het geheel gelijke huis Putruwiel dagteekent juist uit dien tijd. In 1373, toen op St. Thomas-avond een schepenvonnis geveld werd in een geschil met den eigenaar van het aangrenzende huis Rutenberch, was het dan ook nog in de familie van zijnen stichter: eigenaresse was toen Hildegont, weduwe van Wernaert van Blydestein [2]). Later, in 1414, bevond het huis zich in handen van de bekende familie Trinde [3]), nog later (1454) van de aanzienlijke familie Van Pallaes [4]). In het jaar 1487/88 werd de stadskist (met de archieven) om onbekende redenen een tijdlang in het huis Blydenstein geborgen [5]). In lateren tijd werd in het huis Blydenstein eene herberg gevestigd, waar de Toelast uithing: reeds in een transport van 21 Juni 1653 wordt vermeld de huizinge „van outs genaemt Bleyesteyn, daer nu den Toelast uythanght". Den 1 September 1697 ontmoette aldaar koning Willem III het gezantschap van Czaar Peter den Groote, dat daar blijkbaar logeerde [6]). Het huis, dat achter een modernen gevel nog altijd bestaat, is thans ingericht tot manufactuurmagazijn.

Voor de afbeelding van dezen gevel (breed 8.95 meters) stond ons bijzonder goed materiaal ten dienste. Eene teekening in kleuren van J. de Beijer van 1736 (Topogr. atlas no. 122****) beeldt den gevel in al zijne details zeer duidelijk af, terwijl alleen de linkerhoek van het gebouw, die zeer gemakkelijk te reconstrueeren is, in den rand der teekening

[1]) Zie de Aanteekeningen over Utrechtsche huizen van Dr.C.Booth.
[2]) Charter van Saterdach na St. Ambrosiusdach 1351, in: HS. Booth. B. 19 fol. 56 (Rijksarchief Utrecht).
[3]) Buurspraakboek. 1385 fol. 10vs.
[4]) Van Mieris, Charterboek. IV p. 308.
[5]) Matthaeus, Fundationes. Dedic. p. VII.
[6]) Denkelijk zeer nauwkeurig, want zij is ontleend aan De Beijer's schetsboek, en dus gewis naar het huis zelf gemaakt; de aquarellen van den teekenaar zijn later naar dat schetsboek gevolgd.

[1]) Aanteekeningen van D'Yvoy.
[2]) De naam is uitgevallen in de vermelding van dit vonnis bij Matthaeus, Fundationes. Dedicatio p. XII; maar zij komt volgens de aanteekeningen van Van der Monde voor in de handschriften van Opt Straeten (deel IX 2, p. 62), berustende onder Jhr. Mr. L. H. J. M. van Asch van Wijck te Veenendaal.
[3]) Matthaeus, Fundationes. p. 297.
[4]) Zie het transport, vermeld bij Matthaeus, Fundationes. Dedicatio p. III, waar echter volgens het HS. Opt Straeten. I p. 62 het jaar onjuist is medegedeeld en de naam van Hubert van Pallaes is uitgevallen.
[5]) Schutmeestersrekening 1487/88: „Item gegeven 2 pijnres, van der stat kist wt Blydensteyn opt raethuys te brengen, enen cromstert, maect 2 s. 6 d."
[6]) Zie het welkomstvers van F. Halma: Stadsbibliotheek van Utrecht no. 523*.

schuilgaat. Eene ongekleurde penteekening van dezelfde hand, ongedateerd doch uit iets lateren tijd (Topogr. atlas no. 125), is in sommige opzichten wellicht nog scherper van detail, hoewel zij natuurlijk de witte kleur der banden van natuurlijken steen, die den gevel verlevendigen, niet aanduidt. Beide teekeningen stemmen daarin overeen, dat de vensters der bovenste verdieping dichtgemetseld zijn. De jongste teekening, van terzijde genomen, toont ons daarvan de reden: de bovenste verdieping van het hooge huis was weggebroken, terwijl de zeer zware gevel behouden was. Natuurlijk hebben wij deze verdieping en het daarop rustende puntdak op onze teekening hersteld.

KEIZERRIJK.

Dit huis, ook wel genoemd Ten ouden sterre, werd gebouwd omstreeks 1410 door Gerrit de Keyser[1]), een invloedrijk man, die o. a. voorkomt als bisschoppelijk rentmeester in 1427 en 1428 en als een van de vier oversten der stad in 1429 [2]); naar hem droeg het gebouw, vroeger blijkbaar de zetel van het bekende geslacht Van de Sterre, voortaan den naam Keizerrijk [3]). Zijn schoonzoon Wouter de Ridder vervreemdde het echter reeds in 1456 [4]), en weinige jaren later, in 1473, werd het gunstig gelegene gebouw, dat grensde aan de kleine (op de Ganzenmarkt gelegene) stadswaag [5]), voor 1000 Rijnsche guldens door de stad aangekocht [6]) en onmiddellijk ingericht als verkooplokaal van het nieuwe Utrechtsche laken [7]). Sedert vinden wij het perceel voortdurend voor allerlei doeleinden gebruikt. In 1477 is de lakenhandel er nog steeds gevestigd en moet het van buiten ingevoerde laken van stadswege in Keizerrijk gemerkt worden [8]). Later hadden de accijnsmeesters van den meelaccijns er hun zetel [9]); in 1489 werd er een geldwissel ingericht [10]), terwijl tevens de maten er van stadswege geijkt werden [11]). En voortdurend vinden wij bovendien de bewijzen, dat op de Utrechtsche kermissen van St. Pontiaan en St. Agniet de Utrechtsche kramers in Keizerrijk hunne kramen hadden opgeslagen [1]). Bij de verrassing van Utrecht door de bisschoppelijke troepen in 1528 speelde het huis eene onverwachte rol; ziehier hoe Hortensius dit verhaalt: „Domus erat parietibus ac frontispicio pinnato praealta e secto lapide et polito, regiaque pene forma visenda, unde in Boarium (de Neude) apertus patebat prospectus (Keisericam a sumptuosa structurae magnificentia conditores dixere); in hujus pinnas manipulus tormentariorum celeriter acceptus, episcopios ex alto haud parum ordines turbavit" [2]). Of het huis zich toen nog in het bezit der stad Utrecht bevond, blijkt niet; zeker was dit niet meer het geval in 1580, want toen werd door den raad aan „deygenairs van der huysinge van Keysenrijck" aangezegd, hun houten winkeltje naast het huis te doen afbreken [3]). Eerst in 1614 werd het huis opnieuw door de stad aangekocht en ingericht tot waag en kantoor van den bieraccijns [4]). In 1632 was het tevens in gebruik voor het meten der lakens; doch het bleek daarvoor op den duur te vervallen, zoodat men elders heentoog [5]). Het huis behoort nog altijd aan de stad; de bovenste verdieping is thans afgebroken en de gevel vertoont geen spoor meer van zijn ouden luister.

Voor de reproductie van dezen laat-gothieken gevel stonden ons uitnemende gegevens ten dienste. In hoofdzaak is zij gevolgd naar het prachtige gezicht van Saenredam op de Stadhuisbrug met den Domtoren in 1636 (Topogr. atlas No. 113), dat den gevel wel in het verkort, maar overigens allernauwkeurigst teruggeeft; de gevelbreedte (10.05 meters) is opgenomen naar het nog bestaande gebouw. Saenredams teekening is geheel gevolgd; eene oudere, zeer duidelijke afbeelding op eene schilderij van Droochsloot in het Museum Kunstliefde (Topogr. atlas No. 1245) gaf geen helderder licht. Eene gekleurde teekening van J. de Beijer van 1736 (Topogr. atlas No. 122 ****) scheen nog één belangrijk detail te leveren door duidelijk de opvolgende roode en witte lagen van den baksteen en den natuurlijken steen aan te geven; maar dit bericht is stellig onnauwkeurig: zooals boven bleek, spreekt Hortensius van een gevel met een „frontispicium pinnatum praealtum e secto lapide et polito," terwijl ook Buchelius (Descriptio urbis Rh. Traj. p. 118) nog preciser zegt, dat het huis gebouwd is „caeruleo ex lapide vivo", d. i. uit grijzen gehouwen steen. Het geharnaste ridderbeeld tusschen de vensters der eerste verdieping komt alleen bij Saenredam voor; de versierselen van console en baldakijn zijn echter daar onherkenbaar.

[1]) Aanteekeningen over Utrechtsche huizen van C. Booth. — Hortensius, Res Ultrajectinae. p. 156.
[2]) Zie charter van 1431 Sonnend. na St. Luciendach. (Bisscharchief Utrecht.)
[3]) Het spreekt van zelf, dat de overlevering, als zou hier het oude paleis van de Duitsche keizers gestaan hebben, geheel onjuist is.
[4]) Matthaeus, Fundationes. Dedic. p. VIII.
[5]) Schutmeestersrekening 1485/86: „Item gegeven van de guete scoon te maken tusschen Keyserrijck ende den wage".
[6]) Aanteekeningen over Utrechtsche huizen door C. Booth.
[7]) Overvoorde en Joosting, Utrechtsche gilden. II p. 211.
[8]) Overvoorde en Joosting, Utrechtsche gilden. II p. 15. — In 1479 werd het huis door de stad verkocht; maar het was een schijnverkoop, eene financieele operatie, daar het onmiddellijk weder in erfpacht werd terugontvangen. (Invent. Stadsarchief. I No 249.)
[9]) Schutmeestersrek. 1485/86: „Item gegeven van Keysenrijck weder scoon te maken, doe die sijssmeisters mitten meel daer weder inquamen, 2 stuvers, maect 10 st.".
[10]) Schutmeestersrek. 1489/90: „Item ghegeven Jan van Ghemen die houtsager, van negen rasters duer te sagen, dair men een camer in Keyserrijck mede bescoet, om die wissel in te houden, 7 st." — „Item gegeven Henrick Was die kistemaker, van twee sitten te maken ende te setten in Keyserrijck, ende om een bree tafel mit twee scragen van noetbomenhout, dair (men) die wissel van der stat wegen op bewaeren soude, tsamen 6 Rijns gulden, maict 30 ɯ."
[11]) Buurspraakboek dd. Vrydag na Bertelomei 1489.

[1]) Zie b.v. Schutmeestersrekening 1490/91: „Item ontfangen op sunte Agnieten avont van die cremers in Keyserrijck van steehuer, die weeck 4 R.gld. 10 st., maict 22 pd. 10 sc."
[2]) Hortensius, Res Ultraiectinae. p. 156.
[3]) Raadsresol. 24 Febr. 1580.
[4]) Raadsresol. 10 Jan., 21 Maart 1614. Vgl. Matthaeus, Fundationes. Ded. p. VIII.
[5]) Vroedsch. resol. 25 Juni 1632.

RUTENBERCH.

Het huis Rutenberch wordt het eerst vermeld in een schepenvonnis, op St. Thomasavond 1373 gegeven in een geschil over buurrecht met den eigenaar van het aangren-

zende huis Blydenstein [1]). Toen behoorde het huis aan Baudekijn van Rutenberch en was dus nog in de familie, die het blijkbaar gesticht had: denkelijk was het dus toen ook nog niet zéér oud. In de 18e eeuw is het huis van een nieuwen gevel voorzien en in twee deelen gescheiden. Thans maakt het deel uit van het gewezene magazijn van de firma Sinkel, nu verbouwd tot kantoor van de firma Vlaer en Kol.

Van den zeer eigenaardigen gevel van dit huis bestaan verschillende uitvoerige afbeeldingen, allen geteekend door J. de Beijer omstreeks het midden der 18e eeuw. Toch leverde de reproductie, die zeer eenvoudig scheen, onverwachte moeielijkheden, daar al deze afbeeldingen, die zoo nauwkeurig schenen, bij nadere studie in bijzonderheden bleken te verschillen.

Over de hoofdzaken kon geen twijfel zijn. De gevel was opgebouwd van gelen gehouwen steen. De bovenste rij van slechts twee kleine vensters is zonder twijfel oorspronkelijk; de zonderlinge plaatsing daarvan is blijkbaar te wijten aan den vorm van het dak, dat *achter* den gekanteelden gevel staat, zooals de beide goten duidelijk bewijzen.

Maar de onderste twee rijen vensters leverden vele bezwaren. In den loop der 18e eeuw zijn dezen namelijk successievelijk geheel weggehakt en vervangen door eene doorloopende rij vensters, die (naar analogie van de houtconstructiën) den geheelen gevel besloegen, ter halver hoogte in tweeën gedeeld door een houten luifel boven den winkel; het bovengedeelte van den zwaren gevel moet dus later op een balk gerust hebben. Omtrent den oorspronkelijken stand der onderste twee rijen vensters scheen dus geheel niets bepaald te kunnen worden. Doch ééne teekening van De Beijer van 1736 (Topogr. atlas no. 122****), gekleurd en zeer uitvoerig, vertoont gelukkig nog althans de drie vensters der eerste verdieping intact; zij stonden min of meer scheef in den gevel, gescheiden door tusschenruimten ter breedte van een half venster. Het scheen niet gewaagd aan te nemen, dat de (ook later in het midden liggende) deur met de twee onderste vensters juist onder de drie daarboven liggende vensters geplaatst geweest was.

Eenig bezwaar leverden nog de verhoudingen van den gevel. Het huis Rutenberch bestaat niet meer: het is met het vroegere St. Barbara-gasthuis samengesmolten tot het groote magazijn van Sinkel. Doch de breedte viel toch (in verband met de gevelbreedte van het magazijn van Sinkel) op te maken uit eene nauwkeurige opstandteekening door C. Ostermann van 1834 (Topogr. atlas No. 981*), die de beide gebouwen vóór den afbraak voorstelt: de breedte van Rutenberch bleek ongeveer 9.50 meters geweest te zijn. Toen de hoogte van den gevel in verhouding gebracht was tot deze breedte, bleek het echter dat dan de vensters onwaarschijnlijk breed en laag werden, lager ook dan de teekening van De Beijer ze voorstelt. Ze zijn echter aldus geteekend, daar er geene gelegenheid was de groote teekening met andere vertrouwbare te vergelijken. Immers alle andere teekeningen van den gevel door De Beijer *schijnen* wel zeer nauwkeurig, maar ze zijn dat inderdaad niet; het getal der houten venstertjes in de onderste verdieping wisselt b. v. op de verschillende teekeningen voortdurend af, zoodat wij in bijzonderheden aan deze teekeningen geen vertrouwen meenden te moeten schenken.

[1]) Matthaeus, Fundationes. Dedicatio p. XII.

LOENERSLOOT.

Het huis komt als „d'huysinge van Loenerslooth" het eerst voor in het manuaal van het huisgeld van 1629. Zonder twijfel voerde het dien naam naar de toenmalige bezitters: immers het werd reeds in 1579 bewoond door de weduwe van Jhr. Joost van Aemstell van Mijnden, heer van Loenersloot[1]), en in de volgende jaren vinden wij deze familie daar voortdurend gevestigd tot 1671 toe[2]). Intusschen was, althans in de laatste jaren, de familie slechts eigenares in naam; want reeds in 1662 was het perceel verkregen door de Jezuiten, die er hunne tweede statie vestigden, uitkomende in de Heerenstraat[3]). Kortvoor 1681 schijnt er eene kerk gebouwd te zijn[4]). Thans is in het gebouw gevestigd het Aartsbisschoppelijk museum en eene Roomsch-Katholieke school.

Het huis Loenersloot bestaat nog: het is breed 17.66 meters. Eenige belangrijke elementen ter reconstructie leverde eene aquarel van omstreeks 1840 (Topogr. atlas No. 1262*), terwijl juist onlangs de gelegenheid geboden werd tot bestudeering van den gevel, toen de cementlaag, die hem bedekt, vernieuwd werd.

Aan den trapgevel is niets noemenswaardigs veranderd. De kanteelenrij, die den lageren zijgevel afsluit, is, met de boogjes waarop zij rust, thans verdwenen en vervangen door een plat fries. De duidelijke sporen van vernieuwing, die de gevel bij zijne ontblooting op dit punt vertoonde, bevestigden de juistheid van de teekening, die de kanteelen nog vertoont. — Moeielijkheid leverde alleen de rij vensters boven de deur. De teekening heeft ze niet; ze zijn thans aanwezig, doch blijkbaar veel vergroot. De gevel zelf vertoonde oude boogjes, smaller dan de tegenwoordige vensters; op de teekening zijn dus deze met de daaronder behoorende kleine venstertjes hersteld. Doch de bedoeling dezer venstertjes blijft duister. Thans is juist boven de deur eene zolder gelegd, die het gebouw verdeelt in eene zeer lage rij benedenvertrekjes, met eene verdieping, die gedeeltelijk slechts ruimte vindt in het dak. Zoo kan de oude toestand niet geweest zijn; maar voor een middeleeuwsch vertrek zonder verdieping is het zijgebouw toch te hoog. Vermoedelijk heeft dus de deur toegang gegeven tot eene hooge gang, verlicht door het venster boven de deur; terwijl daarnaast aanwezig kan geweest zijn een kelderkeuken, waarboven zich een vertrek bevond, dat licht ontving uit de hooger in den gevel gelegene vensters. Volgens de sporen in den gevel schijnen de middelste twee vensters grooter geweest te zijn dan de beide andere; wellicht waren dit gewone dubbele vensters met bovenlichten.

[1]) Transport van 10 September 1579.
[2]) Manuaal van het huisgeld.
[3]) Serton, Invent. v. h. archief v. d. Burgerl. Stand van Utrecht. p. 11.
[4]) Arch. van het aartsbisdom Utrecht. V p. 191.

LICHTENBERCH.

Het huis Lichtenberch, met het ten noorden daaraan grenzende huis Klein Lichtenberch en het erf ten noorden daarvan, was een bisschoppelijk dienstgoed [1]). Het wordt het eerst vermeld in 1300, toen de eigenaar, de burgemeester Jacob van Lichtenberch, er gedurende een jaar zijnen heer, bisschop Willem van Mechelen, gevangen hield [2]). Voor 1329 werd het door de stad Utrecht aangekocht; maar er ontstond geschil over den eigendom en het einde was, dat het huis bleef aan de familie Lichtenberch [3]). Dit bekende geslacht, dat het huis blijkbaar gesticht heeft, was nog in 1353 in het bezit daarvan [4]); toen kwam het echter spoedig in andere handen: in de oudste lijst der bisschoppelijke leenen, dagteekenende van 1382, vinden wij het in het bezit van Johan van Renesse [5]), en nog in 1480 behoorde het aan een lid dezer familie, heer Johan van Renesse van Rynauwen [6]). Naast Lichtenberch was reeds vroeg Klein Lichtenberch verrezen, dat steeds aan denzelfden eigenaar als het groote huis schijnt behoord te hebben.

Toen er, na de invoering van het Oostenrijksche bestuur, sprake kwam van den bouw van een nieuw stadhuis, waarin (volgens het Hollandsche model) het schepencollege en de raad te zamen gehuisvest zouden worden, sloeg de raad, genoodzaakt zich te vestigen naast de schepenbank, die reeds sedert de 14e eeuw gespannen werd op het aangrenzende huis Hasenberch, het oog op Lichtenberch, dat toen behoorde aan de kleindochter van Jan van Renesse van Rynauwen, Anna van Herff. In 1537 werden Lichtenberch en Klein Lichtenberch aangekocht [7]) en op verzoek der stad Utrecht uit het leenverband ontslagen bij octrooi van den keizer van 9 Februari 1537 [8]). Klein Lichtenberch werd tijdelijk verhuurd aan den wijntapper Anthonis Beeflant [9]), met wiens opvolger echter in 1546 eene overeenkomst werd gemaakt, waarbij de stad de vrije beschikking over het perceel weder verkreeg [10]). Groot en Klein Lichtenberch werden toen beiden bij het raadhuis getrokken, doch niet verbouwd; de gevels bleven nagenoeg onveranderd tot aan de geheele verbouwing in 1826 toe.

De afbeelding van Groot Lichtenberch (breed, volgens een plattegrond der fundeeringen, 11.02 meters) is hoofdzakelijk gevolgd naar de schilderij van A. Honich in het Museum Kunstliefde (Topogr. atlas No. 1009*); het is de oudst bekende afbeelding van het huis (van 1662), behalve de teekening van Saenredam van 1636 (Topogr. atlas n°. 113), die echter alleen Groot Lichtenberch in het verkort weergeeft. Op de schilderij is duidelijk zichtbaar, dat de lichtgele kleur van den gevel slechts te wijten is aan een pleisterlaag, waaronder op verschillende plaatsen de baksteen, boven de vensters verlevendigd door natuurlijken steen, zichtbaar is. — De middelste ramen der eerste en tweede verdiepingen zijn op alle afbeeldingen dichtgemetseld, om plaats te maken voor de uitgebouwde loge, van waar de stedelijke publicatiën werden afgelezen; voor de deur is eene renaissancepoort geplaatst. Beiden zijn omstreeks 1720 vervangen door een soort van front in Louis XIV-stijl. Het viel ons gemakkelijk den ouden toestand te herstellen. — Bij de vensters der onderste twee verdiepingen (geheel verschillend van die der bovenste twee rijen) was het eenigszins onzeker, of de bovenhoeken waren afgerond; de plaatsing der witte steenen daarboven, die op alle oude afbeeldingen voorkomt, deed echter besluiten om ze *niet* af te ronden. — De kanteelenrij boven op het huis ontbreekt op alle afbeeldingen. Wij hebben vrijheid gevonden ze te herstellen, omdat zij voorkomt op het jongste panorama van Utrecht door Saftleven (Topogr. atlas n°. 71). Wel dagteekent dit eerst van 1669, dus uit een tijd, toen de kanteelen blijkens oude afbeeldingen reeds verdwenen waren; maar wij wisten, dat op de panorama's dergelijke détails dikwijls van oudere gezichten overgenomen werden en wij voelden ons dus onbezwaard de kanteelenreeks te herstellen, die stellig eenmaal bestaan had. — De groote toren achter Groot Lichtenberch behoort eigenlijk niet bij het huis. Hij werd in 1546, na de inrichting tot stadhuis, gebouwd op de plaats achter het huis, ter bewaring van de stedelijke charters op eene veilige overkluisde plaats [1]). Duidelijk is hij afgebeeld op eene teekening van J. Versteegh van 1776 (Topogr. atlas n°. 117); de oude balustrade van den toren is boven het dak van Klein Lichtenberch te zien op de schilderij van Honich en op de groote plaat van het stadhuis tijdens het vredescongres van 1713 door J. Smit (Topogr. atlas n° 1013).

Klein Lichtenberch was, volgens den plattegrond der fundeeringen, breed 10.15 meters. Sedert de overpleistering van den gevel scheen het een geheel met het groote huis te vormen; maar dit was toch oorspronkelijk blijkbaar het geval niet. Uit de gravure van J. C. Philips van 1756 (Topogr. atlas No. 114) blijkt toch duidelijk, dat de baksteenen gevel van dit huis verlevendigd werd door banden van bergsteen, zooals die in het begin der 16e eeuw in de mode waren. (Op eene teekening uit De Beijer's schetsboek in het Museum Boymans, die het origineel dezer gravure schijnt, komen de strepen echter niet voor.) De vensters misten ook de fraaie profileeringen, die het eenige sieraad waren van den gevel van Groot Lichtenberch. — De kanteelenreeks is ook van dit huis op alle afbeeldingen verdwenen; maar de hooge platte band, die den gevel afsluit, schijnt er om te vragen. De getrapte brandgevel, op de teekening van Versteegh (Topogr. atlas No. 117) afgedekt met een doorloopenden rand van bergsteen, schijnt er op te wijzen, dat ook de kanteelen aldus waren afgedekt. — De deur van Klein Lichtenberch is reeds op de oudst bekende afbeelding vervangen door een venster; dat zij echter voor de annexatie van het huis bij het stadhuis gelegen was op de plaats, waar onze afbeelding ze aangeeft, blijkt niet alleen uit de plaatsing der kelderingangen, maar ook uit den plattegrond van het gebouw.

[1]) Zie de charters van 1353 en 1363: Invent. stadsarchief. I n°. 245. Zie het leenregister in: Registers en reken. v. h. bisdom Utrecht. II p. 665.
[2]) Beka, Chronica. p. 103.
[3]) Registers en reken. v. h. bisdom Utrecht. I p. 323. Vgl. de charters: Invent. stadsarchief. I n°. 362, 366.
[4]) Zie het aangehaalde charter van 1353.
[5]) Registers en reken. v. h. bisdom Utrecht. II p. 665.
[6]) Matthaeus, Fundationes. Dedic. p. IX.
[7]) Zie de quittanties in den Invent. v. h. stadsarchief. I n°. 244.
[8]) Invent. v h. stadsarchief. I p. XVIII. — Raadsbesluit 25 Januari 1546.
[9]) Matthaeus, Fundationes. Dedic. p. IX.
[10]) Van Asch van Wijck, Plegtige intrede van Karel V. p. 73.

[1]) Invent. v. h. stadsarchief. I p. IX.

LEPELENBURCH.

Het huis Lepelenburch stond op den zuidoosthoek der Brigittenstraat achter den wal, zoodat de vreemdeling, die de stad binnentrad door de Maliepoort, het onmiddellijk links voor zich zag liggen. Het volgende huis in de Brigittenstraat heette Klein Lepelenburch. De naamsoorsprong is onbekend.

Lepelenburch wordt het eerst vermeld in de kameraarsrekening der stad van 1502, waar sprake is van een huis, „gelegen achter Lepelenborch" [1]); in het manuaal van de abdij Oudwijk van 1527 [2]) is weder sprake van „enen bongaert, gelegen an der stadt cyngel neffens Leppelenborch over". In 1587 behoorde het huis aan Mr. Andries Waelkens, vicaris ten Dom, bekend door zijne historische studiën en bevriend met Buchelius: bij akte van 3 Juli 1587 verbond hij het huis voor eene schuld aan den brouwer Dirck de Goyer [3]). Gedurende de geheele 18e eeuw behoorde het huis aan de voorname familie Van Heemskerck. In 1795 was het bouwvallig, in 1800 werd het afgebroken; thans is de grond tot tuin ingericht.

Voor de afbeelding van het huis dienden in hoofdzaak twee teekeningen, beiden van den achtergevel, die ook op onze plaat is afgebeeld. De eene, door D. van der Burgh (Topogr. atlas No. 1268), is van 1770 en geeft den gevel zeer nauwkeurig weder. De andere, ongeveer uit denzelfden tijd (Topogr. atlas No. 1267*), behoort aan H. M. de Koningin-Moeder en berust op het paleis te Soestdijk; zij is minder nauwkeurig, doch genomen uit den tuin van het huis (niet, zooals de andere, uit de Brigittenstraat), zoodat het onderste gedeelte van den gevel, op de andere afbeelding door den tuinmuur onzichtbaar, hiernaar kon opgenomen worden.

Eenig bezwaar leverde deze opname niet; alleen zijn de maten van het huis eenigszins onzeker en slechts bij benadering aangegeven, daar het huis afgebroken en de grond bij den omringenden tuin getrokken is. — Het gebouwtje rechts op onze plaat, dat naar voren uitsprong, meer dan het hoofdgebouw, komt op eene afbeelding van het huis door L. P. Serrurier (die omstreeks 1730 werkte, meest naar oudere modellen) nog niet voor. Het huis schijnt dus oorspronkelijk bestaan te hebben uit twee rechthoekig op elkander staande gebouwen langs de Brigittenstraat en den wal; in de binnenzijde van den hoek moet zich de groote toren verheven hebben met de tuinpoort en den traptoren.

De voorgevel van het huis (waar stellig de ingang was) lag achter den wal en is nooit afgebeeld. Van den zijgevel in de Brigittenstraat bestaat eene zeer onnauwkeurige afbeelding door L. P. Serrurier (Topogr. atlas No. 1267); van den zijgevel aan de tuinzijde berust eene teekening in den atlas van H. M. de Koningin-Moeder te Soestdijk (Topogr. atlas No. 1267**). Beide gevels zijn weinig belangrijk.

Zeer schilderachtig is het huis ook te zien op afbeeldingen van het gasthuis Leeuwenberch, o. a. op eene teekening van J. de Beijer van 1744 (Topogr. atlas, No. 988*).

[1]) Dodt, Archief. III p. 203.
[2]) Rijksarchief in Utrecht.
[3]) Transportregisters.

ZOUDENBALCH.

Een rijk en invloedrijk man was heer Evert Zoudenbalch. Thesaurier ten Dom en proost van Maastricht, zette hij luister bij aan den naam van zijn geslacht, dat reeds in de 13e eeuw onder de Utrechtsche patriciërs genoemd wordt, door den aankoop van de heerlijkheden van de Weerd buiten Utrecht en van de eilanden Urk en Emeloord (Schokland). En ook in de politiek speelde de aanzienlijke geestelijke eene in het oog vallende rol. Begrijpelijk is het dus, dat hij, die de middelen bezat om te leven overeenkomstig zijne positie, er op gesteld was een hoogen staat te voeren in zijne vaderstad. Maar toch is het niet recht duidelijk, hoe hij, de celibatair, er toe gekomen kan zijn, zich eene woning te stichten van zóó buitengewone afmetingen als het bijna vorstelijke verblijf in de Donkerstraat, dat, hoewel vervallen en verwaarloosd, nog altijd de aandacht trekt. Het is waar, hij was niet alleen: zijn zoon Mr. Hendrick, die door zijn machtigen steun lid werd van het kapittel van St. Marie en het daarin zelfs tot deken bracht, was allicht niet de eenige vrucht zijner verbintenis met Wyllamtgen Jansdochter [1]). Maar juist in den tijd, dat hij het huis stichtte, maakte hij aan de compromittante verhouding een einde en huwelijkte de vrouw met een fatsoenlijken bruidschat uit aan den tripmaker Jan Aernt Janssoenssoen (1464).

Hij was toen bezig met het aankoopen van den grond, dien hij behoefde tot het stichten van zijn paleis. In 1463 kocht hij eene reeks kleine perceelen, die Jacop van Wynsen op den hoek van Donkerstraat en Steenweg bezat; in 1465 was de koopsom betaald. Blijkbaar was dit de voornaamste aankoop, die den doorslag gaf; maar daarna zien wij hem toch nog bezig met het afronden van zijn terrein door allerlei andere aanwinsten [2]). En zelfs moet hij reeds vroeger op deze plaats grond bezeten, wellicht zelfs er gewoond hebben; want in 1460 had hij door afbraak van eenige huizen over zijn perceel eene straat naar het Buurkerkhof gelegd, die aanvankelijk zijnen naam droeg en die bestemd was licht en lucht te brengen in de wat nauwe Donkerstraat [3]). Van achteren was er licht en lucht genoeg, want de geheele ruimte tot aan de Mariastraat achter het huis behoorde daarbij en was aangelegd tot een ruimen hof met eene breede achterpoort [4]).

Voor 1470 zal dus het huis zeker wel gereed zijn geweest. Nog lange jaren werden heer Evert gegund om het inwendig te versieren met de rijke kunstproducten, waarvan nog voor korte jaren althans één vertrek getuigde: eerst den 29en Maart 1504 overleed hij. Zijn huis is blijkbaar niet gekomen aan zijn zoon den kanunnik, maar gebleven in de wettige linie van zijn geslacht. Wij vinden het later in het bezit van de nakomelingen van den bekenden burgemeester Evert Zoudenbalch: blijkbaar is dus hij, op wien de proost, als zoon van zijn broeder Gerrit en als zijn peetekind, eene bijzondere betrekking moet gehad hebben, de erfgenaam geweest zijner meeste goederen. Evert Zoudenbalch had geene mindere positie dan zijn oom: hij was burgemeester. Een der eersten, die, als de meest in het oog vallenden, getroffen werden door de opkomende onlusten bij het einde van het bisschopelijk bestuur, werd hij in het jaar 1525 uit de stad gebannen; zijn huis werd geplunderd [1]). Sedert bleef het perceel in handen van zijn zoon en kleinzoon; toen de laatste in 1599 kinderloos stierf, liet hij het huis met „synen tapeeten ende sittecussens, daer die wapenen van Saudenbalch op staen," na aan zijne zuster jonkvrouw Walraven, echtgenoote van Jhr. Jan Ruysch van Pijlsweerd [2]). Het hart van den testateur hing aan het voorname en rijk gemeubelde paleis van heer Evert: door allerlei clausules in zijn testament trachtte hij het, nu de familie Zoudenbalch uitstierf, althans in de vrouwelijke lijn te behouden; mislukte dit, dan moest het komen aan het weeshuis, de tweede stichting van heer Evert Zoudenbalch [3]). Maar al deze zorgen baatten niet; de Ruyschen kwamen in financiëele moeielijkheden, en in de eerste jaren der 17e eeuw kwam het tot een failliet. De heerlijkheden der familie werden (in 1616) vervreemd [4]); het kostbare meubilair van het huis was reeds vroeger in het openbaar verkocht. Hoewel het huis zelf nog in 1620 tot den boedel schijnt behoord te hebben, vinden wij het in 1630 in handen van de familie Duyck [5]). Sedert verliezen wij het uit het oog: het werd in perceelen gesplitst en naar het schijnt verhuurd, totdat het in 1746 door de dames Braconier (denkelijk dochters van den predikant) verkocht werd aan de R. C. aalmoezenierskamer [6]), die er dadelijk haar weeshuis in overbracht. Tot 1835 bleef het huis tot verblijf der weezen bestemd, en na 1847 kwamen de jongensweezen er zelfs nog eens terug uit het nieuwe weeshuis in de Minderbroederstraat. Maar in 1875 werd het groote R. C. gesticht aan den Singel geopend, waaraan Zoudenbalch's woning niet alleen zijne weezen, maar ook de fraai gebeeldhouwde meubelen van eene der kamers moest afstaan, die bijna alleen nog getuigden van de weelde, waarmede de stichter zijne vorstelijke woning had versierd.

De teekening van het huis leverde ons niet veel bezwaar. Afbeeldingen daarvan zijn niet voorhanden. Maar de gevel zelf (breed 28.70 meters) bestaat nog en levert zelfs in zijn jammerlijk geschonden toestand voldoende gegevens voor zijne reconstructie. De rij kanteelen, die den gevel op onze teekening bekroont, is niet meer aanwezig; maar wij konden niet aarzelen om haar te herstellen, daar de breede platte lijst, die den gevel afsluit, daarom schijnt te vragen.

Ernstiger was het, dat de gothische puntbogen boven de vensters allen verdwenen zijn. Wij hebben op die punten den gevel tijdelijk doen ontblooten van de kalk en de verf, die hem daar bedekken; maar tot onze verbazing bevonden wij, dat de geheel van hardsteen opgemetselde gevel juist op die punten overal met baksteen is hersteld. Uit deze bijzonderheid, die wij ons niet geheel kunnen verklaren, maakten wij op, dat de gevel op die punten waarschijnlijk niet vlak was geweest, zooals op de andere gedeelten. Bevond zich daar wellicht gothiek beeldhouwwerk, waarvan de onderwerpen aan latere geslachten aanstootelijk schenen? Waren wellicht deze versieringen vervaardigd van zachteren steen dan de gevel en dus door den tijd geheel verweerd en ontoonbaar geworden? Wie zal het zeggen? Maar al konden wij dus geene zekerheid krijgen over den ouden toestand, dat gothieke puntbogen de ramen vroeger bekroonden, bleef niet alleen aannemelijk door de aanwezigheid van den fraaien gothieken ingang, die thans verre boven de vensters uitsteekt, maar werd zelfs hoogst waarschijnlijk door twee andere bijzonderheden. De baksteenen vullingen boven de bovenste rij vensters zijn in puntboogvorm opgemetseld; het ware niet wel te begrijpen, waarom (in een tijd, toen men er blijkbaar niet den minsten prijs op stelde, om de oorspronkelijke vormen van den gevel te behouden) dergelijke (toen zeer ongewone) versieringen daar zouden zijn aangebracht, indien dit niet geschied was ter vervanging van oudere puntboogige nissen. En tusschen de vensters der onderste verdieping bevinden zich smalle nisjes ter versiering der vlakken. Deze nisjes zijn thans bijna allen ter hoogte van de ramen vierhoekig afgedekt; maar enkele hebben van boven nog gothieke puntbogen met neuzen, — een bewijs, dat oorspronkelijk alle nisjes aldus versierd zijn geweest. Welnu, het zou geen zin gehad hebben, deze smalle gothieke nisjes te doen uitsteken tusschen de lagere vensters, wanneer deze zelven elk bekroonend versiersel gemist hadden.

Eenig bezwaar leverde de omstandigheid, dat de plaatsen van de derde en zevende vensters, van rechts af gerekend, thans ingenomen worden door moderne deuren. Zouden die deuren wellicht oude gothieke ingangen vervangen hebben? en zou het dus niet één huis zijn, dat wij voor ons hebben, maar veeleer drie huizen onder één gevel, elk gedekt door zijn afzonderlijk dak? De gissing scheen aannemelijk. Maar ze is toch onjuist: bij onderzoek bleken de muren aan eene zijde van de beide moderne deuren wel oud; maar die aan andere zijden zijn nieuw: blijkbaar zijn dus de beide gangen, waartoe de deuren toegang geven, afgeschoten van twee groote oude vertrekken. Waren er drie huizen geweest, dan zou bovendien de deur van het tweede huis onder het dak van het oudste hebben gestaan. De drie daken op het huis, blijkbaar oud, zijn ook wel anders te verklaren dan door het aannemen van drie oude huizen. Wij zagen, dat heer Evert Zoudenbalch omstreeks 1460 geruimen tijd bezig was met het opkoopen van perceelen en dat hij daarmede voortging nog eenigen tijd nadat hij in het huis gevestigd was. De twee door spitse daken gedekte gedeelten aan de rechterzijde van het huis zijn dus blijkbaar latere aanbouwsels, nog door den stichter zelven, in denzelfden stijl, aan het oudere gedeelte toegevoegd. Ik vind steun voor deze meening in de omstandigheid, dat de gothieke nisjes tusschen de vensters in den eersten aanbouw breeder, in den tweeden smaller zijn dan die in het hoofdgebouw.

De plaatsen van de (thans verdwenen) steenen raamstijlen der vensters waren allen terug te vinden. De boven de deur ontbrekende steenen traceering kon zonder bezwaar hersteld worden.

Achter het huis bevond zich een groote tuin, die zich

[1]) Zie Buchell's genealogie Zoudenbalch in Rijks-archief in Utrecht. — De stukken betreffende het huwelijk van Wyllamtgen Jansdochter zijn afgeschreven in het Register van eigendomsbewijzen van heer Evert in het Rijks-archief in Utrecht. fol. 54 vlg.
[2]) Zie al deze akten in het Register van eigendomsbewijzen van heer Evert Zoudenbalch, fol. 1 vlg., berustende in het Rijks-archief in Utrecht.
[3]) Zie de akte van het stedelijk bestuur van Donderdag na Pauli conversio 1460 in het vermelde Register van eigendomsbewijzen, fol. 54 (vgl. ook fol. 43 vs. en 45).
[4]) Zie den (later aan te halen) inventaris Ruysch.

[1]) Genealogie Soudenbalch door Buchelius (Rijksarchief in Utrecht).
[2]) Zie den inventaris (dd. 1603?) in de collectie Booth B. 130 (Rijksarch. Utrecht).
[3]) Zie den aangehaalden inventaris. Het verband van het weeshuis werd reeds 28 Aug. 1615 door de crediteuren van Ruysch afgekocht (zie een afschrift: Collectie Booth B. 130).
[4]) Van der Monde, Straten en stegen. III p. 186.
[5]) Register van transporten en plechten, 6 Jan. 1615.
[6]) Register van transporten en plechten, 6 Sept. 1746.

uitstrekte tot de Mariastraat; uit die straat gaf eene nog bestaande poort (breed 4.12 meters) toegang naar den hof. Ook die poort is op onze plaat afgebeeld. Aan de voorzijde toegemetseld, is zij aan de achterzijde van het gebouw nog geheel zichtbaar; het daarboven ingemetselde wapen is echter onkenbaar geworden. Merkwaardig is dit poortgebouw bepaaldelijk door de zonderlinge bekroning der zijgevels, die op onze teekening is aangegeven. De zijmuren verheffen zich boven het dak, maar vormen van boven eene opene galerij met ronde bogen, waardoor het hemelwater van het dak, dat eenigszins buiten de zijgevels uitspringt, ter zijde van de poort afstroomt op den grond, die bij den bouw van de tuinpoort natuurlijk nog niet bebouwd zal geweest zijn. — Het poortgebouw moet niet verward worden met het zomerhuis van Zoudenbalch, dat in de Mariastraat herhaaldelijk vermeld wordt. Blijkens den inventaris van den boedel Ruysch lagen er „tusschen de grote poorte ende 't somerhuys" in de Mariastraat zes kamers; het zomerhuis werd ten zuiden begrensd door het 16e klaustrale huis van de St. Mariakerk [1]), dat op het kerkhof uitkwam. Dit zomerhuis stond dus veel verder zuidelijk in de Mariastraat dan de poort; blijkbaar vormden de twee gebouwen aan die zijde de beide hoeken van den tuinmuur, die in den loop der tijden door zes huisjes vervangen is.

PAUSHUIZE.

De geschiedenis van Paushuize is goed bekend en bijzonder belangrijk. Het huis op den hoek van den St. Maartensdam, dat, rustig gelegen in de stille immuniteit van St. Pieter, toch op dit punt, waar zich verscheidene straten kruisen, zooveel gelegenheid gaf om deel te nemen aan het verkeer, schijnt reeds van ouds bijzonder geliefd te zijn geweest. Wij vinden er den Domproost Symon van der Sluys, lijfarts van Karel den Stoute, en na hem den Domthesaurier Ulrich Byel, raad van bisschop Frederik van Baden, die het huis (volgens de gewoonte bij klaustrale huizen) [2]) bewoonde op naam van zijn heer den bisschop zelf en het dus moest ontruimen, toen deze in 1517 abdiceerde en de stad verliet. Toen gebeurde er iets ongehoords: den 25en April werd het huis door 's bisschops gemachtigden overgedragen aan den bisschop van Derthusen, den beroemden Utrechtenaar Mr. Adriaen Floriszoon, die enkele weken na de overdracht plaats nam in het college van kardinalen[3]).

De nieuwe eigenaar was in de wolken over zijn koop. „God zelf gaf mij dit huis," schreef hij opgewonden aan zijnen vriend, den Dortschen pensionaris Floris Oem, „dit huis, dat mij liever was dan alle andere huizen te Utrecht"[4]). En nog een paar weken later, toen hij, kardinaal geworden, het bericht zijner benoeming meedeelde aan zijn zaakwaarnemer te Utrecht, zijn collega in het kapittel van Oudmunster Mr. Jan Deel, was zijne opgewondenheid niet bekoeld. Laat het bericht mijner benoeming geene verandering brengen in de maatregelen tot inrichting van het nieuwe huis, schreef hij: „zelfs als ik paus was, zou ik het huis willen bouwen en te Utrecht resideeren"[1]).

Want reeds dadelijk had Mr. Adriaen Florisz. bouwplannen. „Minstens twee kamers wil ik voor mijn gebruik bijbouwen," had hij reeds dadelijk aan Floris Oem geschreven en hem te gelijk eene commissie gegeven voor den aankoop van „wageschot" (fijn eikenhout voor beschotwerk). Maar allengs nam het plan in omvang toe: de abt van St. Paulus had de directie van den bouw, op de Deventer markt zouden de noodige balken aangekocht worden en schriftelijk werd overlegd over de plaats, waar het nieuwe gedeelte van het huis zou verrijzen. Het oude perceel lag, zooals gewoonlijk de klaustrale huizen, blijkbaar midden in den ruimen tuin; de aanbouw echter zou aan de straat uitkomen. Zou Zijne Eminentie daar geen last hebben van de boerenwagens, die Zaterdags morgens reeds vroeg naar de markt reden? Geen nood, schreef de kardinaal terug, „ik sta vroeg op, en als ik ziek ben, kan ik achter gaan slapen in het oude huis." Het kan ons vreemd schijnen, dat het in het begin der 16e eeuw op den St. Maartensdam druk was door het rumoer der marktgangers; en wij zouden willen vragen, door welke poort de boeren wel binnen konden komen, die over den St. Maartensdam naar de markt reden. Waarschijnlijk acht ik het dan ook, dat de bouwlustige abt, toen hij de bedenking opperde, er op gerekend zal hebben, dat de kardinaal al sedert jaren van huis was en dat dus de Utrechtsche toestanden hem niet meer klaar voor den geest stonden. Hoe dit zij, op den duur heeft hij blijkbaar zijn pleit gewonnen. Het oude huis verdween geheel: in plaats van een aanbouw aan het oude, verrees een statig nieuw gebouw, geheel aus einem Guss en indrukwekkend van proportiën. Het ruime hoofdgebouw bergde ter linkerzijde naast den ingang (Achter St. Pieter) eene groote en hooge ongewelfde zaal, die de geheele hoogte van het huis in beslag nam en groote vensters had aan den tuin. Daarachter (nog meer links van den ingang) lagen twee vertrekken boven elkander, toegankelijk langs een uitgebouwde torentrap in den hoek. Rechts van den gang vond men weder twee vertrekken boven elkander, bereikbaar langs een grootere (gedeeltelijk nog bestaande) torentrap aan de gracht, van waar uit men ook het lagere bijgebouw (aan de gracht) kon bereiken, dat overigens geheel op zich zelf stond [2]).

Een vorstelijk verblijf inderdaad! Geen wonder, dat er reeds in de 16e eeuw geruchten liepen, dat de paus het paleisje bestemd had voor eene universiteit, waarmede Utrechts dankbare zoon zijne vaderstad wilde begiftigen en welks auditorium zou gevestigd worden in de groote feestzaal, waarvan wij vernamen[3]). Maar deze geruchten hadden geen grond: reeds uit de aangehaalde correspondentie van den nieuwen kardinaal blijkt, dat hij geheel andere plannen koesterde. Zelf wilde hij te Utrecht resideeren, naar wij hoorden, en over dit plan geeft hij zelfs alle gewenschte bijzonderheden. Hij had geene groote schaar van bedienden, schreef hij: er was dus plaats voor een ander, die, zooals dit in de ruime klaustrale huizen dikwijls geschiedde, met hem zou kunnen samenwonen en het huis bewaren gedurende

[1]) Akte van het kapittel van St. Marie dd. 1591. Blijkens den inventaris Ruysch (boven aangehaald) was het „somerhuys" bezwaard met eene rente van 30 stuivers ten behoeve van „seeckere vycarie."

[2]) Zie daarover: Muller, Over claustraliteit, passim.

[3]) Zie de akte van overdracht: Arch. v. h. aartsb. Utrecht. XIX p. 155.

[4]) Zie den brief dd. 22 Juni 1517 gedrukt: Arch. aartsb. Utrecht. XIX p. 159.

[1]) Zie den brief dd. 16 Juli 1517 gedrukt bij: Burman, Hadrianus VI. p. 445.

[2]) Zie over deze inwendige inrichting van hetgebouw: Kramm, in: Utrechtsche volksalmanak 1853. p. 101 vlg.

[3]) Buchelius, Descriptio urbis Rh. Traj. p. 35.

de noodzakelijke afwezigheden van den prelaat. Daartoe had zich dadelijk aangeboden heer Jan van Grootvelt, vicaris van St. Pieter, een oud vriend van den kardinaal en te Utrecht blijkbaar zeer gezien, zooals blijkt uit zijne waardigheid van deken der priesterbroederschap. Het aanbod beviel den kardinaal uitnemend. „Het is een braaf man, fatsoenlijk van gedrag en bovendien een oud vriend," schreef hij; „niemand zou mij liever zijn. Met hem zal ik geene moeielijkheden krijgen, ook al ben ik zelf te Utrecht met mijn geheele gezin. Dus Grootvelt zal het zijn, tenzij de abt reeds met een ander afspraak gemaakt heeft."

Het spreekt wel van zelf, dat iemand, die zoo spreekt, geen plan heeft, om in zijn nieuwe huis eene school te doen openen. Er valt niet te twijfelen, aan Utrecht zou de hooge eer beschoren worden, een kardinaal, oud-regent van Spanje, binnen zijne muren te huisvesten! Maar de gemoedelijke prelaat, die zoo gehecht bleek aan de plek, waar eens zijne wieg stond en waar hij blijkbaar hoopte dat ook eenmaal zijn graf zou staan, had gerekend buiten de omstandigheden. Reeds dadelijk na den aankoop van het huis, verhinderde hem de aanstaande aankomst van den koning in zijn plan, om zelf te Utrecht alles betreffende den bouw te komen beschikken. En zoo bleef het gaan, de zaken lieten hem niet los. Zijne loopbaan was nog niet ten einde; terwijl hij zich op zijn ouden dag dacht terug te trekken in het afgelegene Utrecht, werd hij onverwachts gekozen tot paus. Toen was het voor goed uit met de idyllische plannen van den naar rust begeerende; want al had hij nog kort geleden schertsend verzekerd, dat hij ook als paus te Utrecht zou willen wonen, het kwam natuurlijk geen oogenblik bij hem op, om de pauselijke residentie naar het noordelijke bisdom te verplaatsen. Nooit heeft dan ook de paus het nieuwe huis, waarmede hij zich zoo ingenomen betoond had, aanschouwd. En toen hij den 8sten September 1523 in zijn paleis te Rome op het uiterste lag, kon hij alleen zijn executeur Mr. Willem van Enckevoirt belasten, om „over het nieuwe huis in de immuniteit van St. Pieter te Utrecht, met al het beschotwerk en wat verder daarin bij het huis behoorde, te beschikken, zooals hem in het belang van 's pausen ziel het nuttigst zou schijnen" [1]).

Voorstanders van het aan den paus toegedichte stichtingsplan eener Utrechtsche universiteit zullen wellicht in de algemeene bewoordingen dezer bepaling eene toespeling willen zoeken op dit plan. Maar te vergeefs, zooals het testament onwederlegbaar bewijst. De paus had nog een ander huis gebouwd; toen hij als professor te Leuven leefde, had hij zich daar eene woning gesticht in de Meyerstraat, blijkbaar nóg ruimer en voornamer dan het Utrechtsche paleisje. Dit verblijf zijner jeugd bestemde hij inderdaad voor een college aan de Leuvensche universiteit, en wie de uitvoerige regeling van dit onderwerp in het testament vergelijkt met de korte beschikking over Paushuize, kan geen oogenblik meenen, dat met beiden hetzelfde bedoeld zal zijn. Ook is het volstrekt niet noodig te zoeken naar den zin der bepaling, die met betrekking tot Paushuize gemaakt wordt: het is de formule, die steeds gebruikt wordt om aan te duiden, dat het huis volgens de gewone, door de kapittelen gestelde conditiën verkocht zal worden, en dat de opbrengst gebruikt zal worden voor het stichten van zielmissen voor den overleden eigenaar, waartoe steeds renten op de klaustrale huizen gevestigd worden, wanneer niet de geheele opbrengst, zooals in dit geval, voor het doel wordt gebruikt. Zeker zal dan ook 's pausen executeur in dien geest gehandeld hebben; maar wij vinden niet, aan wien hij het huis verkocht heeft, dat wij zelfs geruimen tijd uit het oog verliezen. Eerst eene halve eeuw later vinden wij het terug. In 1572 vestigde het Spaanschgezinde Hof van Holland, door den opstand uit zijn zetel verdreven, zich te Utrecht „omtrent St. Maertens-dam" [1]); men heeft uit deze mededeeling opgemaakt, dat het hooge college gedurende de jaren, dat het nog een kwijnend bestaan voortsleepte, voordat het definitief de baan vrijliet aan het revolutionnaire Hof te 's Gravenhage, zijne schraal bezochte zittingen zal gehouden hebben in Paushuize. En inderdaad schijnt dit aannemelijk, daar geen ander huis in deze buurt zich zoo goed zal geleend hebben tot deze voorname bestemming. Omstreeks 1578 liet het Hof echter in ieder geval de plaats ledig. Maar Paushuize bleef op den voorgrond. In 1584, toen er sprake was van de afbraak van het H. Kruisgasthuis buiten de Wittevrouwenpoort in het belang van de verdediging der stad, dacht men er over het gesticht te verplaatsen naar Paushuize [2]). Maar van dit plan kwam niets, en in December van hetzelfde jaar kochten de Staten van Utrecht het gebouw aan, om te dienen als woning voor den gouverneur der provincie, den heer van Villiers [3]). Of deze er ooit verblijf gehouden heeft, is meer dan twijfelachtig; zoowel hij als de graaf van Nieuwenaar, die hem spoedig opvolgde, resideerde in het ruimere en voornamere Bisschopshof. Zoo bleef Paushuize dus zonder bestemming; het blijkt niet, wat de Staten er mede gedaan hebben. Wellicht was het als logement ingericht, althans in 1602 logeerde er de bekende Reynhart van Aeswijn, heer van Brakel, die zich in den Leycesterschen tijd op den voorgrond had geplaatst [4]). En toen de Staten het huis in 1612 van de hand deden [5]), kocht de oude partijleider, die zich bij het oproer van 1610 op nieuw geroerd had, het hem van ouds bekende perceel en zou er zich vestigen. Maar hij bezon zich: reeds het volgende jaar werd het huis weder door hem verkocht aan Jhr. Daniël d'Ablaing [6]).

De nieuwe eigenaar zorgde er op zijne beurt voor, dat de stichting van paus Adriaan niet vergeten werd. Maar het was geene gewenschte bekendheid, die het huis aldus verkreeg: het kwam in opspraak. Het echtpaar D'Ablaing had geene kinderen, en zoo zal mevrouw D'Ablaing er toe gekomen zijn twee nichtjes, de freules Van Liesvelt, bij zich in huis te nemen, om de weduwe van haren broeder, die het niet te breed had, te helpen; haar man stemde gaarne toe, want hij had zijn stervenden zwager bij handslag beloofd, toezicht op de halve weezen te zullen houden. Doch de familie beleefde weinig genoegen aan hare pleegkinderen. De oudste, freule Oriana, liet al spoedig van zich spreken: haar omgang met meer dan een officier van het garnizoen scheen wat al te vrij; meermalen was zij ook op reis, men wist niet waarheen. De praatjes verminderden

[1]) Zie het testament in het handschrift No. 1471 van de stadsbibliotheek van Utrecht.

[1]) Bor, Nederl. oorlogen. bk. VI fol. 289.

[2]) Raads dagel. boek, 10 Februari, 23 Maart 1584.

[3]) Resol. Gedeput. Staten 10 Dec. 1584. — Resol. Staten 30/31 Dec. 1584.

[4]) Dusseldorp, Annales. p. 313.

[5]) Hofman, Arch. v. h. aartsb. Utrecht. XIX p. 163.

[6]) Kramm, in Utr. volksalmanak. 1853 p. 135.

natuurlijk niet, toen men te weten kwam, dat in een der bovenvertrekken van Paushuize in het geheim een kind geboren was, dat spoedig stierf en begraven werd. Ook de verhouding tusschen het echtpaar D'Ablaing gaf aanleiding tot praatjes: mevrouw was eenmaal te voorschijn gekomen met een blauw oog en had aan hare dienstbode geklaagd, dat zij door haar man geslagen was, omdat zij het bed van freule Oriana niet had willen doen verwarmen. De stad was vol van allerlei praatjes: men mompelde zelfs van zeer ergerlijke zaken. Eindelijk, in 1623, vertrok mevrouw D'Ablaing naar hare familie in Brabant en freule Oriana van Liesvelt raakte op last van den schout gevangen op Hasenberch (het stadhuis). Daar schonk zij het leven aan een zoontje; maar dat, wat men eigenlijk zocht, schijnt niet gebleken te zijn: de zaak liep af zonder schandaal. De schuldige jonkvrouw, voorloopig bij Ds. Taurinus gehuisvest, vertrok naar het buitenland: spoedig is zij daar, naar wij vernemen, overleden.

Doch de schandalen in Paushuize waren daarmede niet ten einde: eerlang begonnen ook over de jongste zuster, freule Margaretha, een kind van even 15 jaren, allerlei praatjes te loopen. Eindelijk verdween zij, en mevrouw D'Ablaing keerde terug in Paushuize. Maar spoedig (1626) kwam ook freule Margaretha terug en de oneenigheden begonnen op nieuw. Mevrouw D'Ablaing kwam eenmaal blootshoofds binnenloopen bij hare overbuurvrouw aan Pausdam, om eene huik te leenen; de bedienden hadden haar moeten beschermen tegen haren echtgenoot en zij was gevlucht. Een proces tot echtscheiding volgde; de eischeres verhaalde in hare memoriën ongehoorde zaken. Paushuize werd in arrest gesteld als zekerheid voor de goederen der eischeres; een schandaal scheen weder niet te vermijden.

Freule Margaretha van Liesvelt, op hare beurt gevangen gezet, werd door den schout beschuldigd van niets minder dan overspel en bloedschande. Ondervraagd gaf het juffertje verwarde antwoorden; het gerecht moest besluiten haar op de pijnbank te leggen. Toen viel de rampzalige dadelijk door den mand, en alles kwam aan den dag. Sedert jaren had de oude heer D'Ablaing met de beide nichtjes, die bij hem inwoonden, ongeoorloofde betrekkingen onderhouden en was met haar het land rondgereisd, door Brabant, Frankrijk en elders. Verschillende kinderen van beide zusters waren de vruchten geweest dezer ongeoorloofde verstandhouding. Getuigenissen van personen uit het volk, die als handlangers bij het geval betrokken waren geweest, bevestigden de bekentenis; allerlei bijzonderheden kwamen aan het licht. Er viel niet aan de zaak te twijfelen: alles wat de arme geplaagde mevrouw D'Ablaing reeds vroeger aan het gerecht medegedeeld had, bleek thans de zuivere waarheid.

Toch, wij weten niet hoe, werd de zaak ten slotte geschikt. Het beklagenswaardige kind weigerde de gevangenis te verlaten: waar zou zij heen? Maar zij werd verwijderd; mevrouw D'Ablaing trok haren eisch tot echtscheiding in, en het echtpaar bleef rustig in Paushuize wonen. Als om de publieke opinie te trotseeren, bouwde D'Ablaing in 1633 nog eenige bijgebouwen en een stal met oprijbrug bij zijn huis aan. En wellicht dacht hij aan de processen, die hem in 1623 en 1627 bedreigd hadden, toen hij in den achtermuur boven zijne nieuwe voorpoort de spreuk liet beitelen, die daar nog te lezen staat: *„Non omne quod minatur ferit"*. Hoe dit zij, zeker schijnt het dat de man, van wien toch hoogst ergerlijke zaken verhaald en aan het gerecht zelf medegedeeld waren, niet door de hooge kringen vermeden werd: in hetzelfde jaar 1633 ontving hij zijne aanstelling als maarschalk van het Overkwartier. Geen wonder, dat de voorname heer, dus aangemoedigd, geene aanleiding zag om de publieke opinie te ontzien. Na den dood van zijne vrouw nam hij vijf jongelieden bij zich in huis, die zich verlustigen konden in de romantische namen van Oriana, Diana, Floriana, Fortunatus en Floris, met den fraai klinkenden familienaam De Moravaille, en die men openlijk aanwees als kinderen der freules Van Liesvelt. Dit alles verdroeg de Utrechtsche publieke opinie in de 17e eeuw van een hooggeplaatst rechterlijk ambtenaar!

Maar de lotgevallen en moeielijkheden van den heer D'Ablaing waren niet ten einde. De appel valt niet ver van den stam en de oudste van het vijftal, juffrouw Oriana, bleek niet minder gehecht aan het gezelschap van officieren als hare moeder geweest was. Zeker jonker Von Wienshof, met wien zij zich inliet, verbond aan het geval eene speculatie: hij ging in 1641 met Oriana de Moravaille door, en toen het bleek, dat de oude heer D'Ablaing geen geld wilde geven, verliet hij het meisje weder. Toch had hij later de onbeschaamdheid zich bereid te verklaren de verlatene te huwen, mits D'Ablaing haar van eene bruidschat voorzag. En hij stelde zelfs een eisch in rechte in.

Toen de zaak dus eenmaal aan den rechter gekomen was, kwamen al de oude geschiedenissen, vroeger met moeite gesust, weder aan de orde; op nieuw werd Paushuize in arrest gesteld. Toen eindelijk viel de oude zondaar. Om gevangenneming te voorkomen, vluchtte hij naar Amsterdam. Twee jaren duurde het proces, dat in 1643 eindigde met D'Ablaing's levenslange verbanning uit het Sticht en veroordeeling tot eene hooge boete. In het volgende jaar deed hij afstand van zijnen post en verkocht zijn huis [1]).

Paushuize kwam toen in betere handen: de deken van St. Pieter, Jacob van Asch van Wijck (de man, die in 1636 het octrooi der akademie geteekend had), kocht het en maakte dadelijk den band met het kapittel van St. Pieter los door den afkoop der zoogenaamde claustraliteit [2]). Paushuize was dus voortaan een gewoon burgerhuis. Van Asch van Wijck bewoonde het huis slechts weinige jaren; eerlang ontving het luisterrijker gasten. In 1672 (toen zekere heer Van Stabroeck eigenaar was) vestigde de hertog van Luxemburg, de opperbevelhebber van het Fransche leger dat Utrecht bezet hield, er zijn kwartier [3]). Geheel Utrecht sprak over het feest, dat den 22 Juni 1672 in Paushuize gegeven werd [4]), waar al wat het Fransche hof aanzienlijks had, tegenwoordig was, behalve alleen de koning zelf. 's Konings broeder, de hertog van Orleans, zat aan den disch; de aartsbisschop van Reims en de schitterende hertog van Monmouth, Karels II's bekende bastaard, waren tegenwoordig. Hier, in dit huis, ontving ook eenige dagen later (29 Juni) de kardinaal De Bouillon de burgemeesters van Utrecht, wien hij aanzeide, dat Utrechts Dom moest ingeruimd worden voor den R. C. eerdienst [5]).

In 1712, tijdens het Utrechtsche vredescongres, bekleedde

[1]) Zie over deze geheele geschiedenis het lijvige dossier van het tegen D'Ablaing in 1641—1643 gevoerde proces onder de crimineele papieren van de schepenbank. (Stadsarchief v. Utrecht.)
[2]) Invent. arch. St. Pieter. No. 145.
[3]) Journael van den handel der Franschen in Uytrecht. p. 70.
[4]) Ibid. p. 19.
[5]) Ibid. p. 40.

Paushuize op nieuw eene in het oog vallende plaats: de graaf van Sintzendorf, ambassadeur van den Keizer, had er toen kwartier genomen [1]). Heeft hij het gebouw wellicht erg uitgewoond? Het is niet te zeggen; maar zeker is het, dat mevrouw de weduwe Hinlopen geb. Ranst, eene Amsterdamsche dame, die het huis in 1714 aankocht, weder belangrijke verbouwingen aanbracht [2]), o. a. het nog bestaande balkon boven den ouden ingang Achter St. Pieter en een uitgebouwden koepel achter aan de gracht in den tuin, die nog op afbeeldingen van het huis van het laatst der 18e eeuw te zien is. De erven van mevrouw Hinlopen verkochten het huis in 1751 aan den graaf van Nassau la Lecq, den hoofdofficier van Utrecht, die er dertig jaren lang weder een der middelpunten van het Utrechtsche leven vestigde.

Maar toen kwam een tijd van beproeving. De erfgenamen van den graaf verkochten het perceel in 1800 (31 December) aan den kok W. Gravelaar, die er een logement opende [3]). Een deftig logement trouwens, waar alle voorname bezoekers van Utrecht afstapten en waar zelfs op 28 Januari 1807 koningin Hortense met haar oudsten zoon logeerde, — eene gebeurtenis, door juffrouw Gravelaar dadelijk geëxploiteerd: haar logement heette sedert: *Hotel van de koningin van Holland*. Koning Louis zelf begunstigde het: toen hij in October van hetzelfde jaar zijne residentie te Utrecht vestigde, betrok hij aanvankelijk Paushuize, in afwachting dat zijn paleis in de Wittevrouwenstraat zou gereed zijn; bijna eene maand heeft Z. M. aldaar vertoefd [4]). In 1810 deed eindelijk de weduwe Gravelaar haar huis over aan het rijk [5]). De maarschalk Oudinot, hertog van Reggio, heeft er toen tijdelijk verblijf gehouden; later is het huis door het Fransche bestuur aan de stad Utrecht afgestaan om als kazerne te dienen. Maar het is gelukkig aan die bestemming ontsnapt: een andere kok, W. van Schoonhoven, huurde het van de stad om te dienen als restauratie, en verhuurde de overige vertrekken als appartementen. Het huis scheen toen definitief achteruit te zullen gaan. Maar de voorteekenen bedrogen: bij Souverein besluit van 25 October 1814 werd machtiging verleend tot den aankoop van het huis, waar sedert de gouverneur der provincie blijvend zijnen zetel gevestigd heeft [6]). In 1830 nam de om zijn kunstzin bekende gouverneur ridder Van Ertborn het besluit, om door den architect Kramm, wiens naam bij de kunsthistorici nog altijd een goeden klank heeft, in den tuin van het huis een gebouw te doen optrekken, bestemd tot opneming der provinciale bureaux. Het resultaat van de samenwerking dezer kunstminnaars is het betreurenswaardige lange gebouw, zonder karakter en zonder soliditeit, dat nu den gevel van Paushuize ontsiert en den tuin onbruikbaar maakt.

Paushuize is het best bewaarde van Utrechts fraaie oude huizen. Toch leverde de afbeelding daarvan nog wel eenige bezwaren. Wij bezitten verschillende goede teekeningen van het gebouw in den toestand, voordat Kramm het verknoeide. Allen zijn van de hand van den bekenden teekenaar J. de Beijer en blijkbaar terug te brengen tot twee opnamen: eene van voren dd. 1745 (in den stedelijken atlas vertegenwoordigd door twee teekeningen no. 133 en 133*) en eene van terzijde dd. 1765 (eveneens vertegenwoordigd door twee teekeningen no. 1259* en 1259**). De teekening no. 1259**, zeer uitvoerig in kleuren uitgevoerd, schijnt de beste afbeelding; maar zij blijkt bij vergelijking hoogst onbetrouwbaar: er ontbreekt zelfs eene geheele rij vensters in den gevel. De beste afbeelding is zonder twijfel no. 133*: naar deze is onze plaat in hoofdzaak gevolgd. De gevel is breed 27,90 meters.

De gevel van het hoofdgebouw leverde niet veel moeielijkheid. Alleen de gothische nissen boven de vensters gelijkstraats ontbreken thans. Maar dit ontbreken is zonder twijfel alleen te wijten aan het reeds vroeg aanbrengen van groote schuiframen aldaar: want ook de gelijkstraatsche vensters van het bijgebouw vertoonen dergelijke nissen. Zonder aarzelen zijn dus de nissen door ons hersteld.

De traptoren is thans blijkbaar opgehoogd, zooals blijkt uit de omstandigheid, dat hij een van de pinakels van den topgevel verdrongen heeft; de teekeningen gaven echter den ouden toestand duidelijk aan. De groote schuiframen, thans in den toren aangebracht, hebben wij vervangen door smalle venstertjes met versierde boogjes, zooals twee der teekeningen er een vertoonen. Het moet echter erkend worden, dat het bestaan van deze vensters niet volkomen zeker is, aangezien De Beijer's voorstelling op dit punt niet geheel juist schijnt. Gelukkig is de zaak van weinig belang.

Meer moeite leverde de reconstructie van het lage bijgebouw, dat ook tot den oorspronkelijken bouw behoord heeft. Kramm beweert [1]), dat dit geheele gedeelte van het huis eerst in 1633 zou zijn bijgebouwd, en hij beroept zich ten bewijze op een request van den toenmaligen eigenaar, waarbij deze (in dato 11 Juni 1633) vergunning verzoekt, om eene brug uit den tuin achter het huis te mogen leggen over de Kromme Nieuwe gracht [2]). Werkelijk is het een feit, dat op de drie oudste plattegronden der stad (van Braun, Guicciardini en Van Vianen) de brug nog niet voorkomt. Maar toch schijnt Kramm te haastig in zijne conclusie. Onaannemelijk klinkt het, dat een architect van 1633, zelfs als hij een aanbouw maakte bij een bestaand gothiek huis, daarvoor den destijds zoo verachten stijl der middeleeuwen zou gebruikt hebben: kunsthistorische piëteit was vreemd aan dat geslacht! Maar wat alles afdoet: het bijgebouw komt duidelijk voor op den oudsten plattegrond der stad, die van Braun (omstreeks 1570). De conclusie moet dus zijn, dat dit gebouw inderdaad even oud is als het hoofdgebouw; maar dat de daarin aanwezige groote poort (die zonder de brug nutteloos en dus ondenkbaar is) later daarin is aangebracht, denkelijk ter vervanging van twee vensters. Deze conclusie is ook in overeenstemming met het feit, dat de versierde balklaag in de poort uit de eerste helft der 17e eeuw dagteekent, terwijl de gothieke toog boven de poort bedenkelijke vormen vertoont, die in 1520, toen de gothiek hier te lande nog alles te zeggen had, niet goed verklaarbaar schijnen, — wel daarentegen, indien een architect van 1633 ze heeft nagevolgd naar de ornamenten boven de vensters, waarbij de poort voortaan zou behooren. In 1633 derhalve zal de poort door het bijgebouw aangelegd zijn, blijkbaar als toegang tot den stal, die toen bij het oude huis aangebouwd werd.

[1]) Namen en woonplaatsen van de plenipotentiarissen op het congres. p. 3.
[2]) Vroedschapsresol. 19 Juni 1714, 11 Maart 1720.
[3]) Vgl. over dit en het volgende: Kramm, in Utr. volksalmanak 1853. p. 117.
[4]) Kramm, l. c. p. 121.
[5]) Bij transport van 7 November 1810.
[6]) Kramm, l. c. p. 124.

[1]) Utr. volksalmanak 1853, p. 109.
[2]) Zie dit request bij Kramm, l. c. p. 138.

Het bijgebouw met de poort van 1633 bestaat nog thans; maar het is door de verbouwing van 1830 volkomen onkenbaar gemaakt. De Beijer's teekeningen leverden echter voldoende gegevens, om de nu zoo kale vierkante vensters op onze plaat weder te herstellen in hunne oude vormen, bekroond door de versierde puntbogen, die tot onze voldoening juist de hoogte van den puntboog boven de poort konden bereiken, hetgeen op De Beijer's misteekende afbeelding niet geschied was zonder den toog boven de poort onmatig te verhoogen.

Zoo is de gevel van Paushuize dus thans op onze plaat herrezen in zijn geheel en in zijn ouden luister, alleen ontsierd door de poort van 1633, voor wier vervanging wij geenerlei gegevens bezaten.

PUTRUWIEL.

Het huis Putruwiel is gebouwd door Jacob van den Putte en zijne echtgenoote Oedele van Rueel, die hunne namen aan het huis gaven [1]). Jonkvrouw Oedele was de dochter van Gijsbert heer van Rueel, die in 1351 overleed; in 1394 was zij ten tweeden male gehuwd met Sweder van Oudaen [2]). Het huis Putruwiel is dus gebouwd in de 2e helft der 14e eeuw. Door de kleindochter der stichters, gehuwd met Bokel van der Haer, kwam het huis aan deze familie, later aan de bekende Utrechtsche familie Drakenborch [3]). Het verheugt mij, dat ik van dit oude huis bij uitzondering den stichtingstijd vrij nauwkeurig kan bepalen; maar daartegenover staat, dat ik van zijne verdere lotgevallen ook nagenoeg niets belangrijks weet: geene bekende namen knoopen zich aan de geschiedenis van het perceel.

De gevel (breed 10.50 meters) bestaat nog, maar hij is volkomen onherkenbaar. Voor het vaststellen van den ouden toestand bezitten wij echter verschillende teekeningen, allen uit de eerste helft der 18e eeuw. 1°. Eene teekening van L. P. Serrurier dd. 1724 (Topogr. atlas, No. 1237), die den geheelen gevel voorstelt, maar met de bekende onnauwkeurigheid van dezen teekenaar. 2° en 3°. Twee teekeningen van J. de Beijer, van 1732 en 1740 (Topogr. atlas, No. 107***** en 106***); beide teekeningen (de eene van voren en de andere van terzijde) vertoonen alleen de bovenste twee verdiepingen van het huis, terwijl de lagere door boomen min of meer bedekt zijn. 4°. Eene photographie naar eene teekening van C. Troost (c. 1760) in de verzameling Kneppelhout van Sterkenburg (Topogr. atlas, No. 107**) geeft een iets lateren toestand van het huis (met een dakvenster) terug, maar vertoont daarentegen den geheelen gevel duidelijk en nauwkeurig.

De reconstructie der drie bovenverdiepingen leverde weinig of geen bezwaar. Op alle afbeeldingen is de gevel verdeeld door vier opgaande platte pilasters; vier horizontale banden verdeelen de verdiepingen. De vensters zijn bekroond door puntbogige nissen; Serruriers teekening geeft het in de nissen aanwezige ornament nog eenigszins aan. Zonder bezwaar hebben wij den gevel weder bekroond met eene rij kanteelen, die nog te zien is op het groote panorama van Utrecht door Verstraelen, en met een puntdak, dat op de afbeeldingen van het huis ontbreekt, omdat de bovenste verdieping destijds reeds achter den gevel weggebroken was.

De reconstructie van het benedengedeelte van den gevel leverde meer bezwaar. Het is op de genoemde afbeeldingen van het huis meestal niet goed zichtbaar; maar voldoende om te constateeren, dat het destijds reeds geheel vernield en door eene 17e of 18e eeuwsche winkelpui met luifel vervangen was. Er was dus niets anders aan te doen, dan het uitstekend bewaarde onderste gedeelte van den gevel van Blydenstein, die geheel gelijk was aan dien van Putruwiel, onder dezen laatsten te plaatsen. Trouwens, dit scheen weinig bedenkelijk, omdat ook zonder het voorbeeld van Blydenstein de gevel van Putruwiel met stelligheid aldus door ons hersteld zou zijn. Alleen één punt verdient nog vermelding: het huis heeft thans een stoep van vier treden, die echter op alle oude afbeeldingen ontbreekt; het blijft dus eenigszins onzeker, hoe de toestand vroeger geweest is, te meer daar een vrij hooge kelder nog in het huis aanwezig is.

Daar de gevel van Putruwiel nagenoeg gelijk is aan den reeds door ons afgebeelden van Blydenstein, scheen het voldoende, hem op de halve grootte te teekenen.

LEEUWENBURCH.

De groote overeenkomst van den gevel van Leeuwenburch met dien van Keizerrijk geeft ons recht tot de conclusie, dat ook dit huis in het begin der 15e eeuw zal gebouwd zijn. Daar wij vernemen, dat het van ouds behoorde aan de familie Hombout [1]), zullen wij niet onwaarschijnlijk als den stichter mogen begroeten den ingenieur Jan Hombout (tijdgenoot van Gerrit de Keyser, den stichter van Keizerrijk), die zich in 1405 verbond verschillende werktuigen te maken, om het beleg van het slot Eversteyn door den graaf van Holland en den bisschop van Utrecht te vergemakkelijken en wiens nalatigheid in deze verplichting de stad Utrecht in groote moeielijkheden wikkelde [2]). Later werd het huis bewoond door eene andere bekende Utrechtsche familie, die Van den Heyligen Lande: denkelijk dus ook wel door den stichter van het Utrechtsche krankzinnigengesticht, Willem Aerntsz. van den Heyligen Lande (1461). Eerst een latere eigenaar, Gijsbert van Leeuwen, heeft het huis omstreeks 1500 versierd met de leeuwen van Bentheimer steen [3]), die den gevel zoo aardig bekronen en die aan het huis stellig zijn naam hebben gegeven [4]). Blijkens eene

[1]) Aanteekeningen over de Utrechtsche huizen door C. Booth. (Afschrift in Stadsbibliotheek van Utrecht.)

[2]) Genealogie Ruwiel door Buchelius. (H.S. Utr. rijksarchief.) Vlg. Buchell was de zoon van het echtpaar, die zich Gijsbert van Ruweel noemde en in 1370 vermeld wordt, de stichter van het huis.

[3]) Aantt. v. Booth l. c.

[1]) Van Engelen, Grafs en wapens (HS. Stadsarchief). II (geschreven door Arn. Buchelius) p. 279.

[2]) Regesten der stad Utrecht. No. 555, 556, 613. — Van Mieris, Charterboek. IV p. 360.

[3]) Van Engelen, l. c.

[4]) Met de Utrechtsche familie Van Leeuwenberch, die in 1569 uitstierf met de bekende Agnes van Leeuwenberch, schijnt het huis dan ook niets te maken te hebben gehad. Volgens de Aanteekeningen over Utrechtsche huizen van Dr. C. Booth (HS. Stadsbibliotheek) heette het huis nog in 1508, toen het reeds aan Gijsbert van Leeuwen behoorde, Hombout.

plecht van 1606 [1]) was het huis toen in handen van een burgerman; ook onder de bekende bezitters uit lateren tijd komt niemand voor, die door stand of verdiensten in het oog valt.

Het huis (breed 9.40 meters) bestaat nog; maar de bovenste verdieping is afgebroken en de gevel volkomen onkenbaar gemaakt. Er bestaat slechts ééne oude afbeelding van, door L. P. Serrurier op zijne bekende slordige wijze in 1724 vervaardigd (Topogr. atlas, N°. 1249). De gevel is door hem buiten proportie geteekend; doch dit gebrek was uit de verhoudingen van het nog bestaande deel daarvan gemakkelijk te herstellen. Op de teekening rusten verder de vensters niet op de horizontale banden, die iets lager zijn aangebracht; maar dit scheen onaannemelijk en alleen te wijten aan de onnauwkeurigheid van den teekenaar. De 18e eeuwsche deur der teekening is door eene oude vervangen. Deze kleine veranderingen zijn door ons met te meer gerustheid aangebracht, omdat de gevel geheel gelijk is aan den ons nauwkeurig bekenden gevel van Keizerrijk. Daarom ook is de gevel geteekend, alsof hij van gehouwen steen was, evenals die van Keizerrijk; hoewel de teekening ons op dit punt in het onzekere laat.

De gevel van Leeuwenburch is ook in de verte te zien op eene teekening van de begrafenis van C. G. Visscher (1787) in het Stedelijk museum van oudheden (Hist. atlas n°. 121). De bovenverdieping is daar achter den hoogen gevel afgebroken; de gevel is van baksteen; de leeuwen zijn aanwezig, maar geene kanteelen. Deze teekening, waar het huis zeer op den achtergrond staat, schijnt evenwel als afbeelding van den gevel geen vertrouwen te verdienen.

Daar de gevel van Leeuwenburch geheel gelijk is aan den reeds door ons afgebeelden van Keizerrijk, scheen eene afbeelding op de halve grootte hier voldoende.

RIDDERSCHAPSHUIS.

Dit huis, gelegen in den hoek van het St. Janskerkhof naast het Minderbroedersklooster, was (zooals de ligging aanduidt) van ouds stellig een der klaustrale huizen van het kapittel van St. Jan, oorspronkelijk bestemd ter bewoning voor de kanunniken van het kapittel, maar denkelijk, evenals de andere klaustrale huizen, reeds vroeg door hen aan leeken verhuurd. De namen der opvolgende bezitters van het huis zijn ons onbekend; doch „eenige jaren" voor 1774 werd het voor *f* 6500 aangekocht door de Staten van Utrecht, „met uitzicht, om in tijd en wijle, wanneer de provinciale financien zulks zouden mogen toelaten, de huizinge ter verbeteringe van de appartementen van de Heeren Statenkamer te employeren" [2]). Doch de gehoopte verbetering der financiën bleef uit, en toen de heer Van Hardenbroek van Lockhorst, de auteur der *Gedenkschriften*, in 1774 aanbood het perceel voor de koopsom over te nemen, waren de Staten dadelijk bereid het af te staan, mits telkens bij overdracht van het huis hun de voorkoop werd aangeboden [3]); zoo bleef de kans bestaan, dat het gestelde doel nog eenmaal zou bereikt worden. De nieuwe bezitter liet het ouderwetsche huis aanstonds verbouwen en voorzien van den modernen gevel, die er nog voor prijkt [1]); hij bewoonde het verder tot zijn dood in 1788. Bij de opening van zijn testament bleek het, dat hij zijn huis had vermaakt aan de Ridderschap van Utrecht, om er hare vergaderingen te houden, terwijl de overige vertrekken zouden dienen tot berging van het archief van het college en van de rijke bibliotheek, door den heer Van Hardenbroek mede daaraan vermaakt [2]). Zoo werd langs anderen weg het eenmaal door de Staten van Utrecht beoogde doel inderdaad bereikt.

Natuurlijk werd het aanzienlijke legaat dankbaar aanvaard [3]) en de Ridderschap gebruikte het huis voor het aangewezene doel gedurende de korte jaren, die zij nog te leven had. Stellig heeft de heer Van Hardenbroek, die aan het legaat de conditie verbonden had, dat het perceel door de Ridderschap nooit zou mogen worden verkocht of verhuurd, echter niet voorzien, dat slechts enkele jaren na zijn dood de opheffing der corporatie het beding illusoir zou maken. Het huis werd door het Domein verkocht en kwam op nieuw in partikuliere handen, totdat het voor eenige jaren door het Rijk teruggekocht werd, weder met het doel om getrokken te worden bij de Statenkamer, die thans bij de Utrechtsche universiteit in gebruik is.

Van het huis (breed 11.70 meters) bestaan drie afbeeldingen. 1°. Eene architectonische teekening op schaal met plattegrond, van omstreeks 1640 (Topogr. atlas, n°. 912), die echter blijkbaar alleen vervaardigd is met het oog op de ook daarbij afgebeelde Statenkamer, en bovendien alleen de hoofdlijnen vertoont. 2°. Eene gravure door G. Verhaer, voorstellende het St Janskerkhof omstreeks 1660 (Topogr. atlas, n°. 1038), iets minder nauwkeurig dan de vorige, maar aangenamer voor het oog. Op deze afbeelding staan de twee vensters in den trapgevel niet geheel recht boven de lagere rij vensters, — vrij onwaarschijnlijk en stellig onjuist, nu de eerste, juistere teekening eene andere voorstelling geeft. Bovendien schijnt het huis (een hoekhuis) hier ook aan den zijgevel een trapgevel te bezitten; daar deze echter belangrijk lager is dan de trapgevel aan den voorgevel, hebben wij gemeend, dat hij niet bij dit huis kan behoord hebben, maar denkelijk bij het volgende, welks trapgevel langs het schuine dak van ons huis op de plaat zichtbaar kan geweest zijn. De trapgevel van den voorgevel schijnt op deze afbeelding ter rechterzijde eenigszins uit te springen boven het onderste gedeelte van den gevel. Denkelijk sprong ook de rij kanteelen eenigszins voor den gevel vooruit. 3°. Eene teekening van c. 1760 (Topogr. atlas, n°. 194). Zij vertoont den gevel in hoofdzaak nog in denzelfden toestand; alleen zijn in de gelijkstraatsche vertrekken drie schuiframen aangebracht. De gedeeltelijk zichtbare zijgevel schijnt gemoderniseerd. Voor onze afbeelding leverde deze teekening geene gegevens.

Eene afbeelding van het huis, zoo gelijk aan het reeds afgebeelde huis Loenersloot, op de halve grootte scheen ons voldoende.

[1]) Plecht dd. 14 October 1606 (Transportregisters).

[2]) Resolutiën Gedep. Staten 25 Jan. 1774.

[3]) Resolutiën Gedep. Staten 25 Jan. 1774. — Resolutiën Staten 26 Jan. 1774.

[1]) Resolutiën Ridderschap 3 Maart 1788.

[2]) Deze bibliotheek berust thans in de Universiteits-bibliotheek.

[3]) Resolutiën Ridderschap 3 Maart 1788. De verbouwingsplannen van het huis zijn nog aanwezig onder de teekeningen van het Utr. rijksarchief.

RENESSE.

Het huis Renesse, een klaustraal huis van het kapittel van St. Jan, dagteekent oorspronkelijk zeker van het jaar 1393, toen de Nieuwe gracht, waaraan het ligt, gegraven werd. Doch eerst vrij wat later vernemen wij over het perceel iets zekers: in het midden der 16e eeuw was het in handen van den voornamen Domscholaster (later Domdeken) Adriaan van Renesse, die daar, in de nabijheid van het door de aanzienlijken als woonplaats geliefkoosde St. Janskerkhof, eene ruime woning wenschte te bouwen. Daartoe kocht hij in 1541 het perceel naast het huis in de immuniteit van St. Jan, dat hij van zijnen vader geërfd had, en wist ook de erfpacht van den grond daarvan voor zestig jaren van het kapittel van St. Jan te verkrijgen, met verlof om de perceelen te vertimmeren zooals hij wilde en zelfs den scheidsmuur tusschen „die huysinge van Reness" en het daarbij aangetrokkene perceel weg te breken [1]). Een geheel nieuw, grooter huis verrees dus blijkbaar op het terrein, ingericht op weidschen voet met eene huiskapel voor den bewoner, uitkomende op eene galerij, waar de bedienden blijkbaar in de gelegenheid zouden zijn de godsdienstige plechtigheden in de kapel bij te wonen [2]). Heer Adriaen zelf liet die kapel optrekken en deed zelfs moeite, om eenige vicariën, waarvan hij de collatie bezat, daarheen over te brengen, zoodat ten eeuwigen dage een priester daaraan verbonden zou zijn [3]). Wij behoeven niet te twijfelen, waar deze kapel te zoeken; stellig is het de op onze afbeelding voorkomende, met boogvensters voorziene, vijfhoekige uitbouw achter aan het huis.

Nog verscheidene jaren had heer Adriaen genot van zijn fraai nieuw huis: eerst in December 1559 overleed hij, tien dagen nadat hij door zijne keuze tot aartsbisschop van Utrecht de eerste man van het Sticht geworden was [4]).

Bij zijn testament had hij zijn neef Jan van Renesse, heer van Wulven en Wilp, aangesteld tot zijn universeelen erfgenaam [5]). Een geheel ander man was hij dan zijn oom, de voorname geestelijke. Hij had het smeekschrift der edelen mede onderteekend en werd verdacht ook de beeldstormerij te Utrecht bevorderd te hebben [6]). Toen Alva met krachtige hand de oproerige bewegingen in de Nederlanden ging onderdrukken, behoorde heer Jan dan ook tot de getroffenen: hij werd verbannen en zijne goederen verbeurd verklaard. Aanstonds nam de rentmeester der geconfisceerde goederen bezit van het huis [7]) en liet alle wapens, die de ijdelheid der Renesses boven de poort, aan de schoorsteenmantels en aan de balklagen had aangebracht, uithakken [8]). Want het huis was bestemd voor eene grootsche bestemming. Den 13 April 1570 vestigde het Hof van Utrecht er zijne kanselarij; de president zelf ging er wonen [1]), terwijl ook aan de Staten van Utrecht, die sedert de Oostenrijksche annexatie min of meer onder toezicht van het Hof stonden, daar eene vergaderkamer werd aangewezen [2]).

Zoo bewoonde dus George Rataller, president van het Hof, het huis der Renesses. De Utrechtsche overlevering heeft van zijn verblijf de somberste herinneringen behouden; mag men haar gelooven, dan hebben de ruime kelders onder het huis de zuchten gehoord van menig slachtoffer der Spaansche tirannij, door president en raden daar opgesloten. Alva zelf zou er verblijf gehouden hebben en de legende verhaalt zelfs, dat de geweldenaar gewoon was te paard den breeden trap te bestijgen, die uit de vestibule van het huis leidde naar de kapel [3]). Doch men geloove deze verhalen niet: er is niet de minste reden om aan te nemen, dat het Hof van Utrecht zijne gevangenen zal hebben opgesloten in het gebouw, waar het zelf vergaderde, en het is niet bekend dat Alva Utrecht betreden heeft in den tijd, toen het Hof van Utrecht het huis der Renesses bewoonde. Want dit verblijf duurde slechts enkele jaren: na de Pacificatie van Gent deed heer Jan van Renesse herhaalde pogingen om in zijn eigendom hersteld te worden, en hoewel het Hof aanvankelijk weigerde te verhuizen [4]), moest het de plaats ruimen, zoodra Utrecht zich onder het bewind van den prins van Oranje begaf. Zoodra de Satisfactie geteekend was, verhuisden de Staten van Utrecht gaarne weder naar hunne oude vergaderplaats in het kapittelhuis ten Dom, en het Hof moest spoedig, door den nood gedrongen, hun voorbeeld volgen [5]). Zoo kwam heer Jan van Renesse eindelijk weder in het bezit van zijn huis.

Hij vestigde er zich dadelijk en, getrouw aan zijne tradities, was hij een der ijverigste voorstanders van de Unie van Utrecht, die hij mede onderteekende. Hij bracht het nog tot lid van hetzelfde Hof van Utrecht, dat hem uit zijn huis en hof had verdrongen [6]); maar niet lang kon hij dien triomf genieten: in 1585 schijnt hij overleden te zijn. Zijn naamgenoot en erfgenaam verkeerde niet in zoo gunstige omstandigheden als zijn vader; de troebelen hadden het fortuin der Renesses gesloopt, en de boedel was met schulden bezwaard. Aanstonds moest heer Jan zijn huis voor schuld verbinden aan zijn neef, den kanunnik van St. Jan [7]), en wat erger was, hij moest het zelf ruimen. Het perceel kreeg toen eene onverwachte bestemming. Het huis, dat ten noorden naast het huis van Renesse gelegen was, behoorde van ouds aan de beroemde abdij Oudwijk buiten Utrecht [8]), en toen dit overoude gesticht in 1584 was afgebroken [9]), verhuisden de adellijke bewoonsters naar haar huis binnen de veilige muren der stad. Het perceel was groot en bijzonder ruim; maar toch gevoelden de dames, verwend aan de luchtige zalen harer oude abdij, zich daar beëngd, en zij besloten het aangrenzende huis van heer Jan van Renesse er bij te huren, waar zij tevens het zeldzame voorrecht hadden, eene huiskapel voor haar gebruik bereid te vinden [1]). Op den duur was echter zooveel ruimte toch niet noodig voor de oude abdij, wier dagen geteld waren: in 1623 vinden wij de conventualen nog altijd gevestigd in haar oud perceel [2]); maar stellig hadden toen reeds de meeste juffers, die de plaatsen der oude hadden ingenomen, het gemakkelijker geoordeeld, de inkomsten, die zij van de abdij trokken, te gaan verteren bij hare verwanten en vrienden, liever dan in de eenzame kloosterwoning, waar niets haar meer riep. Het huis der Renesses was dus zeker weder door de dames verlaten, en Jan van Renesse had zich daardoor genoodzaakt gezien zijn voorvaderlijk huis (in 1592) te verkoopen [3]). Toch bleef het nog in de familie: in 1601, toen het kapittel van St. Jan tegen betaling van f 800 er in toestemde, om zijne rechten op dit klaustrale huis, behoorende tot de immuniteit van het kapittel, op te geven, wordt Jan van Renesse van der Aa [4]) als eigenaar vermeld. Nog in 1623 behoorde het huis aan Jan van Renesse van der Aa, heer van Zuylesteyn, en aan de weduwe van Gerrit van Renesse van der Aa. Doch de familie Van Renesse is op den duur niet binnen de stad Utrecht gevestigd gebleven, en allengs is het huis aan andere families gekomen. Het bleef echter steeds in aanzienlijke handen: eerst onlangs is er eene drukkerij gevestigd. De zoogenaamde historische toren met de kapel is in 1859 afgebroken [5]).

De toren aan den achtergevel van het huis is in zijn ouden toestand afgebeeld op eene teekening van J. de Beijer van omstreeks 1740 (Topogr. atlas, nº. 1254*). J. van Liefland leverde een restauratieplan van den toren in zijnen trant in zijn werk *Utrechts oudheid* (1857). Eene (reeds verbleekte) photographie eindelijk werd vóór de afbraak van den toren door den eigenaar aan het Stads-archief geschonken (Topogr. atlas, nº. 1256).

De teekening van De Beijer is zeer nauwkeurig en kon bijna geheel door ons gevolgd worden. Alleen de kap van den toren is veranderd: zij vertoont op de teekening eene vooruitspringende, op houten consoles rustende gootlijst; terwijl de photographie bewijst, dat de toren tot het laatst toe zijne gothische gootlijst van rooden en witten steen heeft behouden. — De afbeelding van het venster in het onderstuk van den toren leverde bezwaar. De Beijer beeldt op die plaats een groot schuifraam af; de photographie vertoont een laag raam, wellicht eene glazen deur; Van Liefland phantaseerde er eene houten puntbogige deur. Het kwam ons waarschijnlijk voor, dat deze lage verdieping enkel tot berging bestemd en dus schaarsch verlicht zal geweest zijn; wij meenden er dus slechts een smal raampje te moeten plaatsen. — De traceeringen in de vensters der kapel komen op De Beijer's teekening duidelijk voor. Ook het uitbouwseltje van het achterhuis met zijn trapgevel (op de latere afbeeldingen verbouwd) is daar nog duidelijk te zien. Op het lagere gebouwtje tusschen dezen uitbouw en den achtergevel van het huis hebben wij (volgens de zichtbare daklijn en de plaatsing van een venstertje scheef in den gevel) een trapgeveltje hersteld. De hoek van het hoofdgebouw vertoont op De Beijer's teekening een modern dak met dakvenster.

De toren, die van binnen slechts 10 voet in het vierkant meette [1]), bevatte stellig op de eerste verdieping de bovenvermelde uitgebouwde huiskapel. De contreforten schijnen echter te bewijzen, dat het gebouw oorspronkelijk niet hooger dan deze eerste verdieping is geweest. Later zijn dan twee verdiepingen met woonvertrekjes daarop gebouwd: zoo zal de toren ontstaan zijn.

ST. BARBARA- EN ST. LAURENS-GASTHUIZEN.

Het St. Laurens-gasthuis werd in 1359 gesticht door den bakker Ghisebrecht Weddeloep. Hij droeg daartoe aan de bewaarders der nieuwe stichting over zijn huis Ter Hogherstraten aan de Oude gracht bij het stadhuis, onder bepaling, dat zij in het achterhuis aan de Neude zeventien armen om niet zouden laten wonen, terwijl zij het huis zelf (aan de Oude gracht) zouden verhuren, om uit de opbrengst de onderhoudskosten van het gesticht te voldoen.

Doch in 1372 maakte de stichter met zijnen zoon Gheryt, een priester, eene andere regeling. Ook het voorhuis zelf werd toen bestemd tot liefdadige doeleinden onder het patronaat van St. Barbara: in de zaal van het huis en op den daarboven gelegen zolder, beiden aan de straat gelegen, zouden arme zieken opgenomen en verpleegd worden. In 1392, na den dood van den stichter, schijnt door zijn zoon nog eenige verandering in de inrichting gebracht te zijn, in dien zin, dat het St. Laurens-gasthuis bestemd werd tot woning voor de verpleegsters, die de zieken in het voorhuis zouden bedienen [2]). Hoe de verhouding tusschen de beide huizen later geregeld is, blijkt niet[3]); maar althans nog in 1551 lag het St. Barbara-gasthuis als van ouds aan de Oude gracht (de Plaats), terwijl het St. Laurens-gasthuis daarachter aan de Neude gelegen was[4]).

Van de beide huizen aan de Oude gracht, die te zamen het St. Barbara-gasthuis vormden, is de linksche gevel het huis Ter Hogherstraten, dat in 1372 tot ziekenhuis bestemd werd; de meest rechtsche gevel is het huis Cranenborch, dat destijds aan de noordzijde van het huis Ter Hogherstraten lag en dat later bij het gasthuis aangetrokken moet zijn [5]). Wanneer wij opmerken, dat reeds in 1375 eene kapel bij het gasthuis aanwezig was [6]), zijn wij geneigd het er voor te houden, dat toen de hooge bovenzaal van het huis Ter Hogherstraten, bij de stichting van het gasthuis voor

---

1) Charter van 21 Januari 1541 (Archief van St. Jan).

2) „Die capell in die huysinge van Renesse, staende theynden der galerien"; aldus omschrijft ze heer Adriaen in zijn testament van 22 September 1557 (in het Transportregister dd. 18 Januari 1560).

3) Zie het boven aangehaalde testament.

4) Kok, Vaderl. woordenboek. XXIV p. 175.

5) Zie het boven aangehaalde testament.

6) Kok, Vaderl. woordenboek. XXIV p. 176.

7) De familie Van Renesse was niet gelukkig: den 29 December 1575 werd ook het huis van den neef van heer Jan, den kanunnik Jan van Renesse, door den stadhouder tijdelijk gerequireerd, om bij zijn logement getrokken te worden tegen betaling van huur. (Zie de raadsnotulen van dien dag.) Toch behoorde deze Renesse geheel niet onder de latere voorstanders van de Unie van Utrecht.

8) Matthaeus, De jure gladii. p. 625. — Bondam, De unie van Utrecht. p. 39 noot.

1) Matthaeus, De jure gladii. p. 625. — Utrechtsche volksalmanak 1854 p. 153. — Matthaeus, De nobilitate. p. 689.

2) Bondam, Onuitgegeven stukken. III p. 313.

3) Liefland, Utrechts oudheid. p. 129.

4) Matthaeus, De nobilitate. p. 689.

5) Bondam, Onuitgegeven stukken. III p. 288 vlg., 312 vlg.

6) Kok, Vaderl. woordenboek. XXIV p. 176.

7) Charter van 5 Maart 1585 (Archief van St. Jan).

8) Zie het boven aangehaalde testament van heer Adriaen van Renesse dd. 1557.

9) Utrechtsche kroniek, in: Kronijk Hist. Gen. XXI p. 545 46, 553. — Buchelius, Descriptio. p. 79.

1) Zie het boven aangehaalde charter van 5 Maart 1585.

2) Zie eene akte van dat jaar onder de eigendomsbewijzen van het huis.

3) Kok, Vaderl. woordenboek. XXIV p. 178. — Liefland, Utrechts oudheid. p. 130.

4) Charter van 18 December 1601 (Archief van St. Jan).

5) Liefland, Utrechts oudheid. p. 129.

1) Liefland, l. c. p. 129.

2) Zie de drie fundatiebrieven afgedrukt bij: Muller, Gesch. der fundatiën beheerd door Regenten der gods- en gasthuizen, p. 9 vlg.

3) In 1414 woonden er inderdaad (zooals in 1392 bepaald was) „susteren" „after opter hofstede" van het St. Barbara-gasthuis, dus in het St. Laurens-gasthuis.

4) Zie: Van der Lith, Geschiedenis van het krankzinnigengesticht. p. 189.

5) Aantt. over de Utr. huizen door C. Booth. (HS. Stadsbibliotheek.)

6) Matthaeus, Fundationes. p. 304.

de verpleging der zieken bestemd, was ingericht als kapel.

De gasthuizen van St. Barbara en St. Laurens hebben bestaan tot de omwentelingsperiode, toen ze, als zoovele openbare gebouwen te Utrecht, als kazerne gebruikt en door de militairen half vernield zijn; waarschijnlijk hebben zij daarna niet meer als gasthuis dienst gedaan. Nadat bij het K. B. van 27 Maart 1817 de zeven Utrechtsche gasthuizen gecombineerd waren tot één stichting, die zich in het gebouw van het St. Bartholomeus-gasthuis vestigde, werden de St. Barbara- en St. Laurens-gasthuizen in 1834 verkocht en afgebroken: op het terrein verrees de groote manufactuurwinkel der firma Sinkel.

Van het St. Barbara-gasthuis bestaan zeer vele afbeeldingen. De oudste, zeer gebrekkige afbeeldingen zijn te vinden op een gezicht van de Ganzenmarkt, omstreeks 1610 geschilderd door J. C. Droochsloot, in het Museum Kunstliefde (Topogr. atlas, no. 976), en op eene schets van J. van Ruysdael in het Museum Boymans (Topogr. atlas, no. 122***). De Beijer heeft het gasthuis tallooze malen afgebeeld op zijne stadsgezichten (zie b. v. Topogr. atlas, no. 978). Ook bestaan er afbeeldingen van omstreeks 1770 naar J. Bulthuis (Topogr. atlas, no. 978*) en van omstreeks 1830, geschilderd door H. A. F. A. Gobius (Topogr. atlas, no. 981). Beter en vertrouwbaarder dan deze allen is de groote teekening door den architect C. Ostermann dd. 1834 (Topogr. atlas, no. 981*); zij geeft een nauwkeurig beeld van den gevel in zijn zeer geschonden toestand voor de afbraak.

De reconstructie van den linkergevel (Ter Hogherstraten), die volgens Ostermanns teekening gemakkelijk scheen, leverde toch eenige moeielijkheden. Dat de later horizontaal verdeelde verdieping oorspronkelijk één hooge zaal bevat had, blijkt uit de tusschen de verdiepingen doorloopende venstertraceeringen, die op alle teekeningen zichtbaar zijn. Dat de oude toegang van het gasthuis in dezen linkergevel geweest is, schijnt niet te betwijfelen: De Beijer beeldt nog duidelijk de zware gothieke deur in dezen ingang af. De traceeringen der vensters in dezen gevel moesten gephantaseerd worden; maar ze waren stellig zeer eenvoudig geweest. Bezwaar leverde echter de bekroning van den gevel. Ostermann laat den gevel nagenoeg puntig uitloopen; de 18e eeuwsche teekeningen bekronen hem met een vierkant vlak met driehoekig dekstukje, — Ruysdael met een dergelijk metselwerk, waarin eene klok schijnt te hangen, — Droochsloot eindelijk met een achtkantig houten torentje, waarvoor echter boven op den gevel geene plaats schijnt te zijn. Wij meenden, dat de gevel (zooals nog in het St. Bartholomeus-gasthuis) zal geeindigd zijn in een vierkantig metselwerk, waarin de klok zal gehangen hebben; wellicht is dit vierkant later door een driehoekig dekstukje bekroond.

Meer moeielijkheden leverde de rechtergevel van het St. Barbara-gasthuis (Cranenborch). Wij bezaten daarvan dezelfde afbeeldingen als van den linkergevel, behalve de teekening van Ruysdael, waarop deze gevel (vreemd genoeg!) ontbreekt. Ook hier was de teekening van Ostermann ons uitgangspunt. In de zaal gelijkstraats plaatst deze nog eene laat-gothische traceering, die wij natuurlijk overnamen. De deur in dezen gevel was blijkbaar modern; zij stond scheef onder het rechtsche raam. Dat de twee verdiepingen in dezen gevel niet te zamen één hooge zaal gevormd hebben, blijkt uit het feit, dat op alle afbeeldingen eene gemetselde afscheiding tusschen beiden duidelijk zichtbaar is; bovendien vertoonen de teekeningen van Bulthuis en Ostermann beiden boven de benedenvensters gemetselde bogen, die niet volkomen recht onder de bovenste staan. (Deze vreemde bijzonderheid is natuurlijk op onze afbeelding teruggegeven.) De vensters der bovenverdieping, vooral het middenvenster, zijn onevenredig hoog; de boogvullingen, door ons met eene traceering aangevuld, kunnen ook open geweest zijn. — De bekroning van dezen gevel is op alle latere afbeeldingen gelijk aan die van den linkergevel: puntig met een klein vierkantig dekstuk. Alleen Droochsloot, de oudste der teekenaars, geeft een zeer eigenaardigen trapgevel met kanteelen; gaarne hebben wij dezen eigenaardigen gevel overgenomen, — te liever omdat het niet denkbaar was, dat op dezen gevel, evenals op den eersten, eene klok was aangebracht.

De breedte van de beide gevels staat niet geheel vast, daar op Ostermann's teekening geene schaal is aangegeven: zij kon echter berekend worden. Op Ostermann's teekening komen de beide gevels van het gasthuis en het huis Rutenberch voor; deze drie gevels te zamen vormen thans het groote gebouw der firma Sinkel. Het is aannemelijk, dat de onderlinge verhouding der gebouwen door Ostermann juist is aangegeven, ook al kwam deze verhouding niet overeen met een (trouwens blijkbaar onjuisten) plattegrond van den architect Kramm zelf die in 1834 het groote gebouw van de firma Sinkel stichtte (Topogr. atlas, No. 981***). De twee gevels van het gasthuis moeten dan 13.50 meters breed geweest zijn.

Het St. Laurens-gasthuis was achter het St. Barbara-gasthuis aan de Neude gelegen. Wij bezitten van dit gesticht twee afbeeldingen: 1° eene groote en uitvoerige, geteekend door C. Ostermann in 1834 (Topogr. atlas, No. 981**), 2° eene kleine afbeelding van den ouden toestand, voorkomende op een gezicht op de Neude, geteekend door J. de Beijer in 1744 (Topogr. atlas, No. 184 ****). Op de teekening van Ostermann zijn de spitsbogen boven de deur en de beide vensters gelijkstraats met kleine baksteenen dichtgemetseld; wij hebben deze nissen natuurlijk geopend en de vensters van traceeringen voorzien, die nog op de teekening van De Beijer aangeduid worden. De spitsboog van het middenvenster der verdieping hebben wij echter gesloten gehouden, daar zij op Ostermann's teekening was dichtgemetseld met dezelfde soort steenen, waaruit de gevel gebouwd was, en bovendien voorzien was van eene eigenaardige afdekking van elke vensterhelft onder den spitsboog; De Beijer's teekening scheen dan ook op deze plaats een kruisraam aan te geven. — De gevel is op Ostermann's teekening afgedekt door een laag vierkant, blijkens de teekening van De Beijer het overblijfsel van een hooger gemetseld vierkant, waarin eene klok hing. — De breedte van den gevel is op Ostermann's (zuiver bouwkundige) teekening niet aangegeven; zij was echter met eenige waarschijnlijkheid te berekenen door vergelijking met Ostermann's daarbij behoorende teekening van het St. Barbara-gasthuis. Volgens deze berekening zou de breedte 8.95 meters geweest zijn.

HOUTEN HUIZEN.

Toen monsieur De Monconys in 1665 op zijne bekende reis door Nederland uit Amsterdam te Utrecht kwam, scheen het hem toe, dat er een in het oog vallend verschil tusschen beide steden bestond. Van de Weerd (waar de Amsterdamsche schuit aankwam) langs de Oude gracht naar het hotel Plaats Royaal (in de Minderbroederstraat) wandelende, zag hij, dat over het geheel de huizen veel minder fraai en groot waren dan te Amsterdam, „plusieurs maisons n'estant que de bois à la manière de celles de Picardie" [1]), — eene „manière", die den bereisden Franschman blijkbaar zonderling voorkwam. Inderdaad waren houten huizen te Utrecht wellicht meer algemeen dan elders. Althans in 1414 bestonden aldaar speciale rechtsgewoonten voor dergelijke huizen: houten huizen golden als roerend goed en alleen de bij uitzondering voorkomende steenen huizen werden als onroerend beschouwd [2]). De achterlijkheid van de stad Utrecht in dit opzicht blijkt ook uit de stadsgezichten, die ons bewaard gebleven zijn: niet minder dan negen houten gevels hebben wij kunnen afbeelden, waarvan sommige nog voorkomen op teekeningen, niet veel ouder dan het midden der 18e eeuw. Inderdaad, terwijl reeds in de 14e eeuw bepalingen voorkomen, die getuigen dat de overheid de zoo licht ontvlambare rieten daken gaarne zou zien verdwijnen [3]), kwam het integendeel in het begin der 15e eeuw nog voor, dat steenen gevels vervangen werden door houten [4]). Het duurde zelfs tot 1610, eer men (tegelijk met de herhaling van de veroordeeling van nieuwe rieten daken) een verbod uitvaardigde om nieuwe gevels van hout te maken [5]): steenen gevels, oudtijds alleen gebruikelijk voor de verdedigbare burgen van den adel, zouden voortaan algemeen worden. Ook op andere wijzen werd dit doel allengs nagestreefd: het herstellen en verven van houten gevels werd in 1636 en 1643 streng verboden [6]). In 1663 ging men nog iets verder en vergunde alleen de bestaande houten gevels tot wederopzeggens toe te laten staan, mits men er niet de minste reparatie aan verrichtte [7]), — eene bepaling, in 1687 en zelfs nog in 1718 herhaald [8]). Het feit, dat aldus nog in 1718 verschillende houten gevels te Utrecht blijken bestaan te hebben, wordt door de afbeeldingen bevestigd: het huis, dat het eerste afgebeeld wordt op plaat XI (en dat voorkomt op eene teekening van De Beijer van 1746) schijnt zelfs met zijne breede pilasters tusschen de vensters en met zijne eigenaardige versiering van daklijst en nok (onbegrepene navolgingen van gothieke versieringen) eerst te dagteekenen uit den tijd, toen de Louis XIV-stijl hier den toon aangaf, d. i. uit het begin der 18e eeuw. Is dit juist, dan blijkt daaruit, dat — al zullen in dien tijd wel geene volkomen nieuwe houten gevels meer gebouwd zijn — het verbod van reparatiën aan houten gevels (die, bijna altijd tusschen steenen zijmuren gevat, betrekkelijk weinig brandgevaar leverden) wel niet zeer nauwgezet zal zijn opgevolgd.

Omtrent de geschiedenis van de afgebeelde houten huizen heb ik weinig mede te deelen; uit den aard der zaak waren het meestal weinig belangrijke burgerhuisjes, behoorende tot de vele, die geene geschiedenis hebben. Slechts van twee huizen kan ik iets mededeelen: Coeckenkelnaer en Coenraet-biscop.

[1]) Journal des voyages de M. de Monconys. II p. 180.
[2]) Rechtsbronnen van Utrecht. II p. 127.
[3]) Rechtsbr. van Utrecht. I p. 20.
[4]) Rechtsbr. van Utrecht. II p. 126.
[5]) Van de Water. Placaatboek. III p. 609.
[6]) L. c. III p. 643.
[7]) L. c. III p. 613.
[8]) L. c. III p. 617.

Coeckenkelnaer (de parel der collectie) wordt reeds vermeld in 1313 [1]). Het werd eerst afgebroken op het laatst der 17e eeuw: immers in 1694 werd aan den toenmaligen eigenaar de reparatie van den houten gevel slechts vergund op voorwaarde, dat die gevel dadelijk na het einde van den oorlog (dus in 1697) door een steenen zou worden vervangen [2]). Natuurlijk is het echter niet waarschijnlijk, dat de hier afgebeelde houten gevel zelf dagteekent van 1313.

Coenraet-biscop wordt het eerst vermeld in akten van 1407 [3]) en van 1416 [4]); en nog in 1676 komt het voor [5]). Doch met de geheele rij huizen aan de grachtzijde der Snippenvlucht is het in 1700 volgens besluit der Vroedschap afgebroken [6]).

1. Het huisje in de Hamburgerstraat (breed 5.30 meters) komt voor op eene teekening van J. de Beijer van 1746 in den atlas van H. M. de Koningin-Moeder te Soestdijk, met vergunning van H. M. gephotographeerd (Topogr. atlas, n°. 860**). Alleen iets meer dan de linkerhelft van het huis is daarop te zien; maar de gelijkvormige rechterhelft was natuurlijk zonder moeite bij te voegen. De eigenaardige toonbanken en het afdak aan de vensters gelijkstraats en de bij afwisseling opslaande en neervallende luikjes der verdieping zijn duidelijk op de teekening aangegeven; tegen de middenpilaster is ter hoogte van de eerste verdieping een geornneerde ijzeren stang (blijkbaar voor een uithangbord) bevestigd, die echter op de teekening niet af te beelden was. — Boven zeide ik reeds, dat deze gevel blijkbaar de jongste der door ons afgebeelde is.

2. Het huisje over de Bezembrug (breed 7 meters) komt voor op eene kopie, door Jhr. Mr. V. de Stuers vervaardigd naar eene teekening uit het midden der 17e eeuw, vroeger berustende in partikulier bezit te Breda (Topogr. atlas, n°. 111). De afbeelding van het huis, welks rechterhelft daar gedeeltelijk bedekt is door een ander huis aan den waterkant, is slechts schetsachtig behandeld, zoodat de bijzonderheden niet goed te zien zijn; bepaaldelijk is de versiering der daklijsten en van de bekroningsbalk niet goed zichtbaar.

3. Het huis de Zwaan, op den hoek der Jacobikerksteeg, (breed 4.10 meters) is meermalen afgebeeld: 1°. door J. de Beijer in 1736 (zie eene door hem zelven vervaardigde kopie dd. 1767: Topogr. atlas n°. 103) en 2°. in 1748 door C. Pronck op eene kleinere teekening in den atlas van H. M. de Koningin-Moeder te Soestdijk, blijkbaar eene kopie naar de vorige teekening (waarnaar met vergunning van H. M. eene photographie werd vervaardigd: Topogr. atlas, n°. 103*). Beide teekeningen geven een gezicht onder de Jacobibrug op de Weerdpoort, zoodat het onderste gedeelte van den houten gevel niet meer te zien is; dit gemis hindert echter weinig, daar het bovengedeelte der deur nog juist even zichtbaar is en de rest van den ondergevel gemakkelijk kan aangevuld worden. De vensters der verdieping zijn op de

[1]) Charter dd. 1313 Dinsdach na St. Peters en Pouwelsdach, in het cartularium van het H. Geesthuis, fol. 1. (Stadsarchief.)
[2]) Vroedsch. resolutie 2 Juli 1694, in het Register van vergunningen, dl. IV. (Dat juist dit huis in de resolutie bedoeld wordt, blijkt uit een transport van 16 April 1756.)
[3]) Matthaeus, Fundationes. Dedic. p. IV. — De ligging van het huis blijkt uit de plaats, medegedeeld in het Utrechtsche jaarboekje 1892 p. 240.
[4]) Rechtsbronnen van Utrecht. II p. 137.
[5]) Plecht van 25 Februari 1676. (Transportregister.)
[6]) Vroedschapsresolutiën 19, 26 Febr., 2 April, 13, 21 Mei 1700.

teekening om den andere met hout gesloten, terwijl van de vensters boven de deur alleen de twee middelste open zijn; wij hebben gemeend, die vensters allen te mogen openen. De gevel, geheel van onderen gezien, schijnt op de teekening zeer gedrukt; de hoogteverhoudingen zijn daarom door ons eenigszins veranderd. — De gevel is op de eerste teekening groen geverfd; aan een georneerden ijzeren stang op den linkerhoek hangt een uithangbord met een zwaan, dat op onze teekening niet was aan te brengen.

4. Het huis Koeckenkelnaer, blijkbaar het oudste der afgebeelde houten gevels (breed 5 meters), is geteekend naar eene schilderij van A. Honich dd. 1662 in het Museum Kunstliefde (waarvan eene kopie aanwezig is: Topogr. atlas n⁰. 1009*). Het huisje (een hoekhuis met twee gevels) is daar volkomen duidelijk afgebeeld met zijn rondloopend balkon, zijn gothischen pinakel met smeedwerk, zijn snijwerk aan de kap, zijn droogrek en zijn uithangbord met gesmeed ijzeren hanger. Geenerlei wijziging is dus in de teekening aangebracht. — Het huis is op de schilderij bruin gekleurd.

5. Het hoekhuis van de Schoutensteeg (breed 7.45 meters) is afgebeeld op een gezicht van de Neude, geteekend door J. de Beijer in 1744 (Topogr. atlas, N⁰. 184*****). De afbeelding is zeer klein, zoodat de détails aan duidelijkheid te wenschen overlaten: zoo is b. v. het getal vensters onder en boven de luifel op de teekening niet gelijk, de versiering van de kap onduidelijk. De eigenaardige Louis XIV-luifel met hare geslotene ronde verhooging in het midden is echter goed te zien.

6. Dit huisje, bij het stadhuis gelegen (breed 4.10 meters), is met bijzondere duidelijkheid afgebeeld op de bovengenoemde schilderij van A. Honich (1662) in het Museum Kunstliefde (Topogr. atlas No 1009*); niets is dus in de teekening veranderd. De juistheid der afbeelding (bepaaldelijk ook met betrekking tot de merkwaardig smalle afscheiding tusschen den winkel en de eerste verdieping) wordt bevestigd door een gezicht op het Utrechtsche stadhuis gedurende het vredescongres van 1713, gegraveerd door J. Smit (Topogr. atlas No. 1013), waarop de helft van dit geveltje nog voorkomt. — Op de schilderij van Honich is het huisje donkergroen geschilderd, terwijl de openstaande luiken van binnen donkerrood zijn.

7. De achterzijde van het huis Coenraet-biscop komt voor op een gezicht op de Ganzenmarkt en het stadhuis, geschilderd door J. C. Droochsloot omstreeks 1610 en aanwezig in het Museum Kunstliefde (Topogr. atlas No. 1275). De afbeelding is duidelijk en op onze teekening geheel gevolgd. De houten uitbouw boven de trap, rustende op het pannen dak van de steenen loods, die op de werf achter het huis gebouwd is, is volkomen duidelijk zichtbaar, evenals de beide steenen zijgevels. De eerste en de tweede verdieping springen op de schilderij een venster verder naar rechts uit dan de bovenste verdieping; deze bijzonderheid, stellig te wijten aan eene onnauwkeurigheid van den schilder, is op onze teekening weggelaten. — Het huis is op de schilderij groen geschilderd; het dak is roodbruin, denkelijk niet belegd met pannen, maar met tegels. — Daar de huizen van de Snippenvlucht in 1700 weggebroken zijn, zijn de afmetingen van dit huis onzeker.

8. Het huis de Ster (breed 7.40 meters) is het duidelijkst te zien op eene groote teekening van De Beijer, gedateerd 1736 en door hem zelven in kleuren gecopieerd in 1767 (Topogr. atlas No. 122****). Op die teekening is het onderste gedeelte van den gevel vernieuwd door het aanbrengen van metselwerk in het houten raamwerk. De rij dubbele vensters boven de luifel is zoodoende geheel gesloten. Van de rij vensters der eerste verdieping zijn alle benedenvensters, met uitzondering van twee, toegemetseld; de bovenvensters zijn met hout gesloten. De vensters der tweede verdieping, behalve twee dubbele vensters, en het middenvenster der derde verdieping zijn met hout gesloten. Wij hebben gemeend alle vensters weder te mogen openen. Daarentegen is een hijschblok met venster in den nok van het dak, als blijkbaar later toevoegsel, door ons weggelaten. — Eigenaardig is het, dat hier (evenals op de andere twee teekeningen van De Beijer) de linkerzijmuur van onzen gevel op de hoogte der eerste verdieping naar voren springt met een ronden boog, — ongemotiveerd bij dezen gevel, die wel lager en hooger, maar niet op de aangeduide plaats naar voren springt; denkelijk behoorde deze muur, die op onze teekening afgebeeld is, bij een ouderen houten gevel van het huisje. — De gevel is op de teekening vaalgroen gekleurd, de geslotene luiken wijnrood; eigenaardig is de op het houtwerk geschilderde witte ster. — Minder duidelijke reproducties van het geveltje vindt men op twee andere teekeningen van De Beijer van 1736 en 1737 (Topogr. atlas n⁰. 113*** en n⁰. 124). Oudere afbeeldingen leveren de schilderij van Droochsloot van omstreeks 1610 in het Museum Kunstliefde (zie Topogr. atlas n⁰. 1245) en het gezicht op de Stadhuisbrug, in 1636 geteekend door Saenredam (Topogr. atlas n⁰. 113). Beide afbeeldingen zijn echter onduidelijk; de tweede vertoont echter de fraaie gothische pinakel met het ijzerwerk van den topgevel.

9. De achtergevel van het hoekhuis der Bezembrug komt duidelijk voor op de reeds vermelde teekening van Victor de Stuers naar eene teekening uit het midden der 17e eeuw (Topogr. atlas n⁰. 111). De teekening is schetsachtig behandeld, zoodat de details van den gevel niet tot hun recht komen (bepaaldelijk de versiering van de daklijst en de ingang op de werf). Duidelijk blijkt echter, dat de bovenlichten van de vensters der eerste verdieping breeder zijn dan de luikjes daaronder, en dat in de eerste verdieping het middelste luik zich naar beneden opent, de andere luiken naar ter zijde. Eigenaardig is de uitbouw ter rechterzijde, rustende op den muur der brug (en zeker op eene, op de oude teekening weggelatene stut); denkelijk zal zij een ingang van de brug af naar het achterhuis bevat hebben. De gevel was op de teekening bruin gekleurd. — Daar de huizen van de Snippenvlucht in 1700 zijn afgebroken, zijn de afmetingen van dit huis onzeker.

KLAUSTRAAL HUIS VAN HET KAPITTEL VAN ST. JAN.

Het huis, waarvan wij hier den plattegrond mededeelen, was van ouds een klaustraal huis van het kapittel van St. Jan, bestemd tot bewoning door een der kanunniken. Evenals dit huis, waren alle klaustrale huizen van de drie jongere kapittelen der stad gelegen rondom de kerk op ruime erven, uitkomende op het plein om de kerk. De inrichting van dergelijke huizen is aan dit voorbeeld duidelijk na te gaan. Aan het kerkhof vond men de brug en daarop de voorpoort met het portiershuisje, van waar men toegang verkreeg tot

eene smalle gang tusschen de tuinmuren der beide aangrenzende perceelen. Aan het einde van de gang gekomen, stond men voor twee deuren, waarvan de meest linksche toegang gaf tot een voorpleintje, waarop links de huiskapel van den bewoner van het huis was uitgebouwd; eerst daarachter verhief zich, midden in den grooten hof, het huis zelf. Blijkbaar bestond het uit verschillende deelen, in den loop der tijden aangebouwd; reeds de drie onregelmatige gevels, die het vertoont op de opstandteekening van 1604, bewijzen dit; maar niet minder de inrichting zelf van het huis. Blijkbaar waren de drie voorkamers (no. 7, 8 en 9) de kern van het huis [1]), met de daarbij behoorende keuken (no. 15) en de „kelderkamers" en „steenen kamer" (no. 12, 13 en 14), die eene soort van vestibules schijnen geweest te zijn (en die thans ook werkelijk tot een met marmer bevloerde gang zijn ingericht). De daarbij afzonderlijk liggende groote schuur (no. 17) schijnt meer bij het achtererf te behooren; en de achterkeuken met de bottelerie en het loodsje (no. 10, 16 en 11) zijn blijkbaar kleine bijgebouwtjes, die buiten het eigenlijke huis liggen. Maar het achtersalet en de nieuwe kamer (no. 18 en 19) moeten (ligging en naam bewijzen het) later aangebouwd zijn, en behooren niet bij het oorspronkelijke huis.

Op het voorste gedeelte van het erf, van alle zijden door muren omgeven, vond men den tuin, in hoofdzaak misschien bloemtuin, maar stellig toch ook gedeeltelijk tot moestuin ingericht. Achter het huis lag de boomgaard en daarachter de gebouwen voor de bebouwing van het erf, dat blijkbaar eenigszins als boerderij dienst deed: daar stond niet alleen de reeds vermelde groote schuur, maar ook een wagenhuis en groote stallen voor paarden en vee, terwijl naast de achterpoort de portierswoning weder niet ontbrak. Men ziet, dat de bewoning en bebouwing van een dergelijk groot erf een vrij talrijk personeel moet vereischt hebben en dat de bewoner nog in de 17e eeuw midden in de stad Utrecht leefde als een heereboer, wiens grond grootendeels in zijne eigene behoeften voorzag, zoodat hij slechts zelden zijn toevlucht behoefde te nemen tot de markt, die toch op weinige schreden van zijne woning gehouden werd.

Het huis bestaat in hoofdzaak nog; maar het is niet meer geheel het oude. In 1659 heeft de eigenaar, de bekende burgemeester Dr. Cornelis Booth, in overleg met zijn buurman, den heer Van Reede van Drakestein, de gemeene gang verbreed en doorgetrokken tot aan de Voorstraat. Aan het S^t. Janskerkhof ter weerszijden van de straat, die nog ter gedachtenis van haren ontwerper Boothstraat heet, zijn toen op de perceelen der heeren Booth en Van Reede vier deftige heerenhuizen verrezen. Ook de straat, die een nieuwen toegangsweg leverde uit de immuniteit naar de eigenlijke stad, is aan weerszijden bebouwd, en ons huis, waarvan de kapel, de kelderkamer en de schuur werden afgebroken, kwam (met het overschietende gedeelte van den voortuin) in de straat te liggen. Het staat daar nog [2]); sedert jaren wordt het bewoond door Nicolaas Beets.

[1]) Toch schijnen zelfs deze kamers niet te gelijk gebouwd te zijn: de gevel van de kamers No. 7 en 8 maakt een hoek en de kamer No. 9 mist ook thans nog eene verdieping.

[2]) Zie bijzonderheden over de verbouwing in D'Yvoy's Aanteekeningen over de Utr. huizen (bij V. d. Monde's Aantt. Stadsbibliotheek).

Het groote huis met torens en kanteelen, dat (op de opstandteekening van 1604) ter linkerzijde naast het huis voorkomt, en dat blijkens den plattegrond in 1658 aan den heer Van Wittenhorst behoorde, is het beroemde groote huis, waar in 1540 Karel V en zijne zuster de koningin van Hongarije hun intrek namen bij den Domdeken Jan van de Vorst en waar nogmaals in 1549 Philips II logeerde bij den deken van S^t. Jan, Thomas van Nykercken [1]). Dit oude (thans afgebrokene) huis, van welks vroegeren luister ook een prachtige vloer van gekleurde tegels getuigde (afgebeeld bij de Geer, *Het oude Trecht*) komt op geene plaat duidelijk voor; behalve op dezen opstand is het alleen even zichtbaar, achter de S^t. Janskerk, op het groote panorama van Utrecht door Verstraelen van 1634.

Onze plaat is gevolgd naar eene teekening van D. van Groenou, gedateerd December 1658; de teekening zelve is verloren, maar zij is gereproduceerd in Van der Monde's *Tijdschrift voor geschiedenis van Utrecht* (jaargang 1841). Eene iets nauwkeuriger teekening van het klaustrale huis en erf met de St. Janskerk berust onder no. 1274* in den Topographischen atlas der stad; ook deze teekening is vervaardigd door D. van Groenou en gedateerd 23 December 1658 [2]). Deze laatste teekening is voor het klaustrale huis, dat ons belang inboezemt, geheel door ons gevolgd; voor de overige perceelen hebben wij onze teekening aangevuld naar de lithographie in het *Tijdschrift*. — Alleen de teekening der St. Janskerk, waarvan slechts het noordoostelijke deel op de teekening voorkomt, is door ons bijgewerkt: het scheen van belang dit te doen, daar geen plattegrond van de kerk met hare kloostergang bestaat. De aanvulling was gemakkelijk, daar uit de plattegronden van Braun en Van Vianen duidelijk blijkt, hoe het westeinde van de gang (de noord- en oostzijden zijn op de teekening afgebeeld) bij de kerk aansloot. Alleen de plaatsing der kolommetjes van de gang kon niet nauwkeurig aangegeven worden; zij was denkelijk gelijk aan die in de kloostergang van St. Pieter. De inrichting der St. Antonieskapel, tusschen kerk en gang, kon gemakkelijk nagegaan worden uit de gezichten in die kapel door Saenredam en Roosmale in den Topographischen atlas (No. 717* en 719*, 716* en 716**). — De opstand der huizenrij boven aan onze plaat is ontleend aan een plattegrond van het St. Janskerkhof, in 1604 vervaardigd door Jan Rutgerss. van den Berch (Topogr. atlas no. 188). — De uitlegging van onzen plattegrond komt voor op de achterzijde der teekening No. 1274* (en ook op de houtsnede in het *Tijdschrift*).

[1]) Asch v. Wijck, Intrede v. Karel V. p. 87.

[2]) De juistheid van *deze* teekening kan niet betwijfeld worden; die van de verlorene teekening (betrekking hebbende ook op de aangrenzende erven) is echter aan bedenking onderhevig. Immers het hoekhuis aan de Nieuwe gracht, dat den datum 1648 draagt, komt nog niet voor op deze teekening van December 1658; ook de ligging der huizen naast ons klaustraal huis op de erven schijnt vreemd. Niet onmogelijk schijnt het dus, dat de lithographie door Van der Monde naar de nog bestaande teekening gevolgd en willekeurig bijgewerkt is. Voor ons is dit echter van geen belang, daar het ons alleen aankomt op het ééne klaustrale huis.

PROEYSENBURCH.

Proeysenburch was het stamhuis der voorname Utrechtsche familie Proeys, den steun der Hoekschen. Het wordt het eerst vermeld in 1415, toen Jonge Beernt Proeys, die eene groote rol gespeeld had in de Utrechtsche burgertwisten en toen als balling vertoefde aan het hof van graaf Willem VI van Holland, het aan den graaf opdroeg, die er aanstonds weder zijnen vader, Ouden Beernt Proeys, mede beleende [1]). Bijzonder lang bleef het perceel in het bezit der familie, die het gesticht had; want nog in 1496 vinden wij een contract over den eigendom daarvan [2]) tusschen verschillende leden der familie Proeys.

Wellicht door deze continuiteit in de bewoning, bleef het huis eeuwenlang ouderwetsch en onveranderd: nog in 1541 wordt het omschreven als: een huis, van ouds geheeten Proeyssenberch, „mitten berch, stallinge ende bouwehuys, mitten tween poerten ende poortweegen, deen voer-ter straten ende dander achter aen den Steenwech uutgaende" [3]). Destijds behoorde dus nog het geheele erf, van de Oude gracht tot den Steenweg, bij het huis en vond men op dit ruime perceel midden in de stad ook het boerenhuis, de stal en den hooiberg, die men thans slechts op het platteland aantreft. Toch had het perceel vroeger nog grooteren omvang gehad. Van de familie Proeys was het overgegaan aan den bekenden ridder Jan van Huchtenbroeck, het hoofd der Geldersche partij, die eene groote rol speelde in de Utrechtsche onlusten voor 1528 [4]). En deze schijnt het terrein te hebben laten splitsen in twee perceelen, waarop naast elkander aan de Oude gracht nieuwe huizen verrezen, die later de namen Groot en Klein Proeysenburch droegen [5]): immers de balken in de zalen van *beide* huizen waren versierd met het wapen van Huchtenbroeck in den stijl van het begin der 16e eeuw.

Zeker bewoonde heer Jan het groote huis zelf en verhuurde hij het kleine tot stijving zijner financiën; maar op het laatst van zijn onrustig leven (1541, één jaar voor zijn dood) verkocht hij het groote perceel aan den burgemeester Adam Ram, dien wij er nog in 1552 als eigenaar gevestigd vinden [6]). Nog langen tijd bleef het huis in voorname handen: reeds spoedig na 1552 schijnt Ram toch zijn eigendom overgedragen te hebben aan de Italiaansche houders van de bank van leening, die met dit (toenmaals aanzienlijke) ambt als bankiers ook te Utrecht geld en aanzien verkregen. Althans Parchevall Balochi en Michiel Fovasse, die vóór 1581 het huis „gebruyckten", zullen met dit gebruik stellig wel hetzelfde doel gehad hebben als Pedro Ormea, „tafelmeester van de leninge binnen Utrecht", die in 1581 in Proeysenburch woonde, toen Fovasse's schoonzoon, Mr. Joost de Balbian te Gent, hem den eigendom overdroeg [7]). In den kring dezer Italiaansche families, tot wie de Ormea's en de Balbians behoorden en die allen bij de bank van leening betrokken waren, bleef het huis gedurende de geheele 17e eeuw. Abraham Ormea en de erfgenamen van Anna de Milan, echtgenoote van Octaviano dal Ponte, droegen het in 1639 over aan Johanna del Corne, weduwe Daniel de Milan [1]), die er nog in 1669 de bank van leening hield [2]). En eerst in 1723 werd het door Agnes de Milan weduwe Criex en Daniel de Milan Visconti, die onder de aanzienlijkste burgers van Utrecht telde, overgedragen aan Adrianus van Beek [3]). Sedert is het perceel denkelijk als winkelhuis gebruikt.

Toen in 1881 de (uit het begin der 18e eeuw dagteekenende) gevel van Proeysenburch afgebroken en het huis inwendig geheel vernieuwd werd, vertoonde zich na het uitbreken der winkelkasten onverwachts het middeleeuwsche voorhuis nagenoeg ongeschonden, met zijn steenen vloer en zijne zware eiken balken met gothisch geprofileerde steunsels. Het gezicht is toen dadelijk in teekening gebracht (Topogr. atlas n°. 1236**). Deze teekening is geheel onveranderd door ons gevolgd; alleen zijn de ramen en de deur, die uit de 18e eeuw dagteekenden, vervangen door vensters en deur in gothieken stijl. Waarschijnlijk heeft de deur oorspronkelijk in het midden gestaan, zooals bij vele middeleeuwsche Utrechtsche huizen nog in de vorige eeuw het geval was, hoewel bij de meeste de deur verplaatst was bij de inrichting van het voorhuis tot winkel of tot gang met zijkamer. Bij het ontbreken van positieve gegevens omtrent de oude inrichting van het voorhuis van Proeysenburch hebben wij echter geene vrijheid gevonden, deze dispositie te herstellen.

De gepolychromeerde balksleutels uit het begin der 16e eeuw uit de zaal van het huis zijn bij de afbraak aangekocht voor het Stedelijk museum van oudheden, waar ze nog berusten. De balksleutels uit de zaal van Klein Proeysenburch zijn gevolgd naar teekeningen, bij de afbraak van dit huis vervaardigd (Topogr. atlas n°. 1236*** en 1236****), nadat de gevraagde prijs te hoog gebleken was, om de (nog gepolychromeerde) stukken voor het museum aan te koopen. — Van de op beide serieën balksleutels voorgestelde familiewapens is het eene dat van de familie Huchtenbroeck, terwijl het andere niet met zekerheid te verklaren is [4]).

1) Van Mieris, Charterboek. IV p. 309.
2) Matthaeus, Fundationes. Dedic. p. xi.
3) Transport van 14 Juli 1541.
4) Muller, Schilderijen van Jan van Scorel p. 22.
5) Klein Proeysenburch, ten zuiden van Groot Proeysenburch gelegen, is thans aangetrokken bij het hotel Kasteel van Antwerpen.
6) Akte van 27 Mei 1552 in het Transportregister.
7) Transport van 23 Nov. 1581.

1) Transporten van 27 April 1639 en 7 Dec. 1664.
2) Transport van 29 Nov. 1669.
3) Transport van 4 Mei 1723.
4) Het is het wapen van de Utrechtsche familie Groenewoude; doch Jan van Huchtenbroeck, de eigenaar van Proeysenburch, was gehuwd met Maria van Egmont van Meresteyn, terwijl zijne moeder eene freule Van Hardenbroeck was.

ZAAL IN HET HUIS ZOUDENBALCH.

Over het huis Zoudenbalch en zijne geschiedenis sprak ik reeds boven (p. 16). Dat het ook inwendig prachtig ingericht zal geweest zijn, kon niet betwijfeld worden door wie den breeden en rijken gevel beschouwde. Maar een bijzonder geluk is het, dat de hier afgebeelde, zoo bijzonder rijke zaal alleen onder hare zusteren bijna ongeschonden tot in onzen tijd bewaard is gebleven. Zij was trouwens zeer ontakeld, en slechts de phantasie kon de beeldhouwwerken weder reinigen van de verflaag en de muren weder bekleeden met de prachtige tapijten, die nog in den inventaris van 1603 vermeld worden. De vensters en de deur waren gemoderniseerd; de steenen schoorsteenmantel was in houtkleur geverfd; het dessus de porte was nog ongepolychromeerd. Zoo heb ik het vertrek nog gezien. Thans zijn schoorsteen en dessus de porte aanwezig in het nieuwe R.C. weeshuis aan den stadssingel, waarheen ze in 1875 zijn overgebracht.

De zaal was een der vele vertrekken aan de voorzijde van het door ons (op plaat VII) afgebeelde huis. Het vertrek, dat nog bestaat, is voor een paar jaren volgens mijne aanwijzingen met de oude meubels in teekening gebracht door den heer K. Hanau (Topogr. atlas, no. 97***); deze teekening is door ons gevolgd (en na opneming der origineelen in bijzonderheden verbeterd). De oude vensters van het vertrek zijn door ons hersteld, zooals ze op de teekening van den voorgevel zijn aangebracht. Het door ons afgebeelde gothieke deurtje is gevolgd naar een dergelijk meubel van de eerste helft der 16e eeuw, afkomstig uit de St. Paulus-abdij en aanwezig in het Stedelijk museum van oudheden.

TEGELVLOER UIT DE ST. PAULUS-ABDIJ.

De St. Paulus-abdij, in 1006 gesticht op den Heiligenberg bij Amersfoort door bisschop Ansfrid [1]), werd door bisschop Bernulf omstreeks 1050 overgebracht naar de zuidzijde van den burg Trecht, waar zij, een der eerste geestelijke gestichten van het bisdom, gevestigd bleef tot de reformatie, die het Hof van Utrecht overbracht naar de zalen der opgehevene abdij. Wanneer de rijke abt de eetzaal der broeders [2]) heeft doen versieren met een prachtigen tegelvloer, waarvan slechts enkele tegels in het Stedelijk museum van oudheden zijn overgebleven [3]), blijkt niet nauwkeurig; doch het kapsel van de vrouwenbuste op een der tegels bewijst, dat het geschied moet zijn in de 1e helft der 14e eeuw.

De fabriek, die deze fraaie tegels vervaardigde, zal wel te Utrecht gevestigd geweest zijn; indien dit niet het geval was, dan waren hare producten daar toch zeer in trek. Immers de lelietegels van dezen vloer komen ook voor in den bekenden vloer uit een klaustraal huis van St. Jan, die thans in het Stedelijk museum bewaard wordt. En een geheel gelijke lelietegel in het museum van het Kon. Oudheidkundig genootschap te Amsterdam, afkomstig uit eene der zalen van het Bisschopshof, bewijst, dat ook daar eenmaal een tegelvloer aanwezig is geweest, denkelijk wel niet van hetzelfde patroon, maar toch stellig uit dezelfde fabriek als de beide andere vloeren.

De vloer is (met vergunning van den eigenaar) afgebeeld volgens vier schetsen in potlood en in kleuren, berustende in de verzameling van den heer prof. H. Snellen Sr., met behulp van de tegels, die van de vloer overzijn en in het Stedelijk museum van oudheden (No. 102) bewaard worden. De schetsen van prof. Snellen vertoonen: 1°. een gedeelte van het rechtervak van den vloer in kleuren, 2°. een gedeelte van het linkervak met den rand in kleuren, 3°. een gedeelte van het linkervak met den hoek in potlood, 4°. een gedeelte van het middenvak met den rand tusschen de vakken in potlood. De op de schetsen afgebeelde figuurtegels waren allen nog in het museum aanwezig en konden dus nauwkeurig opgenomen worden. Het scheen niet te gewaagd, de vier op de schetsen afgebeelde fragmenten aaneen te voegen volgens de dispositie van den bovengenoemden tegelvloer uit een klaustraal huis van de St. Janskerk, gedeeltelijk afgebeeld in De Geer's *Oude Trecht* (en in zijn geheel op eene teekening, aanwezig in het Stedelijk museum van oudheden), omdat de groote overeenkomst der tegels bewijst, dat beide vloeren uit dezelfde fabriek afkomstig moeten zijn. — Onder de overblijfselen van den vloer van St. Paulus in het museum komen nog enkele (zeer eenvoudige) tegels voor, die in het medegedeelde plan van den vloer niet passen; het is mogelijk, dat deze tegels bij vergissing in den vloer geplaatst zijn (zooals ook meermalen voorkwam bij de overblijfselen van den vloer uit het huis der St. Janskerk, die thans in het museum geëxposeerd is); maar de mogelijkheid van ongedachte complicaties op de gedeelten van het patroon van onzen vloer, die niet op de schetsen van prof. Snellen afgebeeld zijn, is toch natuurlijk niet uitgesloten. — Eene afbeelding van den vloer, geheel gelijk aan onze plaat, is indertijd vervaardigd voor het *Bulletin der Rijksadviseurs*, doch niet uitgegeven (zie een exemplaar dier afbeelding: Topogr. atlas No. 907).

1) Zie het charter van 1006, bij: De Fremery, Supplement op het oorkondenboek van Holland. No. 2.
2) De vloer is afkomstig uit de zittingszaal der rechtbank (vroeger die van het Hof van Utrecht), waar oorspronkelijk het refectorium der abdij was (Buchelius, Descr. p. 109). De zaal is groot 21.23 × 7.62 meters.
3) De grootte der tegels is als volgt: grootste tegels lg. en br. 0.1715 meters, lelie-tegels lg. 0.170, br. 0.085 meters, kleinste tegels g. en br. 0.057 meters.

HOUTEN PLAFOND UIT HET BEGIJNHUIS VAN ST. AGNES.

Het begijnhuis van St. Agnes werd gesticht door den bekenden Wermbout van Buscop († 1413 [1])). De kapel van het gesticht is echter veel jonger: het was de rector van het huis Henrick van Doesburch, als jubilearius overleden in 1536, die haar deed stichten [2]). Het jaartal blijkt uit twee fundatiesteenen, die vroeger in de kapel zelve aanwezig waren en die het jaar 1512 als stichtingstijd, het jaar 1516 als den tijd der voltooiing noemen [3]). Uit de laatste inscriptie blijkt, dat de kapel Calvarienberch werd genoemd. De reden van deze naamgeving is onbekend; maar gewis heeft zij aanleiding gegeven, dat op het houten gewelf, dat de kapel versierde, binnen den fraaien bloemrand de lijdensgeschiedenis van Christus werd in beeld gebracht. Deze schilderingen dagteekenen denkelijk van het genoemde jaar 1516 of eenige jaren later. Op onze plaat is afgebeeld het middenpaneel, met Christus' kruis en de teekenen van zijn lijden, en het daarnaast in de koorsluiting geplaatste paneel met de graflegging. Fragmenten van een derde paneel berusten nog in het Stedelijk museum van oudheden.

1) Van Engelen, Grafs en wapens. (HS. Stadsbibliotheek van Utrecht.) II p. 324; vgl. Vermeulen, Tijdschrift van Utrecht. IV p. 77.
2) Zie eene aanteekening van C. Booth bij: Van Engelen, Grafs en wapens. II p. 342.
3) Zie de inscripties medegedeeld door Buchelius, Descr. urbis Rheno-Traj. p. 27.

Bij de herstelling in 1884 van het dak der kapel (thans Agnieten-kazerne) werden de overblijfselen van het oude houten gewelf (nog hg. 3.90, br. 3.75 meters) gevonden. De stukken zijn uitgebroken en naar het Stedelijk museum overgebracht. Tegelijk zijn ze door den heer J. N. Landré in teekening gebracht (Topogr. atlas no. 955****), daar het niet gemakkelijk was, op de groote paneelen het beschadigde en verkleurde ornament in zijn geheel te overzien. Het zijn deze teekeningen, die thans (verkleind) gereproduceerd worden; eene teekening van het derde, geschondene gewelfvak berust nog in den atlas der gemeente onder hetzelfde nummer. De ornamenten van de randen der gewelfvakken zijn met stempels ingebrand en met waterverf gekleurd; de voorstellingen uit de gewijde geschiedenis zijn (vrij ruw) uit de hand daarbij geteekend. — Het met kleuren versierde balkje, naast het gewelfvak afgebeeld, is een der ribben tusschen de gewelfvakken; terwijl de daarbij afgebeelde roset op de kruising der ribben was aangebracht.

HOUTEN PLAFOND UIT EEN KLAUSTRAAL HUIS VAN DEN DOM.

Het houten gewelf, waarvan een gedeelte hier afgebeeld is, overspande een vertrek van een huis in de Domsteeg (no. 6), blijkbaar vroeger de huiskapel van den kanunnik, die dit klaustrale huis van den Dom bewoonde. Over de geschiedenis daarvan blijkt niets; de schilderingen dagteekenen echter gewis uit ongeveer denzelfden tijd als die in de kapel van St. Agnes. Uit hetzelfde huis is afkomstig de eenvoudige maar aardige tegelvloer, afgebeeld op onze plaat XX.

Bij de afbraak van het oude huis in 1877 werd het zeer beschadigde gewelf met de geschilderde ornamenten ontdekt. Het bestond uit vier vakken en drie driehoekige stukken in den vorm eener koorsluiting. De vakken waren hoog 1.83, breed 2.94 meters [1]), en gescheiden door houten gewelfribben, die ook op onze plaat afgebeeld zijn. De ornamenten van den rand zijn (evenals die van het St. Agnieten-klooster) met stempels ingebrand en met waterverf hier en daar gekleurd.

SCHOORSTEENMANTELS.

De rijk versierde schoorsteenmantel, die het eerst op onze plaat afgebeeld staat, is afkomstig uit het Bisschopshof. Op een ander schoorsteenfries van het hof kwam volgens eene teekening van Mr. P. van Musschenbroek (Topogr. atlas, no. 1222*) voor het wapen van het Sticht, geflankeerd door het wapen van Diepholt en een ander wapen; dit fries was, naar het schijnt, uiterst eenvoudig. De hier afgebeelde, zeldzaam rijke schoorsteenmantel met St. Maarten (of St. Joris) is dus waarschijnlijk niet afkomstig uit den tijd van den stichter van het Bisschopshof, bisschop Rudolf van Diepholt. Het is denkelijk uit den tijd van zijnen opvolger David van Bourgondië, die het paleis blijkbaar veel verbouwde en verfraaide [1]). Daarvoor pleit ook het gevierendeelde wapen ter linkerzijde; immers dit kan niet het wapen van Diepholt zijn, omdat dit niet gevierendeeld was. — Onze afbeelding is gevolgd naar eene krijtteekening uit de 17e eeuw, vroeger in de collectie Royaards van den Ham, thans in de verzameling van het Ministerie van Binnenlandsche Zaken. Daarnaar is in 1877 eene nauwkeurige kopie vervaardigd door E. Mengelberg (Topogr. atlas no. 1222). Het scheen niet doenlijk de rijke versierselen op onze afbeelding met eenige zekerheid te herstellen, daar de 17e eeuwsche teekenaar den gothischen stijl blijkbaar niet begrepen heeft; de voorkeur is dus gegeven aan eene photographische reproductie der oude teekening.

Het tweede schoorsteenfries, afkomstig uit een (thans afgebroken) klaustraal huis der St. Mariakerk, wordt door ons gereproduceerd naar eene photographie, genomen naar het origineele stuk, dat in het Stedelijk museum van oudheden (No. 257) geëxposeerd is, en waarop de polychromie is aangebracht volgens de gegevens, die bij het schoonmaken onder de verflaag ontdekt werden. Op de beide zijden van den schoorsteen leest men duidelijk de jaartallen 1561 en MDLXI; de beide familiewapens zijn mij onbekend, hoewel de letters L. en A. de namen moeten aanduiden.

Het derde schoorsteenfries, van hout, is afkomstig uit eene arbeiderswoning in het Achterom bij de Schalkwijksteeg no. 10, en mede opgenomen in het Stedelijk museum (No. 255*). Ook dit fries is stellig niet ouder dan het midden der 16e eeuw, zooals blijkt uit het kostuum van St. Maarten. De twee familiewapens zijn, hoewel uitgehakt, nog wel te ontcijferen; maar het is mij niet gelukt, ze terecht te brengen. Zeer waarschijnlijk was dit rijke friesje oorspronkelijk geplaatst in een voornamer huis dan de arbeiderswoning, waar het gevonden werd: immers het Achterom is eerst aangelegd in 1645 [2]).

CLARENBURCH.

Het huis Clarenburch, gelegen in het door den bouw der St. Mariakerk afgesnedene gedeelte van de Springwijk, dat sedert naar het huis (Achter Clarenburch) genoemd werd, was blijkbaar zeer oud, zooals blijkt uit de hier afgebeelde interessante romaansche vensterstijlen; het wordt echter eerst vermeld in het jaar 1359 [3]). Eenige jaren later speelde het toen zelfs zekere rol in de stadsgeschiedenis. In 1380 behoorde het aan den schepen Jan van Clarenborch, en zoo genoot het de eer, om herhaaldelijk de vier oversten der stad en een deel van den raad in zijne groote zaal te zien vergaderen, toen de stad in de geschillen tusschen paus Urbanus VI en den tegenpaus Clemens VII bedreigd werd met het interdict [1]). Eene revolutie bracht echter in Juni van hetzelfde jaar heer Jan van het kussen, en twee jaar later vinden wij hem bezig met vrome werken: op O. L. Vrouwen-avond Nativitas 1382 stichtte hij een fonds tot het doen eener kruistocht, dat hij vestigde op den hof voor zijn huis Clarenburch in de richting der Bakkersteeg [2]). Ik weet niet, of het dezelfde Jan van Clarenburch was, die in 1413 den burgemeestersstoel bezette; maar zeker is het, dat hij niet gelukkiger was dan zijn naamgenoot: reeds in 1414 was hij geen lid meer van den raad en vinden wij hem als balling bij hertog Willem VI van Holland, wien hij een jaar later zijne hofstad en woning Clarenborch te Utrecht in leen opdroeg [3]). Denkelijk stierf met heer Jan het geslacht Clarenburch in de mannelijke lijn uit; immers er was bepaald, dat zijn „rechte leenvolger" hem in het leen zou opvolgen, en het was zijne dochter Elisabeth, die het huis bracht aan haren echtgenoot Johan de Voocht van Rynevelt [4]), in wiens geslacht wij het nog in 1556 vinden [5]). Maar intusschen was het oude romaansche huis geheel verbouwd; blijkbaar was het Frederick de Voocht van Rynevelt († 1544), die dit werk ondernam. De nieuwe gevel was versierd met vensterbogen en profielen uit den laat-gothieken tijd, en aan het plafond der groote zaal zag men de wapens van den bouwheer en zijne eerste echtgenoote Beatrix de Coninck († 1522 [6])).

Hoe lang het geslacht De Voocht van Rynevelt nog genoot van zijne nieuwe woning, blijkt niet: in 1633 vinden wij het afgelegene huis in eigendom van Dr. Willem de Milan [7]), wiens weduwe het met schulden bezwaarde perceel in 1640 overdroeg aan den bekenden katholiek Jhr. Adriaen Ram van Schalkwijk [8]). Waarschijnlijk bezat reeds deze het voor de Roomsch-Katholieke gemeente, die er hare bidplaats onder patronaat van de H. Maagd had ingericht; na hem stond het huis althans minstens veertig jaren op naam van Mr. Arnoud Schade [9]), terwijl de Roomsch-Katholieken er hunne vergaderingen hielden [1]). In 1836 werd het oude gebouw afgebroken en vervangen door de nog bestaande Oud R. C. kerk van St. Maria de Mindere Achter Clarenburch.

Van het huis bestaat slechts één zeer gebrekkige afbeelding, geteekend door L. P. Serrurier omstreeks 1730 (Topogr. atlas n°. 1264). De schets is eigenlijk te onnauwkeurig om als model te dienen en is hier (in klein formaat) alleen opgenomen, omdat zij eigenaardig scheen te behooren bij de afgebeelde voorwerpen uit het huis. De (boven reeds vermelde) balksleutels uit het begin der 16e eeuw met de symbolen der vier evangelisten en de wapens der familiën De Voocht van Rynevelt, Ram, De Coninck en Wtenham, berusten in het Stedelijk museum van oudheden (No. 95); de onder de verflaag ontdekte polychrome versiering is daarop hersteld. Het paar kolommetjes, met twee andere (iets kleinere) tentoongesteld in het Stedelijk museum van oudheden (No. 75), zijn in 1860 gevonden in den kelder van het huis Clarenburch. Eeuwenlang hadden zij daar blijkbaar gelegen: immers zonder twijfel zijn zij afkomstig van den oudsten gevel van het huis, die in het begin der 16e eeuw afgebroken werd.

TEGELVLOEREN.

De op onze plaat afgebeelde eenvoudige middeleeuwsche vloer van zwarte en gele verglaasde tegels met roode banden werd in 1877 gevonden in den tuin van het huis in de Domsteeg No. 6, waaruit ook het op onze plaat XVIII afgebeelde houten gewelfje afkomstig is. Hij is destijds voor zooveel mogelijk in teekening gebracht (Topogr. atlas n°. 1274); naar die teekening is onze afbeelding thans gevolgd. De rand in den rechter-bovenhoek, bevloerd met ruwe vloerbakken, omlijstte vroeger natuurlijk den schoorsteen van het vertrek, die in den linker-bovenhoek denkelijk eene bedstede of eene kast.

De daaronder afgebeelde fraaie, roode verglaasde tegels met gele figuren zijn afkomstig van een tegelvloer, in 1896 ontdekt op het terrein van het Vrouwenklooster van Oostbroek bij De Bilt en dadelijk in teekening gebracht (Prov. atlas n°. 272**) Het patroon van den vloer, grootendeels bestaande uit vlakke zwarte en gele tegels, door roode banden verdeeld, was bij de ontdekking slechts voor een klein gedeelte meer te herkennen. De tegels bevinden zich in het bezit van den vroegeren eigenaar van het terrein, den heer G. H. L. baron van Boetzelaer aan De Bilt. De vloer schijnt mij niet ouder dan de 14e eeuw. Tegels zooals de hier afgebeelde komen in de andere mij bekende Utrechtsche tegelvloeren niet voor; denkelijk zijn deze dus uit eene andere fabriek dan de te Utrecht gewoonlijk voorkomende vloeren.

---

[1]) Door eene vergissing bij het teekenen zijn de verhoudingen van het plafond eenigszins onjuist voorgesteld; de schaal is daarom weggelaten. In werkelijkheid zijn de ornamenten van dit kleinere plafond in het lagere vertrek veel kleiner dan die van het plafond der kapel van St. Agnes.

[1]) Zooals boven (p. 7 noot 8) vermeld is, kwamen wapen en embleem van dezen bisschop volgens eene andere teekening van Mr. Van Musschenbroek (Topogr. atlas no. 1222**) ook voor op een steen in den gevel en op een schoorsteenmantel in het Bisschopshof.

[2]) V. d. Monde, Straten en stegen. I p. 265.

[3]) V. d. Monde, Straten en stegen. III p. 24.

[1]) Zie de kameraarsrekening van 1380, uitgeg. in den Codex diplomaticus van het Hist. Genootschap. 2e Serie II p. 77 vlg. — Vergaderingen van den raad in partikuliere huizen waren trouwens destijds niet ongewoon: ieder oogenblik vergaderde de raad althans blijkens de rekening ten huize van den stadsklerk Johannes Tolnaer.

[2]) Muller, Regesten van de stad Utrecht. p. 79. — Nog in 1390 wordt hij als eigenaar van het huis vermeld. (C. Booth's Aanteekeningen over Utrechtsche huizen. HS. Stadsbibl.)

[3]) V. Mieris, Charterboek. IV p. 308, 309.

[4]) Zie Buchell's genealogie De Voocht van Rynevelt (Rijksarchief in Utrecht).

[5]) V. d. Monde, Straten en stegen. III p. 24.

[6]) Zie Buchell's genealogie De Voocht van Rynevelt, l. c. — Ook het wapen zijner moeder Aechte Ram was daarbij aangebracht; het vierde wapen (Wtenham) was gewis dat zijner schoonmoeder.

[7]) Plecht van 1 April 1633.

[8]) Transport van 22 Mei 1640.

[9]) Transport van 25 Nov. 1647; nog het manuaal van het huis geld van 1687 vermeldt zijnen naam.

[1]) Het doopregister der kerk begint met 1665.

INHOUD.

			Blz.
Inleiding.		*(Wording der stad)*	1.
Plaat	1.	Bisschopshof *(1439—1447)*	7.
„	2.	Fresenburch *(eind der 13e eeuw)* . . .	8.
„	3.	Oudaen *(begin der 14e eeuw)*	10.
		Groenewoude *(1e helft der 14e eeuw)* . .	11.
„	4.	Blydenstein *(midden der 14e eeuw)* . .	12.
		Keizerrijk *(c. 1410)*.	13.
„	5.	Rutenberch *(midden der 14e eeuw?)* . .	13.
		Loenersloot *(?)*	14.
„	6.	Lichtenberch *(einde der 13e eeuw?)* . . .	15.
		Lepelenburch *(einde der 15e eeuw?)* . .	16.
„	7.	Zoudenbalch *(c. 1470)*	16.
„	8.	Paushuize *(1517)*	18.
„	9.	Putruwiel *(midden der 14e eeuw)* . . .	22.
		Leeuwenburch *(begin der 15e eeuw)* . .	22.
		Ridderschapshuis *(?)*	23.
		Renesse *(1541)*	24.

			Blz.
Plaat	10.	St. Barbara- en St. Laurens-gasthuizen *(voor 1359)*	25.
„	11, 12	Houten huizen *(14e—17e eeuwen)* . . .	26.
„	13.	Klaustraal huis van het kapittel van St. Jan *(?)*	28.
„	14.	Proeysenburch (voorzaal en balksleutels) *(c. 1530)*	30.
„	15.	Zoudenbalch (zaal) *(c. 1470)*	30.
„	16.	Tegelvloer uit de St. Paulus-abdij *(1e helft der 14e eeuw)*.	31.
„	17.	Houten plafond uit het begijnhuis van St. Agnes *(begin der 16e eeuw)* . .	31.
„	18.	Houten plafond uit een klaustraal huis van den Dom *(begin der 16e eeuw)* . .	32.
„	19.	Schoorsteenmantels *(eind der 15e en midden der 16e eeuwen)*	32.
„	20.	Clarenburch (détails) *(13e — 16e eeuwen)* .	32.
		Tegelvloeren *(14e en 15e eeuwen)* . .	„ 33.

BIJVOEGSELEN.

Blz. 2 tweede kolom regel 13. Bij te voegen eene noot:

Het terrein der St. Paulus-abdij besloeg oorspronkelijk de geheele zuidzijde van den burg Trecht (zooals de St. Janskerk de noordzijde). Toen echter omstreeks 1100 de gracht naar de Tolsteegpoort gegraven werd, kreeg het daaraan grenzende westelijke gedeelte van het terrein natuurlijk waarde als bouwterrein: het werd dan ook in 1256 door de abdij verkocht. (Booth, Aantt. over Utr. huizen. p. 34.) Over de grenzen tusschen het verkochte en het aan de abdij verblijvende terrein vergelijke men een schepenbrief van 1325, gedrukt: Rechtsbr. van Utrecht. II. p. 51, 52.

Blz. 3 tweede kolom noot 3. Bij te voegen:

Daarentegen komt reeds in 1319 de naam Oude gracht voor, en wel *voor de Ganzenmarkt*. Immers volgens een schepenbrief van dat jaar, vroeger onder Booth berustende (Booth, Aantt. over Utr. huizen. p. 5), lag toen een huis „aen d' Oude graft tusschen der Minrebroeder hofsteede aen d' oostzyde ende des scouten hofstede Arnouts van den Velde aen de westzyde." Deze laatste hofstede lag op den hoek der Schoutensteeg: het huis lag dus achter op de Ganzenmarkt, en de Oude gracht liep destijds nog door minstens tot aan de Minderbroederstraat, denkelijk wel nog tot aan de sloot Achter St. Pieter. In tegenstelling met de ten zuiden en ten noorden gegravene kanalen, die destijds de Nieuwe gracht heetten, droeg deze oudere gracht (de oude Rijnarm) dus toen nog terecht den naam van Oude gracht.

Blz. 8 tweede kolom regel 2 van onderen. Bij te voegen:

Merkwaardiger wijze zijn de eerste eigenaars van Fresenburch, die ons na den val van het geslacht des stichters genoemd worden, hunne meest verbitterde vijanden, de Lichtenbergen. Blijkens eene akte van 1384 toch (Utr. jaarboekje, 1898. p. 282) werd het huis toen bezeten door Jan Jacobss. van Lichtenberch; en zeker was het geslacht toen zelfs reeds geruimen tijd in het huis gevestigd; want niet alleen hadden de Lichtenbergen toen ook dit kasteel reeds in leen opgedragen aan hunnen beschermer, den machtigen graaf van Holland; maar het geslacht was in 1384 ook reeds zoodanig achteruitgegaan en verarmd, dat Jan Jacobss. het bezit moest opgeven: hij verklaarde zich te arm om het perceel naar behooren te onderhouden, en de graaf van Holland verleende het daarom in 1384 aan Pelgrim de Wale.

Blz. 19 tweede kolom regel 30 vlg. Te lezen aldus:

Zoo bleef Paushuize dus zonder bestemming, en spoedig hebben de Staten het dan ook verkocht. (Akten van 22 en 2 Maart 1592, in het Recognitieboek van het kapittel van St. Pieter, Invent. nº. 427, fol. LXXV$^{vs.}$, LXXVI$^{vs.}$; vgl. Archief van het aartsb. Utrecht. XIX p. 269. — Hofman, Archief van het aartsb. Utrecht. XIX p. 268, beweert, zonder zijne bron op te geven, ten onrechte dat de verkoop van het huis aan den heer van Brakel eerst in 1612 plaats had.) Eigenaar werd de bekende Reynhart van Aeswijn, heer van Brakel, die zich in den Leycesterschen tijd zeer op den voorgrond had geplaatst. (Dat de heer van Brakel in 1602 werkelijk in het huis woonde, blijkt uit een incident, verhaald door Dusseldorp, Annales. p. 313.) Lange jaren heeft de oude partijleider, die zich bij het oproer van 1610 op nieuw roerde, blijkbaar in het huis gewoond: eerst in 1612, toen hij oud en afgeleefd was, verkocht bij het weder aan Jhr. Daniel d'Ablaing. (Kramm, in Utrechtsche Volksalmanak, 1853. p. 135.)

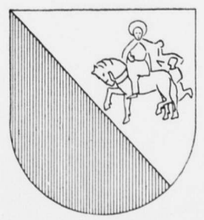

Wapen van Utrecht tot 1528 gevoerd.

DE DOM TE UTRECHT.

I. PERIODE VOOR 1254.

Het belangrijk artikel van den heer Mr. S. Muller Fz., Rijks- en Gemeente-archivaris te Utrecht, in *Het archief van de Geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*" over „*den Dom van bisschop Adelbold*," met de daarbij gevoegde restauratieschets van dat bouwwerk, behandelt den vroegeren Romaanschen Dombouw te Utrecht.

De kennisneming daarvan geeft mij aanleiding de ontwikkeling van de Gothische kathedrale kerk uit de oude Romaansche basilica na te gaan en de verschillende phasen van dien overgang met eenige schetsen toe te lichten.

Zoowel de nadere bespreking van dit onderwerp met genoemden archivaris, de alsnog door hem verstrekte gegevens, en vooral het mij, door hem, toegestaan gebruik van het omvangrijk werk van Jhr. Calkoen [1]), bevattende een zeer belangrijk en uitvoerig uittreksel uit de oude rekeningen van den Dom, in manuscript op het archief aanwezig, gevoegd bij de locale studie van het bouwwerk zelf, stellen mij in staat om de bouwgeschiedenis van den Dom met meerdere waarschijnlijkheid samen te stellen dan tot nog toe bekend is, en daarmede de wordingsgeschiedenis van deze Gothische kathedrale kerk in plattegrondschetsen af te beelden.

Daar ik hierbij op enkele bezwaren stuitte, wat het door den heer Muller voorgestelde plan van den ouden Romaanschen Dom betrof [2]), heb ik eerst een eenigszins gewijzigd ontwerp van die kerk samengesteld, waarbij ik in hoofdzaak ben te rade gegaan met de mogelijkheid van aansluiting der verschillende, van deze kerk staande gebleven, deelen, aan den zich steeds uitbreidenden Gothischen Dom, als ook met de constructieve mogelijkheid om de respectieve onderdeelen van de oude kerk af te breken en door nieuwe bouwdeelen te vervangen, ter plaatse als overeenkomt met den geschiedkundig bekenden opbouw van de Gothische kerk.

Mag men de tryptiek van den Dom van Utrecht in het Rijksmuseum in hoofdzaak als juist aannemen (en de teekening komt mij voor zulks te zijn [1]), dan heeft het Gothische langkoor met slechts drie travéeën (er zijn er nu vier) onmiddellijk, dus zonder tusschenliggend kruisschip, aangesloten aan het oude Romaansche langschip, dat negen vakken telde, en heeft dus het Romaansche kruisschip reeds plaats moeten maken voor den bouw van het Gothische langkoor.

Daar nu het afbreken van zoodanig gebouw bij gedeelten zeker wel zal hebben plaats gehad bij de scheidingsmuren van het oude kruisschip, zoo kan veilig worden aangenomen, dat de westelijke muur van dit kruisschip heeft gestaan ter hoogte van de travée-scheiding van het laatste en voorlaatste vak van het Gothische langkoor.

Verder wijst het Gothische rondkoor belangrijke verschillen aan met het Gothische langkoor, zoowel in vorm als in breedte, zoodat onmiddellijk in het oog springt, dat beide niet gelijktijdig gebouwd kunnen zijn geworden, en dus ter plaatse waar het rondkoor aan het langkoor aansluit eveneens een overgangspunt van den bouw geconstateerd moet worden.

Deze gegevens beheerschen de verdere beschouwing.

De breedte van het bestaande Gothische langkoor is 40 Utrechtsche voet, die van het rondkoor $37\frac{1}{2}$ voet; blijkbaar is getracht het nieuwe Gothische rondkoor, dat aan de oude Romaansche kerk moest aansluiten, zoo groot mogelijk te nemen, zonder nochthans de gewenschte latere grootte van 40 voet te hebben kunnen bereiken.

Het vermoeden ligt dus voor de hand, dat de oude Dom eene, nog iets mindere breedte dan $37\frac{1}{2}$ voet had, en dan komt het ronde cijfer van 36 voet breedte allereerst in aanmerking [2]).

Bouwt men op die maat voort, dan komt men tot zeer sprekende cijfers voor de afmetingen der verschillende onderdeelen, welke het vermoeden, dat genoemde maat juist is, zeer waarschijnlijk maken.

Bij 36 voet breedte van het hoofdschip, en 18 voet, of halve breedte, voor ieder der zijschepen, met 4 voet kolom- en muurdikte, komt men tot eene inwendige breedte van de kerk van 80 voet.

---

[1]) Beschrijving van den Dom of St. Maartenskerk door Jhr. G. G. Calkoen, 2 deelen en supplement.

[2]) Deze bezwaren bleken niet ongegrond, daar door den heer Muller later een minder geschonden exemplaar werd gevonden van het zegel der provisoren der 5 Utrechtsche kapittelen, waarop zijne restauratieschets in hoofdzaak gebaseerd was, en hij daardoor in eene nabetrachting zelve verschillende wijzigingen heeft moeten aanbrengen ten opzichte van de eerst door hem gehuldigde opvatting, en zulks in den geest van het door mij opgestelde ontwerp.

[1]) De teekenaar heeft zich alleen de zeer vergeeflijke vrijheid veroorloofd het standpunt zoo te kiezen, dat de opening tusschen kerk en toren niet zichtbaar werd; ik maakte mij onwillekeurig aan een zelfde vergrijp schuldig toen ik voor de Parijsche tentoonstelling eveneens de Domkerk met toren zoodanig liet fotografeeren, dat de leege ruimte tusschen beiden aan het oog werd onttrokken.

[2]) De Romaansche Pieterskerk te Utrecht had eene breedte van 30 voet.

Neemt men 9 travéeën aan voor de lengte van het schip, overeenkomstig genoemde tryptiek, en deelt men deze in 3 maal 3 vakken, door over het derde vak een pijler in plaats van een kolom te plaatsen (wat toenmaals zeer gebruikelijk was en wel moet worden aangenomen om de mogelijkheid te verklaren, dat het laatste deel van de Romaansche kerk nog zelfstandig kon blijven bestaan, toen men het Gothische kruisschip bouwde), dan komt men tot een lengte van het schip van 120 voet. Laat men verder de westfronttorens slechts weinig breeder zijn dan de zijschepen, dan valt de westgevel nagenoeg samen met de later bestaande scheidingslijn (zie teekening letter C) tusschen de terreinen van den Dom en Oud-Munster, blijft alzoo de Heilige kruiskapel aan de noordzijde (zie teekening letter H. K.) geheel vrij, wat mede als zeer waarschijnlijk is aan te nemen.

Gaat men dan verder de beschrijving na die de heer Muller in boven aangehaald artikel van dezen ouden Dom geeft, dan past daarbij uitmuntend de door mij op de schets I, „*Periode voor 1254*", aangegeven ontworpen plattegrondoplossing, die mede veel overeenkomst vertoont met gelijktijdige voorbeelden in Neder-Duitschland, als de St. Patroclikerk te Soest in Westphalen en de St. Michaëls-kerk bij Hildesheim.

Het kruisschip krijgt hierbij 3 travéeën, elk van 36 voet vierkant; het hoofdkoor bestaat uit een vierkant van 36 voet, met ronde koorsluiting, waaronder mogelijk een krypt [1]), hoewel deze niet afzonderlijk vermeld wordt. Met de zijschepen correspondeeren kleinere altaarnissen, in de teekening zooveel oostelijk terug geschoven dat ter plaatse de trappen, toegang gevende tot de krypt, kunnen worden ondergebracht [2]).

Zoowel wegens de vermelding van een verhoogd altaar aan de westzijde [3]) als van den daarbij behoorenden lichtbalk in de omschrijving vermeld, acht ik eene ronde nissluiting, met verhoogd altaar, tusschen de torens, zeer waarschijnlijk (zie ook wat hierna daaromtrent bij de afbraak wordt gezegd), waarbij de vermelde westingang niet bepaald in het midden behoeft te worden aangenomen, maar zeer goed in den toren kan geweest zijn; dusdanige oplossingen komen meer voor.

Zuidelijk van het langschip is dan nog een betrekkelijk groote kruisgang (Vrijthof) mogelijk zonder de St. Salvatorkerk (ook Oud-Munster genoemd) te bemoeielijken, en daar wij hierachter zullen zien, dat het oude kapittelhuis vermoedelijk stond ter plaatse van het tegenwoordige zuiderkruisschip, dus direct tegen de Romaansche kerk aan, zoo kan de gang niet ook langs de kerk hebben geloopen, maar heeft deze vermoedelijk eene ligging gehad overeenkomende met de later ook bij de Mariakerk te Utrecht gevonden dispositie [1]), waarbij de gang naast den toren, in zuidelijke richting uitgaande, oostwaarts ombuigt om dan weer, noordwaarts gaande, in of naast het kruisschip uit te komen, hetzij direct, hetzij in een daar aanliggende localiteit.

Wat de overige tot de kerk behoorende gebouwen betreft, zoo zijn wij daaromtrent zeer onvoldoende ingelicht. Toch is het mogelijk geweest eene schets van een en ander in de teekening op te nemen, die eenige waarschijnlijkheid aanbiedt, gebaseerd op de weinige gegevens, in verband met eene beredeneerde gevolgtrekking.

Daar bij Romaansche kerken uit dit tijdvak, het koor nog slechts geringe afmetingen had, moet de kruisgang wel gezocht worden ten zuiden van het langschip tusschen kruisschip en toren (zie teekening letter A) [2]). Waarschijnlijk is verder, dat het kapittelhuis in den weg stond om de twee zuidelijke travéeën van het Gothische kruisschip te voltooien; dit kan dan slechts gelegen hebben tegen de oude Romaansche kerk, ongeveer tusschen kruisschip en toren (zie teekening letter B). Bekend is de ligging van den muur, scheidende de terreinen van den Dom en de St. Salvator (zie teekening letter C); vermeld is verder, dat de school in 1396 is vernieuwd; vermoedelijk staat dit in verband met de gewenschte aaneensluiting van de oude Romaansche en de nieuwe Gothische kruisgang, waaruit valt op te maken, dat deze school voor zoodanige verbinding in den weg stond en dan vermoedelijk heeft gelegen aan den zuid-oosthoek van die oude kruisgang (zie teekening letter D), en daarop is verplaatst naar de plek waar zij later gevonden wordt (zie teekening letter L). Bekend is, dat er eene boekerij was, en waarschijnlijk is, dat reeds tamelijk vroegtijdig een aanbouw moet gemaakt zijn ten zuiden van het Gothisch rondkoor, (waaraan later de Gothische kruisgang aansluit); zulks doet vermoeden, dat deze bouw noodig was als gevolg van het wegbreken van het Romaansche kruisschip met aanliggend gedeelte, waarom is aangenomen, dat deze boekerij lag aan de zijde van dit kruisschip (zie teekening letter E).

Vermeld wordt, dat in 1396 een kapel werd gebouwd tegen het Romaansche gedeelte van de kerk, wat dus wel verband hield met het opruimen van den oostelijken vleugel van de Romaansche kruisgang, ter aansluiting aan het Gothisch gebouwde gedeelte, zoodat deze kapel wel is te zoeken ter plaatse (zie teekening F).

---

[1]) Een trap leidde naar het hoofdkoor.

[2]) Deze konden moeielijk ook in het kruisschip liggen, wijl midden voor het koor een altaar staat en ter weerszijden daarvan de trappen naar het koor lagen.

Alleen een ronde altaarnis, direct aan het kruisschip aansluitende, met een verhoogd middenvak van dit schip, waaronder dan de krypt zoude liggen, evenals zulks in Straatsburg voorkomt, acht ik onwaarschijnlijk, en wel: 1° omdat dan het Gothische koor niet aan de bestaande kerk had kunnen aansluiten, zonder eerst het geheele kruisschip te verbouwen, wat wel niet is aan te nemen, en 2° omdat zich alsdan groote moeielijkheden voordoen, waar de gevonden Romaansche resten onder te brengen, die uit de koorafbraak stammen en later in het Gothische koor zijn gebruikt, welke resten nu, voor het belangrijkste deel, op het Gemeentemuseum aanwezig zijn.

Men zou echter ook kunnen aannemen, dat de kerk geen krypt heeft gehad en alleen een verhoogd koor, omdat daarin de ingewanden der keizers Coenraad II en Hendrik V waren bijgezet, wat wel niet boven een krypt had kunnen geschieden, en dat men het verhoogde koor met de kanunnikenbanken zou hebben bijbehouden bij de Gothische verbouwing. Maar ook dan zouden ten slotte, bij het laten zakken van den vloer tot op de tegenwoordige hoogte, deze ingewandkistjes verplaatst moeten zijn geworden, even goed als bij het aannemen eener directe verlaging van het koor bij de Gothische verbouwing.

[3]) De heer Muller vond nog een charter van het jaar 1241, waarin sprake is van een altaar in den Dom, aan de westzijde, boven.

---

[1]) Zie de herstelling van die kerk door den heer Jos. Cuypers in de „Afbeeldingen van oude bestaande gebouwen", uitgegeven door de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, 1850.

[2]) Deze kruisgang kan ook langs de kerk voortgezet zijn in verbinding met het kapittelhuis. Men kan zich de oplossing ook denken, dat de kruisgang meer oostwaarts is verschoven, zoodat de westelijke arm daarvan aan het kapittelhuis grenst en de oostelijke arm in het kruisschip uitmondt. Deze variant heeft zelfs veel waarschijnlijkheid, doch past minder goed bij de latere verbouwing.

De oude sacristy lag dan wel ten zuiden van het oude kruisschip, dus ongeveer ter plaatse (zie teekening G), hoewel daaromtrent berichten ontbreken.

Een en ander opteekenend, in verband met elkander, doet vermoeden, dat misschien ter plaatse H een bebouwde vleugel naast de westerkruisgang heeft gelegen [1]). Verondersteld mag worden, dat de zuiderkruisgang vrij stond, omdat daarachter deels het terrein van de St. Salvator lag, deels het terrein waarop in 1396 de nieuwe school werd gebouwd (dat dus toen wel nog niet bebouwd was).

Eerst bij den bouw van het nieuwe kleine kapittelhuis, met den westelijken vleugel van de Gothische kruisgang, in 1460—'62, werd de gemeenschap met de oude Romaansche kruisgang afgesneden. Toch zal er wel een verbindingsdeur geweest zijn tusschen dit kleine kapittelhuis en die oude gang, omdat wel is aan te nemen, dat men het laatste gedeelte daarvan heeft laten staan gedurende den bouw van het Gothische kruisschip, wijl zulks de eenig mogelijke verbinding bleef tusschen de nieuwe gebouwen en het als kapel gebruikte overschot van de Romaansche kerk. Na 1481 begon men met de afbraak daarvan, doch slechts voor zooveel noodig was voor de stichting van het nieuwe Gothische langschip. Voor het aanbouwen der zuiderkapellen (na 1500 begonnen) moest weder een gedeelte Romaansche kruisgang vallen en zal dan wel eerst toen het laatste stuk zijn opgeruimd.

Ter wille van de volledigheid heb ik de St. Salvator of Oud-Munster en de Heilige kruiskapel mede in de teekeningen opgenomen en laat deze gebouwen de phasen doorloopen, door den heer Muller aangegeven in zijn opstel over „*die St. Salvator Kirche in Utrecht*" opgenomen in „*die Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*" [2]). Eene korte beschrijving moge hier dus volgen:

De *St. Salvator* of Oud-Munsterkerk was ouder dan de Dom en vroeger de kathedrale kerk. Ze is in 1587 afgebroken en moest dus uit oude teekeningen en beschrijving worden gereconstrueerd. Deze kerk schijnt een reeks verbouwingen te hebben doorgemaakt en van eene zuilenbasilica, in den trant der St. Saba kerk te Rome, successievelijk een kruisschip, een toren-voorbouw, een groot Romaansch langkoor met krypt en zijkapellen te hebben gekregen (waarbij de zij-koornis, waarin bisschop Frederik werd vermoord en begraven, is gespaard gebleven en in den bouw is opgenomen. In de eerste schets is getracht deze vroegere phasen zooveel mogelijk weer te geven [3]). Later werden spitsboogvensters in koor en kruisschip aangebracht, terwijl in het langschip successievelijk, met kruisgewelven gedekte, kapellen zijn aangebouwd met wegneming, om den andere, van de zuilen der oude basilica.

De Heilige kruiskapel was na de vernieling van de St. Thomaskapel het oudste Christelijke monument ter plaatse, en was oorspronkelijk door bisschop Willebrordus aan St. Maarten gewijd. Deze kapel werd in 1423 Gothisch omgebouwd en is eerst verdwenen tegelijk met de opruiming der ruïnen van het ingestorte langschip in 1826.

Ik zal nu met deze schets van voor 1254 ter hand de achtereenvolgende verbouwingen van de kerk nagaan.

De na den brand van 1017 in 1024 voltooide, in 1148 weder verbrande en in 1173 nogmaals herstelde kerk, heeft ook in 1253 wederom ernstig (?) door brand geleden (de zuidtoren was bijna verbrand). Wij kunnen hieruit opmaken, dat nog steeds niet van eene gewelfde basilica sprake kan zijn, daar anders de brandschade zich wel alleen tot de daken zou bepaald hebben. Dat die schade zoo ernstig zou geweest zijn, dat deswege een geheel nieuwe bouw noodig werd geacht, is moeielijk aan te nemen, daar anders het hoofddeel van die kerk niet tot 1456, resp. 1481, zou hebben kunnen blijven staan.

Wel is mogelijk, dat men in beginsel besloot tot eene geleidelijke verbouwing, met gewelven, en dan natuurlijk in den nieuwen franschen stijl, zooals zulks ook te Keulen sinds 1248 in begin van uitvoering was; maar voorshands bepaalde men er zich toe van de beschadigde kerk alleen het koor te vernieuwen en in een welfbouw om te zetten, en werden voor het overige wel de daken hersteld en de kerk weder ingericht. Men wist te goed, dat eene Gothische kathedrale niet in enkele jaren kon worden gebouwd en had daartoe ook niet de middelen; het duurde dan ook nog ruim 260 jaren voor dat werkelijk de geheele vernieuwing tot stand was gekomen.

In de bijgaande schetsen is al hetgeen uit Romaanschen of nog vroegeren tijd stamt met gearceerd muurwerk aangegeven, en alles wat in het Gothische tijdperk tot stand is gebracht of verbouwd met effen zwart muurwerk geteekend; de jaartallen van aanbouw of verbouwing zijn daarbij geplaatst terwijl latere verbouw is aangegeven met het voorvoegsel v.

---

[1]) Dit vermoeden baseert alleen op den muur C, die anders geen verklaarbare beteekenis zoude hebben; de vraag is alleen: heeft een gebouw, indien aldaar vroeger aanwezig, zich uitgestrekt slechts over het gedeelte zoover de muur C aanwezig was, of langs den geheelen kruisgang-vleugel? Afbeeldingen van de heilige kruiskapel aan de oostzijde vertoonen aldaar een raam, hetwelk de Gothische vormen der verbouwing van 1423 aangeeft; toen moest dus aldaar een open terrein geweest zijn, zoodat waarschijnlijk ook vroeger dit terrein onbebouwd was. Mogelijk is ook, dat de kleinere achterbouw van de Heilige kruiskapel eerst dateert van de verbouwing van 1423; in dat geval kon de geheele westelijke kruisgang bebouwd geweest zijn zonder de Heilige kruiskapel te raken.

[2]) Een later opstel, getiteld „Nog iets over de Salvatorskerk te Utrecht", mede door den heer Muller uitgegeven, waarin de overeenkomst wordt betoogd met de abdijkerk te Susteren in Limburg, eveneens aan St. Salvator gewijd, kan ik in hoofdzaak niet beamen en acht de eerste omschrijving de juistere.

[3]) De koorsluiting is volgens de oude teekening 6-hoekig geteekend, de heer Muller meent, dat deze, in navolging van de St. Salvators-abdij te Susteren, rond moet zijn geweest.

DE GOTHISCHE DOM.

II. PERIODE VAN 1254—1267.

Men begon alzoo met het geheele Romaansche koor, zoowel de sluiting van het hoofdschip, als die van de zijschepen, af te breken tot aan het dwarsschip, hetwelk bleef bestaan, en ving den bouw van het nieuwe Gothische koor aan, dat wil zeggen vermoedelijk alleen van het rondkoor met de kapellenkrans, terwijl het kleine stukje daarbij behoorende middenlantaarn, wel ter hoogte van den kapellenkrans tijdelijk is afgedekt geworden, iets wat wij bij den bouw van het langschip eveneens zien geschieden, zooals daar uit de rekeningen blijkt.

De laatste pijlers van dit koorgedeelte konden daarbij worden geplaatst zonder het bestaande kruisschip aan te

tasten, en de opening tusschen pijler en dwarsschip kon gemakkelijk tijdelijk gesloten worden. Men breidde daartoe de 36 voet opening van het middenschip, in den triomfboog van het kruisschip aanwezig, voor het nieuwe koor zooveel mogelijk uit, als dit de te maken verbinding toeliet en bracht die zoodoende op ± 37½ voet. De boog van het middenschip correspondeerde op de veelhoekige koorsluiting, die van de zijschepen werden, zoo goed als dit ging, verbonden met de kapellenkrans, tevens kooromgang.

De eerste steen voor dit werk werd gelegd door bisschop Hendrik van Vianden in 1254 [1]). Het is moeielijk aan te nemen, dat het bij dien steen gebleven zoude zijn en de kerk tot na 1288 nog in den ouden toestand zou zijn gelaten, zooals zou moeten worden aangenomen, indien men, met den heer Brom, bisschop Jan van Nassau als stichter van den Dom wil aannemen [2]).

Ook Jhr. Calkoen volgt diens beschouwing en laat de kapellen eerst in 1295 voltooien, en wel naar aanleiding van het oprichten van altaren daarin, in genoemd jaar.

Toch meen ik op bouwkundige gronden die meening te moeten betwijfelen.

Daargelaten dat het moeielijk is te gelooven, dat men den eersten steen voor het nieuwe koor zou hebben gelegd vóór het oude koor af te breken en dan de kerk zonder hoofdkoor zou gelaten hebben, is er zulk een ingrijpend verschil tusschen den bouwkundigen vorm van de koorsluiting en dien van het langkoor, dat men beslist een verschil in bouwperiode moet aannemen en niet zou kunnen verklaren, hoe binnen een betrekkelijk kort tijdsverloop zoodanig verschil in vorm mogelijk zoude zijn. Het meest afdoende argument voor verschil in bouwtijd is echter de grootere breedte die het langkoor heeft gekregen, en wel 40 voet, tegenover de 37½ voet van het rondkoor. Zulks bewijst duidelijk de gescheiden bouwtijd, daar bij gelijktijdigen bouw geen enkele reden aanwezig zoude zijn voor eene dergelijke onregelmatigheid. Men kan daaruit zeker ontleenen, dat de pijlers, althans van het rondkoor, stonden toen de verdere bouw plaats had, en dan is het ook zeker, dat deze pijlers boven waren afgedekt, zij het dan ook maar met eene voorloopige bekapping [3]).

Maar het bestaan van deze kapellen, die op zich zelf geen verderen nieuwen bouw noodig maken, sluit volstrekt niet uit, dat bisschop Jan van Nassau zich de stichter van de nieuwe kerk noemde, want door hem toch werd wel tot den nieuwen bouw van de eigenlijke kerk besloten en daaraan de hand gelegd door afbraak van het Romaansche kruisschip.

Verder is het zeer goed mogelijk, dat de kapellenkrans alleen is opgetrokken en tijdelijk overkapt, en eerst later is afgemaakt; zulks is zelfs zeer waarschijnlijk, als wij uit de resultaten van het onderzoek van de rekeningen door Jhr. Calkoen zien, op welke wijze het langschip tot stand kwam.

Ik meen dus te mogen aannemen, dat de kapellenkrans, die nog de edelste rijpe, vroeg Gothische vormen vertoont, onder het bestuur van bisschop Hendrik van Vianden (1254—1267) in hoofdzaak is opgebouwd, tijdelijk is afgedekt en aangesloten is geworden aan de Romaansche kerk. Die toestand is in schets II voorgesteld.

III. PERIODE VAN 1267—1321.

Eerst in 1288 werd het werk voortgezet en door bisschop Jan van Nassau het Romaansche kruisschip afgebroken, waarbij echter de westelijke muur van dit kruisschip, wel zooveel noodig was om zoowel het Romaansche langschip als het Gothische langkoor te schragen, is blijven staan en zelfs hooger zal zijn opgetrokken, om als tijdelijke afsluiting van het hooge koor te kunnen dienen [1]).

Daar deze periode van den bouw voor den kerkdienst het meest bezwarende moet zijn geweest, werd nu wel zoo krachtig mogelijk voortgewerkt om de beide gescheiden deelen weder met elkander te vereenigen, en zoo zien wij de oostelijke travéeën van het langkoor, tusschen het bestaande rondkoor en het oude Romaansche langschip, tot stand komen.

Mogelijk, ja zelfs zeer waarschijnlijk, dat reeds in 1295 deze aansluiting bereikt was en in verband daarmede de stichting der alstoen genoemde altaren in de kapellen plaats had.

Hebben wij ons deze aansluiting te denken mèt of zonder lantaarnbovenbouw? Ook hier is verschil van gevoelen mogelijk en Jhr. Calkoen meent, dat de geheele lantaarn eerst zou stammen van 1396—1454.

Maar ook dit meen ik te moeten betwijfelen. Alleen voor den bouw van 3 koortraveën in onderbouw zijn geen 6 bouwjaren noodig daar (zooals wij later zien) de 7 langschiptravéeën in 2 jaar tot stand kwamen. Ook behoeft men zich slechts voor te stellen hoe onvoldoende een dusdanige bouw, met voorloopig, ter hoogte van de zijschepen afgedekt, middenschip zich vertoont, om aan te kunnen nemen, dat zulk een toestand 100 jaar zou zijn bestendigd, dat men zelfs den geheelen toren zou bouwen en de kerk in dien tusschentijd in zulk een gebrekkigen toestand zoude laten. Even moeielijk is aan te nemen, dat de lantaarnbouw zelf 56 jaren zou geduurd hebben, zooals Jhr. Calkoen aanneemt; want daarbij zou de kerk zelve geruimen tijd tamelijk onbruikbaar zijn geweest.

Ongetwijfeld vertoonen de steunbeeren en luchtbogen vormen die bij de 15e eeuw passen, maar daartegenover staat weer, dat de eenvoudige vormen van de hooge koorvensters en gewelven moeielijk met dit late tijdperk zijn te rijmen.

Liever wil ik aannemen, dat de lantaarn of het verhoogd middenschip wel degelijk met den oorspronkelijken bouw is omhoog gevoerd en gewelfd [2]), toen echter voorloopig is afgedekt en de voltooiing tot later is uitgesteld. Wij zien toch bij het optrekken van het langschip dezelfde wijze van bouwen volgen en ook daar het verhoogde middenschip, zonder welven, zonder luchtbogen en steunbeeren tot stand komen, zeker wel met de bedoeling die later aan te brengen, waartoe echter helaas de gelegenheid ontbroken heeft.

Nemen wij dit als waarschijnlijk, ook voor den koorlantaarn aan, dan is mede verklaarbaar hoe men, zonder eenig bezwaar voor den dienst, langzaam werkend tusschen 1396 en 1455 de steunbeeren en luchtbogen heeft aangebracht, die dan natuurlijk ook latere Gothische vormen vertoonen. Dit verklaart mede, waarom deze bogen allen meer of minder waren afgegleden en doorgezet, zoodat die van het rondkoor tusschen 1888—1892 door den schrijver dezes vernieuwd moesten worden, welke doorzetting bij eene goede oorspronkelijke gelijktijdige constructie, niet had mogen voorkomen.

De oplossing hoe dit te rijmen is met de omstandigheid, dat ook de twee laatste travéeën naast het kruisschip venstervormen met latere motieven vertoonen, kan mede eenvoudig zijn. Het eerste gedeelte lantaarn toch, dat niet verder dan tot op een travée van het kruisschip kan zijn opgetrokken (correspondeerende op den ouden Romaanschen kruisdwarsmuur), had nog weinig standvermogen naar die zijde. De laatste vensterboog, als zoodanig open gelaten, zou gevaarlijk geweest zijn wegens de zijdelingsche drukking van den boog. Welnu, men heeft deze vensteropening vermoedelijk tijdelijk door los muurwerk gesloten, waardoor de noodige stevigheid in die richting werd verkregen. Eerst na het optrekken van het Gothische kruisschip kon het laatste venstervak worden aangesloten en dan eerst, zonder gevaar, het voorlaatste venstervak worden geopend, waarop beide vakken met een vlechtwerk met vormen van dien tijd zijn gesloten; het inzetten van venstervlechtwerken had dan ook dikwijls eerst later plaats.

Nog een bewijs voor deze opvatting is te vinden in de teekening van den Dom op de tryptiek in het Rijksmuseum, waarop duidelijk 3 travéeën van het hooge koor voorkomen naar de zijde van het dwarsschip, door een opgaanden muur gesloten; de teekening is zoo juist, dat zelfs duidelijk de kleinere maat van de overgangstravée tusschen langkoor en rondkoor is te onderkennen. Had de bouw van de lantaarn eerst later afzonderlijk plaats gehad, dan zou eene diergelijke travéescheiding zeker niet daargesteld zijn geworden, eene scheiding die daarenboven beneden geen voldoend steunpunt zou gevonden hebben, waartoe echter wel de oude muur van het Romaansche kruisschip heeft kunnen dienen, als door mij hiervoor is betoogd.

Eene verdere aanwijzing, dat de kern van den nieuwen bouw vermoedelijk reeds in 1295 bestond, kan men ook ontleenen uit den aanbouw der kapellen wederzijds van dien bouw. Jhr. Calkoen neemt als gedocumenteerd aan, dat de kapel van bisschop Guy van Henegouwen [1]) van 1316—18 moest stammen [2]), en dan vermoedelijk gelijktijdig met die genoemd naar bisschop Jan van Arkel [3]) is gebouwd, zijnde deze beide zuidelijke kapellen geheel gelijkvormig [4]). Aan de noordzijde is bekend de kapel van bisschop Frederik van Zirck, 1317—1322 [5]), en in die daarnaast wordt 1328 een altaar genoemd [6]), moet echter op bouwkundige gronden zeker eerder gereed geweest zijn, zelfs voor den bouw der sacristy en van de kapel van Frederik van Zirck; de eerste sacristy is van tusschen 1300 en 1350, wat ook waarschijnlijk is, daar de oude sacristy wel bij de verbouwing vervallen zal zijn; of deze toen reeds de latere grootte had, is onbekend.

Die kapellen nu dragen duidelijk de bewijzen van lateren aanbouw, die zeker wel niet *onmiddellijk* na voltooiing van den middenbouw is geschied, daar men anders bij den aanleg op die aansluiting wel zou gerekend hebben; zulks pleit dus mede voor de waarschijnlijkheid, dat de hoofdbouw reeds vroeger (zooals gezegd ± 1295) gereed was en men daarna allicht nog aan het afwerken buiten is bezig geweest. Bij den aanbouw van de kapellen Guy van Henegouwen en Jan van Arkel is ook nog de profileering van de pijlers en wandpijlers gewijzigd en verfijnd, wat dus mede op een grooter verschil in tijd wijst tusschen den bouw van het schip en deze kapellen. Mogelijk is echter, dat zulks eerst onder Jan Arkel is geschied, zoo ook het inzetten der vensters, daar toch anders wel niet een dezer kapellen naar hem zou worden genoemd.

Daar men voorts in 1321 met den torenbouw is begonnen en wel niet is aan te nemen, dat men daaraan groote middelen zou gaan besteden wanneer de kerk deze zelve nog zoozeer van noode had, geloof ik wel te mogen aannemen, dat tusschen 1288 en 1321 het geheele langkoor (behalve de laatste travée) met zijkapellen, sacristy en lantaarn (doch deze zonder steunwerk en misschien voorloopig gedekt) tot stand kwam, zooals op schets III is aangegeven.

IV. PERIODE VAN 1321—1455.

Waarom men toen niet is doorgegaan met de verdere verbouwing van de kerk, is onbekend; hetzij dat er ernstige bezwaren waren om den grond voor het ontworpen Gothische kruisschip vrij te krijgen (zulks is niet onmogelijk daar wij later zien, dat zelfs het kruisschip nog in gedeelten is gebouwd geworden), hetzij dat men nu eerst eens eenigen tijd wenschte te genieten van het weer tot een geheel verbonden kerkgebouw, kortom, met inachtneming van den afstand, noodig om later het Gothische kruisschip en langschip te kunnen plaatsen, besloot men aan de westzijde verder te gaan en wel eerst met den machtigen toren, welke de groote kathedraal aan die zijde zoude afsluiten.

Op 22 Maart 1321 werd door den deken Jacob van Oudshoorn de eerste steen van dit bouwstuk gelegd, waarvan een zekere Meester Jan, uit Henegouwen, de bouwmeester was. Deze toren werd in den bisschopshof geplaatst, waar het consistorie en ook de St. Michaëlskapel stonden, waarom deze kapel later in den toren is overgebracht.

Regelmatig schijnt met dit werk te zijn voortgegaan tot in 1382 het kruis boven op den toren kon worden geplaatst; dat de bouwmeester in deze 60 jaren meermalen wisselde is duidelijk aan de vormen van het bouwwerk waar te nemen.

Aan de kerk is gedurende den torenbouw wel weinig of niets gedaan; misschien is de zijbouw ten zuiden van het koor aansluitende aan de latere kruisgang (welke zijbouw later is opgetrokken voor archief) uit dit tijdvak, daar zulks vóór de eigenlijke kruisgang moet zijn tot stand gekomen, wijl deze er tegenaan is gebouwd, maar overigens schijnen de grootsche plannen voorloopig ter zijde te zijn gelegd.

---

[1]) Zie de Beka pag. 88 (vergelijk p. 92) en de bisschopslijst in Dl. XI der Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap.

[2]) Zie het artikel van den heer Brom: *„De stichter van den Dom"*, in het jaarverslag van het St. Burnulphus-gilde 1889.

[3]) Bij de in 1877 begonnen restauratie van de kapellenkrans bleek, dat een groot aantal goede oude steenen uit de Romaansche koorafbraak weder waren gebruikt als hoeksteenen voor de Gothische beeren, nu met de Romaansch bewerkte vroegere buitenzijde naar binnen gewerkt. Zulks bewijst, dat wel degelijk het oude koor is afgebroken vóór met den wederopbouw te beginnen, en deze zal men geen 34 jaren hebben laten liggen.

[1]) Jan van Nassau treedt 1290 af en wordt 1291 vervangen door bisschop Jan II van Zirck.

[2]) Dan zijn 6 bouwjaren, waar men alle reden heeft om spoed te maken, beter begrijpelijk.

[1]) 1301—1317.

[2]) Zie oorkonde bij Van Mieris, II, pag. 196/197, en verder Calkoen, Beschrijving van den Dom, deel I, fol. 19/20.

[3]) 1340—1363.

[4]) Zie Calkoen, deel I, fol. 20.

[5]) Zie Bisschopslijst van ± 1350, Deel XI der Bijdragen en mededeelingen v.h Hist. Genootschap te Utrecht.

[6]) Rechtsboek pag. 34.

Omstreeks 1396 en 1400 wordt het groot kapittelhuis vermeld [1]) en kan men dus aannemen, dat dit, zoomede de oostelijke en zuidelijke kruisgangvleugels, omstreeks het laatst van de XIVe eeuw is tot stand gekomen [2]).

In 1406 wordt eene verbouwing vermeld van de kapel van Zirck en de sacristy, welke laatste toen misschien tot dezelfde hoogte als van die kapel is opgetrokken en daarmede uitwendig tot een geheel is vereenigd.

Ook werd in 1396 nog een kapel tegen de oude kerk gebouwd, wat wel in verband stond met het wegbreken van den oostelijken arm van de vroegere Romaansche kruisgang en de verbinding van die kruisgang met het Gothisch gebouwde gedeelte.

Volgens de rekeningen begint verder met 1396 een regelmatig voortwerken aan de lantaarn van het koor; de rekeningen zijn echter zoo onvolledig, dat men niet kan nagaan wat eigenlijk tot stand kwam. Jhr. Calkoen vermoedt, dat toen eerst, en wel tot 1455, de koorlantaarn zou zijn opgetrokken. Ik meen, in verband met het vroeger opgemerkte, deze werkzaamheden te moeten beperken tot het stuksgewijze aanbrengen van de hooge steunbeeren en luchtbogen aan die lantaarn en het aanbrengen eener nieuwe definitieve bekapping (dan wel ter vervanging der voorloopige). Misschien is toen ook eerst de sluitlijst met de balustrade aangebracht.

Zoo weinig echter dacht men toen aan verdere vernieuwing van de kerk, dat nog in 1442—'43 aan het oude kapittelhuis wordt gewerkt [3]) (zulks wordt verbouwd), welk gebouwtje toch in de eerste plaats mede moest worden opgeruimd wanneer men tot den bouw van het nieuwe kruisschip zou willen overgaan.

Uit een en ander blijkt genoegzaam, dat de oude Romaansche kerk in 1253 òf betrekkelijk weinig beschadigd moet zijn geworden, òf dat de herstelling eene zeer ingrijpende en solide moet zijn geweest. Nog wordt tusschen 1445 en 1450 aan de sacristy verbouwd; zulks schijnt echter op de bekapping betrekking te hebben, misschien is toen ook een nieuwe toegang tot de sacristy gemaakt. Schets IV geeft den toestand op het eind van deze periode aan.

V. PERIODE VAN 1455—1480.

Met het optreden van bisschop David van Bourgondië 1455/6—1496 ontwikkelt zich een nieuw en krachtig leven in den Dombouw. Deze Bourgondische prins schijnt zijn geheelen invloed te hebben aangewend om de kathedrale kerk in vollen luister en overeenkomstig zijn rang te doen voltooien. Reeds spoedig na zijn optreden werd de bouw van het nieuwe transept of kruisschip ondernomen, waarvoor eerst ongeveer $^2/_3$ van het oude Romaansche langschip moest worden afgebroken. Dat men er nog prijs op stelde het laatste gedeelte te laten staan, versterkt de waarschijnlijkheid, dat zich aan het westeinde tusschen de torens nog een hoog gewaardeerd altaar in verhoogde nis bevond, waardoor dit gedeelte, na aan de oostzijde gesloten te zijn, nog als kapel dienst kon doen, daar toch zonder zoodanig motief dit gedeelte van de kerk afzonderlijk geen reden van voortbestaan zou gehad hebben.

De rekeningen, die na 1460 vrij volledig zijn, geven ons, vooral na 1481, een trouw beeld van de werkzaamheden en werpen tevens een zeer eigenaardig licht op de wijze, waarop toentertijd zulk een bouwwerk tot stand kwam.

Reeds in 1460 was men bezig met den bouw van den traptoren ten oosten van het noordertransept gelegen, waaruit dus blijkt, dat dit kruisschip in vollen aanbouw is.

Toch schijnen zich moeielijkheden te hebben voorgedaan. Uit de constructie van het gebouw blijkt duidelijk, dat niet het geheele transept gelijktijdig is opgetrokken, maar dat de twee zuidelijkste travéeën daarvan eerst later zijn toegevoegd en wel gelijktijdig met de kapel van bisschop Rudolph van Diepholt, in 1455 overleden. De tijdelijke steunbeer, noodig om het onvoltooide kruisschip naar deze zijde te schragen, is nog onder de bekapping aanwezig en neemt zelfs de helft van het blindvenster van de laatste travée in. Ook de schalkprofileering van den ronden benedenpijler aan de zuidzijde bleef ter halverhoogte steken, om later, volgens eene profileering als aan de noordzijde, in het bovenschip te worden voortgezet. Ook de afmetingen en vorm der steunbeeren aan deze zijde zijn anders dan aan de noordzijde.

Wat mag daarvan de rede zijn geweest? Vermoedelijk stond ter plaatse het oude kapittelhuis, dat nog, zooals wij hiervoor zagen, in 1442—'43 werd vernieuwd. Ook de in 1396 gebouwde kapel moet te dezer hoogte worden gezocht. Het kapittel schijnt bezwaar gehad te hebben dit bouwwerk af te breken, zoolang geen ander kapittelhuis aanwezig was; men wilde op het wegruimen van dezen hinderpaal echter niet wachten, maar liet den bouw van het kruisschip voortzetten voor zooveel als die dan mogelijk was.

Intusschen, een nieuw klein kapittelhuis (zie letter M) zal worden gebouwd, met voorportaal, wat in 1460—'62 geschiedt; toch kon het oude kapittelhuis, ter plaatse van het ontworpen zuiderkruisschip gelegen, eerst 1464 worden afgebroken [1]), en blijkbaar was toen de bouw van het overige kruisschip reeds aanzienlijk gevorderd.

Mede gaf deze vertraging moeielijkheden in het optrekken van de kapel van Rudolf van Diepholt, in 1455 overleden, omdat deze opbouw samenhing met dien van het kruisschip, waartegen hij moest aansluiten. In 1464 wordt de kapel echter genoemd; men is dus onmiddellijk na de afbraak van het kapittelhuis er mede begonnen, kon echter wegens den bouw van het kruisschip deze kapel nog niet voltooien, zoodat in 1473 klachten van de erfgenamen over den tragen bouw worden vernomen.

In 1479 is het kruisschip voltooid [2]), ook de dakruiter op het kruis, maar de gewelven ontbraken nog (ook het groote noorderkruisraam dat eerst na 1485 wordt ingezet).

De kapel van Rudolf van Diepholt was toen uitwendig zeker mede gereed gekomen, want een kort daarop voltooide kapel is er tegenaan gebouwd geworden.

Natuurlijk zal men, zoodra de bouw van het kruisschip zulks toeliet, de ontbrekende travée tusschen dit kruisschip en het langkoor hebben aangesloten, daarbij het, als contrefort dienstdoende, gesloten venster van de laatste koortravée hebben geopend en deze, tegelijk met de nieuwe travée, van vlechtwerken met motieven uit dien tijd hebben voorzien, vandaar het verschil in vorm met de overige lantaarnvensters van het koor.

De kapel van St. Blasius, tusschen de sacristy en het

[1]) Zie Calkoen, deel I, blz. 28.
[2]) Notarieele protocollen van den Dom (Domarchief N. 26.)
[3]) Zie Calkoen, Deel I, fol. 27 en 28.

[1]) Zie Calkoen, Deel II, fol. 10 11.
[2]) Zie Calkoen, deel I, blz. 34.

dwarsschip gelegen, is waarschijnlijk met den bouw van het kruisschip ter hand genomen en mede voltooid geworden.

Het vermoeden ligt voor de hand, dat de in 1396 tegen de oude kerk gebouwde kapel (zie letter F), die ook moest worden opgeruimd voor den bouw van het kruisschip, naar hier is overgebracht. Het is echter ook mogelijk, dat de later gebouwde kleine kapel daarvoor in de plaats kwam, maar dan zou dit niet oorspronkelijk zijn bedoeld, daar deze kapel zeer onhebbelijk tegen die van Rudolf van Diepholt is aangebouwd.

Voorts werd in deze periode 1460—'63 een trap gemaakt tusschen de beeren van de zuidoostelijke rondkoorkapel om op de daken aldaar te kunnen komen, in verband waarmede een venster moest worden dicht gemetseld.

De nog slechts uit twee vleugels bestaande Gothische kruisgang werd mede in 1460 voltooid door den aanbouw van den westelijken vleugel, waaraan ook het nieuwe kleine kapittelhuis kwam te liggen.

De school (zie letter L), in 1396 vernieuwd en in 1440 en 50 afgewerkt, en naast dezen vleugel gelegen, onderging in 1461—'62, in verband met den bouw van het nieuwe kapittelhuis, nog eenige herstellingen.

Schets no. V geeft dezen toestand omstreeks 1480 weer.

VI. PERIODE VAN 1480—1517.

Het kruisschip alzoo voltooid zijnde, moest het laatste gedeelte der oude Romaansche kerk vallen, om door den bouw van het langschip de verbinding met den toren tot stand te kunnen brengen. Na 1481 [1]) werd dan ook wat van de oude kerk nog over was, afgebroken, de noodige werkstukken wel in voorraad gereed gemaakt en in 1485 met kracht aan den opbouw begonnen; het werk ging zoo snel voort, dat reeds in 1487 eene voorloopige overkapping wordt aangebracht op het geheele drieschepige gedeelte tusschen kruisschip en toren, met dien verstande, dat het middenschip nog ter hoogte van de zijschepen bleef liggen. Onder die bekapping werd dan voortgegaan met het maken van bogen tusschen de pilaren. In 1490 en 91 worden daarop de zijmuren van het middenschip opgetrokken (behalve de vlechtwerken in de ramen, die eerst veel later worden ingezet) en voorloopig met een rieten dak gedekt, zoodat bisschop David in 1492 een plechtigen intocht kon houden in de nieuwe kerk en deze in haar geheel reeds in gebruik genomen kon worden. Voltooid was de kerk echter nog lang niet en zou zij helaas ook niet worden.

Niet onmiddellijk werd het verder afwerken ter hand genomen, maar wel werd aan de nevengebouwen gewerkt. Eerst in 1496 werden de zijschepen gewelfd en in 1499 de definitieve bekapping op de zijbeuken gelegd, waarna met den bouw van de drie zuidelijke kapellen, naast het kruisschip, werd begonnen en deze voortgezet. In 1508 werd een aanvang gemaakt met den bouw der drie noordelijke kapellen en deze tot 1512 voltooid (reeds 1510 werd het noorderportaal inwendig versierd); in 1512 was de definitieve kap van den middenbeuk gereed en 1513—'16 werden de venstervlechtwerken ingezet, waarmede de werkzaamheden onder het bestuur van bisschop Frederik van Baden (1496—1517) gereed kwamen. Gereed? Zeker niet, wel met zijn heengaan afgesloten. Ook in dezen bouw ontbraken de welven in het hooge middenschip, wier plaats nog, evenals in het transept, door eene houtzoldering werd ingenomen, ontbraken de luchtbogen met de schraagpijlers welke het gebouw tegen alle stormen bestand moesten maken.

Belette de aanwezigheid van de Heilige kruiskapel (waaraan nog in 1488 is gewerkt) het aanbouwen van vier verdere kapellen aan de zuidzijde, die aan de noordzijde bleven tot de hoogte van de vensters, in onderbouw aangelegd, staan.

De troebelen, eerst met de Gelderschen, dan wegens den overgang van het wereldlijk gezag aan Keizer Karel V en de om zich grijpende herverming, maakten aan allen verderen bouw een einde.

Onvoltooid bleef het langschip liggen, tot een orkaan in 1674 het ongesteunde middenschip deed instorten, in zijn val alles medeslepend; alleen de drie zuidelijke kapellen, waarvan er nu nog twee overig zijn, bleven staan. De ruïnen zijn eerst na 1818 opgeruimd geworden. Nog moet worden opgemerkt, dat tusschen de kerk en den toren een overwelfde doorgang open bleef om aan die zijde den toegang tot den St. Salvator en de Heilige kruiskapel te behouden. Boven dien doorgang was de zoogenaamde bisschopskapel aangebracht.

Behalve de werkzaamheden aan de kerk zijn nog uit dit tijdvak te vermelden de aanbouw van de archiefkamer, omstreeks 1480, boven het bouwwerk tusschen de kapellenkrans en de kloostergang gelegen. Dit blok werd 1541—'45 nogmaals verbouwd, waarbij toen portaal en ingang uit den Trans naar den Vrijthof (kloostergang) is gemaakt.

De dubbele uitgang uit het zuidelijk kruisschip naar de kloostergang dateert misschien van 1491.

De zoogenaamde kleine kapel of Domproostkapel, nabij dien uitgang, tegen het kruisschip gelegen, grenzende aan de kapel van Rudolf van Diepholt (Roelofskapel), wordt het eerst in 1498 vermeld en dan tegelijk met de Roelofskapel versierd, zoodat genoemde kapel eerst toen is voltooid geworden.

Het kleine kapittelhuis werd 1484—'85 hooger opgetrokken (vermoedelijk eene verdieping er op gezet), terwijl in 1495—'96 de gewelven van de vroeger gebouwde groote kapittelzaal 10 voet werden verhoogd. Mogelijk is eerst toen het groote oostelijke vak daartegen aangebouwd of anders het oostelijk lichtraam aldaar eerst toen gemaakt.

In 1495—1496—'98 werd oostelijk van de sacristy nog een vak uitgebouwd, waarvan het benedengedeelte bij de sacristy schijnt te zijn gevoegd en het bovengedeelte als boekerij of archief is ingericht, waartoe in 1495 een nieuwe wenteltrap wordt gemaakt. In verband met deze werken werden 2 ramen van de koorkapellen gedeeltelijk dichtgemetseld, het aanwezige tusschenliggend kapelletje van een netgewelf voorzien en het toegangsportaal van uit de kerk in 1497 gemaakt, nu naar de kosterswoning toegang gevende. Vermoedelijk had in 1552 de verbouwing plaats, waarbij het groote doorgaande venster van de sacristy wordt vervangen door 2 lage vensters, correspondeerende met die van het oostelijke vak, en zulks ten dienste van een daarin gemaakte verdieping.

Schets VI geeft den toestand omstreeks 1517 aan.

Wat de bouwmeesters van den Dom betreft, zoo zijn wij daarvan slechts zeer gedeeltelijk op de hoogte. Van wien het eerste plan stamt, is onbekend. Het vermoeden, dat het een bouwmeester van de Keulsche dombouw-werkplaats zoude geweest zijn, moet worden betwijfeld, wanneer men

[1]) Zie Calkoen, Deel I, blz. 13, en over de verder genoemde data het uittreksel uit de rekeningen fol. 36—39.

1254—'67 voor den bouw van de kapellenkrans alhier aanneemt; want in Keulen werd eerst in 1248 de eerste steen voor het nieuwe koor aan den Dom gelegd, in 1256—'57 werden daar eerst de koorpijlers gebouwd en 1258—'59 de kapellen gewelfd. Hoe kan dan reeds in 1253 een bouwmeester gevormd zijn, in staat om een kathedraal-ontwerp te maken en uit te voeren? De weinig voorkomende kappellenkransgroepeering van den Utrechtschen Dom, waarbij kooromgang en kapellenkrans in elkander zijn geschoven, eene groepeering welke bijna gelijkvormig is met die van de eerder gebouwde kapellenkrans der kathedrale kerk van Doornik (bij welke alleen volgens fransch gebruik de middenkapel met een travée is vergroot, hetgeen in Utrecht niet nagevolgd is) zouden aan een Henegouwsch meester doen denken, daar ook in 1321 een Meester Jan uit Henegouwen geroepen wordt voor den torenbouw.

Dat Meester Jan van Henegouwen den torenbouw ten einde geleid heeft, is niet waarschijnlijk, want de voltooiing van den toren had 60 jaar na de steenlegging plaats, en het bouwwerk verraadt duidelijk verschillende meesterhand.

Uit de gegevens van Jhr. Calkoen ontleen ik dan nog de volgende bouwmeesters:

1356, Godijn van Dormael, van wien verder niets bekend is.

Willem van Boelre [1]), die in 1395, 1412, 1436 en 1437 wordt genoemd, tegelijk met een zekere Meester Arnoldus.

In 1435 wordt ook een Willem van Boelre de jongere (dus vermoedelijk de zoon) genoemd.

In 1442 is Meester Henric van Bontsfort meester in de loods; in 1443, 1445, 1450 wordt een Magistro Henricus genoemd, vermoedelijk dus dezelfde; daar de titel van Magister slechts aan een gestudeerd en gediplomeerd bouwmeester toekwam, zouden wij misschien aan dezen het ontwerp van het kruisschip hebben toe te schrijven.

In 1444—1476 is Jacob van den Borch meester in de loods.

In 1476—1505 wordt Cornelis de Wael vermeld.

UTRECHT, Januari 1902.

F. J. NIEUWENHUIS.

[1]) Deze Willem van Boelre was in 1436 en 1438 in den Bosch werkzaam, dan wel aan de St. Janskerk aldaar, en werd toen zeer gemist in Utrecht.

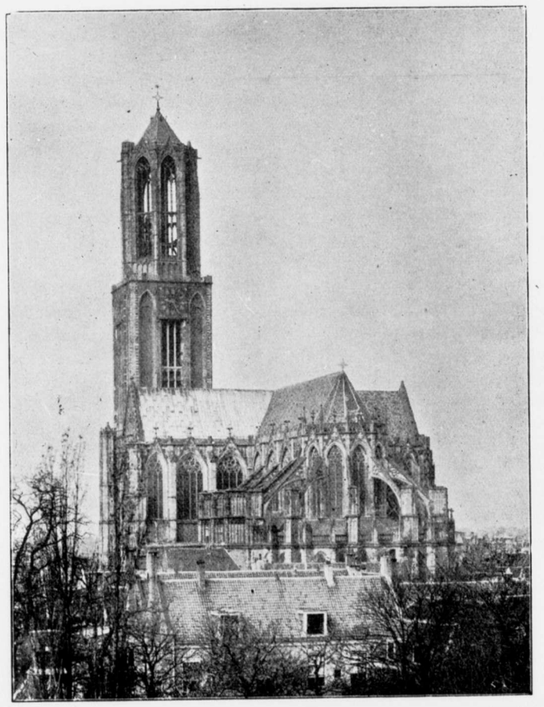

Dom te Utrecht in 1902.

„EEN DER ONZEN."

FEESTREDE, UITGESPROKEN DOOR DEN HEER R. P. J. TUTEIN NOLTHENIUS, HOOFD-INGENIEUR-TITULAIR VAN 's RIJKS WATERSTAAT, BIJ GELEGENHEID DER HERDENKING VAN HET ZESTIGJARIG BESTAAN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT BEVORDERING DER BOUWKUNST OP 20 SEPTEMBER 1902.

M. H.

Waar mij de wel zeer vereerende — maar nog meer bezwaarlijke taak is opgedragen u toe te spreken bij de zestigjarige herdenking onzer Maatschappij, kan ik niet beter doen dan uwe gedachten terug te voeren naar het honderdjarig tijdsverloop, dat ongeveer te zelfder tijd een einde nam.

Daartoe is te eerder reden omdat dit tijdperk meer geweest is dan een bloot honderdtal jaren; immers vormt — voor zoover het althans veroorloofd is reeds nu daaromtrent een oordeel uit te spreken — die 19e eeuw ook uit een architectonisch oogpunt beschouwd, een afgesloten geheel. Uit dat architectonisch oogpunt beschouwd, zoude men het begrensd kunnen noemen tusschen den laatsten der oude stijlen: de empirestijl, en den eersten der nieuwe stijlen: de vermicelli-stijl. Doch tusschen beide stijlen: die van de strakke lijn aan den aanvang, en die van de zwabberlijn aan het einde, ligt minder een honderdjarig tijdperk van *zoeken* en vinden, dan wel van *zuchten*: hadden we toch maar een stijl! waarom hebben wij geen stijl? — En hoe we ook studeerden (want vlijt was er genoeg), hoe wij ook snuffelden in alle oude stijlen (want geleerd waren we genoeg), dat alles hielp ons aan geen stijl. En het eenige wat ons altijd door bleef verbazen, was dit: hoe komt het toch, dat die eeuwen welke achter ons liggen — en die wij achterlijk vinden — hoe komt het, dat zij met al hunne achterlijkheid iets hadden, dat wij — die toch zoo in alle opzichten hunne meerderen zijn — *niet* hebben?

Nog slechts enkele jaren geleden zoude het hierop te geven antwoord voor de meesten, die het zouden hebben aangehoord, een antwoord zonder zin zijn geweest. Maar wie thans leeft, is zéér bevoorrecht. Hij heeft de 19e eeuw medegeleefd, en hij heeft die *over*leefd. Hij kent dus hare fouten, maar tevens hoe die te herstellen zijn. En dus beseft hij ten volle, dat het gebrek aan stijl — wat het blijvende kenmerk, de karakteristiek der 19e eeuw is — nergens anders is aan toe te schrijven dan aan de minachting waarin het handwerk was geraakt. Terwijl boven alle daken werd uitgebazuind: dat de *arbeider* staatkundig de evenknie is van den gezeten burger, ja eigenlijk de spil waarom de maatschappij draait, werd in de praktijk de *arbeid* véél lager geschat dan zij het ooit was in die eeuwen, welke aan den arbeider staatkundig alle rechten ontzeiden. Dàt is de groote fout geweest der 19e eeuw: in plaats van den arbeid *op* 't paard te tillen, heeft ze den arbeider *over* 't paard getild.

Gelukkig is, gelijk op zoovele punten, ook op dit de reactie ingetreden; wij zijn thans vrij van de vooroordeelen der 19e eeuw, en de Maatschappij voor Bouwkunst, die zelve, en zoo dikwijls, heeft aangedrongen op verbetering van het ambachtsonderwijs; welke zoovele leden telt, die niet kunstmatig uitgebroed zijn, maar opgegroeid in de vrije praktijk, heeft alle reden om zich over deze ommekeer te verheugen.

Van alle groote mannen, die de 19e eeuw heeft voortgebracht, heeft niemand zoo krachtig den goeden strijd gestreden als hij, voor wien ik eenige oogenblikken uwe aandacht vraag, en die u zeker geen onbekende is; doch op wien het nuttig is van uit dit standpunt het volle licht te laten schijnen. En dat is juist *nu* mogelijk, omdat zeer onlangs eene verzameling brieven is uitgegeven, welke aan wie nog twijfelen mochten, het onomstootbaar bewijs leveren, dat wij inderdaad ons geen krachtiger medewerker konden wenschen dan hij over wien ik u thans wil onderhouden: Viollet-le-Duc.

I.

Brieven hebben iets heel bijzonders. Ik kan den indruk welke zij op den lezer maken, niet beter vergelijken dan met dien, welken een „college" maakt op den student die het bijwoont. Bijna zonder uitzondering is zulk een college minder keurig, minder volledig dan het boek (eigen geschreven of anderman's werk) dat den professor tot leiddraad dient. Maar het gesproken woord *leeft*. — Een boek is een gladde macadam-weg. De gedachte rolt er over voort . . .

en valt er wel eens bij in slaap. Het gesproken woord is daarentegen als een slecht genivelleerde zandweg. 't Kost moeite om vooruit te komen, men blijft er wel eens in steken, maar . . . het hotsen houdt wakker.

Viollet-le-Duc heeft veel geschreven — uitstekend geschreven — en over allerlei onderwerpen; want de man, dien de meesten hier te lande uitsluitend als gothiker erkennen, was inderdaad een universeel man. De brieven, welke thans door zijn zoon worden uitgegeven, zijn uitgezochte brieven; zij geven dus het beste wat le Duc als briefschrijver te geven had. Welnu, al houdt men geen rekening met het feit: dat in Frankrijk de kunst van briefschrijven het tot zulk een bijzondere hoogte heeft gebracht, dat zelfs aan een gewonen briefschrijver strenge eischen zijn te stellen, toch kan men niet zeggen, dat deze brieven „meevallen." Het is geen letterkundig genot wat het lezen verschaft. En wat le Duc omtrent architectuur vertelt, heeft hij ook reeds elders verteld. *Maar* . . . tòch treft hetgeen hij daarin zegt, meer dan het in boekvorm doet. Het is 't zelfde verschil als tusschen eene uniforme verlichting en een Rembrandteske verlichting.

Sommige brieffrasen blijven in 't donker — dan steekt er je een plotseling in d' oogen, zooals b.v. deze aan den burgemeester van Toulouse: „Verveling is geen middel van onderwijs; en wat men den kinderen voorzet, is waarlijk niet geschikt hun de studie te doen liefhebben."

En deze andere zinsneden, naar aanleiding van de staatsfabrieken van Sèvres en Beauvais: „Er moet evenmin een Kunst van Staatswege bestaan als een Godsdienst van Staat. Men moet het publiek geen smaak opdringen; het moet zelf in staat zijn een smaak voor te schrijven. Het moet dus slechts in de gelegenheid gesteld worden zich een smaak te vormen. Geef aan het publiek musea, geschikt om er te *leeren*, en niet enkel voor het vermaak van leegloopers; geef het goede scholen; en als het heeft geleerd te zien en te onderscheiden, dan zal de nijverheid zich van zelf wel naar dat publiek voegen. Het *publiek* moet worden opgevoed."

Welnu M. H., bewijst het bovenstaande niet voldoende dat Viollet-le-Duc een der onzen is? Hij was trouwens in alle opzichten een man van het nieuwe, een vijand van de sleur. Zijn eerste bouwwerk (op 16-jarigen leeftijd) was . . . een barricade (1830). De wijze waarop hij de straatsteenen opstapelde, hoek rue des Petits Champs en rue de Chabanais, verraadde zóó zeer de meesterhand, dat de andere revolutionairen zijn bouwtrant onmiddellijk overnamen. En reeds op zijn 17e weigert hij den gebruikelijken weg te volgen en leerling te worden van de Ecole des Beaux-Arts.

„Ik wil die school niet bezoeken — schrijft hij in zijn dagboek (1831) — omdat ik vrees dan niet zelfstandig te zullen blijven. *Als* ik talent heb, dan zal ik er tòch wel komen; en heb ik geen talent, dan kan die academie mij dat toch niet inblazen — integendeel, want men komt er uit als uit „een vorm". Professor Hugot heeft zijn „vorm"; Prof. Percier heeft zijn „vorm"; Prof. Lebas heeft zijn „vorm" — zoodat als ik eindxamen heb gedaan, ik zal zijn een „Hugot" of een „Percier" of een „Lebas."

En 40 jaren later was hij nog geheel dezelfde meening toegedaan: „Wie de Ecole des Beaux-Arts bezoekt, is als een ongelukkige, wiens vinger gegrepen wordt door een reuzenraderwerk: hij gaat er heelemaal in, en komt er uit als een fabrikaat van 1e, 2e of 3e kwaliteit."

Aan dit vast-houden aan het beginsel der „Vrije Studie" heeft Viollet-le-Duc het te danken, dat hoezeer hij ook door de omstandigheden geworden is tot een meester in de Gothiek, hij inderdaad steeds is gebleven een universeel man.

De Grieksche kunst vond in hem een vurig bewonderaar: „Het is ongetwijfeld de eenige architectuur welke een geheel zuiveren indruk achterlaat (la seule architecture qui laisse une impression pure de tout mélange)" heet het in een zijner brieven. En dat hij niet enkel een vurig, maar ook een oordeelkundig bewonderaar was van die kunst, bewijzen een paar andere brieven; in den eenen waarin hij naar aanleiding van een boek, verschenen over eene nieuwe theorie van den modulus, op allerlei afwijkingen wijst in de afmetingen van kolommen; in een anderen waarin hij naar aanleiding van het profiel van een Grieksch kapiteel, het vermoedelijk tijdperk waarin dit gemaakt werd, uit archeologische gegevens afleidt.

Geen beter bewijs trouwens, dat zelfs in Italië, het klassieke land der Renaissance, men zijn meesterschap in dezen erkende, dan de uitnoodiging van het gemeentebestuur van Florence om zitting te nemen in den jury voor den wedstrijd omtrent een voorgevel der Santa Maria dei Fiori. Door andere werkzaamheden verhinderd, kon hij hieraan niet voldoen; doch zóó hoog achtte men zijn oordeel, dat geen einduitspraak werd gegeven vóór dat hij kennis had genomen van de photographieën der 15 ontwerpen, welke men daartoe voor hem vervaardigde.

Het antwoord van Viollet-le-Duc op die toezending, zijn zeer gemotiveerd oordeel bevattende, is in de verzameling opgenomen; en ware het niet zoo uitvoerig, zoo zoude ik ongetwijfeld mij het genoegen niet ontzeggen, dit hier voor te lezen. Immers is het niet zoozeer een kritiek op de ingezonden ontwerpen, dan wel een diepgaand onderzoek naar de vermoedelijke denkbeelden van den bouwmeester der zijfacaden: Arnolfo, en eene poging om zonder in details te treden, in groote trekken aan te geven op welke beginselen derhalve het ontwerp van den voorgevel behoort te berusten. Niets is zeker moeielijker dan om bij een Italiaansche Renaissance-kerk een passende facade te bouwen. Zelfs in den Renaissancetijd zijn vele pogingen daartoe mislukt; en het is daarom hoogst belangrijk kennis te maken met eene inderdaad logische uiteenzetting van denkbeelden dienaangaande; waarbij zeer te prijzen valt de tact waarmede Viollet-le-Duc, anders zoo vaardig met de teekenstift, zich hier geheel heeft onthouden die denkbeelden te belichamen. Hij heeft zich wel gewacht om van jury-lid, *mede*dinger te worden.

Hoe zeer hij met hart en ziel Italië bewonderde en zich van hare bijzondere kracht bewust was, blijkt misschien nog wel 't best uit het volgend oordeel over de Italiaansche schilderkunst: „Wat mij getroffen heeft bij het weerzien van de oude Italianen, is die degelijkheid, die vastheid, welke hun schilderwerk steeds kenmerkt, zelfs in middelmatige voortbrengselen, en waarin zij zoo ver de meerderen blijven van de noordelijke meesters. Dit is een rassenkwestie; dáár is het latijnsche ras het krachtigst, zoowel wat goede hoedanigheden als wat slechte eigenschappen betreft. Wij zijn in Frankrijk juist genoeg van latijnschen stam om den drang der noordelijke rassen te kunnen weerstaan, maar niet genoeg om een dergelijke Italiaansche levenskracht te ontwikkelen. Zeker, dat italianisme is niet vrij van gebreken, maar het is een geheel; er is samenhang, organisatie, het zijn uitingen van een intense hersenkracht." (Voorrede, blz. XIII.)

Die straks opgemerkte buitengewone bezadigdheid blijkt ook uit tal van andere brieven. Wellicht herinnert men zich het kabaal dat Viollet-le-Duc noodzaakte kort na de benoeming zijn professoraat in de kunstgeschiedenis en aestetica aan de Ecole des Beaux-Arts neer te leggen (1864). Een oogenblik werd er door de Regeering aan gedacht om de studenten naar huis te zenden. En wat schrijft Viollet-le-Duc dienaangaande aan den Directeur der Schoone Kunsten? „Dat is een krasse maatregel, welke misschien in de eerste dagen van den opstand verstandig ware geweest, doch thans niet meer gerechtvaardigd is. Een dergelijk besluit neemt men niet omdat een twintigtal kwajongens in de straat een professor naschreeuwen. Zoo iets zoude doen blijken, dat de Regeering *vertoornd* is, en toorn is steeds een teeken van zwakheid."

Bedenk wel M. H., dat de man, die zulken wijzen en bedaarden raad geeft, zelf de Professor is, die werd uitgescholden!!

En de geheele brief is in dien bezadigden toon.

II.

Het is geen wonder, dat wie zich zelfs in zulke moeielijke oogenblikken zóó weet te beheerschen, zich ook weet te beheerschen, waar helaas, zoo velen zondigen: bij het restaureeren van oude monumenten. En aangezien dit onderwerp ook in ons land van actueel belang is, zij het mij vergund hier een paar brokstukken zijner brieven aan te halen.

Het eene is gedagteekend 8 Dec. 1847, en gericht aan den conservator van het museum te Narbonne:

„Mijn waarde; gij zijt als altijd een beste kerel, maar gij zijt museum-directeur en derhalve een geboren plunderaar en beeldstormer; in één woord gij hebt al de gebreken van uw vak. Meent gij ook niet, dat onze kerken nu voldoende beroofd zijn, en dat het beter is er het weinige dat er nog is, stilletjes te laten? Denk aan Lenoir onzaliger gedachtenis, die om in zijn museum een sluitsteen van een gewelf te kunnen bewaren, de kapel afbrak, waarvan die sluitsteen deel uitmaakte. Laten wij toch liever de monumenten daar, waar ze behooren. Een monument is van 't hoogste belang ter plaatse waar dat oorspronkelijk werd opgesteld; 't zij die plaats goed is of slecht; en die belangrijkheid verdwijnt als men het monument verplaatst. Als ik naar Londen ga, zal ik mij wel wachten de bas-reliefs van het Parthenon te gaan bekijken; want mijne verbeelding stelt zich die voor, zich afteekenend tegen het azuur van een onbewolkten hemel; en zag ik die daarentegen in het sombere hol, waarin ze nu zijn opgesloten, dan zoude ik mij die in 't vervolg nooit anders kunnen voorstellen dan omgeven met groene gordijnen en met leelijke rossige museumbewaarders er om heen."

„Volkeren die musea stichten, zijn roovervolken; en ergens een stuk van een monument wegbreken, ten einde 't in een museum te plaatsen, is typisch Romeinsch; en gij weet hoezeer ik dat volk van parvenu-roovers veracht. Ik hoop zeer, dat gij de quasi-marmeren kolommen van vader Loubeau, welke het bas-relief aan 't oog onttrekken, zult laten wegnemen (het gold hier een wit marmer basrelief in een kerk te Narbonne, verborgen achter een moderne versiering), want ik wilde gaarne, dat het zichtbaar werd; maar nog liever zoude ik het voor goed achter die suikerbakkers-architectuur van Loubeau verborgen weten, dan het — onder welk voorwendsel ook — zien weggenomen van de plek waar de bouwheer het heeft aangebracht. Of dat bas-relief ook van een ander tijdperk zij, dan het bouwwerk zelve; of het er in deze of die eeuw is ingemetseld, doet niets ter zake: het relief is nu eenmaal daar aangebracht met een bepaald doel; het moet daar dus blijven. Het weg te nemen ware even barbaarsch, als een miniatuur te scheuren uit een handschrift, onder het voorwendsel, dat het ouder of jonger dan dit handschrift ware. Het bevindt er zich *in* — dat is een feit — en niemand heeft recht te beoordeelen of 't al dan niet is te verwijderen. Derhalve, mijn waarde, zal ik uw voorstel als directeur van het museum niet ondersteunen; integendeel, het met de meeste kracht bestrijden; en gij ziet, dat ik met u begin, en wel ronduit. In alle geval kan ik je verzekeren, dat 't mij hoogst aangenaam zal zijn te vernemen, dat ik je heb bekeerd; schrijf mij dus een woordje, opdat ik wete of we in oorlog blijven, of wel vrede sluiten."

De tweede brief is 25 jaren later geschreven aan den architect van den Straatsburger Munster, en betreft de vraag: op welke wijze de koepel op het kruis is te restaureeren. Deze koepel was in 1759 verbrand, doch er bestonden teekeningen en gravures, waaruit bleek, dat indertijd op den romaanschen ommegang een 14e eeuwsche bekroning was gesteld.

„Indien de 19e eeuw een eigen stijl bezat — zoo schrijft Viollet-le-Duc — dan zoude men misschien op goeden grond kunnen beweren de wenschelijkheid om daarvan een specimen te geven, telken male, dat een oud monument te voltooien is. Maar het komt mij voor, niettegenstaande de herhaalde pogingen, welke men gewaagd heeft in Europa en ook in Amerika, dat men geen 19e eeuwschen stijl heeft weten te scheppen, welke een onbetwistbaren stempel draagt.

„Daarentegen onderscheidt onze eeuw zich door iets, dat niet zonder waarde is. Door nauwkeurige studie van het verleden en van de beginselen der kunst, heeft zij zich weten in te werken in de stijlen der verschillende tijdperken. En dientengevolge is zij — wat vroeger tijden niet gegeven was — in de mogelijkheid de oude monumenten te restaureeren in hun karakter, en zuiver over te leveren aan het nageslacht. Men moge bedenkingen opperen omtrent deze zienswijze uit een aestetisch oogpunt, men zal moeten toegeven, dat zij niet zonder reden door velen wordt gehuldigd. Er is dus rekening mede te houden."

„Wat nu dit bijzonder geval betreft, geloof ik, dat zooveel mogelijk de kruiskoepel van den Straatsburger Munster te bouwen is in de gedaante, welke uit het tijdperk, den stijl en de constructie van dat deel van het monument voortvloeit. Bestond er boven de thans nog aanwezige Romaansche ommegang een bovenbouwsel van een later tijdperk, dat daarbij zekere kunstwaarde bezat, en betrof het hier dus slechts eene *herstelling*, dan zoude het zeker 't beste zijn, die herstelling uit te voeren, en dat toevoegsel zijn eigen karakter te laten behouden. Doch dit is het geval *niet*. Wel weten wij dat op dezen Romaanschen ommegang een 14e eeuwsche bekroning werd gezet, uit gravures en teekeningen bekend, doch deze is in 1759 verbrand, en er is derhalve geen enkele reden om die opnieuw aan te brengen. Evenmin is er aanleiding (om de straks gegeven reden) om er een moderne bekroning op te zetten, welke als het ware een merkteeken van *onze* eeuw zoude zijn — terwijl juist onze eeuw zich daarentegen onderscheidt door een groote voorliefde om oude bouwwerken in hun eigen karakter te herstellen. Derhalve, om in den geest van onzen tijd te

blijven, zijn de oude gebouwen in hunnen oorspronkelijken vorm te restaureeren."

Zooals uit deze brieven blijkt, M. H., is Viollet-le-Duc op verre na niet de afbrekende hersteller, als af te leiden ware uit de gedragingen van verscheidene zijner volgelingen. Deze zijn inderdaad „plus royalistes que le roi," want — zooals wij zagen — Viollet-le-Duc verbiedt ten strengste, ter wille van eenheid van stijl, een gebouw van latere toevoegingen te ontdoen; en zelfs — zoo de 19e eeuw een eigen stijl hadde bezeten — zoude hij er niets in gevonden hebben, indien wij op een Gothisch bouwwerk een moderne bekroning hadden gezet.

Hoe kan men ook anders verwachten van een man, die zooals uit deze brieven telkens blijkt, een open oog heeft voor alles wat schoon is, en er ten zeerste voor waarschuwt iets met vooringenomenheid te zien; die in een tijd waarin officiëel nog plechtig ontkend werd: dat de Chineezen kunstgevoel bezaten (1873)! er van overtuigd was, dat vrij wat meer dan van etruskische vazen, onze kunstnijveraars van den buit konden leeren, welke tijdens den Chineesch-Fransch-Engelschen oorlog uit Pekin was aangevoerd; die aandringt op grondige kennis van de Egyptische architectuur, en op later leeftijd — alsof zijne beide Dictionnaires niet genoeg levenstaak geweest waren! -- nog een groot werk uitgeeft over de Russische architectuur, om ten slotte tot tijdverdrijf — een tijdverdrijf, dat hem 9 zomers en 25000 francs kostte — een kaart van den Mont-Blanc samen te stellen?

III.

Waarlijk M. H., wij mogen ons wel afvragen: Wat was het geheim, waaraan deze man zijn kracht ontleende? Niet aan den bijval zijner landgenooten: tot het einde toe hebben de officiëele mannen dezen ingenieur-architect — die nooit op gebaande wegen wilde gaan, die alle academies, alle staatsinmenging uit den booze oordeelde -- zooveel mogelijk het leven zuur gemaakt. Zoo was het onder het Keizerrijk, zoo later onder de Republiek. Daarenboven nam het Keizerrijk hem kwalijk zijn anti-imperialisme en zijn anti-clericalisme, de Republiek zijne minachting voor het gepeupel.

Doch wat hem over alle moeiten en bezwaren heeft heen gezet, dat was niet zoo zeer de liefde voor zijne kunst, dan wel de liefde voor zijn *vaderland*. Het was uit liefde voor zijn vaderland, dat hij zoovele jaren zich wijdde aan het herstellen van de monumenten van den voortijd — zoowel de Romaansche, de Gothische als die der Renaissance — het was uit liefde voor zijn land, dat hij, reeds een goeden vijftiger toen de Fransch-Duitsche oorlog uitbrak, als genie-officier in dienst trad, en zóó zeer de aandacht trok, dat hij tijdens de Commune moest vluchten, wijl de opstandelingen van zijne kundigheden partij wilden trekken. En toen de oorlog voorbij was en het gold: Frankrijk uit hare vernedering op te heffen, wijdde hij daaraan al zijn krachten. Naar aanleiding van een brief van den heer Cuypers, die om raad vroeg over een onderdeel van de bekapping van den Mainzer dom, onzen landgenoot opgedragen, schrijft Viollet-le-Duc: „Ik heb absoluut geen tijd om naar Holland te komen; ik heb zóóveel te doen in ons arm verwoest land, waar zooveel te reorganiseeren is."

De herleving van Frankrijk verwachtte hij vooral van de jeugd, en van het aan deze te geven onderwijs. Van daar de serie boeken, welke hij op later leeftijd schreef, en die u wel bekend zijn: Geschiedenis van een kathedraal, van een stadhuis, enz. Doch behalve deze serie wenschte hij er nog een andere, „klein in formaat en van lagen prijs; een reeks leerboeken voor het onderwijs in de praktijk, te beginnen met het teekenonderwijs, wat — zooals hij zegt — te zelfder tijd geleerd moet worden als het lezen, want 't is een even noodige taal. „Het deel dat op 't teekenen betrekking heeft, heb ik in mijn hoofd gereed, — schrijft hij — want mijn heele leven heb ik mij met dat onderwijs bezig gehouden. Vervolgens moeten de verschillende kunsten behandeld worden, van welke het teekenen den grondslag vormt: de prentkunst, de constructieleer, het steenhouwersvak, het timmermansvak, het slotenmakersvak, het meubelvak, dakbedekking, ventilatie en verwarming, decoratieve schilderkunst, waterleiding en riolen, tuinaanleg."

Die werken — zoo bevestigt hij in een volgend schrijven aan den uitgever Hetzel — moeten zeer goedkoop zijn, want zij zijn bestemd voor onze ambachtslieden en hunne kinderen.

„In onze ongelukkige, warrige hedendaagsche maatschappij — zoo vervolgt hij — zijn het alleen de zoogenaamd lagere klassen waarin nog materiaal is te vinden om vooroordeelen en sleur te bestrijden. Alleen met zulken heb ik rationeele werkwijzen bij mijne verschillende werken kunnen doorvoeren. Want de krachtige burgerij van 1789 is erg gekelderd; iederen dag erken ik het met leedwezen. Slechts zelden vindt men nog bij die burgerij de zedelijke kracht, waaraan zij eenmaal haren invloed had te danken."

Dat willen schrijven van handleidingen voor de verschillende ambachten, is niet de gril van een zestigjarige; integendeel, indien iets vast stond bij dezen architect-ingenieur, dan was het zijne overtuiging: dat kunst en ambacht één zijn. Voor die meening heeft hij zijn heele leven geijverd; en hij was zóó doordrongen van het feit, dat architect te wezen gelijkbeteekenend is met constructeur te zijn, dat hij den naam van architect, aan wien geen constructeur is, niet wil gunnen, maar enkel dien van „teekenaar".

Zoo schrijft hij elders: „Er bestaan geen twee kunsten: een absolute kunst en een kunstnijverheid. Er is slechts *de* kunst; en naar mate deze beter en grondiger wordt onderwezen, zal die kunst zich beter weten te voegen naar alle behoeften der maatschappij. De Grieksche oudheid levert het sterkste bewijs voor deze stelling. Nooit is de kunst zóó volmaakt geweest als ten tijde van de Helleenen, en toen drukte de kunst haren stempel op elk voorwerp, zelfs op 't meest dagelijksche."

En een andere brief sluit zich hierbij geheel aan: „De Grieksche vazen, welke voorwerpen waren van dagelijksch gebruik, hebben ontegenzeggelijk kunstwaarde; en men heeft maar even 't Napolitaansche museum te doorloopen om overtuigd te worden, dat bij de Ouden de kunst zich geenszins vernederde door zich aan de nijverheid te wijden. Zoo was het ook in de midden-eeuwen en in den besten tijd van de Renaissance. Jean Goujon, de deuren beeldhouwende van de Rouaansche kerk, wrocht een kunstwerk; en Michel Angelo zelf achtte het niet beneden zijne waardigheid, de nijverheid ter hulpe te komen en gebruiksvoorwerpen te vervaardigen.

Dat Viollet-le-Duc niet bedoelde een kunst-saus, doch steeds een innige verbinding tusschen het voorwerp en de versiering, blijkt herhaaldelijk uit zijne waarschuwingen om toch nimmer aan leerlingen modellen te geven, waarbij de versiering niet als 't ware voortvloeit uit de stof van het voorwerp.

Reeds in 1849 ondersteunde hij dan ook krachtig het denkbeeld om een museum van kunstnijverheid te stichten; en het was eene volkomen gerechtvaardigde, zij het ook te late hulde, welke Jules Ferry hem bracht als Minister-President, toen deze, Viollet's afsterven herdenkende, mededeelde, dat te zijner eere het museum zoude gesticht worden, dat thans in het Trocadéro is ondergebracht.

IV.

Waarom ik zoo lang u op dezen dag met Viollet-le-Duc heb beziggehouden? Omdat, zooals uit het voorgaande zal zijn duidelijk geworden, het bezwaarlijk is iemand te noemen wiens eigen streven zoo zeer overeenkomt met dat onzer Maatschappij, en wiens aanwijzingen ons zoo zeker den weg kunnen doen gaan op het terrein dat voor ons ligt. Want het moge een gewoonte zijn op een feestdag als deze om vooral terug te schouwen op den afgelegden weg — vergun mij hiervan af te wijken en u vooral te wijzen op de toekomst. Alleen wie te oud is om nog een toekomst te hebben, verheugt zich in hetgeen hij tot stand bracht; wie zich krachtig gevoelt, wenscht zich nieuwe daden. En M. H., ik geloof waarlijk geen vleierei te spreken, wanneer ik verklaar: dat de Maatschappij mij toeschijnt steeds krachtiger en krachtiger te worden, steeds een grootere plaats in te nemen in de Nederlandsche samenleving. Welnu, welk ruim arbeidsveld ligt er niet voor haar open! „Oude gebouwen" zijn door de Maatschappij opgemeten; doch van hoevele bestaan nog geen goede beschrijvingen! Van sommige steden zijn kortere of langere monographieën verschenen, doch hoevele wachten daar nog op! Overal in den lande verrijzen ambachtsscholen; doch voor hoevele vakken ontbreken nog goede handleidingen, niet het minste voor de architectonische; hoe zeer ontbreken ons zelfs nog goede teekenvoorbeelden! Zoo heb ik bijv., wat wel een zeer bescheiden eisch is, te vergeefs gezocht naar goede, goedkoope, groote wandplaten voorstellende de verschillende kolommen-orden, het a. b. c. toch van het onderwijs in de kunstgeschiedenis.

En hetzelfde geldt voor pleistermodellen. Aan het Rijksmuseum kan men voor zeer geringe kosten, ten behoeve van teekenscholen, afgietsels krijgen van verschillende voorwerpen; doch hoe beperkt zijn zij, minder nog wat aantal dan wel wat stijl betreft! Gothische kapiteelen te over; Renaissance kapiteelen zoo goed als in het geheel niet. Van klassieke monumenten slechts enkele. En toch zijn deze voor schoolonderwijs zoo noodzakelijk.

En wie levert ons een goede geschiedenis der Nederlandsche bouwkunst; desnoods om het debiet te verhoogen, in het Fransch of Engelsch? Trouwens niet enkel om het debiet te verhoogen, doch ook omdat meer en meer dient te worden erkend, dat wij niet al te zeer aan de grenzen onzer taal moeten vasthouden. De geschiedenis heeft ons in dezen thans waarschuwingen genoeg gegeven!

Immers terwijl reeds sedert lang een deel van Nederland in Frankrijk en België ligt, hebben de gebeurtenissen in Zuid-Afrika, welke nog te versch in ons geheugen zijn, om hier te worden herinnerd, ook aan een Engelsch-Nederland het aanzijn gegeven. Misschien behoeven wij dit niet te betreuren. Ja, in het eerste oogenblik van moedeloosheid moge het hebben toegeschenen alsof daar aan de Kaap een lap uit Nederland werd gescheurd, wellicht is het integendeel een gelukkig feit, dat wij zoodoende genoodzaakt worden om, evenals in vroeger eeuwen, voortdurend te wedijveren met de Anglo-saxers. In een der brieven van Viollet-le-Duc, een antwoord gevende op de vraag van een gemeenteraadslid eener Fransche stad omtrent de mogelijkheid om een monumentalen raadhuisgevel te bouwen aan eene straat met sterke helling, antwoordt le-Duc: „Zeker is zulks mogelijk, het kan zelfs aanleiding geven tot een zeer groot architectonisch effect. Voor een onhandig architect is zulk eene moeielijkheid een struikelblok; aan hen die wèl bedreven zijn in hunne kunst, kan het daarentegen gelegenheid geven tot zeer eigenaardige oplossingen. Het gaat daarmede, zooals in zoovele zaken: moeielijkheden zijn een reden van wèl slagen voor wien werkelijk talent bezit; zij veroorzaken slechts den ondergang van den niets beduidende."

Welnu M. H., laten wij dus niet treuren om deze moeilijkheid te meer, maar integendeel er eene vingerwijzing in zien, dat wij enkel door onze taak zéér ruim op te vatten de eindzege kunnen behalen. Een eerste voorwaarde daartoe is ongetwijfeld een nauwere aaneensluiting van de verschillende vereenigingen, welke zich hier in Nederland op bouwkundig gebied hebben gevormd. Doch eene dergelijke aaneensluiting is niet voldoende. Immers waar zooals uit het bovenstaande volgt, Nederland door den loop der omstandigheden een meer cosmopolitisch karakter moet verkrijgen, is zeker in de eerste plaats nauwere aansluiting noodig aan het land dat, wel beschouwd, in zoovele opzichten een broederland is: België. Eeuwen lang — haast zoude ik zeggen van hun ontstaan af — hebben Noord-Nederland en België op elkander in gewerkt, zijn zij in waarheid één geweest; en al mogen zij nu een viertal eeuwen van elkander zijn gescheiden — wat zijn vier eeuwen tegenover de oneindigheid? — er is alle reden om ons nu over de grenzen heen de hand te reiken. Alleen zoodoende kan wederom aan onze ontwikkelingsgeschiedenis die harmonie worden gegeven, welke door eene te eenzijdige bestudeering van de 16e en 17e eeuw hier te lande is verloren gegaan. Wie in de kleine steden van Noord-Holland en in die van Zeeland, in hun verlaten pracht ziet staan de trotsche gedenkteekenen uit den tijd dat gansch Nederland nog den Katholieken godsdienst beleed, kan niet langer ontkennen, dat in die middeneeuwen Nederland niet minder heeft gebloeid dan in den lateren gouden tijd!

Hadde trouwens in die middeneeuwen Nederland niet zulk een kracht vergaard, hoe zoude het anders in staat zijn geweest zich later met goed gevolg tegen de Spaansche dwinglandij te verzetten?

Met België hebben wij dien middeneeuwschen bloei gemeen; en waar thans in Belgenland wederom op nieuw een zoo krachtige geest zich op allerlei gebied openbaart, is het van onze zijde ten zeerste geraden die beweging niet te beschouwen als eene die ons vreemd is, maar haar onze bewijzen van innige sympathie te geven. Laten wij ook in dezen een voorbeeld nemen aan Viollet-le-Duc, die alles waaruit waarlijk kracht uitging, even hoog schatte, om 't even uit welk land en in welken stijl. Het zijn dan óok uit een bouwkundig oogpunt twee feiten van beteekenis van dit jaar: het bezoek van de „Evertsen" te Antwerpen, en dat van Belgische architecten in sommige deelen van ons land. Moge, zoo voortgaande, door wederzijdsche uitwisseling van gedachten op nieuw uitgewischt worden de scheiding, welke tot beider nadeel reeds al te lang heeft bestaan.

In alle opzichten *grootsch* is de taak, M. H., welke ons de 20ste eeuw oplegt; en laat ik daarom ter behartiging eindigen met nog eene aanhaling uit de brieven van Viollet-le-Duc, die, al moge zij voor Franschen geschreven zijn, toch voor alle volkeren toepasselijk is:

„Men moet niet toegeven aan die noodlottige neiging om te gelooven aan het toeval, aan een gelukstar, aan het voorbestemd zijn. Allen — kerkelijken en niet kerkelijken — maken zich in dit opzicht evenzeer of nagenoeg evenzeer schuldig; en het is even dwaas om te gelooven aan het „geluk" en aan de „beschavingsmissie" van Frankrijk — zooals sommige liberalen doen — als te veronderstellen, dat door pelgrimages onze zaken weer in 't reine zullen komen. Het is vrij wat gemakkelijker om te vertrouwen op het volksgenie of op tusschenkomst van Hoogerhand, dan door vroeg opstaan en poot-aanspelen de moeielijkheden uit den weg te ruimen."

Op eigen kracht vertrouwen, zelfstandig zijn, — ziedaar wat Viollet-le-Duc ons bijna in elken brief toeroept, en wat het geheim van zijn welslagen was, gelijk zulks ook van het onze moet zijn.

Welnu M. H., de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst heeft steeds getoond zich bewust te zijn van eigen kracht. Die zelfstandigheid heeft haar door alle moeielijke oogenblikken der thans vervlogen 60 jaren veilig heen geholpen; zij zal — ik ben er van overtuigd — haar tot in lengte van dagen beschermen en in bloei doen toenemen!

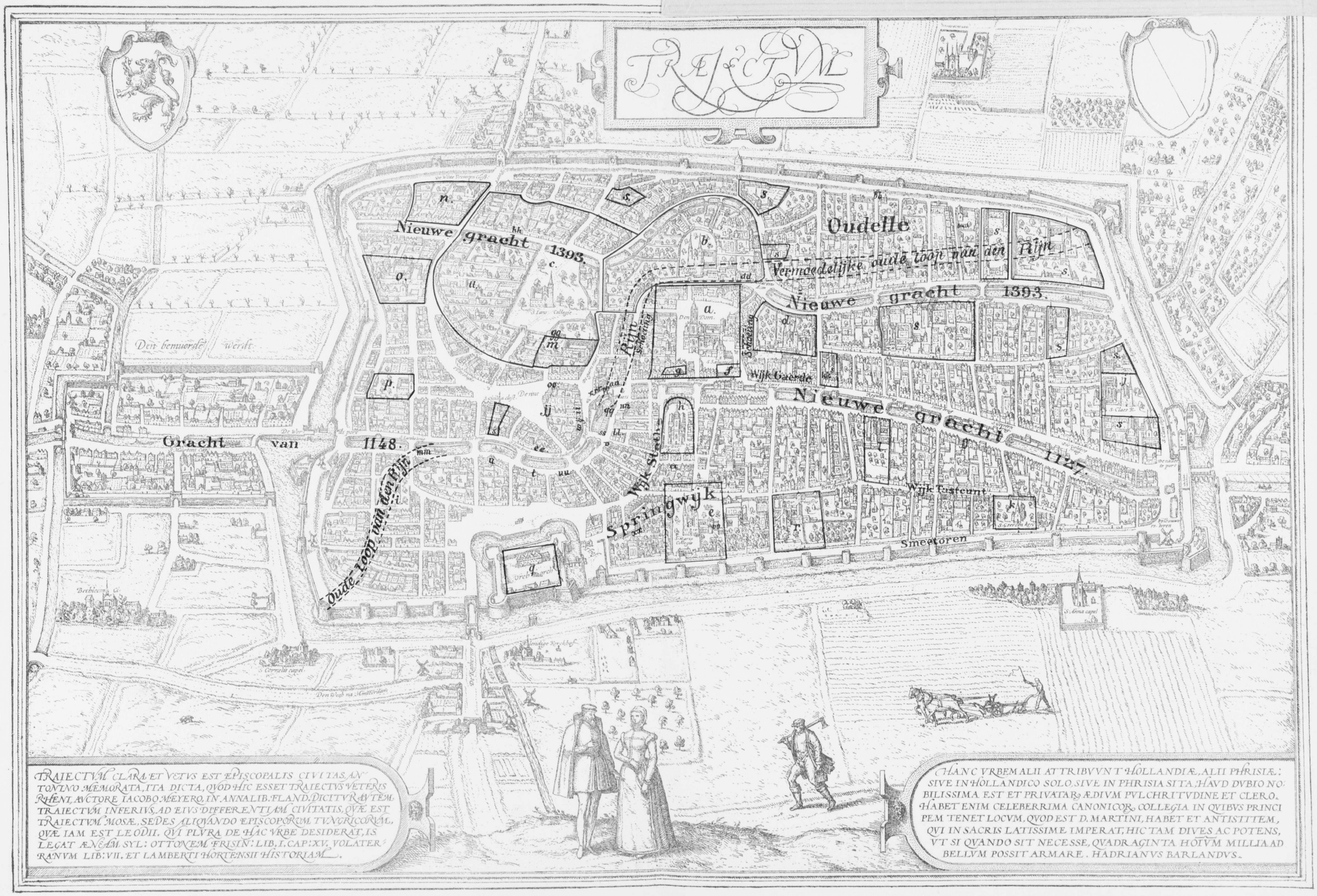
TRAIECTVM
Oudelle
Nieuwe gracht 1393.
Vermoedelijke oude loop van den Rijn
Nieuwe gracht 1393.
Nieuwe gracht 1127.
Wijk Gaerde
Wijk Tasteunt
Springwyk
Wijk Stadhuis
Gracht van 1148.
Oude loop van den Rijn
Den bemuerde werdt
Smeetoren
Den Dom
Den Weeh na Amsterdam
TRAIECTVM CLARA ET VETVS EST EPISCOPALIS CIVITAS, ANTONINO MEMORATA, ITA DICTA, QVOD HIC ESSET TRAIECTVS VETERIS RHENI, AVCTORE IACOBO MEYERO, IN ANNALIB: FLAND: DICITVR AVTEM TRAIECTVM INFERIVS, AD EIVS DIFFERENTIAM CIVITATIS, QVÆ EST TRAIECTVM MOSÆ, SEDES ALIQVANDO EPISCOPORVM TVNGRICORVM, QVÆ IAM EST LEODII. QVI PLVRA DE HAC VRBE DESIDERAT, IS LEGAT ÆNEAM SYL: OTTONEM FRISIN: LIB. I. CAP: XV. VOLATERRANVM LIB: VII. ET LAMBERTI HORTENSII HISTORIAM.
HANC VRBEM ALII ATTRIBVVNT HOLLANDIÆ, ALII PHRISIÆ: SIVE IN HOLLANDICO SOLO, SIVE IN PHRISIA SITA; HAVD DVBIO NOBILISSIMA EST ET PRIVATARVM ÆDIVM PVLCHRITVDINE ET CLERO. HABET ENIM CELEBERRIMA CANONICORVM COLLEGIA IN QVIBVS PRINCIPEM TENET LOCVM, QVOD EST D. MARTINI, HABET ET ANTISTITEM, QVI IN SACRIS LATISSIME IMPERAT, HIC TAM DIVES AC POTENS, VT SI QVANDO SIT NECESSE, QVADRAGINTA HOIVM MILLIA AD BELLVM POSSIT ARMARE. HADRIANVS BARLANDVS.

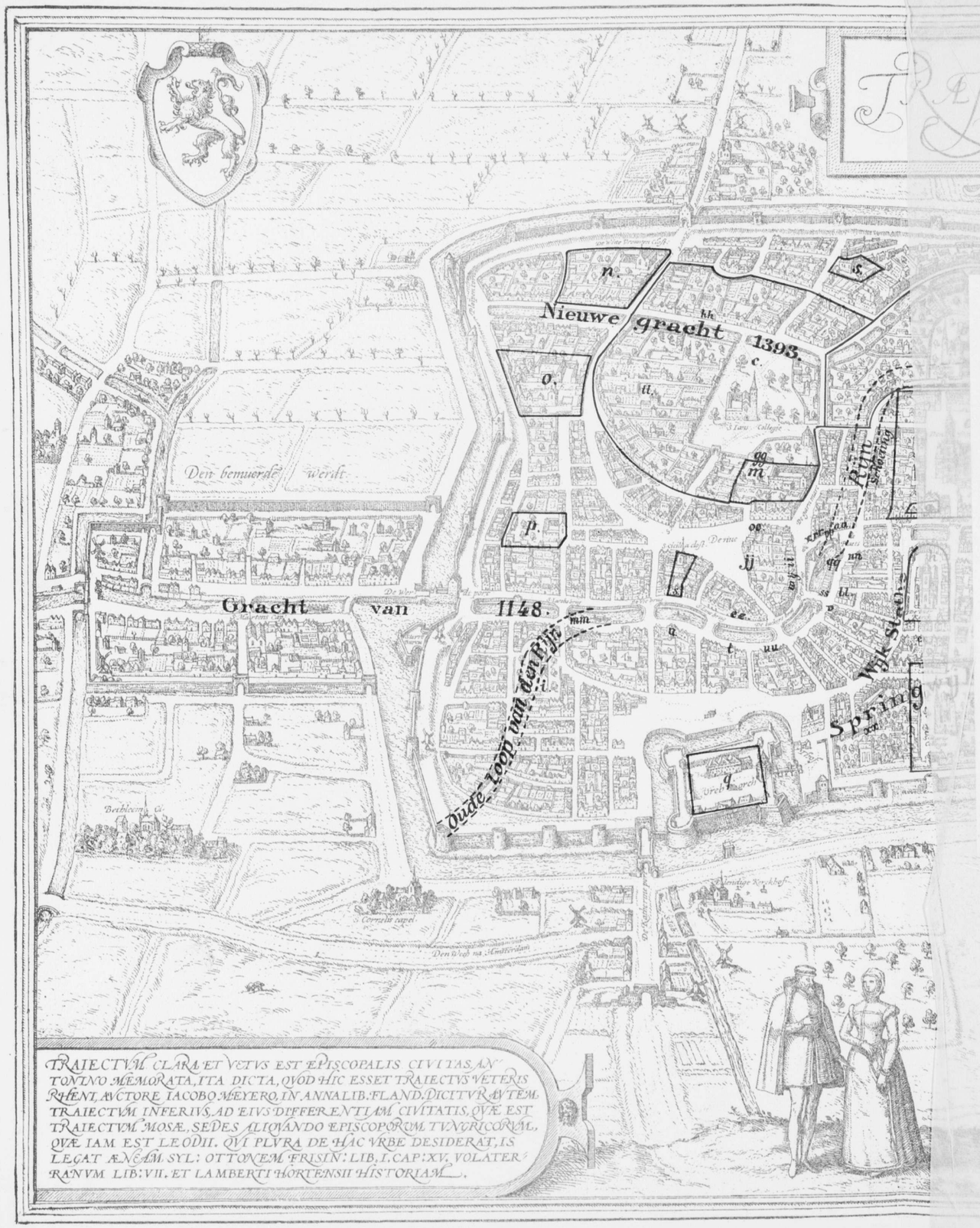

Verklaring van de letters op den plattegrond van Utrecht.

a. Burg Trecht.
b. Immuniteit van St. Pieter.
c. „ „ St. Jan.
d. „ „ St. Paulus.
e. „ „ St. Marie.
f. Bisschopshof.
g. Keizerpaleis [H]ofen.
h. Buurkerk.
i. Parochiekerk van St. Jacob.
j. „ „ St. Nicolaas.
k. „ „ St. Geertruid.
l. Zakbroeders (later Regulieren-)klooster.
m. Minderbroedersklooster.
n. Wittevrouwenklooster.
o. Begijnhof.
p. Predikheerenklooster.
q. Johanniterkloster (later kasteel Vredenburg).
r. Duitsche hus.
s. Kloosters uit de 14e en 15e eeuw.
t. Fresenburch.
u. Oudaen.
v. Groenewoude.
w. Blydenstein
x. Keizerrijk.
ij. Rutenberch

z. Loenersloot.
aa. Lichtenberch.
bb. Lepelenburch.
cc. Zoudenbalch.
dd. Paushuize.
ee. Putruwiel.
ff. Leeuwenburch.
gg. Ridderschapshuis.
hh. Renesse.
ii. St. Barbara-gasthuis.
jj. St. Laurens-gasthuis.
kk. Houten huis in de Hamburgerstraat.
ll. „ „ over de Bezembrug.
mm. „ „ de Zwaan.
nn. „ „ Coeckenkelnaer.
oo. „ „ hoek Schoutensteeg.
pp. „ „ aan de Stadhuisbrug.
qq. „ „ Coenraet-biscop.
rr. „ „ de Ster.
ss. „ „ in de Snippenvlucht.
tt. Klaustraal huis van St. Jan.
uu. Proeysenburch.
vv. Klaustraal huis van St. Marie.
ww. Huis in het Achterom.
xx. Clarenburch.

PLAAT I.

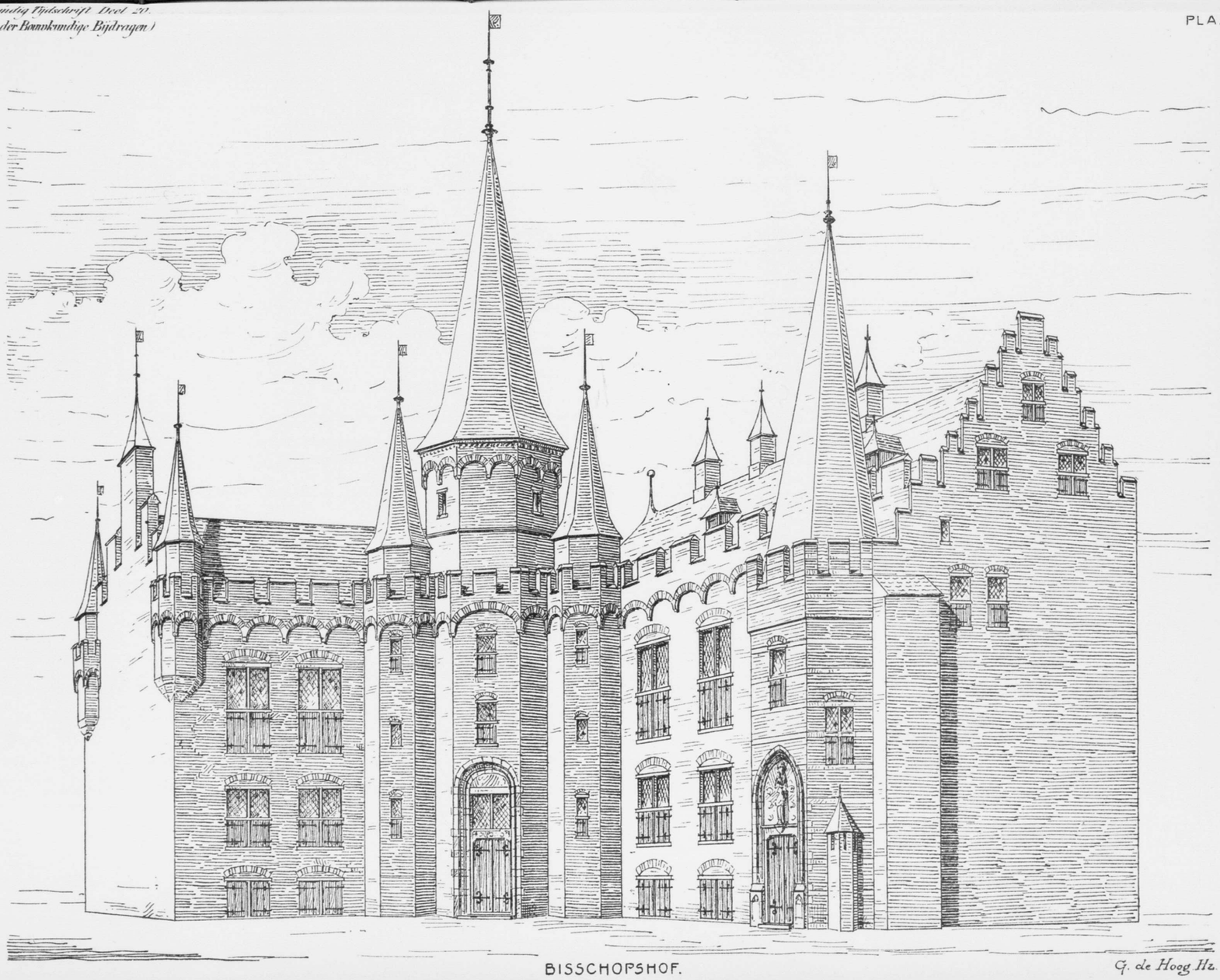

BISSCHOPSHOF.

G. de Hoog Hz.

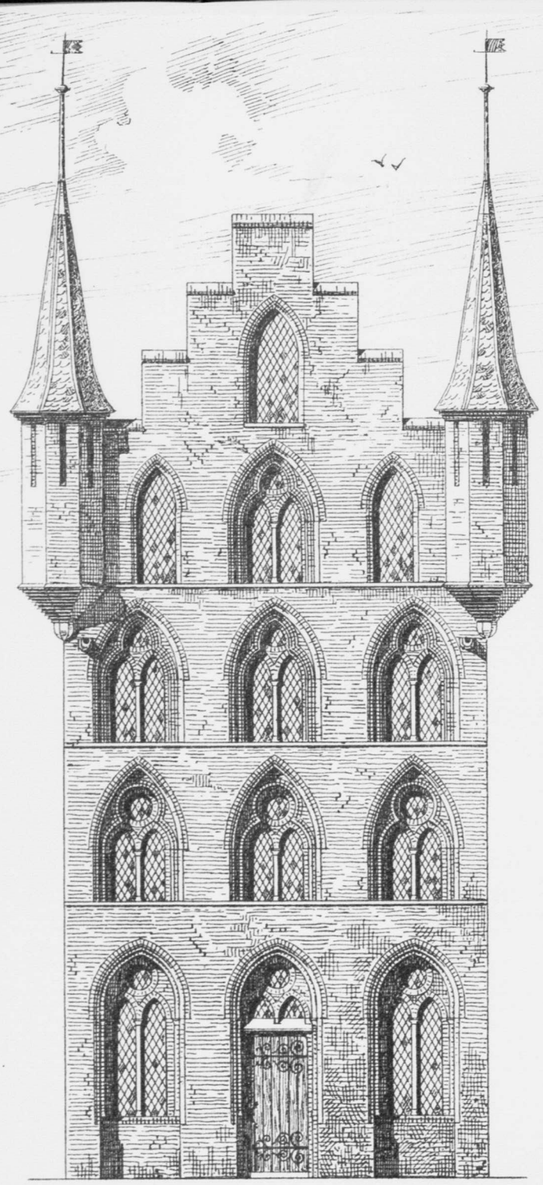

DETAIL VENSTERS BEG. GROND EN 1e VERD.
SCHAAL 1 A 50.

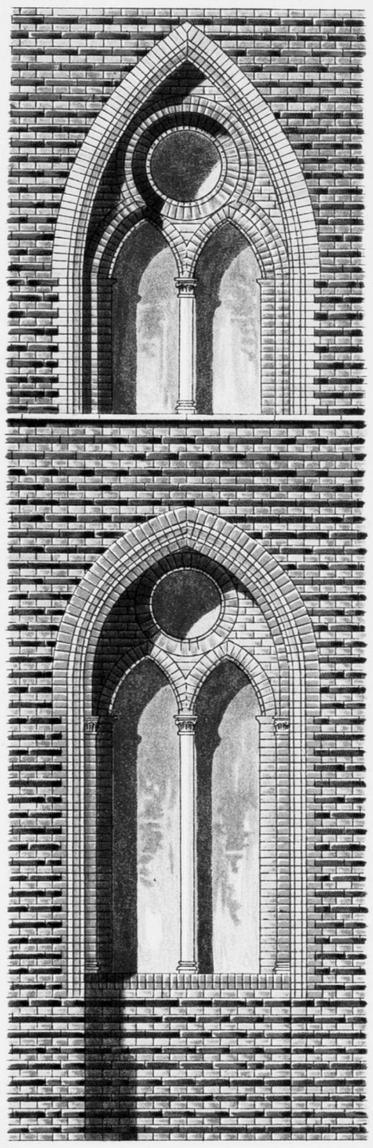

DETAIL VENSTERS OVERIGE VERDIEPINGEN. PLAAT II.

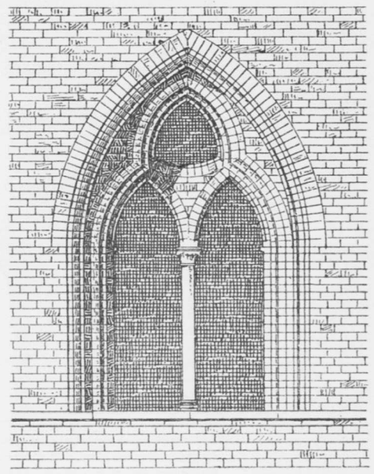

DETAIL KOLOMMETJES VENSTERS.
SCHAAL 1 A 10.

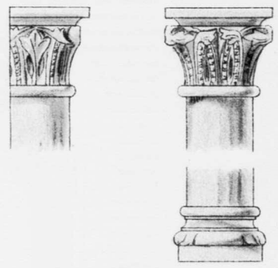

DETAIL VENSTERS BEG GROND. 1e VERD.

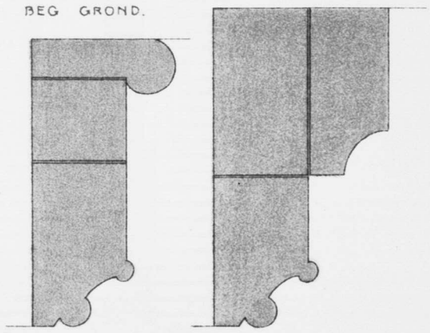

FRESENBURCH.

Schaal van 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Meters.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.

G. de Hoog. Hz.

Lith. Mouton & Co., Den Haag.

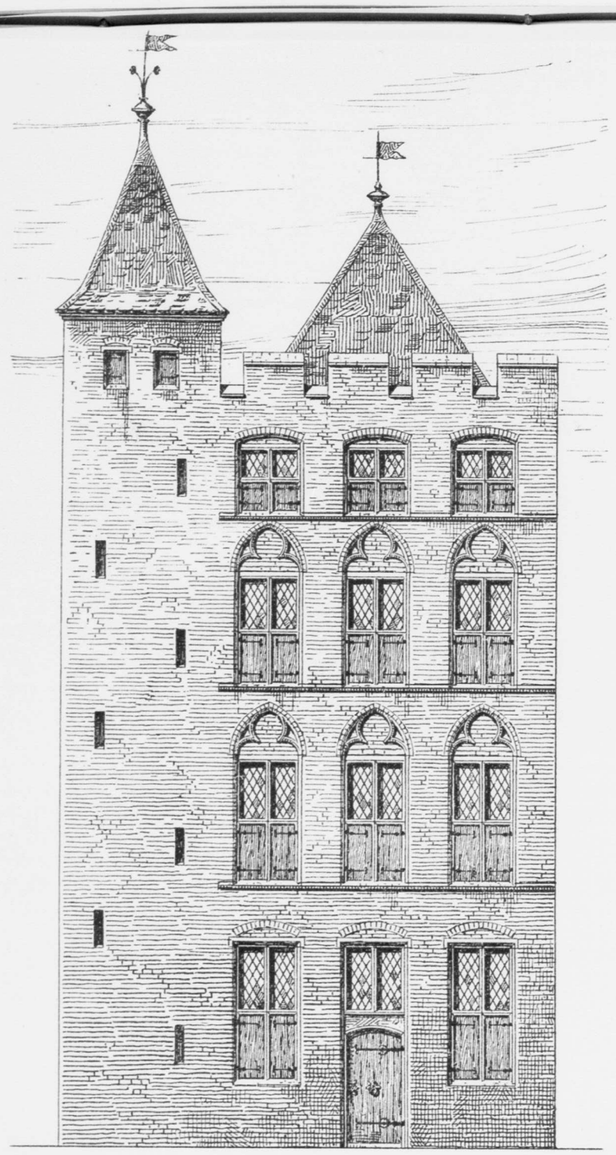

OUDAEN.

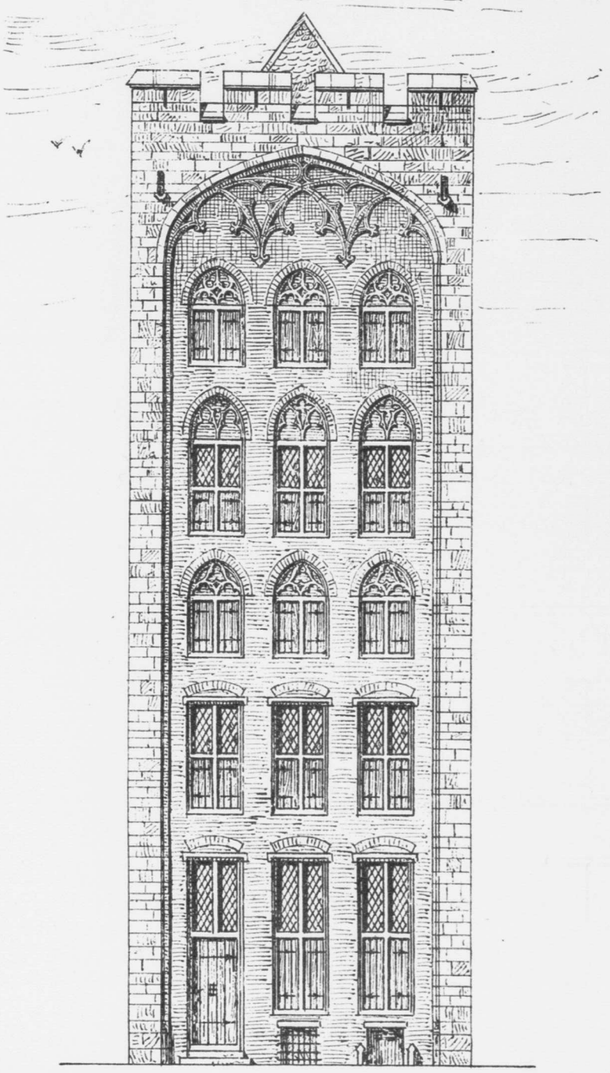

GROENEWOUDE.

Schaal van 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Meters.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

G. de Hoog. Hz.

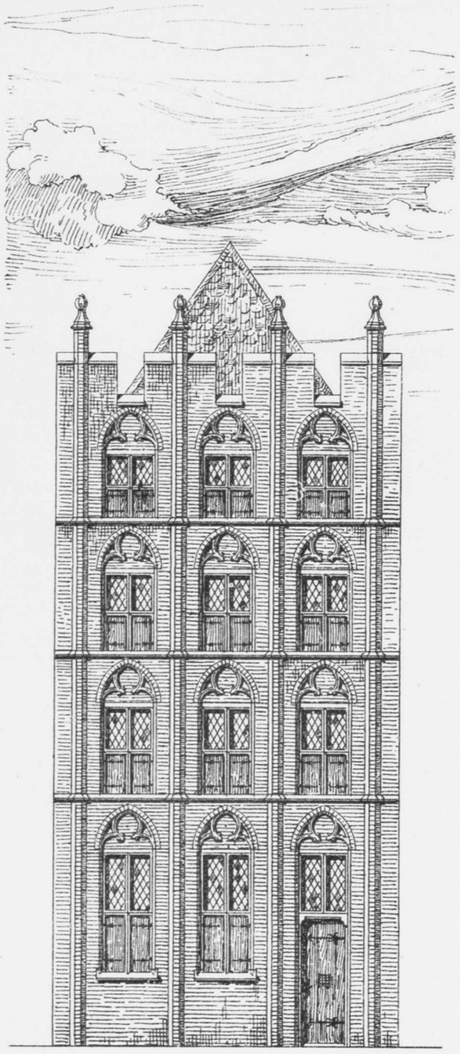

BLYDENSTEIN.

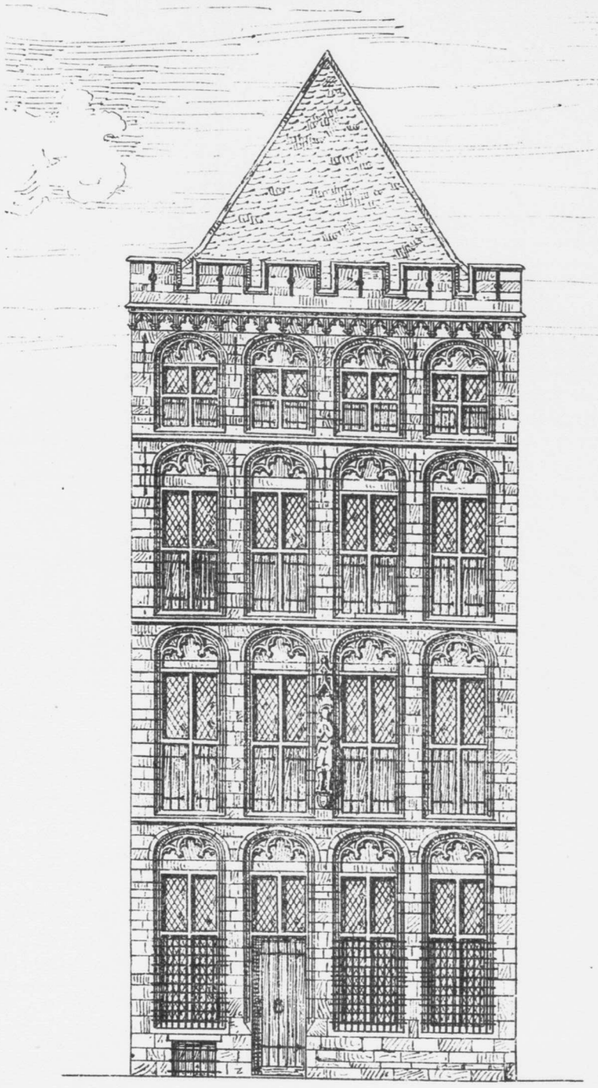

KEIZERRIJK.

Schaal van 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Meters.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen)

G. de Hoog Hz.

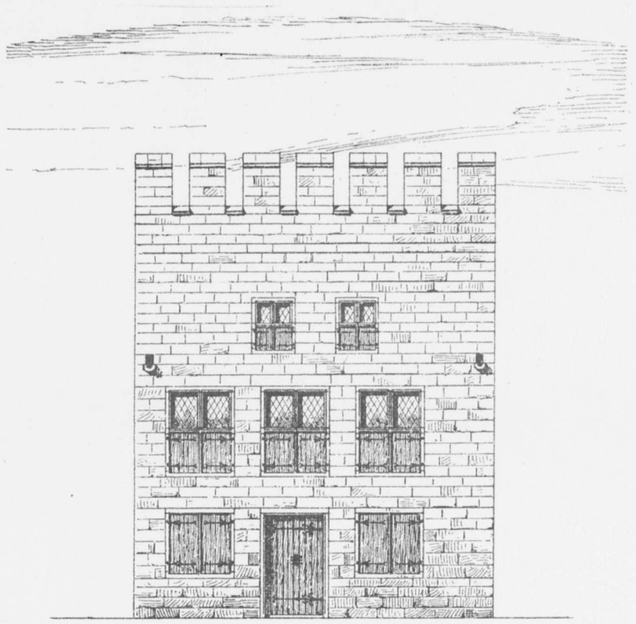

RUTENBERCH.

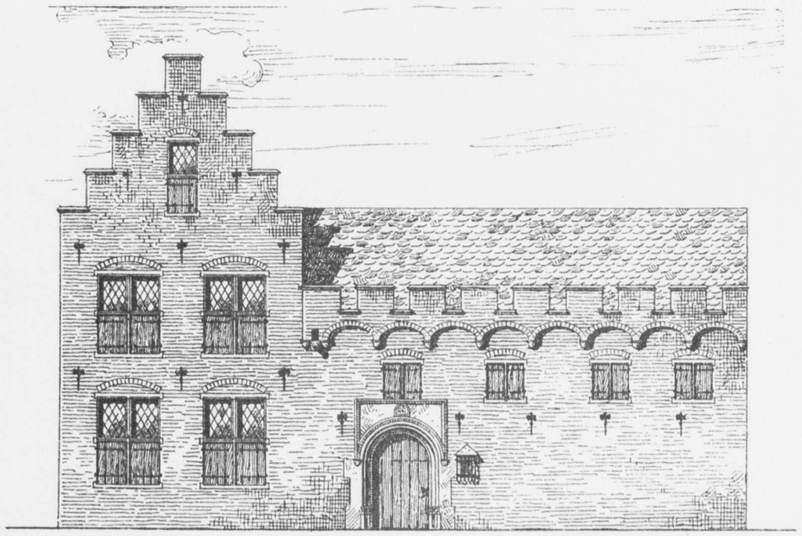

LOENERSLOOT.

Schaal van 1 2 3 4 5 10 Meters.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

G. de Hoog. Hz.
Photo-litho Mouton & Co., Den Ha

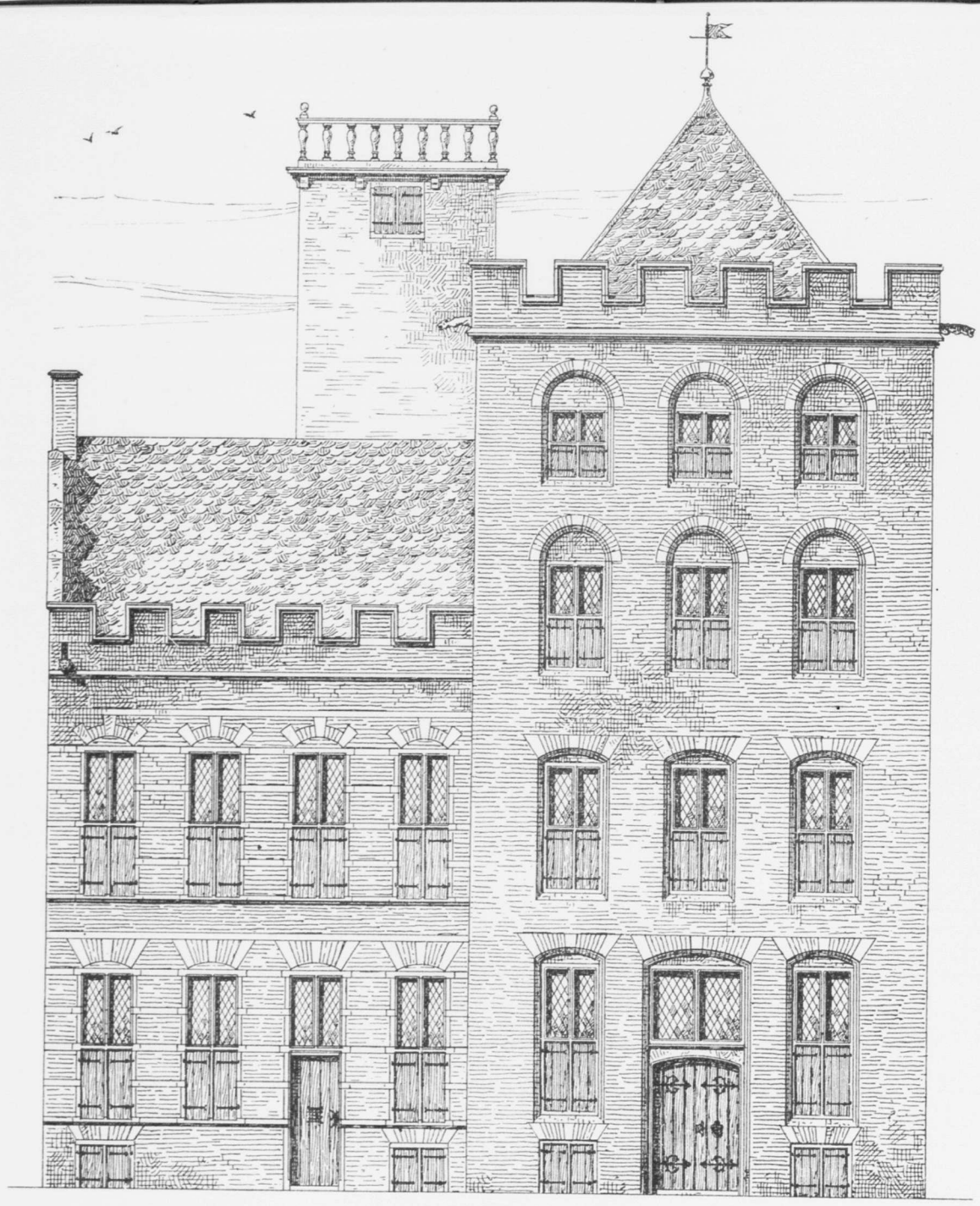

KLEIN EN GROOT LICHTENBERCH.

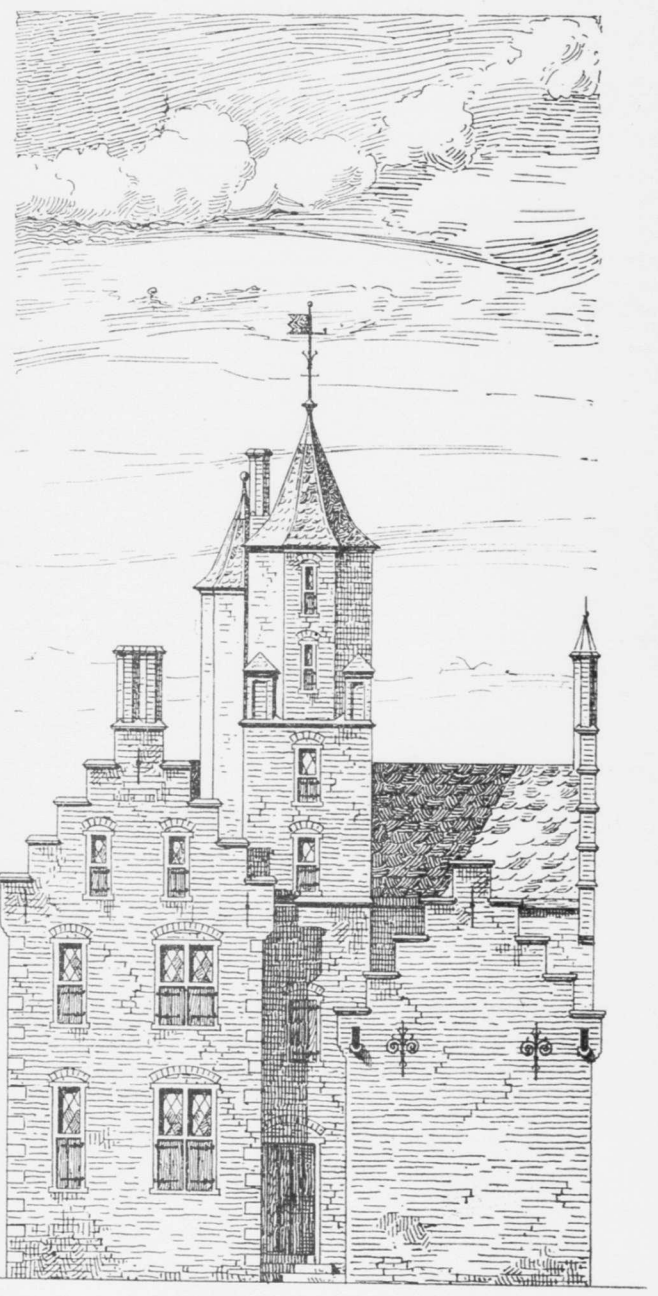

LEPELENBURCH.

Schaal van 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 Meters.

G. de Hoog Hz.

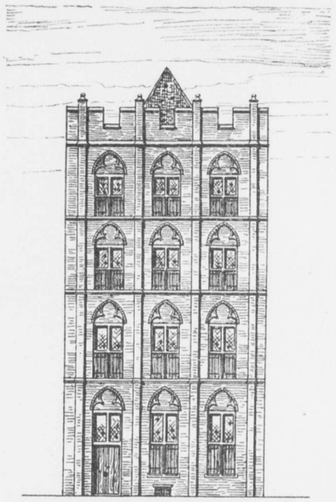

PUTRUWIEL.

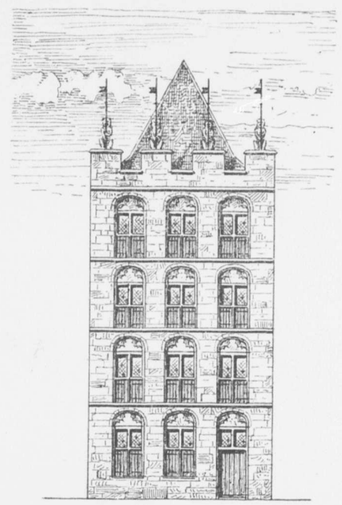

LEEUWENBURCH.

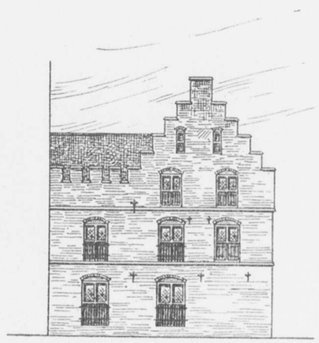

RIDDERSCHAPSHUIS.

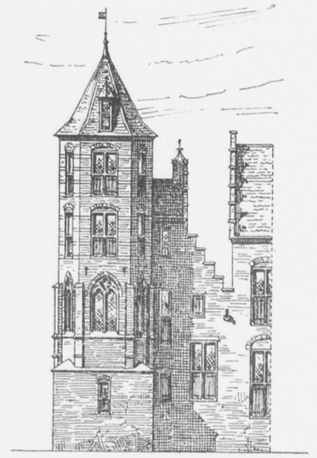

RENESSE.
(ACHTERGEVEL.)

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

Schaal van 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 Meters

G. de Hoog Hz.

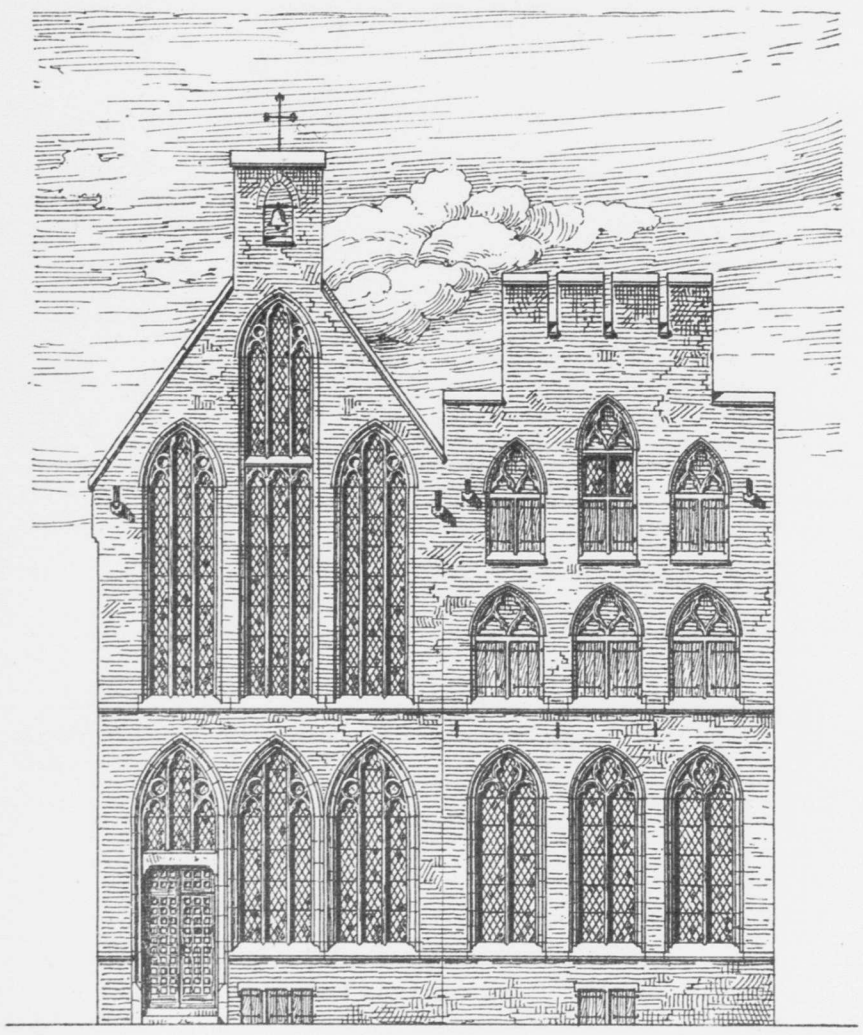

ST. BARBARA - GASTHUIS.

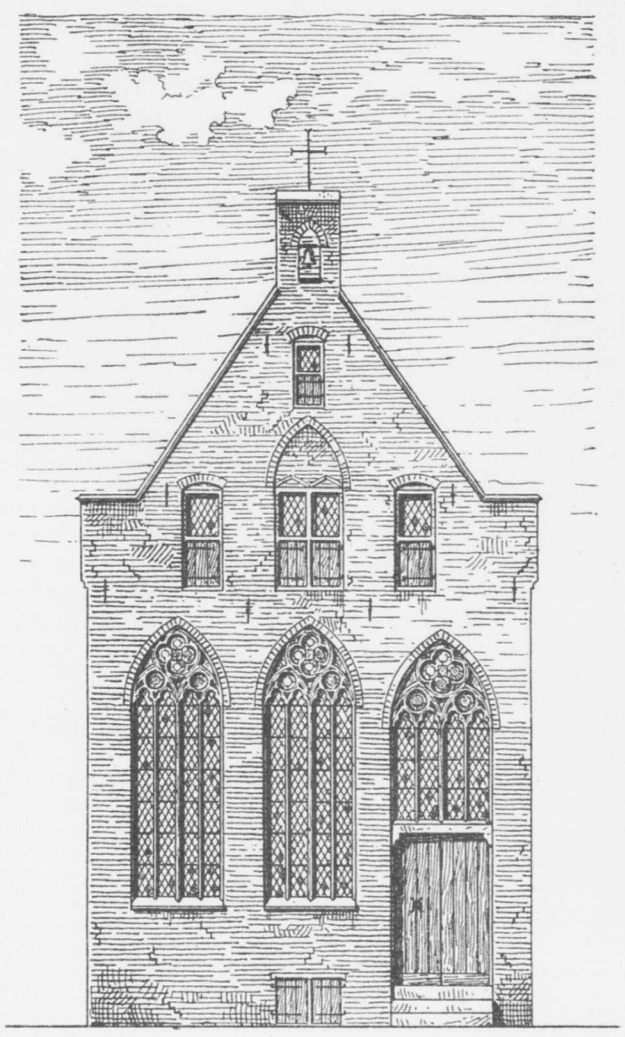

ST. LAURENS - GASTHUIS.

Schaal van 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 15 20 Meters.

G. de Hoog. H

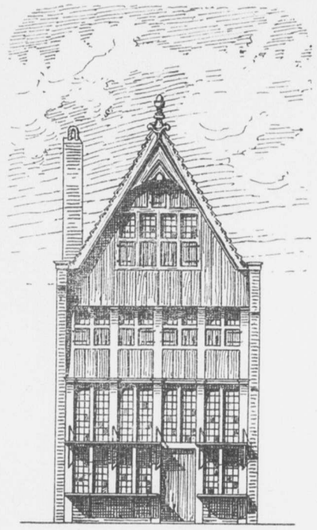

HUIS HAMBURGERSTRAAT.

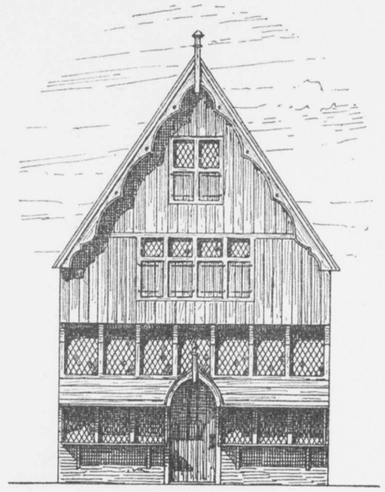

HUIS OUDEGRACHT W. Z
OVER BEZEMBRUG.

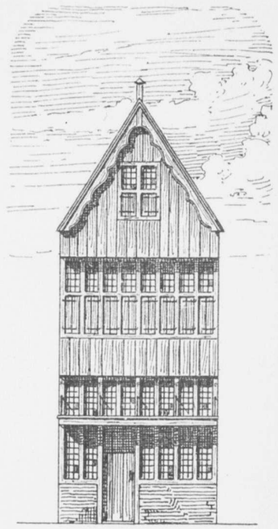

HUIS DE ZWAAN
(HOEK JACOBIKERKSTEEG.)

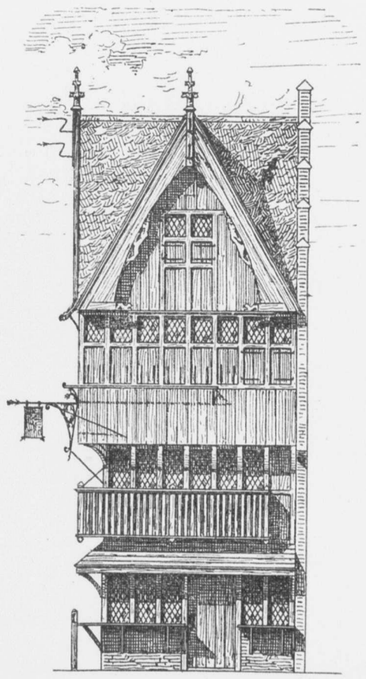

HUIS KOECKENKELNAER
(HOEK CHOORSTRAAT.)

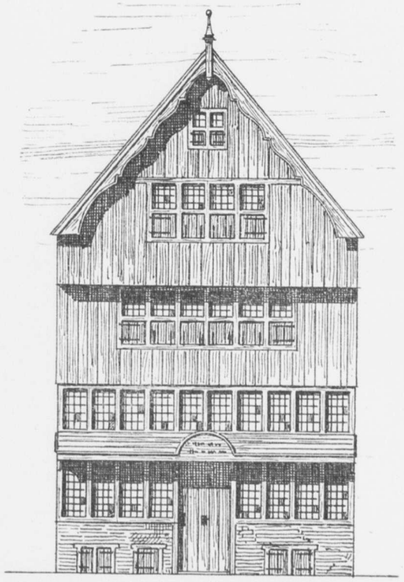

HOEKHUIS NEUDE EN SCHOUTENSTEEG.

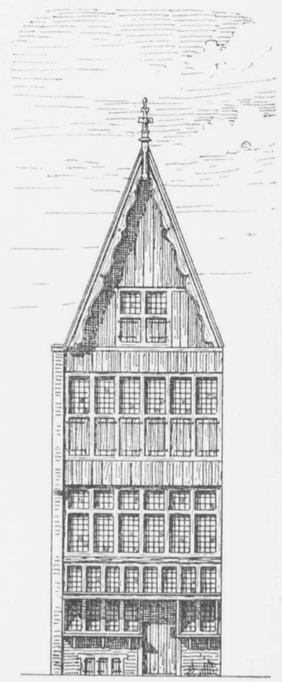

HUIS STADHUISBRUG.

Schaal van 1 2 3 4 5 10 Meters.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

G. de Hoog Hz.

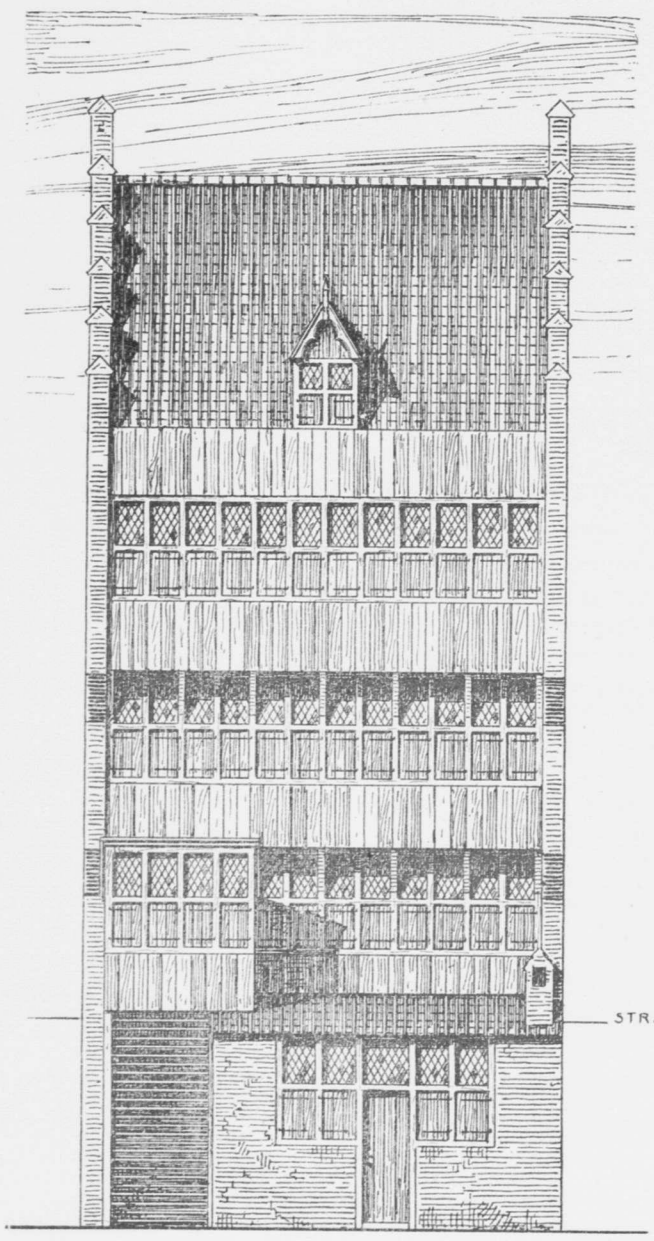

HUIS COENRAET-BISCOP.
SNIPPENVLUCHT (ACHTERGEVEL)

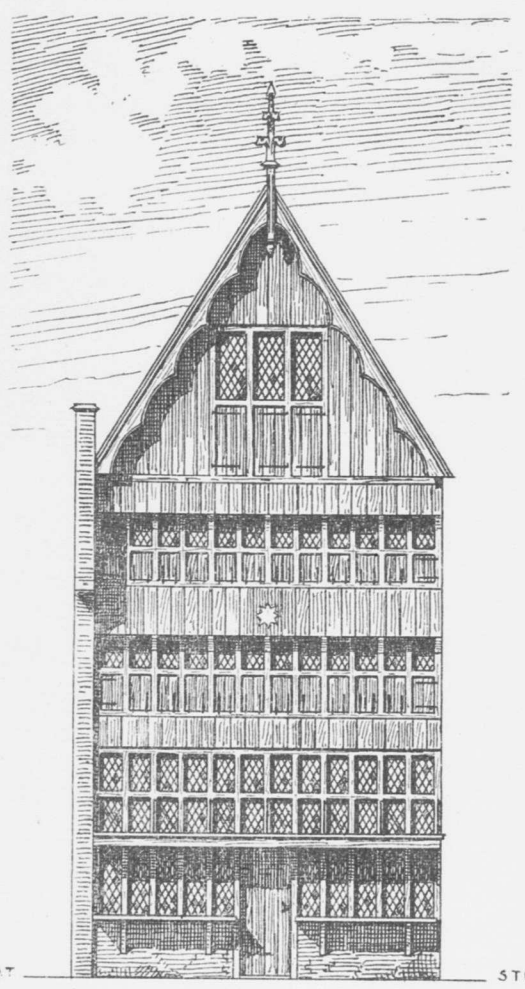

HUIS DE STER.
STADHUISBRUG.

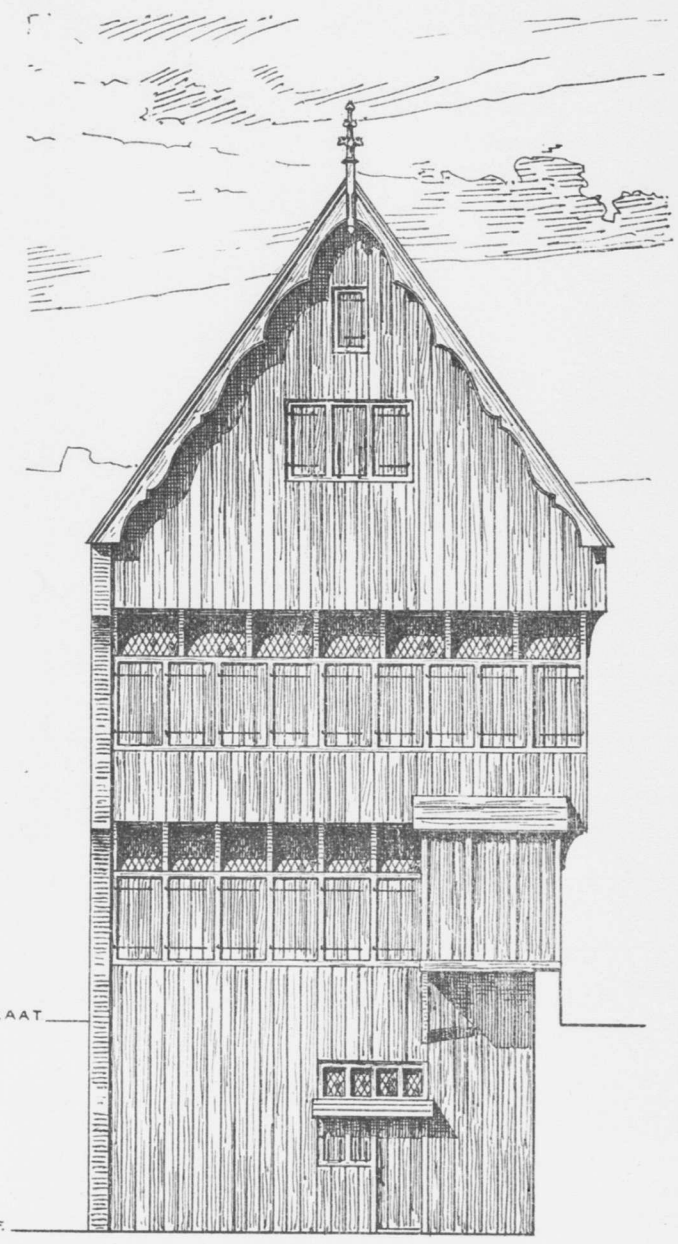

HOEKHUIS SNIPPENVLUCHT
EN BEZEMBRUG (ACHTERGEVEL)

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

Schaal van 1 2 3 4 5 10 Meters.

G. de Hoog. Hz.

GEZICHT OP DE HUIZEN OP EEN PLATTENGROND VAN 1604.

PLAAT XIII.

KLAUSTRAAL HUIS VAN ST. JAN IN 1658.

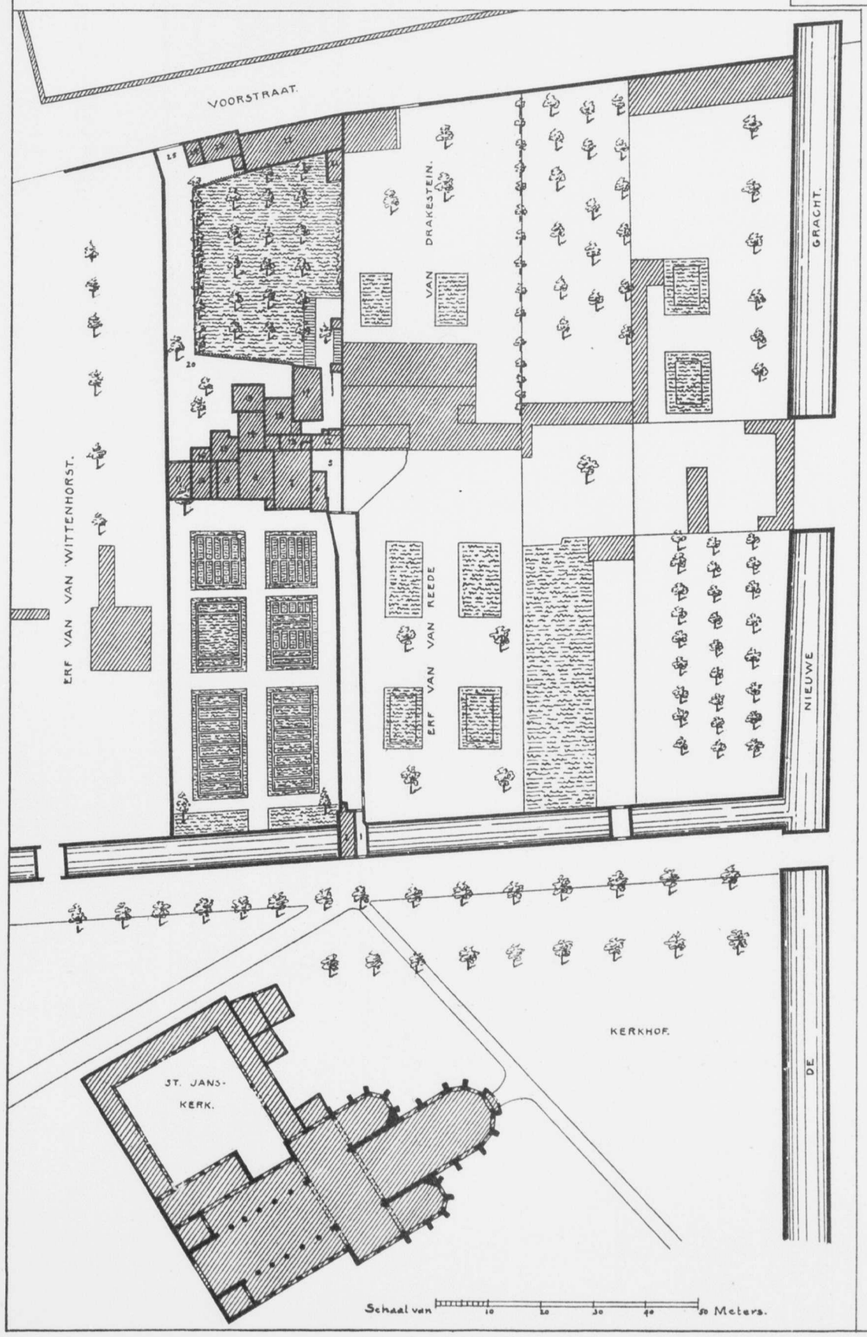

VERKLARING.

1. Voorpoort
2. Poortkamer
3. Gemeene gang
4. Voorhof
5. Voorplants
6. Kapel
7. Voorraal
8. Slaapkamer
9. Kinderkamer
10. Achterkeuken
11. Goods
12. Kelderkamer
13. Kelderkamer
14. Steenen kamer
15. Voorkeuken
16. Bottelerie
17. Groote schuur
18. Nieuwe kamer
19. Achtersalet
20. Boomgaard
21. Wagenhuis
22. Groote beestenstal
23. Paardenstal
24. Poortkamer
25. Achterpoort

G. de Hoog Hz.

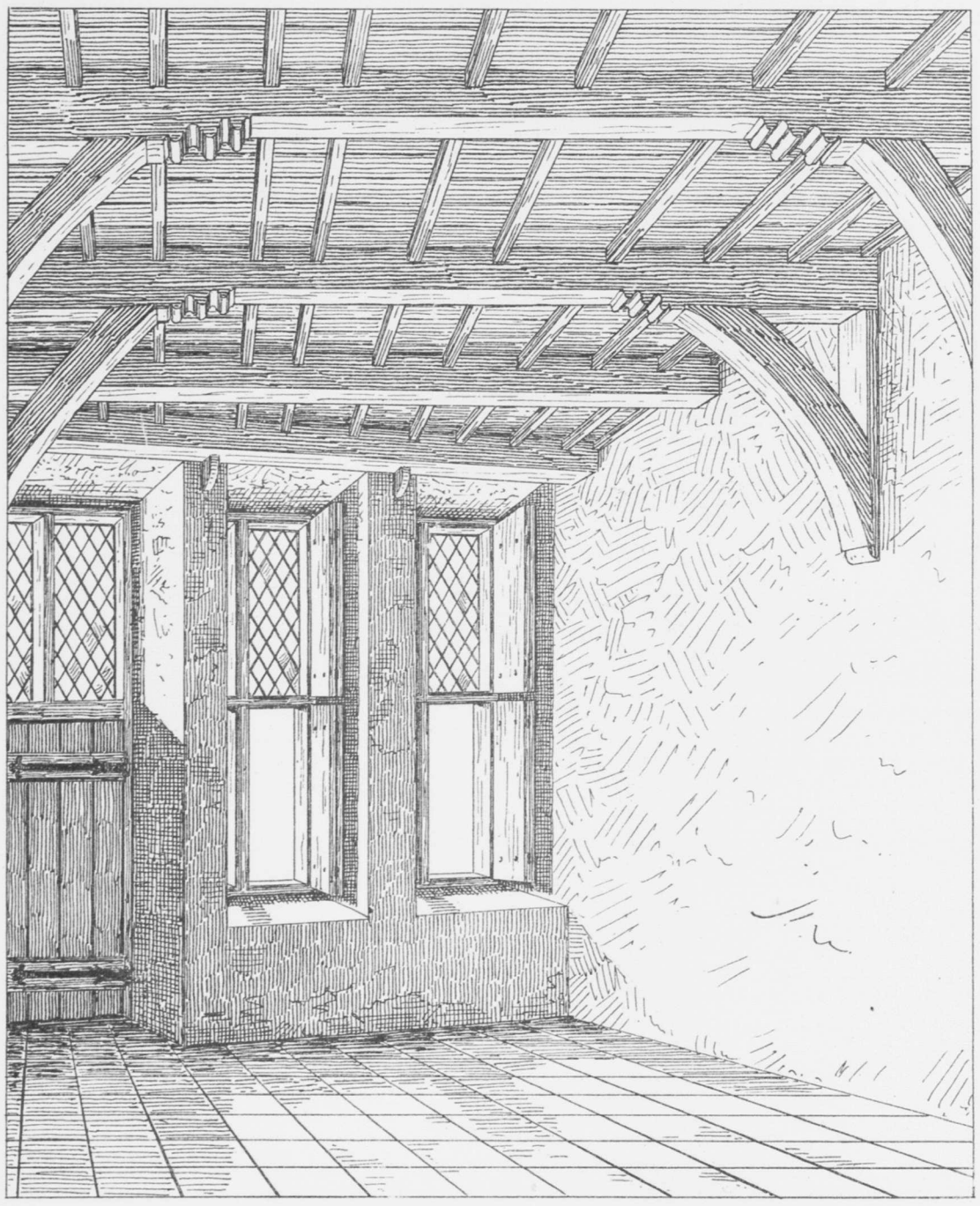

VOORZAAL VAN PROEYSENBURCH.

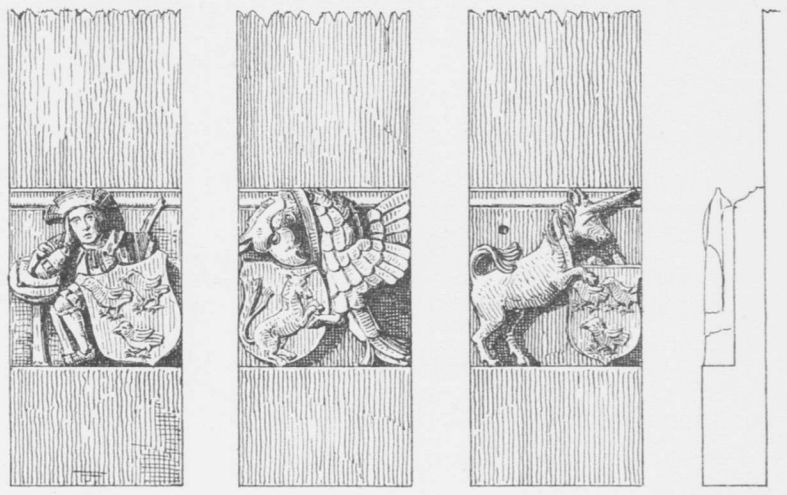

BALKSLEUTELS UIT DE ZAAL VAN PROEYSENBURCH.

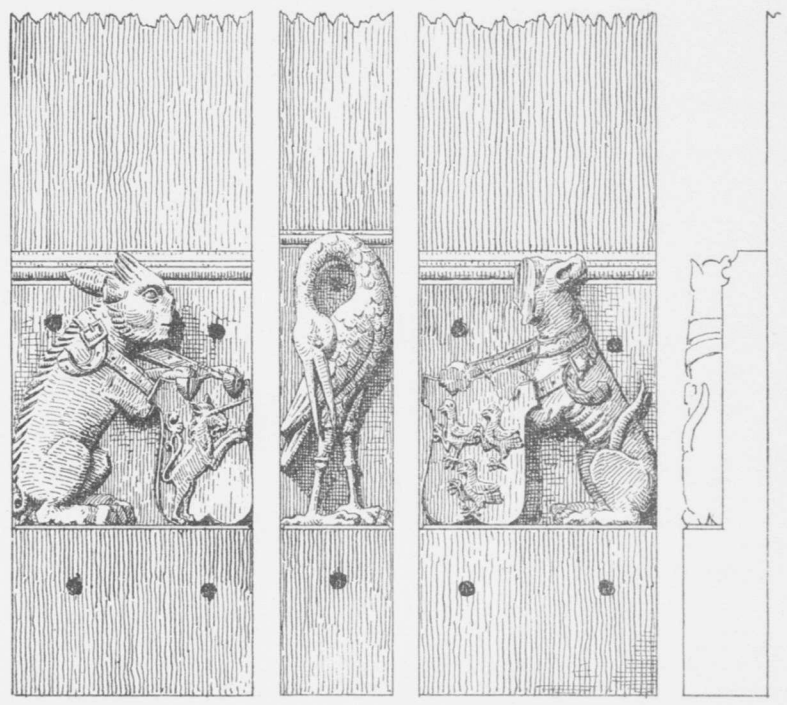

BALKSLEUTELS UIT DE ZAAL VAN KLEIN PROEYSENBURCH.

SCHAAL 1 À 10.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

G de Hoog. Hz.

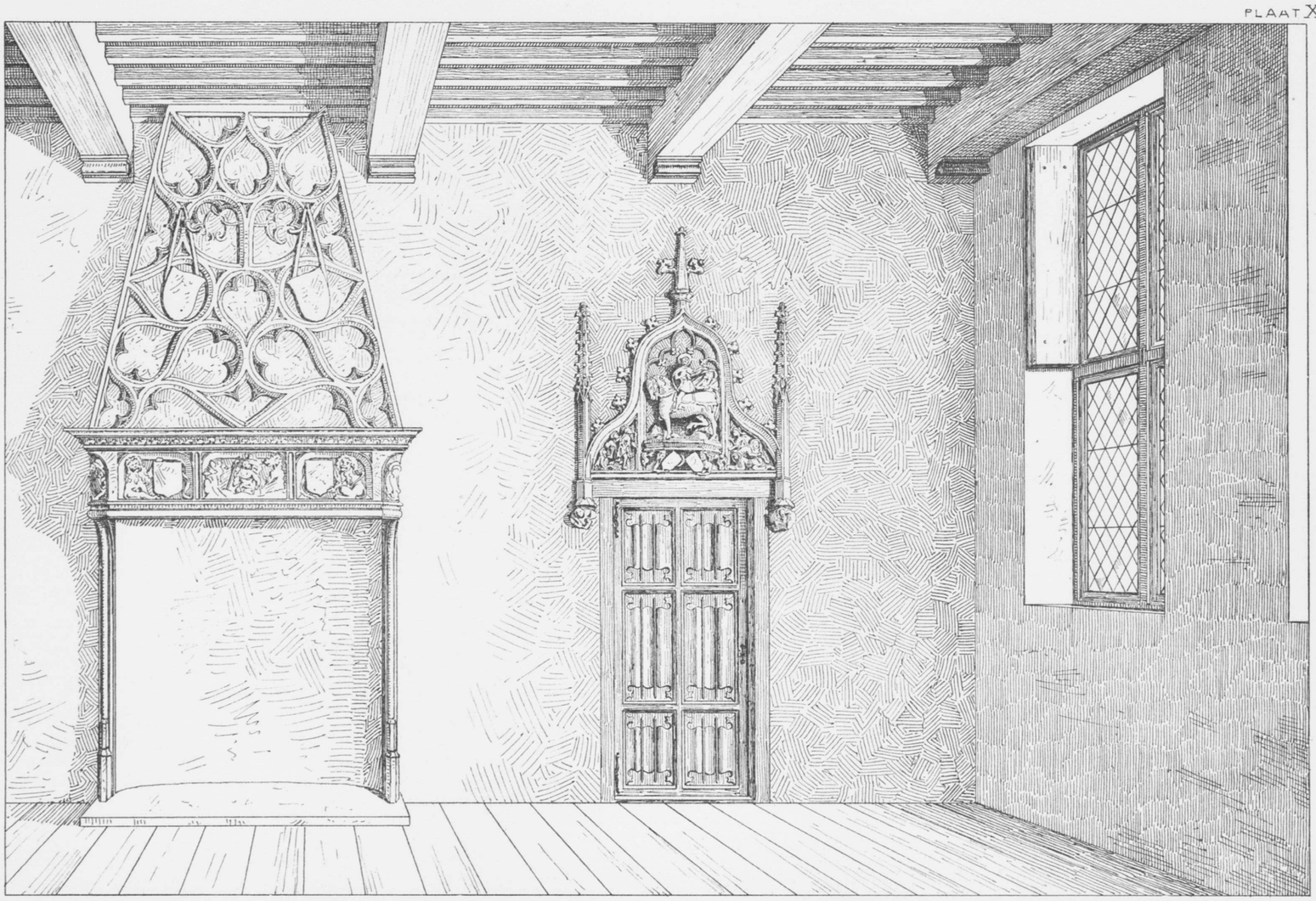

ZAAL IN HET HUIS ZOUDENBALCH.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

G. de Hoog Hz.

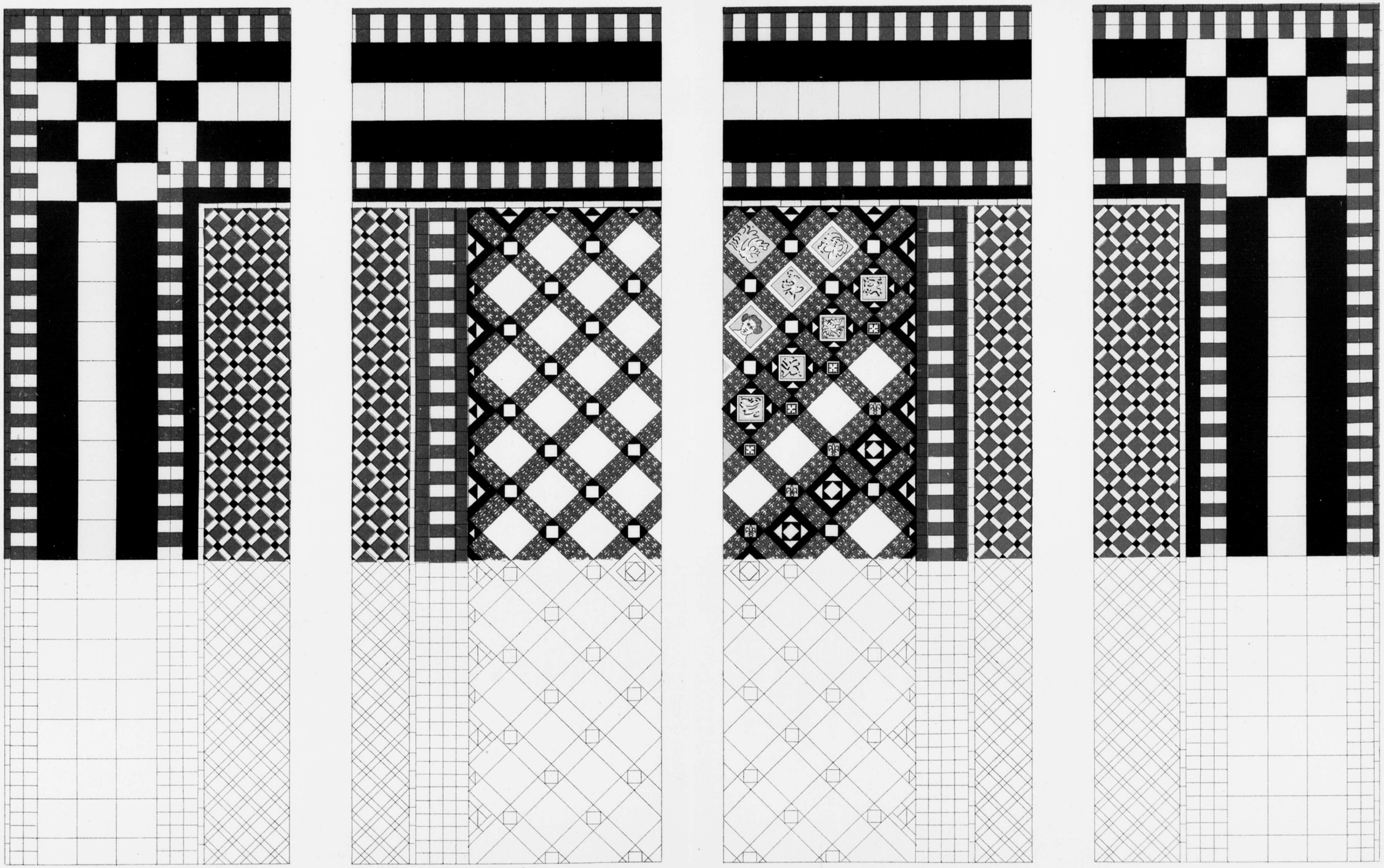

TEGELVLOER IN DE GROOTE ZAAL DER ST. PAULUS-ABDY TE UTRECHT.

...wkundig Tijdschrift Deel 20.
...d 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

Schaal 1:10

Schaal 1:20

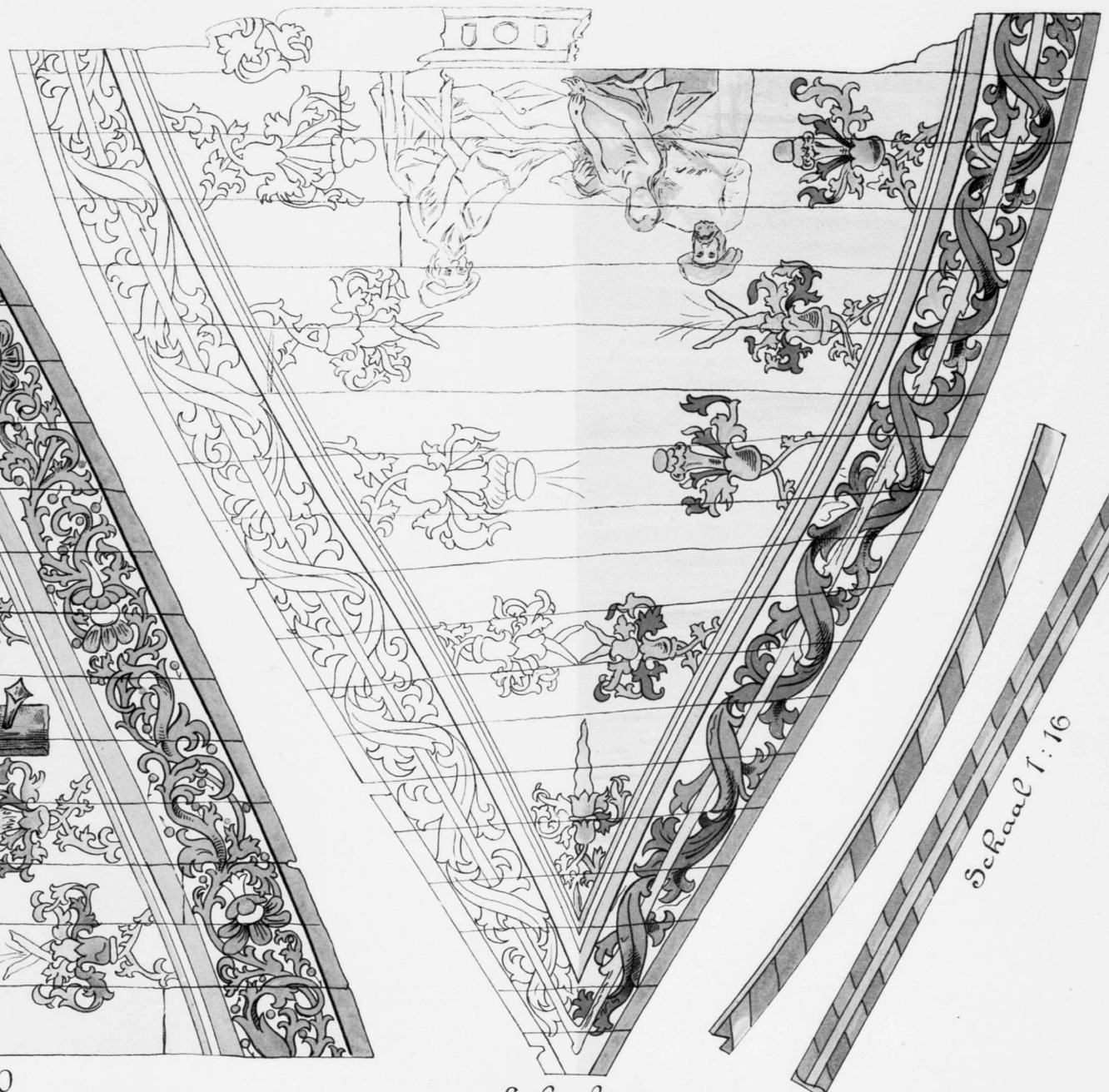

Schaal 1:20

Schaal 1:16

HOUTEN PLAFOND UIT HET BEGIJNHUIS VAN ST. AGNES.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

HOUTEN PLAFOND UIT EEN KLAUSTRAAL HUIS VAN DEN DOM.

Bouwkundig Tijdschrift Deel 20.
(Deel 46 der Bouwkundige Bijdragen.)

ALUMINIUMDRUK MOUTON & CO. DEN HAAG.

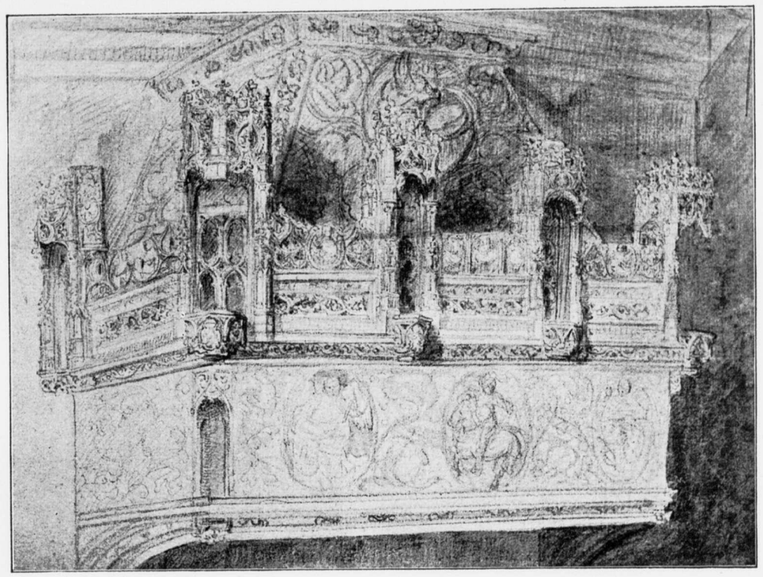

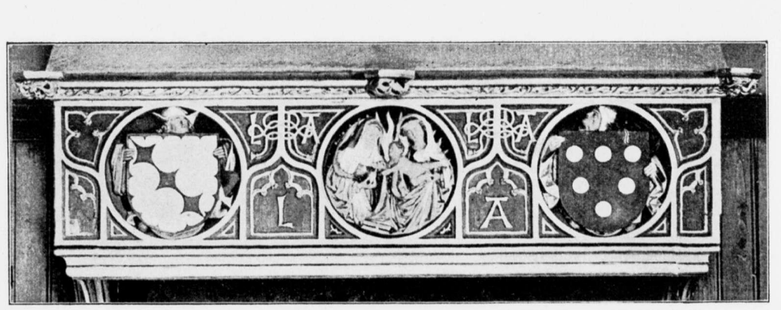

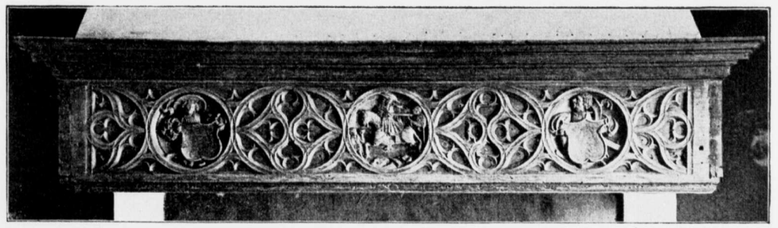

SCHOORSTEENFRIEZEN UIT DE 15DE EN 16DE EEUW.

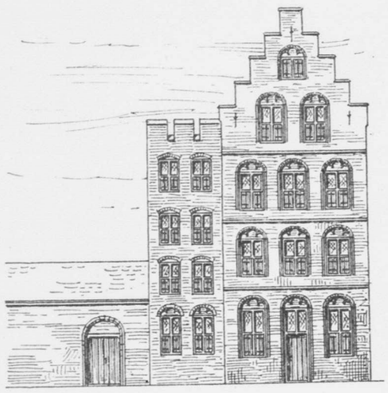

CLARENBURCH.

BALKSLEUTELS UIT DE ZAAL VAN CLARENBURCH.
1/10 DER WARE GROOTTE.

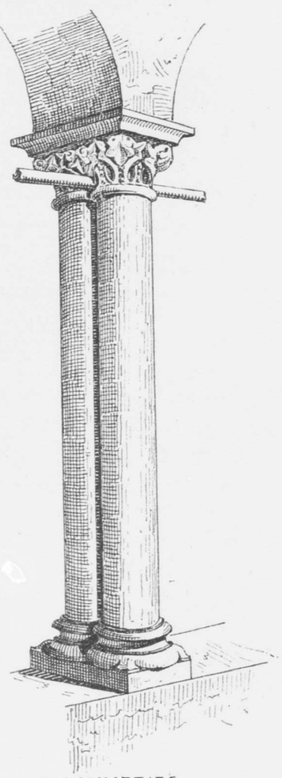

KOLOMMETJES UIT EEN VENSTER VAN CLARENBURCH.

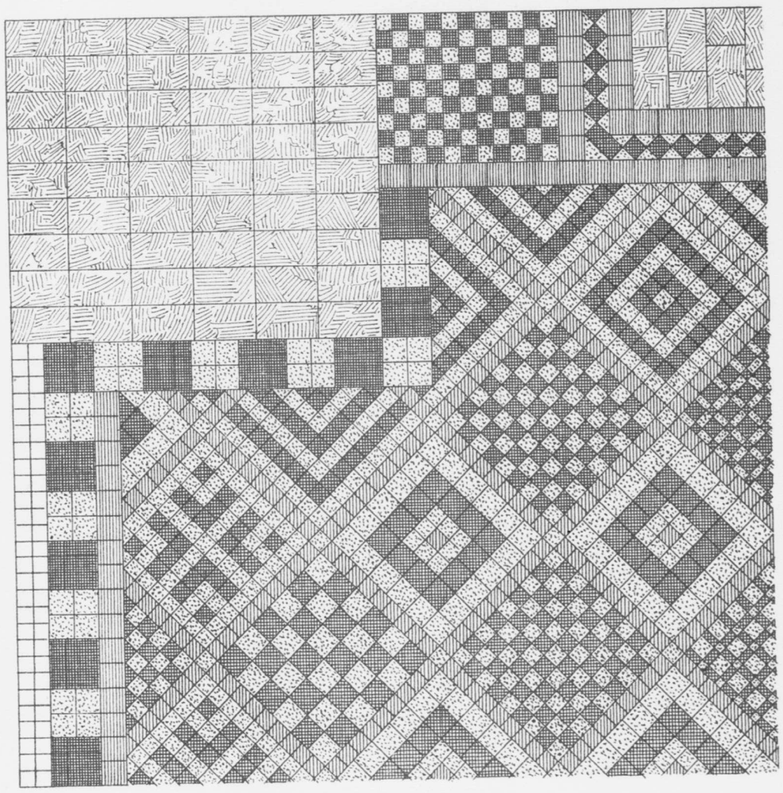

VLOER UIT EEN HUIS IN DE DOMSTEEG.
1/20 DER WARE GROOTTE.

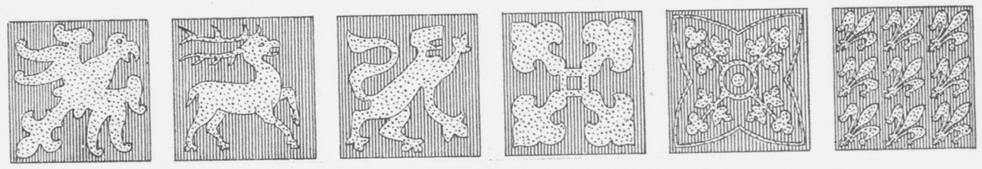

VLOERTEGELS UIT HET VROUWENKLOOSTER VAN OOSTBROEK.
1/4 DER WARE GROOTTE.

G. de Hoog Hz.

I
vóór 1254.

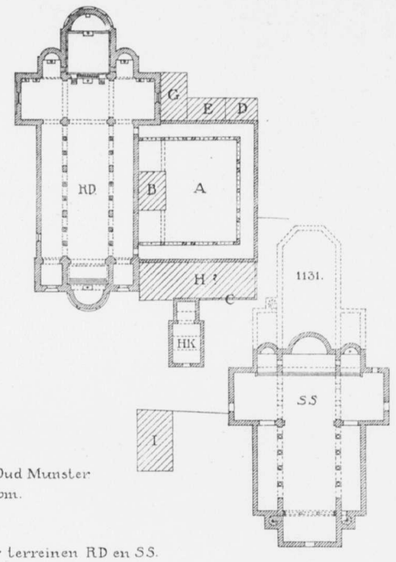

HK. H. Kruis kapel.
SS. S. Salvator of Oud Munster
RD. Romaansche Dom.
A. Vrijthof.
B. Kapittelhuis.
C. Scheidingsmuur terreinen RD en SS.
D. School.
E. Boekerij.
G. Sacristie.
H. Bebouwde vleugel. ?
I. Gerecht.

II
1254 - 1267.

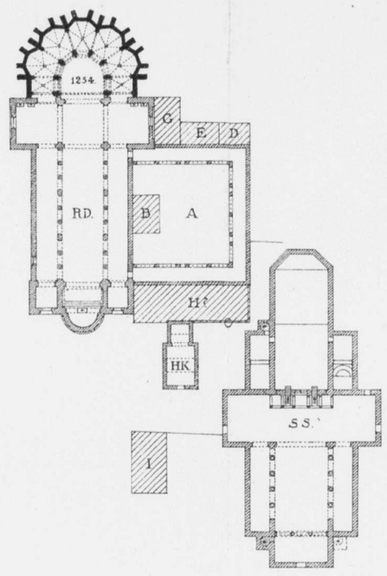

III
1267 - 1321.

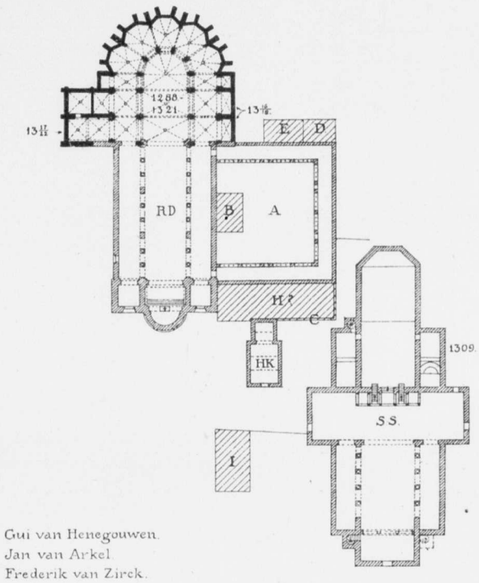

a. Kapel Gui van Henegouwen.
b. „ Jan van Arkel.
c. „ Frederik van Zirck.
d. Sacristie.
e. Kapel Rudolph van Diepholt.
f. „ St. Blasius.
g. Kleine kapel.
N. Choraalhuis.
h. Kapel Ludolf van Veen.

DOM TE UTRECHT.

IV
1321 - 1455.

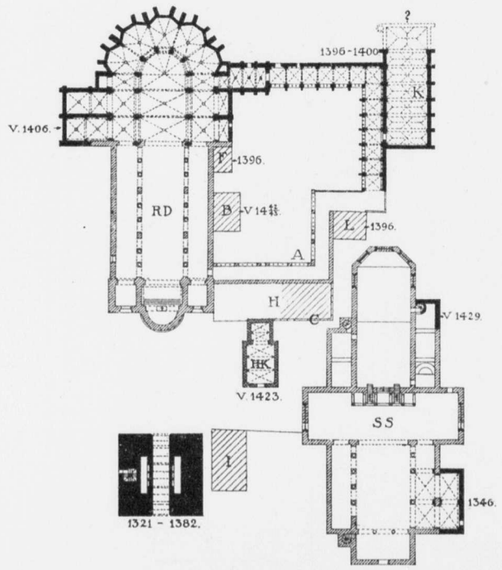

F. Kapel.
K. Groot kapittelhuis.
L. Nieuwe school.

V
1455 - 1480.

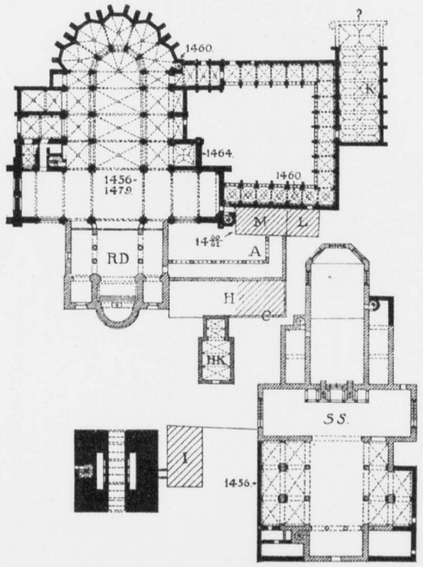

M. Nieuw klein kapittelhuis.

Schaal van 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 Meters.

i. Kapel van Zoudenbalch.
k. Bisschops kapel, boven doorgang.
l. Kapel Leeuwenberch.
m. Noorder portaal daarboven Maria kapel.
n. Kapel van Vecht daarboven Kapel v. Taets.

VI
1480 - 1517.

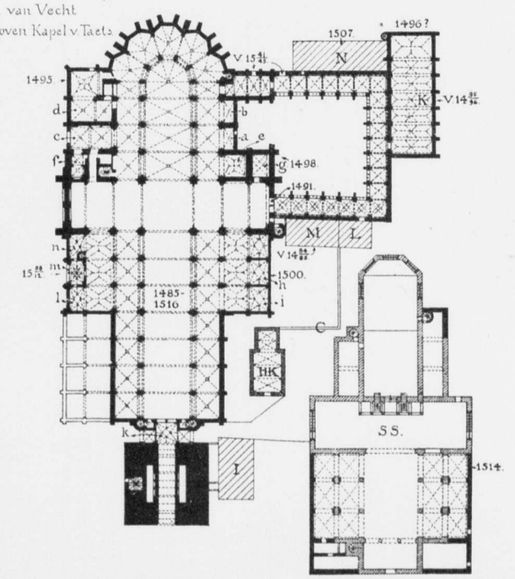

F. Nieuwenhuis
1902.